

XXIX

1998

BALCANICA

S. ARSENIJEVIĆ, *Pokušaj sinteze nalaza gvozdodobnih astragaloidnih pojaseva* • R. ZOTOVIĆ, *Rückblick auf die Probleme verschiedener kultureller Elemente Südwest-Serbiens in der Zeit vor und während der römischen Vorherrschaft* • D. RAŠKOVIĆ, *Ubikacija drumskih prelaza na području srednjeg toka reke Krke u antici* • LJ. RISTIĆ, *Serbian Holy Places and Miraculous Events* • B. LILIĆ, *Turske represalije u Ponišavlju u vreme grčkog ustanka 1827. godine* • N. BOKŠAN, *Jerarhijsko otcepljenje Rumunske pravoslavne crkve od Srpske pravoslavne crkve (1864–1868)* • D. T. BATAKOVIĆ, *La France et la Serbie 1804–1813* • M. PETROVIĆ, *Klerikalni program Rimokatoličke crkve u Hrvatskoj za XX vek* • D. PETROVIĆ, *Formiranje i razvoj višestrane međunarodno-pravne regulative od značaja za odvijanje međunarodnog drumskog saobraćaja između dva svetska rata* • V. JOVANOVIĆ, *Srbija i Ilindenski ustanak* • V. KOSTIĆ, *A Contribution to the Study of the Reception of John Milton in the South Slavonic Countries* • M. STOJANOVIĆ, *From Rigas Velestinlis to Ivo Andrić* • A. RADIN, *History, Legend, Literature: Prince Vlad Tepes alias Count Dracula* • D. S. KOSTIĆ, *Testimonies to Common Life* • M. DETELIĆ, *Flesh and Bones: on Literary and Real Codes in Fairy Tales* • D. TODOROVIĆ, *Cretan Literature in Late Venetocracy* • V. STANIŠIĆ, *Two Types of Ancient Indo-European Isoglosses in the Albanian Language* • J. PREDOVIĆ, *The Interaction of Different Cultures in the Literary Works of Ivo Andrić* • B. JOVANOVIĆ, *Psychological Roots of the Myth on the Killing of Elders* • R. BOJOVIĆ, *Manastir Sreternje na bakrorezu iz 1845. godine* • M. RADAKOVIĆ, *Oblici saradnje SR Jugoslavije sa novonastalim balkanskim državama* ☞

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

БАЛКАНИКА

ГОДИШЊАК БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

XXIX

Уредник
НИКОЛА ТАСИЋ
Директор Балканолошког института

Секретар
АЛЕКСАНДАР ПАЛАВЕСТРА

Редакцијски одбор
МИЛУТИН ГАРАШАНИН, МИЛКА ИВИЋ, ЧЕДОМИР ПОПОВ,
АНТОНИ ЕМИЛ ТАХИАОС (Солун),
ДИМИТРИЈЕ ЂОРЂЕВИЋ (Санта Барбара), ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ,
ВЕСЕЛИН ЂУРЕТИЋ, МИОДРАГ СТОЈАНОВИЋ

БЕОГРАД
1998

UDC 930.85 (4-12)

YU ISSN 0350-7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XXIX

Rédacteur

NIKOLA TASIĆ

Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Secrétaire

ALEKSANDAR PALAVESTRA

Membres de la Rédaction

MILUTIN GARAŠANIN, MILKA IVIĆ, ĆEDOMIR POPOV,

ANTHONY-EMIL TACHIAOS (Thessalonique),

DIMITRIJE DJORDJEVIĆ (Santa Barbara), DRAGOSLAV ANTONIJEVIĆ,

VESELIN DJURETIĆ, MIODRAG STOJANOVIĆ

BELGRADE

1998

Рукопис је на основу извештаја дописног члана Николе Тасића примљен за штампу на скупу Одељења историјских наука САНУ одржаном 30. XII 1998

Адреса редакције
Београд, Кнез-Михаилова 35/IV

Сарадници редакције
Марина Аџаковић
Биљана Борђевић-Богдановић
Крaнислав Вранић

Техничко уређење и припрема
Крaнислав Вранић

Корице
Александар Палавестра

Штампа
Чигоја штампа, Београд

САДРЖАЈ
TABLES DES MATIERES

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
ETUDES ET ARTICLES

[Оригинални научни радови]
[Travaux originaux]

<i>Славица Арсенијевић</i> , Покушај синтезе налаза гвозденодобних астрагалоидних појасева	7
<i>Radmila Zotović</i> , Rückblick auf die Probleme verschiedener kultureller Elemente Südwest-Serbiens in der Zeit vor und während der römischen Vorherrschaft	35
<i>Ђушан Раиковић</i> , Убикација друмских прелаза на подручју средњег тока реке Крке у антици	47
<i>Ljubodrag Ristić</i> , Serbian Holy Places and Miraculous Events – Based on Nineteenth-Century Travel Books	65
<i>Борислава Лилић</i> , Турске репресалије у Понишављу у време грчког устанка 1827. године	83
<i>Николаје Бокшиан</i> , Јерархијско отцепљење Румунске православне цркве од Српске православне цркве (1864–1868)	95
<i>Dušan T. Bataković</i> , La France et la Serbie 1804–1813	117
<i>Мирко Пејировић</i> , Клерикални програм Римокатоличке цркве у Хрватској за XX век	159
<i>Драшко Пејировић</i> , Формирање и развој вишестране међународно-правне регулативе од значаја за одвијање међународног друмског саобраћаја између два светска рата	173
<i>Владимир Јовановић</i> , Србија и Индуски устанак	189
<i>Veselin Kostić</i> , A Contribution to the Study of the Reception of John Milton in the South Slavonic Countries	209
<i>Miodrag Stojanović</i> , From Rigas Velestinlis to Ivo Andrić – Serbo-Greek Literary Mutualities	225

<u>Ana Radin</u> , History, Legend, Literature: Prince Vlad Tepes alias Count Dracula	237
<i>Djordje S. Kostić</i> , Testimonies to Common Life – German Writers of Travel Accounts from the 18th and 19th Centuries about the Greeks in Serbia	259
<i>Mirjana Detelić</i> , Flesh and Bones: on Literary and Real Codes in Fairy Tales	269
<i>Darko Todorović</i> , Cretan Literature in Late Venetocracy – A General Review of Literary Procedures	307
<i>Vanja Stanišić</i> , Two Types of Ancient Indo-European Isoglosses in the Albanian Language	321
<i>Jelena Predović</i> , The Interaction of Different Cultures in the Literary Works of Ivo Andrić	339
<i>Bojan Jovanović</i> , Psychological Roots of the Myth on the Killing of Elders	355
<i>Радивоје Бојовић</i> , Манастир Сретење на бакорезу из 1845. године	367

ПРИЛОЗИ
CONTRIBUTIONS

<i>Милован Радаковић</i> , Облици сарадње СР Југославије са новонасталим балканским државама	381
--	-----

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ
CRITIQUES, COMPTE-RENDUS, RECENSIONS

<i>M. Todorova</i> , <i>Imagining the Balkans</i> (Зорана Глушчевић)	405
<i>Н. Жујић</i> , <i>Римокаатоличка црква и хрватскоство – од илирске идеје до великохрватске реализације</i> (Бојан Д. Димитријевић)	408
<i>Бој на Мишару – 150 година касније</i> (Драго Боровчанин)	411
<i>Мери Е. Дарам</i> , <i>Кроз српске земље</i> (Љубодраг П. Ристић)	413
<i>Зборник за историју БиХ</i> (Милан Гаковић)	416
<i>М. Лазић</i> , <i>Равногорски покрет 1941-1945</i> (Здравко Антонић)	419
<i>Дрући свештенички рад – 50 година касније</i> (Ђорђе Борозан)	421
<i>Б. Златар</i> , <i>Златно доба Сарајева – XVI столјеће</i> (Олга Зиројевић)	424
<i>D. Antonijević</i> , <i>The Dromena</i> (Milenko Misailović)	428
<i>Кодови словенских култура. Биљке</i> (Мирјана Децелић)	437
<i>М. Дешелић</i> , <i>Урок и невешта. Поетика епске формуле</i> (Александар Лома)	441
<i>Мали дијалектолошки атлас балканских језика</i> (Биљана Сикимић)	445
<i>К. Рошу</i> , <i>ЕС Helveticavocari/Казивања</i> (Предраг Мутаџић)	448
<i>М. Ристић</i> , <i>Дуџ и овраћак кући</i> (Миодраг Стојановић)	450
<i>Ј. Пајадријанос</i> , <i>Грчки усџанак 1821. и његове балканске размере</i> (Миодраг Стојановић)	452
<i>Риџа Велестинац – Риџа од Фере – 200 година</i> (Предраг Мутаџић)	453
<i>Духовне везе Грка и Грчке са балканским народима</i> (Јованка Ђорђевић-Јовановић)	455

Славица АРСЕНИЈЕВИЋ
Београд

ПОКУШАЈ СИНТЕЗЕ НАЛАЗА ГВОЗДЕНОДОБ- НИХ АСТРАГАЛОИДНИХ ПОЈАСЕВА

Апстракт: Ниво истражености астрагалоидних појасева, као посебних видова гвозденодобне материјалне културе, још увек не пружа довољно података за коначне закључке. Уочене су релативно мале промене стилско-типолошких одлика ове врсте материјала, док је дуготрајност његове употребе хронолошки процењена на период од преко 600 година последњег миленијума старе ере. Разлог вишевековне популарности астрагалоидних појасева свакако би требало тражити у социјалном контексту гвозденог доба централног и западног Балкана, обележеном одвијањем паралелних процеса: настајања већих племенских група и социјалних диференцијација.

Појасеви астрагалоидног типа, од примерака откривених при крају претходног столећа до најновијих налаза, представљани су у нашој археолошкој литератури узгредно, углавном у контексту са другим остацима материјалне културе, док им је посебна пажња ретко посвећивана. Данас, се ослањамо још увек на типолошко, хронолошко и етничко опредељење астрагалоидних појасева, које је извршено на основу проучавања материјала пронађеног до краја шездесетих година овога века¹. Незнатно увећан број налаза враћа нас на стару, недовољно исцрпљену тему о астрагалима и пружа могућност допуне пређашњих анализа.

Будући да обликом подсећа на астрагале, ова врста појасева је добила назив према речи грчког порекла (*αστράγαλος*, о) са значењем чланка, пршљена, глежња, пиљка, коцке.² Прављене од животињских пршљенова или изливане у металу (вештачки астрагали), ове, условно

¹ Ћ. Truhelka 1893; J. Brunšmid 1902; J. Todorović 1964; D. Božić 1982; D. Jacanović, A. Đorđević 1989-1990; D. Spasić 1992.

² S. Senc 1910, 130; N. Majnarić, D. Gorski 1960, 89.

речено, коцке коришћене су при проризању судбине и у игри коцкама. О томе сведоче примерци астрагала који потичу из рушевина Артемисиона у Ефесу (архајски слојеви светилишта), као и налази новца са представама игре коцкама испред коаона појединих божанстава. Примена астрагала позната је у старој грчкој архитектури (стуб и епистил јонског стила), скулптури (огрлице на култним статуама) и занатству (остава накита из Артемидиног храма у Ефесу).³ Под истим називом, осим појасева о којима је реч, помиње се у литератури и друга врста праисторијских налаза, најчешће фибуле и наруквице.⁴

Чланковити или астрагалондни појасеви састављени су, од металних чланака изливених у облику астрагала (3 - 6) и копчи у виду плочица са једном великом, или више мањих петљи (3, 5). За вишеструко профилисане појасне чланке, међусобно спојене зглобним уметцима, везује се употреба бројних термина: калоте, испупчења (овална, полуовална), задебљања (кугlastа, полулоптаста), штапићи, шпшке, ребра, дугметасто крстолики чланци, астрагални окови или аплике за појас. Спојни елементи овако пластично изведених делова појаса именовани су, такође, на више начина: ребра или међуребра (вертикална, хоризонтална, попречна), гредице, зглобови (правоугли) уметци и спојнице. Што се тиче копчи, без обзира на њихове типолошко-стилске одлике (правоугаоне, транезасте, пеукрашене, орнаментисане), у литератури се редовно наводе као завршне плочице са петљама, кружним плочастим додацима и дугметом. Саме петље, криволинијске форме, евентуално украшене, понекад се називају и испустима у виду полукружног прстена.⁵ Алке, постављане на палчице чланака или, пак, на такав начин да пролазе кроз њих, служиле су за повезивање појаса, што указује на могућност ивицања, односно, напни вања.

Изгледа да се континуитет астрагалондних појасева, као типичних облика материјалне културе гвозденог доба централног Балкана, може пратити током читаве друге половине завршног миленијума старе ере, на шта упућују налази чија се најранија појава везује за VI (предкелтска култура) а најпознија, за I столеће (келтска култура). Због тако дуготрајне

³ M. Vasić 1926-1927, 246-249.

⁴ J. Todorović 1972; D. Božič 1987; D. Jacanović, A. Đorđević 1989-1990; D. Spasić 1992.

⁵ J. Brunšmid 1902; D. Garašanin 1954; J. Todorović 1956, 1968; E. Spajić 1954, 1956, 1962; Z. Marić 1964-1965; A. Benac, B. Čović, 1957; B. Čović 1979, 1987; M. Kosorić 1960; R. Vasić 1973, 1980, 1989; M. Zotović 1982; D. Božič, 1982.

егзистенције тешко је говорити о њиховој територијалној распрострањености а не узети у обзир хронолошки фактор. У ширем смислу, издвојене су две групе налаза, при чему је старија заступљена на простору средње и северне Босне, западне Србије и северне Црне Горе, док је млађа сконцентрисана у панонско-понунавским областима и ретко прелази линију Дунав–Сава према Бачкој и Банату, односно, Шумадији.

Као могуће претече астрагалондних појасева наводе се двојна и тројна дугмац или бронзане појасне аплике (окови) из VII столећа ст. е. (Осово, Госиња планина),⁶ облици карактеристични за гласначку културу – фаза IVc-1. Приближно истовремене, или нешто млађе од ових дугмаца, бронзане шипке у виду астрагала са ушицама за нашивање, устаповљене у средњодалматинској групи (фаза IV), можда би се могле довести у везу са овим појасевима. Међутим, њихова спорадична појава (Груде, Горица, Вашаровине и Заградине), ограничена на Ливањско поље, пре би говорила о одсуству астрагалондних појасева у оквиру средњодалматинске групе. Свакако, ван ове теме остало би питање привезака са изгледом астрагала, било да они потичу из гласначке културе (Кличево) или из средњодалматинске групе (Вашаровине).⁷

Анализа се односи искључиво на публиковани материјал, праћен непотпуним подацима о условима налаза и димензијама, те је због ове врсте ограничења, реч о покушају синтезе. Она обухвата четрдесетак наших локалитета од којих најбројнији потичу са територије Срема и источне Славоније (карта 1).

Најстарији астрагалондни појасеви јављају се средином, или најкаспије, у другој половини VI столећа ст. е., што би одговарало млађој фази старијег гвозденог доба и хоризонту такозваних кнежевских гробова. Везани су превасходно за гласначку културу, у мањој мери за средњобосанску, и групу Доња Долина–Сански Мост, док је нешто каснија варијанта заступљена у сремској и даљској културној групи.

У представнике гласначке културе, опредељене најпре у фазу Va, а затим у фазу IVc-2,⁸ спадају налази са локалитета: Арарева громила, Црвене Локве, Пилатовићи, Крива Река и Готовуша (карта 1).

Арарева громила се сматра најмлађом кнежевском гробницом у оквиру читаве серије гласначких тумула јер потиче из друге половине VI

⁶ A. Benac, B. Čović 1957; B. Čović 1976, 1987; R. Vasić 1989.

⁷ B. Čović 1987; O. Žižić 1979.

⁸ A. Benac, B. Čović 1957; B. Čović 1987.

столећа пре н. е. Гроб 1. са остацима ницинерације, садржавао је прилоге без трагова дејства ватре: метални делови одеће, накит, шлем коринтског типа, појединости из тоалетног прибора и два мања пехара. Осим керамичких посуда и ћилибарске огрлице, сви остали прилози су од бронзе: 12 фибула, 4 игле, 7 наруквица, неколико перли и привезака, 15 калотних дугмади (токе), 2 ажуриране плочице, 1 копча и 86 чланака астрагалоидног појаса. Овакво прилагање, код којег у мушком гробу претежу облици женског накита, објашњава се посебним значајем, функцијом опроштајног или супститутивног дара.⁹ Араревски појас (сл. 1) има очувану дужину од 1 m и, према реконструкцији Ђ. Трухелке, две плочице са по шест привезака на крајевима. При посматрању ове реконструкције, као и у односу на досадашња навођења делова појасне копче, намеће се неопходност корекције: завршним правоугаоним плочицама са пет петљи, чини се, више би одговарао низ од по пет привезака, са већим или мањим бројем украсних додатака у виду карика.

Непотпун примерак астрагалоидног појаса, откривен још далеке 1890. године у Црвеним Локвама код Читлука остао је непознат због одсуства ближих података, те је прикључен овој групи захваљујући поузданој временској и територијалној идентификацији, односно сличности са налазом из Арареве гробнице¹⁰. Преко педесет астрагалоидних чланака пронађено је у женском скелетном гробу 2 у Пилатовићима код Ужичке Пожеге, заједно са правоугаоном тропетљастом копчом и дугметастим елементом за прикопчавање (сл. 2). У поређењу са осталим кнежевским хумкама у западној Србији, ова монументална гробница најближа је гласничкој култури.¹¹ Из скелетног гроба хумке VII у Кривој Реци код Чајетине потиче око 50 чланака астрагалоидног појаса, две правоугаоне плочице са зракасто-чворастим завршецима и дугметастим елементом обликованим у истом стилу (сл. 3).¹² Неколико чланака у облику астрагала из тумула II у Готовуши код Пљеваља (сл. 4) приписано је трећој фази сахрањивања, што одговара завршетку VI или почетку V столећа старе ере. И.

⁹ Ђ. Truhelka 1890, 68; 1893, 79–80, сл. 51; A. Benac. B. Čović 1957, 20–21, T.XXXX/4; B. Čović 1976, 160–163.

¹⁰ Ђ. Truhelka 1893, 80.

¹¹ M. Zotović 1979, 31–45, T.I–II, 1985, 91, T.XXXII/10; R. Vasić 1989, 106; M. Jevtić 1990, 58.

¹² D. Garašanin, 1967, 47, сл. 16; R. Vasić 1973, T.X/7; 1977, T.XXIX/2; M. Zotović 1985, 28, 72–73, T.XIX/4; M. Jevtić 1990, 51.

попут осталих гробних прилога од бронзе, стаклене пасте и керамике, могли би се везати за налазе гласничког типа.¹³

Приближно истом раздобљу припадају и појединачни налази астрагала из области које су суседне гласничком културном кругу, из ареала средњобосанске (фаза IV) и групе Доња Долина–Сански Мост (фаза IIc). Са локалитета Под код Бугојна познат је само један фрагментовани примерак (сл. 5).¹⁴ Судећи према подацима Ђ. Трухелке, Доња Долина је у односу на претходни средњобосански локалитет знатно богатија овом врстом материјала, који је због извесне временске разлике подељен у две посебне групе, заступљене случајним налазима са некропола (53), односно, из гробова локализованих на гредама.¹⁵

Старија група, изложена утицајима гласничке културе током трајања фазе Доња Долина–Сански Мост IIa-c (700–360. г. старе ере), заступљена је са девет фрагментованих астрагалоидних чланака откривених у гробу 8 са греде И. Стигачевића (сл. 6). Уз остале прилоге из овог скелетног гроба, на основу гласничког типа фибула са троугаоном и неправилно четвртастом ногом, опредељени су у фазу Доња Долина–Сански Мост IIc и, према З. Марићу, датовани између 500. и 400 г. ст. е. За исту фазу везани су и примерци са некропола (сл. 7–9), али су као нешто познији стављени у хронолошки оквир 400–300. г. ст. е., у који З. Марић убраја и два делимично очувана низа од по четири астрагалоидна чланка, премда се они уклапају већ у фазу Доња Долина–Сански Мост IIIa, чије је трајање ограничено између 360. и 250. г. ст. е.¹⁶ Млађој групи, подложној утицајима келтске културе од фазе Доња Долина–Сански Мост IIIa, припадају фрагментарни појасни делови из гробова 7 са греде И. Шокића (сл. 10) и 43 са греде М. Петровића млађег (сл. 11). Због присуства ранолатенских фибула и кашљичастих перли од стаклене пасте у овим скелетним гробовима, претпоставља се њихова хронолошка синхроност са млађом фазом сремске групе, што би одговарало средини или другој половини IV столећа ст. е.¹⁷ Поред поменутих астрагалоидних чланака (сл. 7, 12) у случајне налазе спадају и три појасне копче, од којих су две једнопетљастог (сл. 9) а једна тропетљастог типа (сл. 8).

Гласничкој групи требало би прикључити и недубликовани материјал из Русановића (тумул I, гроб I). Реч је о два астрагалоидна чланка кон-

¹³ В. Čović 1967, 35–37, Т. II/25.

¹⁴ В. Čović 1987, 499, сл. 28/15.

¹⁵ Ђ. Truhelka 1904, 101, 112, 128–129, 149–150; T.L/27, T.LX/11–12, T.LXXV/13, T.LXXXI/43, 45, сл. 96.

¹⁶ З. Marić 1964, 40–44; T.XIV/20–24, 26–29, T.XVII/20–21.

¹⁷ R. Vasić, 1989, 107.

статована у контексту са фибулама чупастог и пао чарастог типа,¹⁸ што их свакако датује у VI столеће ст. е., могуће у његову другу половину. Помињу се и у старој литератури (Русаповић И. Г. непубл. шив. 11399 и 11400) као примерци са три перле, премда је на слици приказан низ од четири калоте¹⁹.

На основу изложеног материјала, искључујући позивије примерке из Доње Долине, рекло би се да су астрагалоидни појасеви VI столећа ст. е. састављени од три (Пилатовићи, Крива Река) или четири (Арарева громила, Доња Долина) чланка у виду кружних испупчења са хоризонталним спојницама, и плочастих копча правоугаоног облика, са петљастим додацима. Спојни елементи разликују се према изгледу својих завршетака, који су чворасте (Пилатовићи, Доња Долина, Готовуша) или угласте (Арарева громила, Крива Река, Доња Долина). Код копча стандардна је правоугаона форма плочице, док број петљи варира између три (Пилатовићи) и пет (Арарева громила), или се уместо њих јављају зракасто-чворасте завршници, допуњени дугметом у истом стилу (Крива Река). Њихово украшавање, судећи према једном једином податку који пружа примерак из Арареве громице, било је сведено искључиво на копча, на чијим петљама су висећи вишечлани привесци. Као најближе паралеле овом нашем типу астрагалоидних појасева из VI столећа ст. е. могу се навести слични налази из северне и средње Албаније, везани за културни комплекс Гласница–Мати²⁰.

Даљи развој халштатских астрагалоидних појасева може се пратити првенствено на налазима сремске културне групе, у којој су честа појава током V и на почетку IV столећа ст. е. Попут фибула типа чертоза, лучних фибула са правоугаоном ногом, перли од стаклене пасте и ћилибара, и других облика предкелтске материјалне културе, везани су за рану фазу сремске групе и хоризонт IV старијег гвозденог доба Србије. Приближно истовремени, премда малобројнији, астрагалоидни појасеви представници су даљске групе (позна фаза), коју са сремском групом, поред територијалног суседства и блиских паралела у металу, повезује и изложеност утицајима гласничке културе.²¹ Ова врста појасева, најчешће заступљена и у претходном периоду (хоризонт III), сада је распрострањена на подручју Срема (Адашевци, Шид, Сремска Митровица I, Кузмин, Јарак, Никинци и Доњи

¹⁸ F. Fiala 1899, 8.

¹⁹ N. Lucentini 81. sl. 3, 35: Захваљујем др Р. Васићу који ми је указао на овај важан податак.

²⁰ S. Islami, H. Ceka 1964, 135, T.XV/8; F. Prendi 1975, 123–125, T.VI/15.

²¹ R. Vasić 1979, 1987, 1989.

Петровци).²² Мачве (Узвеће, Шабац) и источне Славоније (Вучедол, Вуковар, Винковци, Сотин, Нови Јанковци).²³

Прелазни облик између гласначког и сремског типа астрагалоидних појасева, према Р. Васићу, представљао би баношторски примерак, чије је временско и културно опредељење отежано због одсуства директних аналогја. Око тридесет чланака у виду астрагала из Баноштора са северних падина Фрушке горе, очуваних у целини или фрагментованих, са мањим варијацијама у облику, димензијама и броју саставних делова, нађено је у гробу заједно са неколико фибула, игала са дискоидним главама, паруквица и алки. Сви гробни прилози израђени су од бронзе. Први низ чланака (8 или 9) састављен је од шест главних и једног спојног елемента (сл. 13), док други низ (21 или 22) има по три наизменична хоризонтална зглоба између пет кугластих делова (сл. 14). Ова специфичност баношторских астрагалоидних чланака, чини се, ипак не доприноси разјашњењу питања њиховог везивања за један, односно, два појаса. Свакако је привлачнија могућност да су ове различите варијанте чланака укомпоноване у само један астрагалоидни појас. На основу анализе фибула, за које је утврђено да су гласначког типа, датовани су у завршетак VI и почетак V столећа ст. е. и приписани сремској групи, премда нису констатовани у контексту налаза типичних за ову културу. С обзиром на тумачења да је генеза сремске групе тесно повезана са утицајима, чак и миграцијама из ареала гласначке културе,²⁴ астрагалоидни појасеви би се такође могли навести као манифестне потврде овог процеса. Довођење у везу са гласначким материјалом и поређење начина украшавања игала са дискоидним главама које имају хоризонталне урезе сличне онима на међучланцима астрагалоидних појасева, ишло би у прилог закључку о баношторском примерку као посебној, гласначко-сремској варијанти. Извесне разлике у начину постављања алки за повезивање појаса, као и недостатак директних паралела у гласначким и сремским облицима, указују на вероватноћу постојања прелазне форме пре појаве устаљеног типа астрагалоидног појаса.²⁵ Баношторске астрагале

²² У периоду од 1962. г., према евиденцији Археолошког музеја у Загребу, реч је о 18 локалитета.

²³ Овде није убројан један астрагалоидни појас очуван у целини, који се налази у будимештанском Немzeti музеју, будући да је место налаза остало непознато. Помиње се у тексту као „новосадски“ примерак јер је извесно да је то место његовог откупа.

²⁴ R. Vasić 1987, 357; 1989, 107.

²⁵ R. Vasić 1989, 107-109.

(сл. 13 и 14) и појединачни налаз из Земуна (сл. 30б) повезује формална типолошка сличност, али их раздваја већа хронолошка удаљеност, будући да овај последњи потиче вероватно из касног латена.

Изгледа да се сремски тип астрагалондних појасева није појавио пре V столења ст. е., те је у односу на гласнички тип нешто познији, али, судећи према томе што се одржао у непрекидној употреби до I столења ст. е., и дуготрајнији. Сремско-даљска група обухвата астрагалондне појасеве који су очувани у целини (Вучедол, Никишци) или делимично (Адашевици, Сремска Митровица, Шабац, Узвеће), као и појединачне налазе од неколико чланака (Кузмин, Нови Јанковци, Доњи Петровци) до само једног фрагмента (Вуковар, Винковци, Сотип, Шид, Јарак).

У вучедолском скелетном гробу, уз фибуле типа чертоза, делове накита од стаклене насте, мача и неколико гвоздених копаља, откривен је и један бронзани појас, састављен од 102 астрагалондна чланка, са очуваном дужином од 1,3 m (сл. 15). Спојеви астрагала украшени су хоризонталним урезима. Копче у виду правоугаоних плочица, димензија 5,6 × 1,3 cm, са ивицама декорисаним низовима ирафираних троуглова, завршавају се трима петљама²⁶. Бронзани појас из Никишаца код Руме, очуваних димензија 64,5 × 5,9 cm и састављен од 81 астрагалондног чланка, наводи се у литератури без података о контексту налаза. Показује једноставност у обради како самих чланака постављених у низу од по четири и њихових саставака, тако и делимично очуваних копчи тропетљастог типа (сл. 16). Ни на једном од елемената овог појаса, према М. Гарашанину датованог у фазу III гвозденог доба Србије, нису уочљиви додатни декоративни детаљи.²⁷ Непотпуно бронзани појас из Адашеваца код Шида, у чијем саставу је очувано 46 чланака у виду астрагала и једна копча са три петље, налази се у Природно-историјском музеју у Бечу (сл. 17). Заједно са три бронзане фибуле типа чертоза са самострелом, од којих су две фрагментоване, и два гвоздена копаља, у оквиру скелетног гроба констатовани су ови појасни делови који својим обликом, једноставношћу и одсуством декорације, подсећају на претходне, из Никишаца.²⁸

У близини скелетних гробова (3, 4, 5) са некрополе, лоциране крај остатата средњовековног насеља у Шацу, наишло се на два фрагментова-

²⁶ J. Brunšmid 1902, 68–71, sl. 24; Z. Vinski, K. Vinski-Gasparini, 1962, 272; M. Guštin 1977, sl. 4/6.

²⁷ D. Garašanin 1954, 78, T.L/2; 1967, 36; M. Garašanin 1973, 513, T.117/1.

²⁸ M. Hoernes 1901, 281–282, sl. 55; J. Brunšmid 1902, 72; Z. Vinski, K. Vinski-Gasparini 1962, 272; R. Vasić 1970, T.XIV/56, 1977, T.LIII/6; 1989, 106.

на астрагалоидна појаса, чертоза фибулу, гвоздено копље, огрлицу од ћилибара и две керамичке посуде. За појасеве се наводи приближно исти број чланака (48 и 49) и две копче које су припадале само једноме од њих (сл. 18). На наличју сваког чланка и копче постављене су по три ушице за повезивање појаса. Копче тропетљастог типа украшене су комбинацијом двеју техника - урезивањем и убадањем. Урезане линије красе петље, док су тачкасти убоди распоређени дуж ивица плочица и по њиховом средишту, где праве облик ромбова и кружића.²⁹ Немогућност прецизног рашчлањења свих појасних делова у смислу њихове компактне припадности једној, или двама целинама, доводи у сумњу давнашњу констатацију да су у питању два појаса. Овој сумњи у прилог ишао би управо укупан број чланака, довољних за формирање једног астрагалоидног појаса, као и њихов истоветни облик. Са локалитета Узвеће у Мачви потиче 36 бронзаних чланака у виду астрагала, дугачких 5.6 cm груписаних по четири у низу. Копче су типично сремског типа, са три петље. Међучланци су украшени хоризонталним урезима. Иста техника примењена је и на копчама, с тим што се као орнаменти на петљама јављају зарези, док су на правоугаоним плочицама они комбиновани са концентричним кружићима (сл. 19).³⁰

Око 70 бронзаних астрагалоидних чланака, откривених на локалитету Фабрика тавина код Сремске Митровице, налази се у Археолошком музеју Заграда (сл. 20). Претпоставља се и да гробни налаз смештен у будимпештанском Немзети Музеју (сл. 21) потиче са истог локалитета, премда нема поузданих података, већ само индиција на основу сличног начина украшавања лукова чертоза фибула, заступљених у оба случаја. Митровачки, астрагалоидни појас са обе копче и једном кариком пронађен је у гробу, уз златну огрлицу и две бронзане фибуле типа чертоза. Бронзани чланци, дугачки 5.5 cm и распоређени у низове од по четири примерка, имају на доњем делу ушице за причвршћивање или нанизавање, док су копче уобичајеног, тропетљастог типа. Налаз отворене карике интересантан је у том смислу што, уколико заиста припада појасу, указује на начин његовог закопчавања. Можда су отвореним карикама спајане полукружне петље, постављене на оба краја појаса, као што је могуће, имајући у виду примерак из Арареве громиле, и да су ушице са завршних чланака у низу служиле за качење привезака или других украса.³¹

²⁹ M. Vasiljević 1977, 170–172, sl. 4/4; R. Vasić, 1977, T.LII/10.

³⁰ R. Vasić 1989, 110, sl. 2/1.

³¹ J. Brunšmid 1902, 75–77, sl. 37; M. Garašanin 1973, 513; M. Guštin, B. Teržan, 1975, 193–194, sl. 3.

Гробна целина из Мађарске састоји се од једног непотпуног астрагалонидног појаса, две фрагментоване фибуле, вероватно чертоза типа, и делова једне огрлице, комбиноване од зрна ћилибара и стаклене пасте. Појас чини 13 читавих и два оштећена астрагала, дужине 5,4 cm и уобичајеног низа од по четири чланака, са спојним елементима који су украшени хоризонталним урезима. Овај појас, попут примерака из Узвећа и Новог Сада, условно се ставља у исти хоризонт са налазима из Адашеваца, Вучедола и Сремске Митровице (Фабрика тапана), управо захваљујући сличним украсима дуж лука чертоза фибула, у виду хоризонталних уреза.³² У будимпештанском Немzeti Музеју чува се и један читав астрагалонидни појас дужине 98 cm, купљен 1907. у Новом Саду, али без регистрованог места налаза (сл. 22). Састављен је од 85 чланака, дугачких 5,8 cm и распоређених по четири у низу, и од копчи у облику правоугаоних плочица са трима завршним петљама. Међучланци су украшени хоризонталним, а петље, од којих су две оштећене, косим урезима. Условно хронолошко опредељење „новосадског“ појаса, попут примерка из Узвећа, у другу половину V или почетак IV столећа ст. е., засновано је на аналогијама из Сремске Митровице, Шапца и Беремеца у Мађарској.³³

Из скелетног гроба у Кузмицу код Сремске Митровице потиче 16 појасних чланака, сребрна лучна фибула и делови огрлице од стаклене пасте. Садржај гробне целине из Нових Јанковаца код Винковаца, чине две фибуле, од којих је једна чертоза, а друга средњолатенског типа, неколико зрна од жуте стаклене пасте и 11 астрагалонидних чланака, дужине 5,4 cm. Само четири чланака ове врсте, дугачких 5,7 cm, нађено је у Доњим Петровцима код Руме. Налазима из Кузмина, Нових Јанковаца и Доњих Петроваца, према Бруншмиду, заједничка је сличност са вучедолским примерком. Захваљујући истом аутору познати су и локалитети где је констатован само по један астрагалонидни чланак: Вуковар, Винковци, Сотин, Шид и Јарак³⁴ (карта I).

Сремски и даљски тип астрагалонидних појасева, везан за V и делимично почетак IV столећа ст. е., лако је препознатљив захваљујући устаљеном броју и облику, како самих чланака (низ од четири кружна испупчећа), тако и њихових спојних делова (хоризонтални са угластим завршецима) и копчи у виду правоугаоних плочица са три петље. За раз-

³² R. Vasić 1977, T.LIV/7; 1989, 106, 110–112.

³³ R. Vasić 1989, 110, sl. 2/2.

³⁴ J. Brunšmid 1902, 71–73.

лику од гласничког типа који показује типично одсуство декоративности, осим примерка из Арареве громиле са висећим привесцима, код сремског и даљског типа преовлађују украшени астрагалоидни појасеви. Од овог обичаја изузимају се једино појасеви из Никшица и Адашеваца, на којима нема трагова орнаментисања. Док су на међучланцима редовно заступљени хоризонтални урези, украшавање копчи варпра како у погледу технике, тако и при избору мотива. На петљама, које су ретко без украса, јављају се искључиво урезане косе и кратке линије, зарези (Шабац, Узвеће, „Нови Сад“). Правоугаоне завршне плочице махом су све декорисане, било само урезивањем (Вучедол, Узвеће) или у комбинацији са тачкастим убодима (Шабац). Што се тиче мотива, омиљесу троуглови (Вучедол), концентрични кружићи (Узвеће) и ромбови комбиновани са кружићима (Шабац).

Каснохалштатски налази из гробних целина подунавских области суседне Мађарске представљају најближе паралеле нашем истовременом типу астрагалоидних појасева. Потичу са локалитета Беременд 1, Százard–Gerenyáspusztá, Velemszentvid, Kósd 7, Regöly i Lengyel, уз напомену да су последња два дала претежно латенски материјал. У халштатском хоризонту западне Мађарске заступљени су астрагалоидни појасеви састављени од копчи тропетљастог типа и од три или четири чланка у низу, који се одликују већом пластичношћу у односу на латенске облике. Најбољи пример у том смислу је локалитет Беременд, где су у скелетном гробу 1, уз бронзане фибуле типа чертоза, перле од стаклене пасте, ћилибара и сребра, пронађени 101 неоштећен, и 30 фрагментованих астрагалоидних чланака, као и копча са три петље. Угласте спојнице између чланака, дугачких 6 cm, а широких 1.3 cm, украшене су хоризонталним урезима, док се дуж ивица правоугаоних плочица (димензија 6,3×2,7 cm) и петљи налазе кратки зарези, у истој техници.³⁵

Каснохалштатске астрагалоидне појасеве смеђују латенски облици од средине, или, најкасније, током друге половине IV столећа ст. е., што документује већ третирана млађа група фрагментованих налаза из Доње Долине (сл. 8 - 12). Почетне фазе келтског периода на нашем поднебљу обележене су већим, општим сличностима материјалних култура Скордиска и Тауриска и мањим разликама у њиховим појединостима. Разлике се манифестују, између осталог, у заступљености код источне групе Келта искључиво астрагалоидног типа, а плетеног типа појаса код западне групе.³⁶

³⁵ E. Jerem 1973, 66–69, 77–80, sl. 5/8a-b.

³⁶ D. Božič, 1987, 895.

О постојању оваквог обичаја током III столећа ст. е. код прве групе сведоче славонски појасеви из латенске некрополе у Осијеку, који се сматра западним граничним подручјем Скордијска.

У сваком седмом гробу, према подацима Е. Спајића, од преко педесет гробова са ове некрополе, смештене на локалитету Доњи град у Осијеку, констатован је материјал астрагалоидног типа било у делимично очуваном (4, 9, 22, 26), или сасвим фрагментованом стању (16, 43).³⁷ Издвојен је у две посебне групе на основу разлика у облику копчи и броју појасних чланака. Прва група показује одлике наслеђене из старијег гвозденог доба: састав од 4 чланка, хоризонталних спојница угластих ивица и украшених дубоко урезаним линијама, завршних правоугаоних плочица са три петље и истом врстом орнаментa. Репрезентују је налази из гробова 9 (сл. 23) и 22, где су у сличном контексту, уз фибуле средњолатенског типа, пронађени: 41 чланак и обе копче у првом, а 33 чланка и једна копча у другом случају. Осим што су на исти начин обликовани и декорисани, ови примерци су и сличних димензија: дужина појасних чланака износи око 6 cm, док је величина копчи $5,5 \times 1,5$ cm. Друга група појасева у односу на прву разликује се по томе што има мањи број астрагалоидних чланака, по три у шизу, копчу са једном петљом и дугметом и попречне спојнице украшене плитко урезаним цртама. Сами чланци дугачки су око 3,5 cm, док копче, чије димензије износе $4,5 \times 1,7$ cm, немају украсне детаље. Њеке представнике, који потичу из гробова 4 и 26 (сл. 25 и 26), чини 40, односно 37 астрагалоидних чланака и две једнопетљасте копче, од којих је једна оштећена. Што се тиче појединачних налаза из гробова 16 и 43 (један или три чланка, остаци једне копче), због фрагментарности немогуће им је одредити припадност некој од ових двеју група астрагалоидних појасева. Успостављајући хронологију за ову врсту материјала током млађег гвозденог доба, Д. Божич је установио два типа у југословенском Подунављу, при чему је старијем дао назив појасеви типа Осијек. Разликујући у оквиру типа Осијек ранију (са тропетљастом копчом) и познију варијанту (са једнопетљастом копчом), он прву (гроб 22) датије у ступањ Београд 1 (латен В2), а другу (гроб 26 и 9) ставља на почетак ступиња Београд 2 (латен С).³⁸

Изглед астрагалоидних појасева млађег гвозденог доба познат је захваљујући каснолатенским облицима који потичу већином са локалите-

³⁷ Е. Spajić, 1954, 10, 13–14, Т. II/11, Т. IV/26; 1956, 47–53; 1962, 37–38, 48, 53, Т. XIII/2.

³⁸ Д. Božić 1982, 52, sl. 3/21.

та из Београда (Карабурма, Роспи Ђуприја, Земун) и његове околине (Сурчин, Нови Бановци, Сурдук, Кушиново), у мањој мери из српског Подунавља, а спорадично у Шумадији и источној Славонији (карта 1). Подручје ушћа Велике Мораве и Млаве у Дунав дало је три локалитета (Костолац–Острово, Стари Костолац–Чаир, Дубравица–Орашје), док су шумадијске и источнославонске области репрезентоване само по једним налазиштем (Цветановац–Љиг, Даљ). Осим делимично очуваних појасева, којима недостаје једна (Карабурма, Роспи Ђуприја, Сурчин) или две копче (Костолац–Острово), сви остали налази сведени су на појединачне фрагментоване чланке у виду астрагала. Приказ латенског материјала разликује се од каснохалштатског због лошије очуваности, мањег броја налаза и расположивих оскуднијих података.

Захваљујући, пре свега, најсолидније очуваним примерцима са београдских некропола на Карабурми (гроб 15, сл. 27) и Роспи Ђуприји (гроб 2, сл. 28), које су биле у континуираној употреби од I до III столећа старе е., као и налазу из Сурчина (хумка, сл. 29), могућа је реконструкција изгледа астрагалоидног појаса.³⁹

Дакле, латенски тип астрагалоидних појасева састоји се од чланака распоређених по четири у низу, спојених кратким хоризонталним умцима, и од копчи са једном петљом. Чланци су у виду полуовалних испупчења, а дужина им варира између 4,8 и 5,8 cm. Сваки појас има две на исти начин обликоване копче, од којих се једна разликује само по дугмету фиксираном на завршетак петље помоћу штапићастиг елемента⁴⁰. Копче су у облику правоугаоне плочице ојачаних ивица на горњој, и са четири ушице на доњој страни, уз још два кружна додатка удубљена по средини и завршну звонолику петљу. Украшавање, сведено на спојне делове чланка, вршено је урезивањем или, према неким наводима, жљебљењем. Поред мањег броја налаза без икаквог украса (Земун – обала Дунава, сл. 30 а-б)⁴¹, постоје две варијанте у оквиру декоративно обрађеног типа астрагалоидних појасева, чије су разлике засноване на избору начина приказа истог мотива, у литератури означеног као зарез, линија или црта. За прву варијанту карактеристични су коси зарези (Карабурма, Роспи Ђуприја⁴², Сурчин, Сурдук,

³⁹ J. Todorović 1956, 36, sl. 7, 7a, 8, 12; 1964, 45-47, T.I/1a-b, 5, 6; 1972, 68-69, 88, T.VI/2; 1975, 111, sl. 82; J. Brunšmid 1902, 71, sl. 30; D. Garašanin 1967, 37; M. Garašanin 1973, 513, 533.

⁴⁰ D. Božič 1982, 47, sl. 3/1, 4/1, 6/1.

⁴¹ J. Todorović 1971, 89-93, T.XLI/6; T.XLII/5, 6, 10, 11; T.XLIII/4, 9.

⁴² J. Todorović 1972, 68, T.VI/2, T.XLV/5; 1956, 36, sl. 7, 7a, 8, 12.

Нови Бановци, Далъ.⁴³ Цветановац–Љиг,⁴⁴ Костолац⁴⁵ – сл. 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34 и 35), а за другу хоризонталне линије (Дубравица–Орашје,⁴⁶ сл. 36).

Обе варијанте заступљене су на само два локалитета, премда у неједнако сразмерном односу: већина међучланака из Земуна украшена је косим зарезима (сл. 37), док у орнаментници примеркака из Старог Костолаца преовлађују хоризонталне линије (сл. 38). Издвојени као носиоци посебне варијанте каснолатенских астрагалоидних појасева типа Београд,⁴⁷ ова два локалитета заиста показују одређене специфичности. Земун–обала Дунава, с обзиром на изглед спојних елемената, обједињује све три варијанте астрагалоидних чланака: најбројнију, орнаментисану косим зарезима (сл. 37), нешто мање бројну, без украса (сл. 30а-б) и изузетну, са урезаним хоризонталним линијама (сл. 39).

Локалитет Стари Костолац–Чаир, према Д. Спасић, дао је две групе астрагалоидних чланака, различитих по пластичности, димензијама и украсним детаљима. Првој групи приписује се већа пластичност и ширина појасних чланака, са дужим попречним спојницама декорисаним претежно хоризонталним линијама, а изузетно косим зарезима (сл. 40). Другу групу, скоро тракастог изгледа, карактерише мања пластичност иужи чланци, са ширим умецима, на којима су урезани коси зарези (сл. 41).⁴⁸ Овакво груписање, међутим, не чини се у потпуности оправданим, будући да 33 фрагментована појасна чланка, уместо наведених разлика у пластичности и димензијама, показују ништа друго до неједнако стање очуваности (сл. 42). Неуверљивом се чини и констатација о заступљености две дужине, што подразумева састав од два и од четири астрагала. Прихватљиви део закључка односи се на поделу костолачких палаза према стилским карактеристикама и мањим варијацијама у ширини спојница. С обзиром на чињеницу да су сви до сада пронађени примерци израђени од бронзе, куриозитет представља један гвоздени костолачки чланак у облику астрагала, украшен косим зарезима (сл. 43). Занимљиво је да и једна од три фрагментоване копче има концентричне кружиће (сл. 44)⁴⁹ као украсни детаљ, иначе

⁴³ J. Brunšmid 1902, 71–73, sl. 30; J. Todorović, 1964, T.I/6; Z. Vinski, K. Vinski-Gasparini 1962, 273; D. Božič 1982, sl. 3/2-6, 19–20.

⁴⁴ R. Vasić 1980, 166–167, T.II/10.

⁴⁵ M. Kosorić 1960, 197–198, sl. 1.

⁴⁶ D. Jacanović, A. Đorđević, 1989–1990, 30, T.LXXXVII/3–5.

⁴⁷ D. Božič 1982, 47, sl. 3/7–16, 6/8.

⁴⁸ D. Spasić 1992, 10–11, T.II/1-23, III/1–10.

⁴⁹ D. Spasić 1992, 10, T.III/4, 13.

својствен каснохалитатском сремском типу астрагалоидних појасева, пре свега мачванској варијанти (Узвеће, сл. 19), док су латенске копче, као што је познато, по обичају неукрашене.

Појединачни појасни чланци констатовани су у Цветановцу (Љиг, сл. 34), Сурдуку (Стара Пазова, сл. 31), Купинову (Рума) и Даљу (Осијек, сл. 33), док за Нове Бановце (Стара Пазова, сл. 32) постоје две информације, од којих једна указује на 29 фрагмената, а друга на само три.⁵⁰ Присуство ове врсте материјала регистровано је и на локалитетима Гомолава - Хртковци и Вршац-Ат, али без приложених података о самим налазима. Астрагалоидни чланци који потичу из групе гробнице на Гомолави чине, између осталог, садржај гроба 54, датованог у фазу VIb-с и период трајања насеља Скордиска.⁵¹ У вршачком гробу са спаљеним остацима и накитом као искључивим прилогом (фибуле средњолатенског типа, гривне, огрлице – све од бронзе, изузев једне нарукнице од сребрног лима) нађени су и делови астрагалоидног појаса.⁵²

У новије време било је покушаја прецизнијег датовања астрагалоидних појасева из млађег гвозденог доба, при чему је евидентна тежња ка њиховом везивању за каснолатенску етапу. Гроб 2 са Роспи Ђуприје, према Д. Гарашанин оцењен као каснолатенски, Ј. Тодоровић је најпре определио у Lt II, а затим у III столећу ст. е. На исти начин поступио је и са гробом 15 на Карабурми, који је према мишљењу Б. Јовановића каснолатенски. Хумку из Сурчина ставио је Ј. Тодоровић у На D, а појединачне налазе из Земунa у нешто дужи временски распон, између На D и Lt A-D. Давно још М. Косорић је, попут М. Гарашанина, приписала Lt II хумку са локалитета Костолац - Острво, док је много касније Д. Божич датuje у Lt D и ступањ Београд 3, узевши у обзир аналогije из гробова на Карабурми за бојни пож и маказе. Фрагментовани астрагалоидни чланак са спојницом украшеном косим зарезима, пронађен у Цветановцу код Лјига, уз остале разновремене бронзане прилоге (фибуле, стрелице тзв. скитског типа), према Р. Васићу, ишао би најраније у III столеће ст. е.⁵³

Све ове налазе Д. Божич наводи као каснолатенске, везујући их за свој ступањ Београд 3 и поредећи их са примерцима у западној Мађарској

⁵⁰ J. Brunšmid 1902, 73; R. Vasić 1980, 166–167, T.II/10; D. Božič 1982, 50, napomena 37.

⁵¹ N. Tasić 1974, 262, 266.

⁵² B. Jovanović 1974, 303.

⁵³ D. Garašanin, 1958-1959, 21; J. Todorović, 1956, 36, 62; 1967, 200; 1971, 89-93; 1972, 86, 88; 1974, 241; 1975, 168, napomena 15; M. Garašanin, 1973, 513, 533; M. Kosorić, 1960, 198; R. Vasić, 1980, 166-167; D. Božič, 1982, 49.

(Regöly, Lengyel, Szárazd, Dunaszekcső) и Моравској (Staré Hradisko), где су спорадична појава. У односу на стилско-типолошке одлике, овај аутор разликује три типа астрагалоидних појасева: Осијек, који је нешто старији од типова Београд и Dunaszekcső, истовремених представника ступња Београд 3.⁵⁴ Први и трећи тип показују сличност у облику копче без кружних плочица, али и разлике у погледу броја чланака у саставу појаса (3-4, 5-6) и украсних детаља на спојницама (хоризонталне линије, коси зарези). Појасевима типа Београд својствене су копче са кружним плочастим додацима и по 4 чланка у низу, обе декоративне варијанте, исто колико и могућност одсуства украса, што најбоље документују земунски налази (сл. 30, 37, 39).

Судећи према стилским одликама, нашем латенском типу астрагалоидних појасева најближи су аналогни примерци из подунавских предела Мађарске, код којих су заступљене две варијанте: уобичајена, са урезаним косим зарезима, и ређа, без орнамента. За разлику од наших појасева, одликују се мањом пластичношћу и ширином чланка, а њиховим већим бројем, пет или шест у низу. Они потичу са две врсте локалитета, од којих су једни представници келтских насеља, као Regöly и Lengyel, док су други везани за келтске некрополе - Kósd и Dunaszekcső.⁵⁵ Овој аналогној групи вероватно би се могли прикључити и истовремени појединачни налази из Моравске (Staré Hradisko) и Румуније (Зпридава).⁵⁶

Питање етнокултурне атрибуције гвозденоподобних астрагалоидних појасева још увек није разрешено. Већина аутора сматра да су били у општој употреби код староседелачког становништва током V и IV столећа ст. е., имајући притом у виду илirsка племена централног Балкана, од којих су их касније преузели Келти, пре свега Скордисци, због њихових естетских квалитета и практичних предности.⁵⁷ Овакво становиште зановано је на чињеници да су најранији астрагалоидни појасеви констатовани управо у оквиру илirског културног инвентара. Међутим, с обзиром да су бројнији налази на панонском, него на балканском подручју, односно, у јужној Панонији и на територији Скордиска, има и мишљења да их није оправдано тумачити искључиво илirском компонентом, већ равноправно и ознаком Панона, чак доказом трговачких и других контаката, заједничког живљења и током позног латенског периода⁵⁸. Остала је усамљена најстарија прет-

⁵⁴ D. Božič, 1982, 48, 52.

⁵⁵ E. Jerem, 1973, 78-79; M. Szabo, 1971, 59-60; P.-M. Duval, 1977, 152, sl. 156.

⁵⁶ J. Meduna, 1961, 5, T.III/1.2; I.H. Crişan, 1978, 155-158.

⁵⁷ J. Todorović 1964, 45, 47; 1972, 68, 88; 1974, 18, 40; M. Garašanin 1973, 513, 533.

⁵⁸ B. Jovanović 1973, 16; 1974, 303.

поставка о утицају јужне традиције и евентуалном грчком пореклу ове врсте материјала. Суд времена није издржао ни првобитни закључак да су астрагалоидни појасеви представљали саставни део војничке опреме, иначе базирани на довођењу у везу са ратничким гробовима⁵⁹. Наиме, за оружје приписано гробовима у Вучедолу, Вуковару и Адашевцима, не би се могло са сигурношћу рећи како је ту доспело, будући да увек постоји могућност случајности упада.

Првобитна употреба астрагалоидних појасева везује се за старобалканско племе Аутаријата захваљујући хронолошком приоритету налаза који потичу са територије Босне и западне Србије. Претпоставља се да су из изворних области пренети у северније пределе, где су још пре доласка келтских племена, у V и IV столећу ст. е. били увелико одомаћени. Код илпирских племена током старијег гвозденог доба, према неким ауторима, могућа су оба вида заступљености, у склопу мушке војничке опреме и женске ношње. Међутим, преузети од Келта, нарочито Скордиска, астрагалоидни појасеви били су коришћени у млађем гвозденом добу искључиво као део женског накита⁶⁰. У новије време, пак, све више се потврђује чињеница да се астрагалоидни појасеви неоправдано доводе у везу са војничким гробовима, будући да у њима преовлађују поједини облици женског накита, док ретко присуство оружја није доказано због непоузданих података. Стога се и тежи оповргавању још давно настале претпоставке о мушкој употреби астрагалоидних појасева и, у том смислу, оправдању могућности да представљају стандардни део женске ношње.⁶¹

Током постојања од пола миленијума, чак и дуже, астрагалоидни појасеви варирали су у погледу изгледа копчи, декоративних детаља спојних елемената и броја појасних чланака. Како су то незнатне промене, типолошко-стилске карактеристике немају одлучујућу улогу при решавању хронолошких питања. Уколико се узму у обзир и истовремена егзистенција појединих типова, могућност да понеки водећи облици никад у потпуности не излазе из употребе и уз одсуство добро датованих и затворених целина, стиче се утисак ода је немогуће прецизније утврђивања стилско-типолошког, а самим тим и хронолошког развоја, од већ учињеног.

Подаци о димензијама, премда не увек исцрпни, такође иду у прилог мишљењу да ова врста појасева представља пре део женског накита, него

⁵⁹ J. Brunšmid 1902, 69-73.

⁶⁰ J. Todorović 1964, 45, 47; 1972, 61; 1974, 18, 40.

⁶¹ D. Božić 1982, 54.

што би могла да задовољи потребе војника у качењу оружја или других делова опреме. С обзиром на дуготрајност и невелике типолошке промене, реч је, чини се, о стандардном облику женског накита који се преноси генерацијски, те као такав, у извесној мери канонизован, није био подложен пролазним модним трендовима. Када се ово доведе у везу са подацима који се односе на територијалну распрострањеност астрагалондних појасева (централни Балкан и источна Панонија), етно-културну припадност њених корисника (Илири, Панони, Келти), време прве појаве (касни халштат) и престанка употребе (крај старе ере), намеће се закључак да су њиме свој струк украшавале најпре жене староседелачких, а затим келтских племена, посебно Скордиска. Имајући у виду ограничену територијалну заступљеност, паралелно присуство келтских војника и најамника домородачког порекла, као и постојање мешовитих бракова, јер мало је вероватно да су сви келтски ратници водили своје породице са собом – питамо се: нису ли каснохалштатске и латенске астрагалондне појасеве носиле, попут чувара традиције у немирним временима, подједнако Илирке и Панонке, одржавајући тако столећима и несвесно своје етничко обележје? И да ли је у том случају реч о келтском преузимању популарног облика појаса, традиционално илирског или панонског типа, или су га можда Скордисцима донеле у мразу супруге аутохтоног порекла?

AN ATTEMPT OF A SYNTHETIC APPROACH TO THE FINDS OF IRON-AGE ASTRAGALOID BELTS

S u m m a r y

A peculiarity of Iron-Age astragaloid belts, the typological and stylistic analysis of which was carried out more than thirty years ago, is in that their use can be observed over the period from the sixth to first centuries BC. This paper deals with the published Hallstatt and La Tène material from 38 domestic sites. Having in mind the long-term use of such belts, their typological and stylistic features do not seem to be very sensitive in terms of chronology, so the classification has been based on the existing chronological assessments.

To the older, Late Hallstatt type of astragaloid belts, occurring in the territory of central and northern Bosnia, western Serbia and northern Montenegro, belong the finds related to the Glasinac, Srem and Dalj groups. The Glasinac group belts are characterized by having three or four astragaloid joints and a three- or five-hoop clasp, with the decoration reduced to pendants attached to hoops. Analogies are to be found in Albania, within the Glasinac-Mati cultural complex. The Srem and Dalj

types commonly have four joints and invariable three-loop ending of the clasp. There predominate examples with ornaments executed in several techniques and a wider range of motifs. Parallels are concentrated in Danubian Hungary.

The younger, La Tène group of astragaloid belts, occurring in the Pannonian and Danubian regions and only rarely crossing the Danube-Sava line towards Bačka, Banat and [umadija, comprises the Slavonian (Osijek) and Serbian (Belgrade, the Danube basin, [umadija) types, characterized by three or four joints in the form of an astragal and a one-hoop clasp. Besides the specimens decorated in the technique of engraving and with the favoured motif of oblique and horizontal lines, examples lacking any decoration also occur. Numerous analogies can be found in western Hungary, and sporadic in Morava.

The appearance of astragaloid belts in the middle or the latter half of the sixth century BC immediately precedes that of so-called princely tombs, which manifest the peak of power of tribal aristocracies. This interval of a few decades between the appearance of astragaloid belts and that of princely tombs seems to have been sufficient for the process of the rise of tribal aristocracy to culminate in the of individuals enjoying special social status. Viewed within a broader, social, context, and a narrower one, in terms of certain aesthetic and practical qualities, the use of astragaloid belts may be interpreted in the following way: during the Late Hallstatt period aristocratic women adorned themselves with them, whereas La Tène forms already reached other strata of the society.

Having in mind the long use of astragaloid belts in a delimited area comprising the central Balkans and the Pannonian-Danubian regions (including sites in western Hungary), and their only sporadic occurrence beyond this area (Albania, Morava), perhaps they may be ethnically associated with the Illyrian and Pannonian women, and to a much lesser extent with those of Celtic origin.

БИБЛИОГРАФИЈА

Венас А., Čović В.

1957 *Glasinac 2*, Sarajevo.

Божих Д.

1982 *Каснолатински астрагални појасеви изиша Београд*, Старинар н.с. XXXII.

Brunšmid J.

1902 *Predhistorijski predmeti iz srijemske županije*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva n.s. VI, Zagreb.

Čović В.

1961 *Donja Dolina*, Inventaria Archeologica Jugoslavica Y 21-30.

1967 *Nalazi iz tumula u Gotovuši (Pljevlja)*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla.

1979 *Kneževski grobovi glasinačkog područja*, Naučni skup, Beograd.

1983 *Grupa Donja Dolina-Sanski Most*, Praistorija jugoslavenskih zemalja V, željezno doba, Sarajevo, 232-286.

1983a *Srednjobosanska grupa*, PJZ V, željezno doba, Sarajevo, 481-528.

1983b *Glasinačka kultura*, PJZ V, željezno doba, Sarajevo, 575-643.

Duval P-M.

1977 *Les Celtes*, Paris.

Fiala F.

1893 *Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1892*, Wiss. Mitt. Bosn. Herc. I.

1899 *Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1896*, Wiss. Mitt. Bosn. Herc. VI.

Garašanin D.

1954 *Катало̀г меѿала*. Народни музеј Београд, Праисторија I, Београд.

1967 *Miscellanea Illyrica II, Илири у хашишатиу Србије*, Зборник Народног музеја V, Београд.

1967a *Miscellanea Illyrica II, Ражана, Криви Река и гласиначки комплекс*, Зборник Народног музеја V, Београд.

Гарашанин М.

1973 *Праисторија на тѿлу Србије*, Београд.

Guštin M., Teržan B.

1975 *Malenškova gomila v Novem Mestu*, Arheološki vestnik 26, Ljubljana.

Hunyady I.

1942 *Die Kelten im Karpatenbecken*, Budapest.

Islami S., Ceка H.

1964 *Nouvelles données sur l'antiquité illyrienne en Albanie*, Studia Albanica I, Tirana.

Јацановић Д., Ђорђевић А.

1984-1990 *Вишеслојно праисторијско налазиште „Ораује“ у Дубравици*. Виминациум 4-5. Пожаревац.

Jerem E.

1973 *Zur Geschichte der späten Eisenzeit in Transdanubien, Späteisenzeitliche Grabfunde von Beremend*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 25, Budapest.

Јевтић М.

1990 *Сѿарије гвоздено доба у западној Србији и Меѿолији*, Господарин сребра, Београд, 51-60.

Јовановић Б.

1973 *Синѿидунум и градови Скордиска*, Годишњак града Београда XX, Београд

1974 *Mlade gvozdeno doba*, Praistorija Vojvodine, Novi Sad.

Косорич М.

1960 *Хумка код Косѿолца*, Старинар XI.

1976 *Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja*, Diss. Mon. SADJ XVIII, Beograd.

Lucentini N.

1981 *Sulla cronologia della necropoli di Glasinac nell'età del ferro*, Studi di protoistoria adriatica I, Quaderni di cultura materiale 2, Roma.

Marić Z.

1964 *Donja Dolina*, Glasnik Zemaljskog muzeja (A) n.s. XIX, Sarajevo.

Meduna J.

1961 *Staré Hradisko*, Brno.

Палавестра А.

1984 *Кнежевски гробови сѿарије гвозденог доба на централном Балкану*, Београд.

Pandžić–Majnarić N.

1970 *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*, Vinkovci.

1973 *Kasnodolenski keltski grobovi iz Sotina*, Vjesnik Arheološkog muzeja, Zagreb.

Prendi F.

1975 *Un aperçu sur la civilisation de la première période du fer en Albanie*, Iliria III, Tirana.

Spajić E.

1954 *Nalazište mladeg željeznog doba s terena Osijeka*, Osiječki zbornik IV, Osijek.

1956 *Nalazište mladeg željeznog doba s terena Osijeka*, Osiječki zbornik V, Osijek.

1962 *Nalazište mladeg željeznog doba s terena Osijeka*, Osiječki zbornik VIII, Osijek.

Спашић Д.

1992 *Случајни налази келтског порекла са локалитетима „ Чаур “ у Сџаром Косџолицу*, Viminacium 7, Пожаревац.

Szabó M.

1971 *The Celtic Heritage in Hungary*, Budapest

Tasić N.

1974 *Starije gvozdeno doba Vojvodine*, Praistorija Vojvodine, Novi Sad, 257-276.

Teržan B.

1977 *Keltske študije*, Brežice

Todorović J.

1956 *Праисторијска некропола на Росџи Ђуџирију код Београда*, Гласник музеја града Београда III.

1964 *Ein Betrag zur stilistischen und zeitlichen Bestimmung der astragaloiden Gürtel in Jugoslawien*, Archaeologia Iugoslavica V, Beograd.

1964a *Ilirski elementi u materijalnoj kulturi Skordiska*, Materijali SADI 1.

1968 *Kelti i jugoistočnoj Evropi*, Beograd.

1971 *Katalog praistorijskih metalnih predmeta*, Muzej grada Beograda, Beograd.

1972 *Praistorijska Karaburma I, nekropola mladeg gvozdenog doba*, Beograd.

1974 *Skordisci, istorija i kultura*, Monumenta archaeologica 2, Novi Sad – Beograd.

1975 *Die Ethnogenese der Skordischer*, Alba Regia 14, Székesfehérvár.

Truhelka B.

1893 *Hügelgräber und Ringwälle auf der Hochebene Glasinac*, Wiss. Mitt. Bosn. Herc. I, Wien.

1904 *Der vorgeschichtliche Pfahlbau im Savebette bei Donja Dolina*, Wiss. Mitt. Bosn. Herc. IX, Wien.

Васић Р.

1971 *Нека њиџњања хронологије сџаријеџ џвозденоџ доба северноџ Балкана*, Старинар п.с. XXII.

1973 *Kulturne grupe starijeg gvozdenog doba u Jugoslaviji*, Arheološki institut. Posebna izdanja 12, Beograd.

1977 *The Chronology of the Early Iron Age in the Socialist Republic of Serbia*, British Archaeological Reports S 31, Oxford.

1979 *О хронологији сџаријеџ ѓвозденоџ доба у Србији*. Старинар н.с. XXVIII-XXIX.

1980 *Белешке о сџаријем ѓвозденом добу у Србији*. Старинар н.с. XXXI.

1981 *О почетаку сџаријеџ ѓвозденоџ доба у Србији*. Старинар н.с. XXXII.

1988 *Нове белешке о сџаријем ѓвозденом добу у Србији*. Старинар н.с. XXXIX, Београд

1989 *Jedan prilog proučavanju sremske grupe*. Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH. XXVII. Sarajevo.

Васиљјевић М.

1976 *Налази сџаријеџ ѓвозденоџ доба у Шаицу*. Старинар н.с. XXVIII, Београд.

Vinski-Gasparini K.

1973 *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*. Monografije 1, Filozofski fakultet Zadar. Zadar.

1983 *Kultura polja sa žarama sa svojim grupama*. Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Sarajevo.

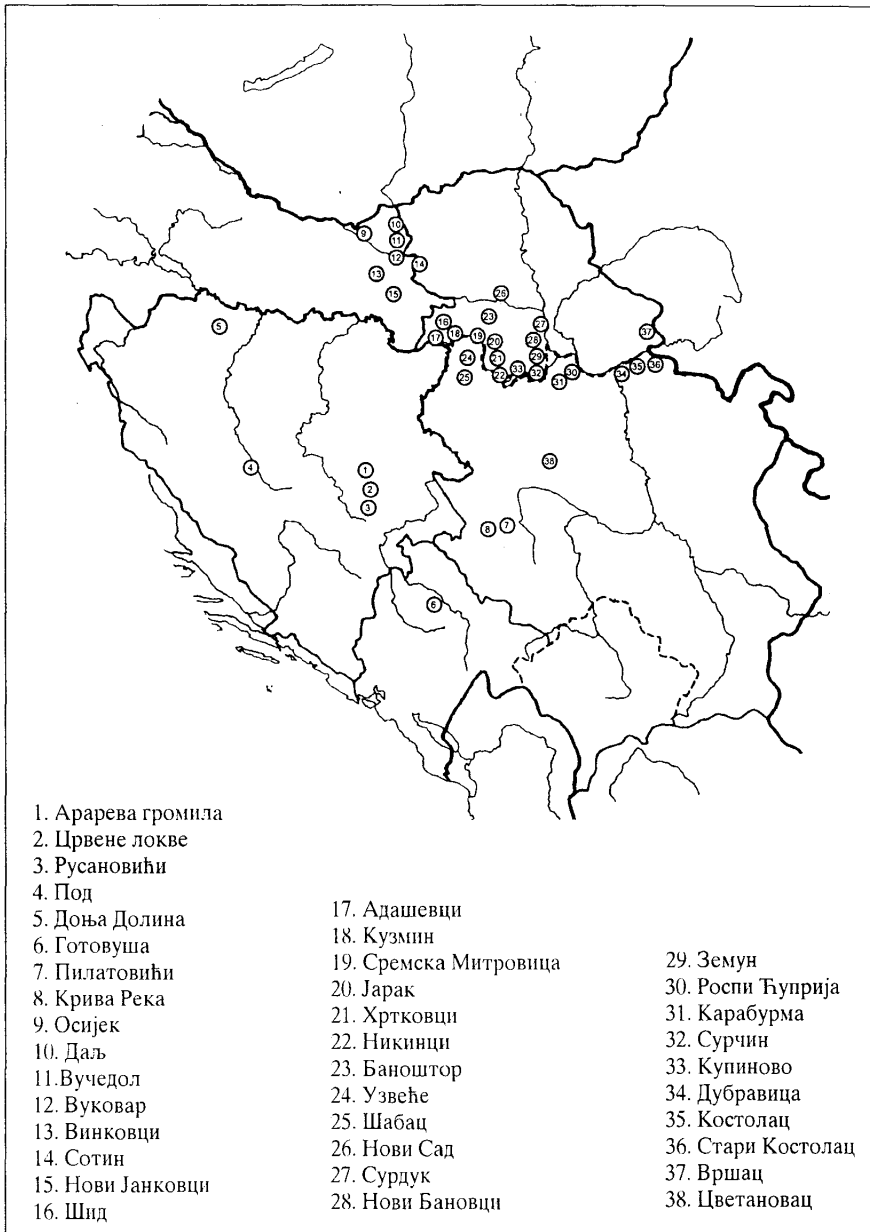
Vinski Z., Vinski-Gasparini K.

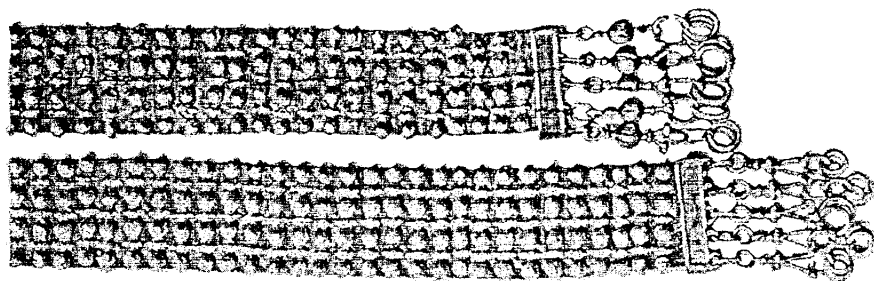
1962 *O utjecajima istočno-alpske halštatske kulture i balkanske ilirske kulture na slavonsko-srijemsko Podunavlje*. Arheološki radovi i rasprave JAZU II, Zagreb.

1974 *Strani uticaji i ilirskoj materijalnoj kulturi u Jugoslaviji*.

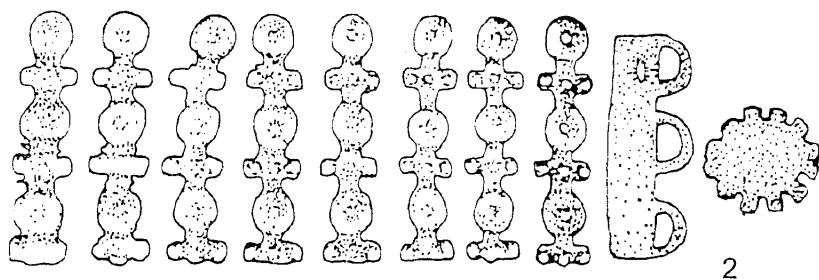
1979 *Nekropola u Pilatovićima kod Požege i neke karakteristike u načinu sahranjivanja pokojnika*. Naučni skup, Beograd, 1979.

1985 *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije*. Diss. Mon. SAdj. XXVI, Beograd.

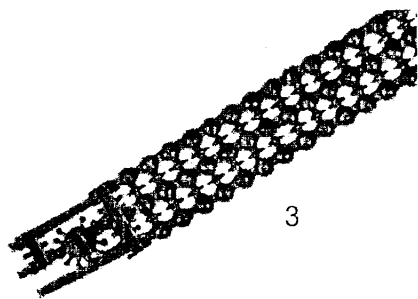

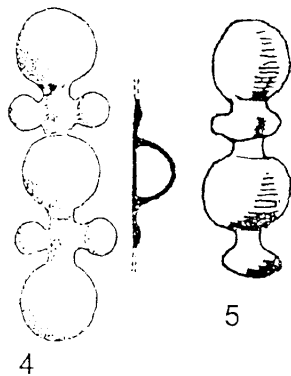
1

2

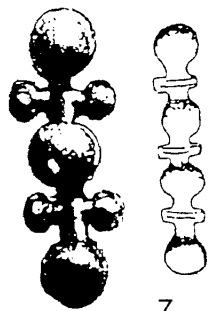

3

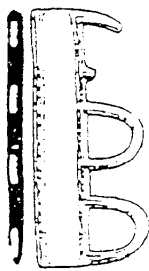
4

5

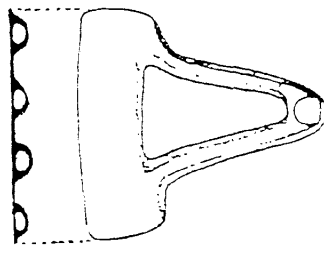

6

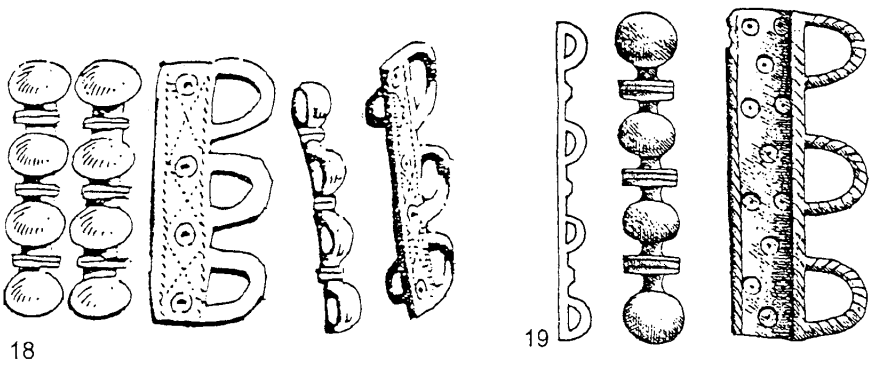
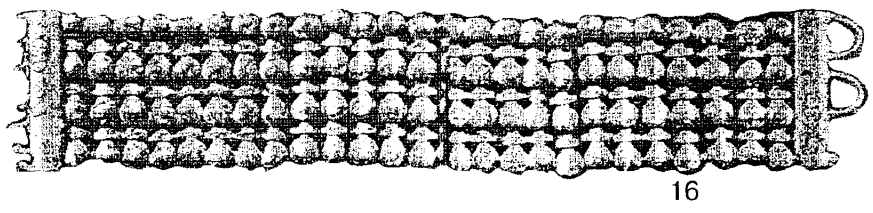
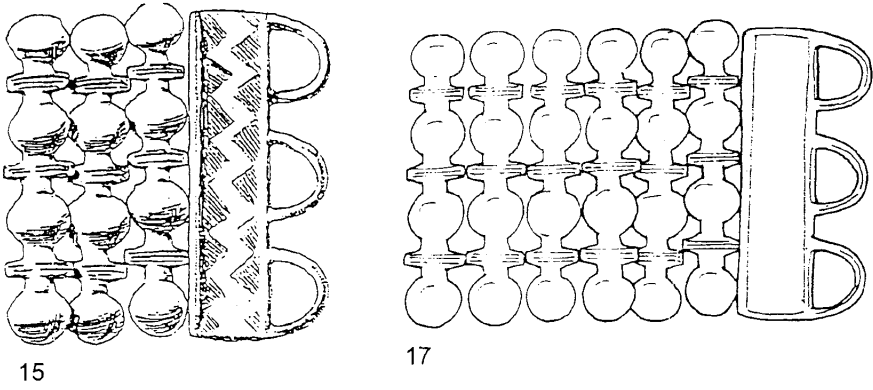
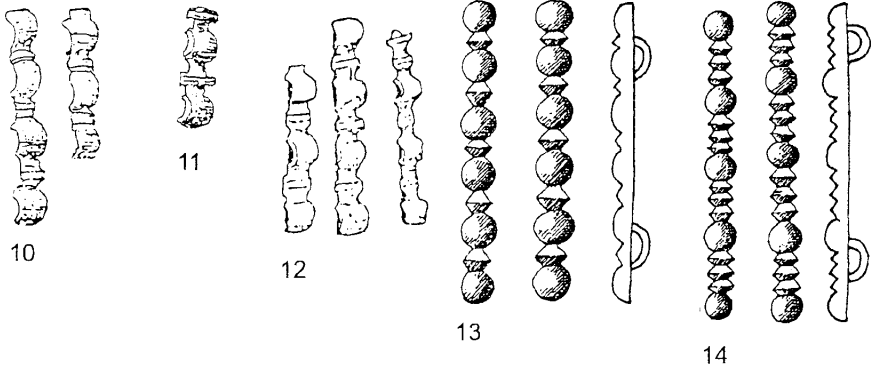
7

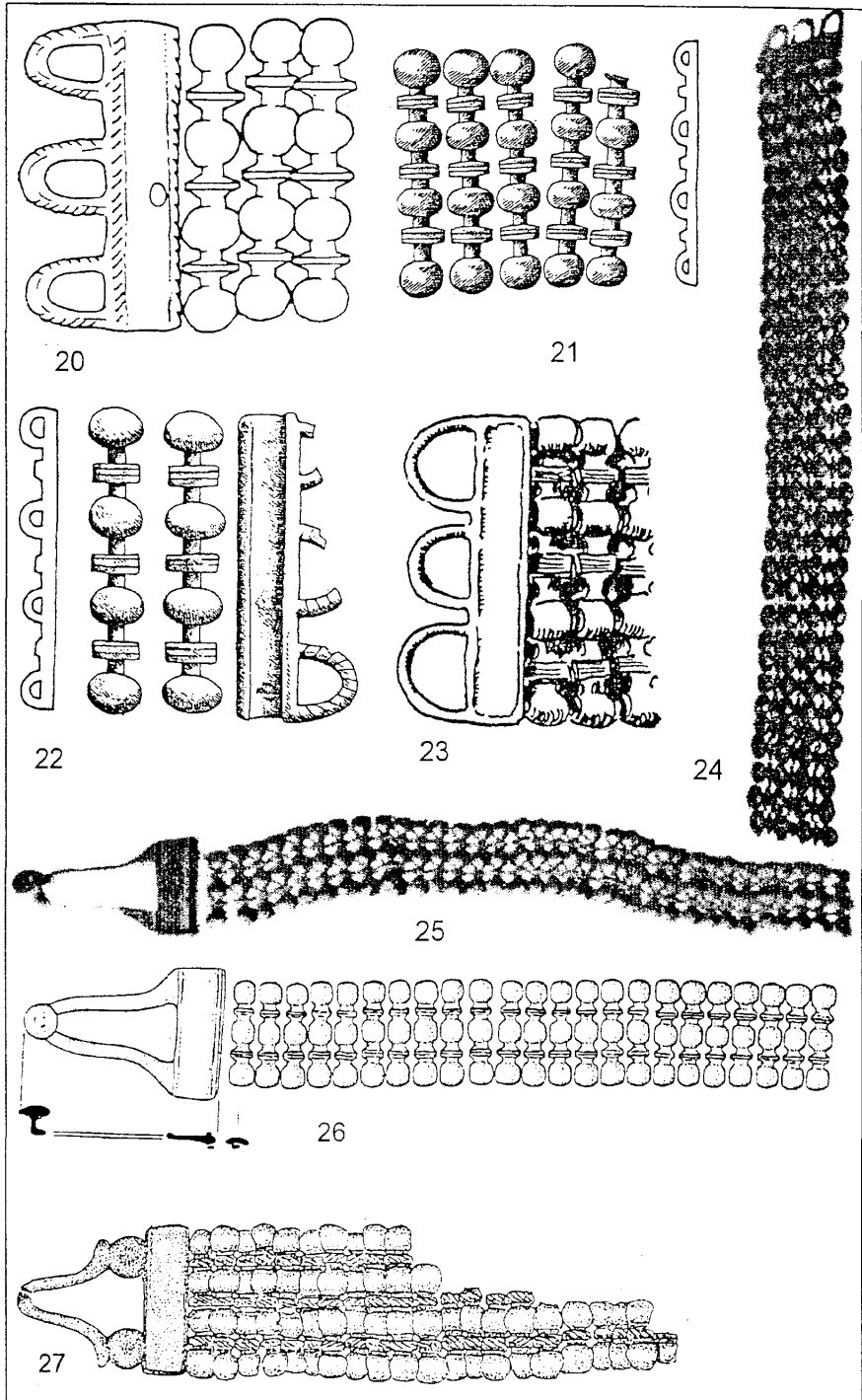

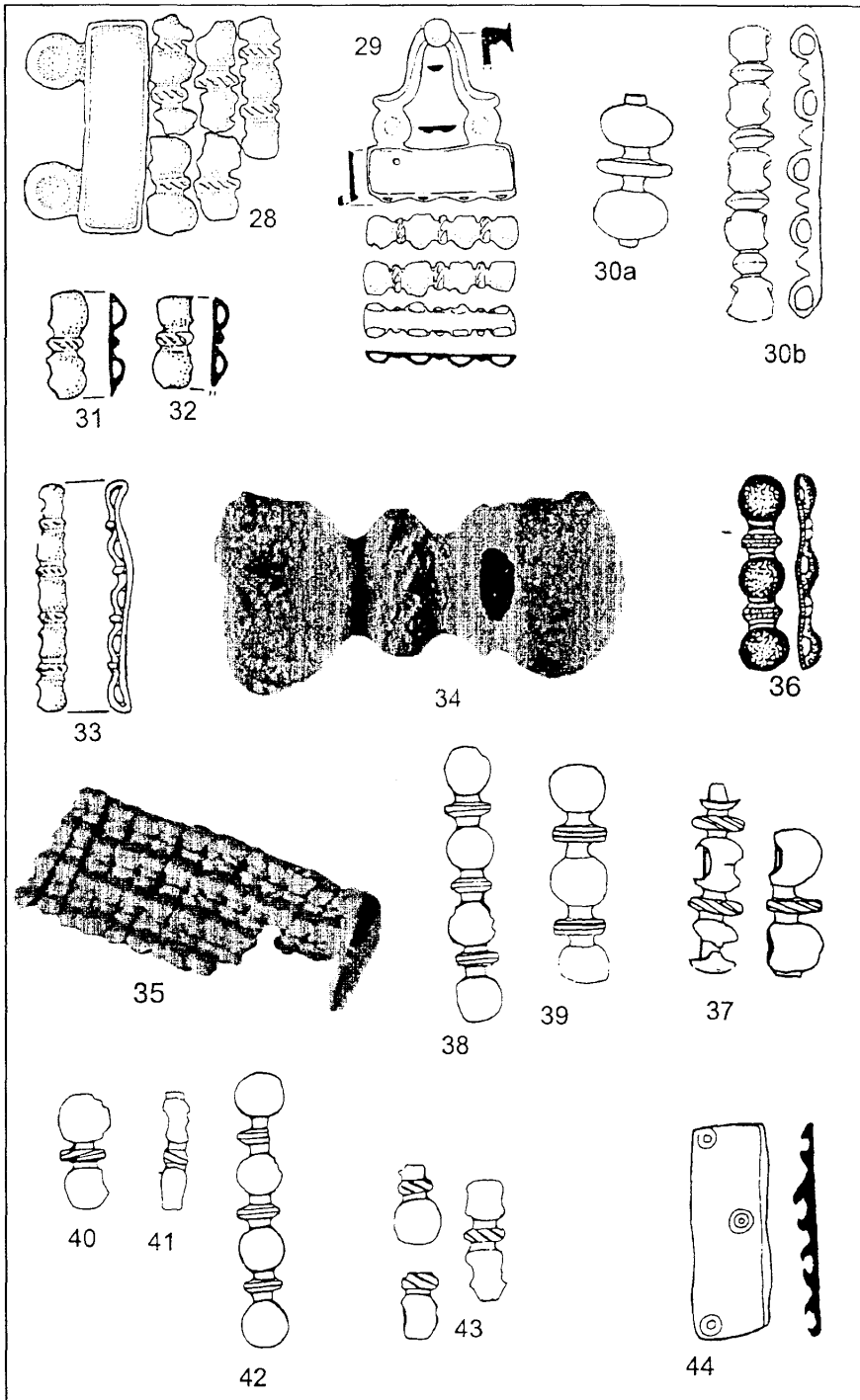
8

9

Radmila ZOTOVIĆ
Archäologisches Institut
Belgrad

RÜCKBLICK AUF DIE PROBLEME VERSCHIEDENER KULTURELLER ELEMENTE SÜDWEST-SERBIENS IN DER ZEIT VOR UND WÄHREND DER RÖMISCHEN VORHERRSCHAFT

Abstract: Das wissenschaftliche Forschungsprojekt „Die Ethnogenese der Bevölkerung Südwest-Serbiens von der indoeuropäischen Völkerwanderung bis zum Ende der römischen Vorherrschaft“ von Dr. Mihailo Zotović war ein einmaliges Projekt dieser Art, das versuchte, eine Antwort auf verschiedene Fragen der Entstehung, Änderung und Verschmelzung der Bevölkerung auf dem bestimmten Mikroraum der Balkanhalbinsel zu geben. Die archäologischen Forschungen wurden hauptsächlich im Gebiet des Poblánica-Flüßchens und des Dorfes Krajčinovići durchgeführt. Den Anlaß für spätere Rekognoszierungen und Ausgrabungen im Raum des Dorfes Krajčinovići bot die Entdeckung der Lokalität „Slana voda“ 1971. Diese Lokalität lieferte die Einleitung zur Revision der Frage der ethnokulturellen Beziehungen in der jüngeren Eisenzeit und unmittelbar vor der römischen Vorherrschaft in jenem Zeitraum, der in archäologischem Sinne relativ unbekannt und wenig erforscht ist.

Die Entdeckung auf der Lokalität „Slana voda“ warf eine bedeutende Frage auf: nämlich, ob es in der jüngeren Eisenzeit auf dem Gebiet Südwest-Serbiens Kelten gab oder nicht? Allein damit ergibt sich die Möglichkeit zur Revision der Theorie über die Präsenz der Illyrer auf demselben Territorium im selben Zeitraum. Mit anderen Worten wirft das „Problem Krajčinovići“

die Frage der ethnokulturellen Homogenität der autochthonen illyrischen Stämme in der jüngeren Eisenzeit Südwest-Serbiens auf. Doch darüber hinaus schneidet das Problem Krajčinovići auch die Frage der ethnokulturellen Zugehörigkeit der Bevölkerung unmittelbar vor dem Eintreffen der Römer und dem Beginn der römischen Vorherrschaft an. Die archäologischen Funde auf dem Territorium Südwest-Serbiens und Nord-Montenegros, auf dem Raum, der zur Zeit der römischen Vorherrschaft den östlichen Teil der Provinz Dalmatien darstellte, erlegen das Bedürfnis einer Erörterung der Ethnogenese der Bevölkerung auf dem Territorium Südwest-Serbiens und der zu ihm gravitierenden Territorien auf. In diesem Sinne bestehen vorläufig zwei wichtige archäologische Punkte: Krajčinovići bei Priboj und Komini bei Pljevlja, während die Beziehungen für die Bedürfnisse der vorrömischen ethnokulturellen Elemente von der Eisenzeit bis zum Zeitraum der römischen Eroberungen bereits festgesetzt sind.¹ Beide Lokalitäten, obwohl sie sich chronologisch unterscheiden, weisen die Präsenz verschiedener kultureller Erscheinungen und ihrer Symbiosen auf. Daher werden sie in dieser Arbeit, wie auch die übrigen Elemente, vom Aspekt der Erforschung der Veränderungen und der kulturellen Relationen der vorrömischen Zeit behandelt werden, zwecks Feststellung der kulturellen und ethnischen Beziehungen sowie ihrer Korrelationen mit anderen kulturell und ethnisch verwandten Gebieten der Provinz Dalmatien. Alle übrigen Beziehungen und Fragen, die an die Hallstattzeit und die ethnokulturellen Beziehungen im Laufe dieser gebunden sind, überlassen wir den Forschern der Urgeschichte. Die Verschiedenheit der Elemente widerspiegelt sich in der anwesenden Tradition der älteren eisenzeitlichen Kultur und dem Auftreten hellenistischer Einflüsse. Die Letzteren stellen eine Kategorie dar, die in archäologischer Beurteilung nicht besonders schwer einzuschätzen ist, mit Rücksicht darauf, daß sie als eine Folge der Einflüsse und Kontakte mit der griechischen Welt qualifiziert werden, während die Präsenz älterer kultureller Traditionen, ihre Verschmelzung und Durchdringung eben das ist, was das archäologische Problem dieses Territoriums darstellt.

Das archäologische Material von der Lokalität „Slana voda“ weist Elemente der keltischen materiellen Kultur auf,² doch ist für die Beobachtung der kulturellen Erscheinungen gerade die Keramik wichtig. Sie zeigt in diesem Sinne, daß sie sowohl in der Manier der illyrischen Handwerkstradition der

¹ Papazoglu 1969; Garašanin 1967, 1973.

² Zotović 1985, 103 - 107.

Eisenzeit (graue Keramik, handgearbeitet, mit zwei randständigen Henkeln) als auch unter Einfluß der keltischen Kultur (graue Keramik, hergestellt auf Töpferscheiben, auf einem Fuß, mit randständigen Henkeln) angefertigt wurde. Damit wird Krajčinovići in die Rahmen starker keltischer und hellenistischer Einflüsse eingeordnet, unter gleichzeitiger Beibehaltung der chronologisch älteren kultureller Traditionen. Es ist interessant zu beobachten, daß die Beibehaltung der kulturellen Traditionen der älteren Eisenzeit auch bis zum Zeitraum der späten römischen Vorherrschaft auf diesen Territorien anhält. Dies ist sowohl in den Bestattungsformen als auch an den Gegenständen aus dem alltäglichen Gebrauch ersichtlich. Auf derart verschiedene Erscheinungen der Beibehaltung älterer kultureller Traditionen der Eisenzeit stoßen wir auch im Zeitraum des 4. Jh. u. Z. in Radoinja bei Priboj.³ Die in Radoinja gefundene Keramik kann einer der lokalen Handwerkstätten zugeschrieben werden, welche Keramikgegenstände auf Töpferscheiben herstellten, die ihren Formen nach „Survivals“ urgeschichtlicher Traditionen sind. Dem Bestattungsritual nach stellt Radoinja auf dem Raum des östlichen Teils der Provinz Dalmatien eine vereinsamte und spezifische Erscheinung dar, deren einzige Analogie auf diesem Territorium wir in Brankovići bei Rogatica finden, wo ebenfalls Individuen in urgeschichtliche Hügelgräber sekundär beigetzt wurden.⁴ Weitere Analogien zu dieser Erscheinung sind im Raum der Cetina-Quelle, d.h. im mitteldalmatinischen Raum.⁵

Der Verwendung von Schmuck in der Tradition der Eisenzeit ist auf den reliefartigen Darstellungen auf Grabdenkmälern ersichtlich, unter denen das Grabdenkmal aus Seča Reka am eindrucksvollsten ist. Es ist notwendig zu bemerken, daß dieselben Erscheinungen für das Territorium West- und Südwest-Serbiens in analogen Funden aus dem Gebiet der östlichen Drinaniederung zu beobachten sind. So wurde mit der Entdeckung des Grabes bei Rogatica⁶ ein Bronzearmband aus spiralförmig gewundenem Draht registriert, weiterhin ein Bronzearmband mit Verschuß und dem Ornament einer Fischgräte sowie Emailperlen unterschiedlicher Farben und geometrischer Verzierungen. Aufgrund des Grabdenkmales aus Seča Reka und der Funde aus Rogatica kann geschlußfolgert werden, daß die Herstellung und Verwendung von Schmuck nach dem „Modell“ der urgeschichtlichen Tradition auch im späten 3. und 4. Jahrhundert anhielten.

³ Jurišić 1961, 177.

⁴ Kosorić 1976, 20.

⁵ Jovanović 1984, 67.

⁶ Fiala 1897.

Die territorial nahestehende Analogie zum Fund Krajčinovići - Slana voda ist die Nekropole aus Mahrevići bei Čajniče, wo eine große Ähnlichkeit in der Bestattungsweise und dem archäologischen Material besteht, auf dem Einflüsse aus der griechischen und keltischen Kultur bemerkbar sind.⁷ Krajčinovići hat eine territorial nahestehende Analogie zu den Funden von der Nekropole aus Gostilje, was sich auch in der Typologie des Materials, jedoch mehr in der chronologischen Determination widerspiegelt, mit Rücksicht darauf, daß die Nekropole aus Gostilje in das zweite und dritte Viertel des 2. Jh. v. u. Z. datiert wird.⁸

Es ist notwendig auch auf Truhelkas Feststellung zurückzugreifen,⁹ daß Mahrevići der östlichste Punkt ist, bis zu dem die Latenekultur in Bosnien/Herzegowina in der mittleren und späten Latenezeit vorgedrungen ist, sowie auf die von Zotović, daß Krajčinovići der südlichste Punkt in Serbien ist, bis zu dem die Einflüsse der Latenekultur vorgedrungen sind. Krajčinovići ist chronologisch in die Mitte des 2. Jh. v. u. Z. datiert. Hierbei ist nicht von geringer Wichtigkeit, auf Marić's Periodisierung der keltischen Einflüsse in Bosnien/Herzegowina zurückzublicken.¹⁰ Die Phasen verlaufen in chronologischen Zeiträumen: die 1. Phase zwischen 370 - 260 v. u. Z.; die 2. Phase zwischen 260 - 150 v. u. Z. und die 3. Phase zwischen 150 v. u. Z.-9 u. Z. Falls wir die erste Phase der Einflüsse vernachlässigen, so müssen wir die Feststellung desselben Autors über die kulturellen Merkmale der zweiten und dritten Phase ins Auge fassen.¹¹ Demzufolge wird die zweite Phase der keltischen Einflüsse in Bosnien/Herzegowina durch starke Einflüsse der griechischen Zivilisation charakterisiert, besonders auf die südlichen Provinzen Bosnien/Herzegowinas, und am Ende dieser Phase beginnen auch die römischen Eroberungen einiger Teile der westlichen Herzegowina und Südwest-Bosniens, was gleichfalls am archäologischen Material zu sehen ist. Im Laufe der dritten Phase kommt es zu einer stärkeren Verbundenheit mit der östlichen Adriaküste sowie zum Auftreten bestimmter neuer Elemente. Es ist unmöglich nicht zu bemerken, daß Krajčinovići chronologisch und kulturell dem Übergang aus der zweiten in die dritte Phase der keltischen Einflüsse in Bosnien/Herzegowina entspricht, sowie daß die Gegenden West- und Südwest-Serbiens bereits seit der älteren Eisenzeit in Richtung Bosnien/

⁷ Truhelka 1909, 425 - 442.

⁸ Garašanin 1973, 5 - 27; Zotović 1985, 104.

⁹ Truhelka 1909, 41.

¹⁰ Marić 1963, 65.

¹¹ Marić 1963, 75.

Herzegowina „gravitierten“ und nicht zum Inneren Serbiens. Unumstritten ist die Schlußfolgerung, daß sich die Veränderungen, die in Bosnien/Herzegowina zwischen 360-250 v. u. Z. evident sind, nicht im kulturellen Bild Südwest-Serbiens widerspiegeln, wo vom Ende des 5. Jh. bis zum Ende des 2. Jh. eine völlige kulturelle Leere entsteht.¹² Eine derartige Diskontinuität in der Kultur Südwest-Serbiens kann nicht mit unzureichenden archäologischen Forschungen erklärt werden. Wahrscheinlich handelt es sich in diesem Falle um bestimmte historische Ereignisse, deren präzisen Verlauf es derzeit nicht möglich ist zu bestimmen. Danach, bis Ende des 2. Jh. v. u. Z. gab es auf dem Territorium Südwest-Serbiens keine Spuren der einheimischen Bevölkerung noch einer Präsenz der Römer. Die Nekropolen Komini I und II, obwohl sie dem nördlichen Teil des heutigen Montenegro angehören, werden zur Zeit der römischen Vorherrschaft an das Territorium gebunden, welches als kulturelle und ethnische Ganzheit mit dem geographischen Begriff „östlicher Teil der römischen Provinz Dalmatien“ bezeichnet wird. Das archäologische Material weist eine bestimmte Symbiose illyrischer und keltischer kultureller Elemente auf, die unter anderem auch an den reliefartigen Darstellungen auf Grabdenkmälern aus diesem Gebiet ersichtlich ist.¹³ Das Auftreten der Keramikformen im Laufe des 1. Jh. u. Z., die ihrer Form nach an die für die Latenezeit charakteristischen Keramikformen erinnern, ist vielleicht mit einer Verzögerung der Einflüsse der späten Latenezeit möglich zu erklären. Das spätere Auftreten der gefärbten Keramik im Laufe des 3. Jh. ist vielleicht durch die Einflüsse aus Pannonien oder dem Inneren Dalmatiens möglich zu erklären, und nicht nur durch die relativ lange Beibehaltung der keltischen kulturellen Elemente. Nun, überraschend ist das Auftreten von Fibeln, die für die japodische Phase III, d.h. für den Zeitraum zwischen 250 - 125 v. u. Z. charakteristisch sind. Ebenso entsprechen die handgearbeiteten Keramikurnen den japodischen und dalmatischen Keramikurnen, die für die Hallstatt B-Phase charakteristisch sind, aber auch für den späteren Zeitraum auf dem Gebiet von Donja Dolina, Bihać, Jezerine und der Cetina-Quelle. Urnen konischer Formen haben ihre Analogien vom japodischen Territorium.¹⁴ Die Keramik des 1. Jh. wurde mit der Hand angefertigt, hat grobe Fakturen, die Formen der Hallstatt- oder Lateneprovenienz, und hat ihre nahestehenden Analogien in der Keramik vom japodischen Territorium aus der Zeit zwischen

¹² Zotović 1987, 54.

¹³ Cermanović-Kuzmanović 1980, 231.

¹⁴ Cermanović-Kuzmanović 1980, 228 - 229.

35 v. u. Z. - 110 u. Z., sowie in der Keramik von der Cetina-Quelle.¹⁵ Insofern es sich nur um Fibeln handeln würde, so wäre es möglich, ihr Auftreten durch Handelskontakte zu erklären. Bereits am Ende des 1. Jh. v. u. Z., nach Augustus, Eroberungen des japodischen Territoriums, öffnet sich die Türe für einen Handel Nordwest-Bosniens mit den Städten an der östlichen Adriaküste.¹⁶ Nun, das Auftreten der Keramikurnen zeugt davon, daß derartige Analogien doch nicht durch einfache Handelskontakte zu erklären sind. An dieser Stelle ist es wichtig, daß wir auf Truhelkas Feststellung zurückgreifen, daß die Latenekultur auf dem Territorium Bosnien/Herzegowinas als ihren Ausgangspunkt das „ehemalige Territorium der Japoden“ hat, und daß sie sich in ihren Entwicklungsphasen bis nach Glasinac und zur Neretva (I), weiterhin bis zur Drinaniederung und südlichen Herzegowina (II) ausdehnte und danach auf das Territorium Nordwest-Bosniens (III) zurückkehrte.¹⁷ Nun, auch diese Feststellung zeugt allein davon, daß die Phasen verschiedener Einflüsse, nachdem sie bereits zu einem bestimmten Territorium gelangten, in bestimmten chronologischen Mechanismen auftreten konnten, die, soweit uns bekannt, durch die lange Beibehaltung traditioneller kultureller Merkmale und die konservativen Standpunkte der Bevölkerung gegenüber neuen kulturellen Elementen und Einflüssen bedingt waren. Es ist notwendig in neuerer Zeit auch auf die Arbeiten von S. Perić zurückzugreifen, der gleichfalls auf die Notwendigkeit von Truhelkas Beurteilungen und Revision derselben verweist, in diesem Falle bezüglich der Frage der keltischen kulturellen Einflüsse in Mittel-Bosnien.¹⁸

Wenn wir chronologisch in die Zeit des 2. Jh. u. Z., ja auch weiter gehen, d.h. in die Zeit der römischen Vorherrschaft auf diesen Territorien, so müssen wir die Analogien im epigraphischen Material berücksichtigen. Das Auftreten des Namensverzeichnisses im östlichen Teil des römischen Dalmatien wird seiner Verwandtschaft und Übereinstimmung nach mit dem mitteldalmatinischen Namensgebiet in Verbindung gebracht, und bildet mit diesem eine Ganzheit.¹⁹ Dieses Gebiet, bestimmt als südöstliches Namensgebiet, weist ebenso bestimmte Verwandtschaften mit dem pannonischen auf, welche bisher noch ungenügend erforscht sind. Ebenso ist es notwendig, auf

¹⁵ Cermanović-Kuzmanović 1976, 96; Marić 1968, 47, 50; Marović 1959, 5.

¹⁶ Marić 1963, 78.

¹⁷ Truhelka 1909, 442.

¹⁸ Perić 1994 - 1995.

¹⁹ Katičić 1962.

die bisher in der Wissenschaft oft erwähnten jedoch ungenügend erforschten Verbindung mit *Aliburnus Maior* bzw. mit der Zählung der Namen auf den Wachstafeln (*tabulae ceratae*) zurückzugreifen. Die Interpretation dieser Verbindung wird auf die Frage der Umsiedlung der Pirusten, des bergbaukundigen illyrischen Stammes, zurückgeführt, doch für die Bedürfnisse desselben. Nun, genauso ist es möglich, daß die Verbindung auf der Linie Küstenteil der Provinz Dalmatien - östlicher Teil der Provinz Dalmatien - Aliburnus Maior auch völlig andere, uns bisher unbekannte und ungenügend erforschte Korrelationen haben, auf die bei zukünftigen Forschungen geachtet werden sollte, sowohl vom Aspekt der Epigraphik als auch der Archäologie. Schließlich ist vor der endgültigen Schlußfolgerung notwendig, noch eine Tatsache ins Auge zu fassen. Diese bezieht sich sowohl auf den Zeitraum der Kontinuität der Entwicklung der Eisenzeit in Südwest-Serbien als auch auf den Abbruch der Kontinuität der Entwicklung der Kulturen in Ost-Bosnien/Herzegowina und Südwest-Serbien. Dieser Abbruch ereignete sich in Südwest-Serbien Ende des 5. Jh., und seit der Zeit bis zum Auftreten von Krajčinovići „Slana voda“ ist es nicht möglich, die Dauer und Entwicklung der Kultur der älteren Eisenzeit bis zur Latenezeit zu verfolgen. Andererseits kam es in Ost-Bosnien seit Beginn des 4. Jh. v. u. Z. zu einer allmählichen Dekadenz der bisherigen kulturellen Entwicklung und zur Ablösung der bisherigen autochthonen Elemente und Merkmale.²⁰ Danach werden Südwest-Serbien und Ost-Bosnien mit dem Auftreten von Krajčinovići „Slana voda“ erneut in kulturelle und chronologische Korrelationen gebracht.

Der Abbruch der Kultur in Südwest-Serbien spielte sich ohne Einflüsse und Verbindungen mit Ost-Bosnien ab, und damit verschwand die Kultur der Autariaten in ihrer autochthonen Form für immer aus diesen Gebieten. Innerhalb dieser Zeit spielte sich in Bosnien/Herzegowina ein Prozeß ab, der chronologisch als 1. und 2. Phase der keltischen Einflüsse in Bosnien/Herzegowina festgesetzt ist, was zweifellos zu einer Mischung illyrischer und keltischer Elemente führte. Falls wir Truhelkas Meinung akzeptieren, daß keltische Angriffe die Ursache sind, weshalb die Autariaten völlig von ihrem Territorium verdrängt wurden, so können wir in diesem Sinne seinen Angaben über die Verknüpfung und Mischung der illyrischen und keltischen Stämme auch weiter folgen.²¹ Als neue Stämme, entstanden durch Verknüpfungen illyrischer und keltischer Stämme, führt Truhelka gerade jene an, die bei

²⁰ Zotović 1987, 54, 56.

²¹ Truhelka 1893, 115.

Ptolemäus und Plinius angeführt sind, und von denen die meisten an das Gebiet des mittleren und östlichen Teils der späteren Provinz Dalmatien gebunden werden: Dalmaten, Dindaren, Sikuloten, Pirusten, Keraunen, Desidiaten, Glinditionen, Partenen, Skirtaren. Truhelka charakterisiert diese Stämme als klein und machtlos, die außer keltischen und illyrischen auch bestimmte pannonische Elemente in ihrer Kultur hatten.²²

Wir sind der Meinung, daß sich eine solche Symbiose auf dem Territorium Bosnien/Herzegowinas abgespielt hat, und sie durch die Ausbreitung der keltischen Einflüsse sowie die Richtungen ihres Vorstoßes bedingt war, so daß es in diesem Sinne auch zu einer Symbiose der illyrischen, keltischen und pannonischen Elemente kam. Damit wurde eine bestimmte ethnokulturelle Gruppe geschaffen, die über die Küstenstädte, d.h. ostadriatischen Städte mit den hellenistischen Einflüssen in Kontakt stand. Die Angehörigen dieser ethnokulturellen Gruppe kamen zur Zeit der römischen Eroberungen mit denselben in Konflikt, was zugleich die Beisetzung einer größeren Zahl von Individuen bedingte. Zweifellos zeigt das Bestattungsritual gleichfalls eine Verbindung der illyrischen und keltischen Elemente (Grabhügel, die Toten wurden ohne Grabdenkmäler kreisförmig in die Erde gelegt), doch müssen wir uns zugleich fragen, ob dieses als eine Folge von Kriegsbedingungen oder als Notwendigkeit entstand, daß in diesem Sinne schnell gehandelt werden mußte. Ebenso müssen wir uns fragen, ob die Träger der Bestattungsformen *Krajčinovići-Slana voda* vor den römischen Eroberungen Bosnien/Herzegowinas auf das Territorium Südwest-Serbiens gekommen waren, oder angesichts einer unmittelbaren Kriegsgefahr auf dieses Territorium gelangten. Vorläufig neigen wir dazu, die Träger der Nekropole *Krajčinovići-Slana voda* an die Ereignisse und Einflüsse aus Bosnien/Herzegowina und nicht aus Serbien zu binden, sowie daß die historischen Unterlagen der Entstehung dieser ethnokulturellen Gruppe in den kulturgeschichtlichen Ereignissen auf dem Territorium Bosnien/Herzegowinas gesucht werden müssen. Unter Berücksichtigung dessen, daß *Krajčinovići* und *Mahrevići* in einer analogen Verbindung zur Nekropole *Vir* bei Posušje stehen, kann konstatiert werden, daß gemäß bisherigen Funden das Auftreten dieser ethnokulturellen Gruppe für das Territorium des mittleren und östlichen Gebietes der späteren römischen Provinz Dalmatien charakteristisch ist. Diese ethnokulturelle Gruppe hatte Kontakte mit den ostadriatischen Städten und

²² Truhelka 1893, 116.

dem Neretva-Tal, was über die Gegenstände hellenistischer Herkunft ein einprägsames Bild im archäologischen Material zurückließ. Unter Berücksichtigung dessen, daß Vir bei Posušje in den jüngeren Zeitraum datiert wird, in die Mitte des 1. Jh. v. u. Z., so kann gleichfalls angenommen werden, daß das Bestattungsritual durch Kriegskonflikte bedingt war, die zu jener Zeit noch immer anhielten. Falls wir diese Vermutung mit etwas größerer Sicherheit akzeptieren, würde dies heißen, daß wir die Träger dieser ethnokulturellen Gruppe in der Zeit vom Ende des 2. Jh. v. u. Z. bis zur Mitte des 1. Jh. v. u. Z. in einem etwas abgeänderten kulturellen Bild in Bezug auf das früher antreffen, das auf den Grundfesten der Symbiose der illyrischen und keltischen Elemente aus der Zeit der vorrömischen Eroberungen entstand. Die römischen Eroberungen beeinflussten unter anderem auch die „Öffnung“ der Wege für den Vorstoß von Materialien und Einflüssen. Scheinbar war diese ethnokulturelle Gruppe einerseits für Einflüsse zugänglich doch andererseits konservativ an ältere kulturelle Traditionen gebunden. Wahrscheinlich bedingte alles das, daß wir im Kulturbild der Bevölkerung des östlichen Teils der römischen Provinz Dalmatien eine lange Beibehaltung und Reminiszenz bestimmter Elemente der älteren eisenzeitlichen Kultur sehen, eine Verzögerung der Einflüsse, die im vorrömischen Zeitraum angenommen wurden (die japodischen z.B.) sowie deren Verschmelzung und Zusammenziehung mit anderen, neuen Elementen der römischen Kultur.

Zweifellos ist das kulturelle und ethnische Bild des östlichen und mittleren Teils der Provinz Dalmatien auf den Grundlagen der Beziehungen aus dem vorangegangenen Zeitraum entstanden, so daß es ab dem Zeitpunkt sowie weiter in den Phasen der Annahme, Verknüpfung und Reminiszenz bestimmter kultureller Einflüsse und Charakteristika verfolgt werden kann. Nun, es kann bereits seit der Latenezeit nicht mehr als illyrische Tradition angesehen werden, sondern als eine Mischung der Illyrer und Kelten. Die Lücken, auf die wir heute bei der Eintragung einzelner kultureller Einflüsse stoßen, sowie die gegenseitige chronologisch mangelnde Koordination können einzig durch weitere archäologische Forschungen dieses Territoriums ausgefüllt werden. In diesem Sinne ist es sicher, daß Krajičnovići-Slana voda den Ausgangspunkt bilden werden, von wo man sich in Richtung der Erörterung des Problems der Ethnogenese der Bevölkerung Südwest-Serbiens ab der späten Eisenzeit bis zum Ende der römischen Vorherrschaft bewegen wird, aber besonders in jenem Zeitraum, der bisher archäologisch nahezu völlig unbekannt ist, dem Zeitraum der frühen Phase der römischen Vorherrschaft auf diesen Territorien.

ОСВРТ НА ПРОБЛЕМЕ РАЗЛИЧИТИХ КУЛТУРНИХ ЕЛЕМЕНАТА ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ У ПЕРИОДУ ПРЕ И ЗА ВРЕМЕ РИМСКЕ ДОМИНАЦИЈЕ

Резиме

На територији југозападне Србије у периоду пре и у време римске доминације, могу се хронолошки пратити различити културни елементи од средине II в. пре нове ере до IV в. нове ере. У том смислу налаз Крајчиновићи – Слана вода из средине II век пре н.е. показује елементе старијих гвозденодопских културна као и хеленистичке утицаје. Истовремено овај налаз упућује на постојање симбиозе илирских и келтских културних елемената, што се нарочито огледа у керамици и начину сахрањивања (подхумком, покојници без гробних обележја кружно постављени на земљу). Периоду римске доминације припадају следећи културни елементи: керамика из Радоиње из IV века н.е., рађена у некој локалној радионици као реминисценција праисторијске керамике, накит који је представљан на рељефима надгробних споменика од којих је нарочито значајан споменик типа надгробне коцке из Сече Реке с краја III века н.е., укопавање покојника у праисторијске хумке у Радоињи из IV века н.е. Последња два елемента имају своје аналогije у налазу накита из Рогатице с почетка IV века н.е. и укопавању покојника у праисторијске хумке из Бранковића код Рогатице, а даље у налазима истих са врела Цетине. Некрополе у Коминима, иако са подручја северне Црне Горе, припадају територији културно-етнички сродног садржаја која се за период римске доминације означава као источни део римске провинције Далмације. Материјал са ове две некрополе показује следеће: постојање симбиозе илирских и келтских културних елемената који се највише огледају на надгробним споменицима од II–IV век н.е.; керамика I век н.е. халштатских или латенских облика са најближим аналогijама са јаподске територије из периода 35. године пре н.е. – 110. године н.е. и у керамици са врела Цетине; фибуле аналогне онима из јаподске фазе III; керамичке урне аналогне онима са јаподске или делматске територије за фазу халштат В и каснији период на подручју Доње Долине, Бихаћа, Језерине и извора Цетине. Епиграфски материјал са подручја источног дела провинције Далмације такође показује аналогije са оним из средњодалматинског подручја и са њим чини јединствену групу тзв. југоисточног именичког подручја (Катичић 1962, 1963).

Крајчиновићи – Слана вода имају најближе аналогije у налазу из Махревића из југоисточне Босне, а затим са Виром код Посушја и некрополом из Гостиља. У културном смислу они одговарају прелазу из 2. у 3. фазу келтских утицаја у Босни и Херцеговини (према Марићу) када су осетљиви утицаји грчке културе и у исто време римске с обзиром на почетак освајања ове територије.

Највероватније да се симбиоза илирских и келтских културних елемената и одиграла на тлу БиХ, на шта су додатно деловали и утицаји панонских културних елемената. Ови последњи су такође евидентни у епиграфском и археолошком материјалу са подручја источног дела провинције Далмације.

Начин сахрањивања у Крајчиновићима, који је сродан са начином сахрањивања из Махревића и Вира код Посушја, могуће је одредити као последицу ратних услова и неопходности да се у том смислу брзо делује. Ова културно-етничка група имала је контакте са источнојадранским градовима и долином Неретве, што је оставило у археолошком материјалу слику преко предмета хеленистичке провиниенције. Римска освајања су утицала и на отварање путева за продор материјала и утицаја.

Све то је условило у културној слици становништва источног дела римске провинције Далмације дуго задржавање и реминисценцију одређених елемената старије гвозденодопске културе, продужавање утицаја који су примљени у предримском периоду, као што су јаподски нпр., и њихово претапање и сажимање са другим, новим елементима римске културе. Несумњиво је да је културно-етничка слика источног и средњег дела провинције Далмације настала на темељима културно-етничке слике из периода латена, и да ће тиме Крајчиновићи-Слана вода представљати почетну тачку од које ће се кретати у разматрању проблема културних и етничких одлика становништва југозападне Србије у периоду пре и за време римске доминације.

LITERATUR

Цермаковић-Кузмаковић А.,

1976 *Резултати нових археолошких истраживања на подручју муниципија S у селу Комини*. Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“ IV, Пријепоље.

1980 *Vorrömische Elemente in der Kultur des Municipiums S... im Dorfe Komini*, *Živa antika* XXX, Skopje.

Fiala F.,

1897 *Römische Brandgräber bei Rogatica*. Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnia und Herzegowina V, Sarajevo 1897.

Garašanin M.,

1967 *Историја Црне Горе I*, Београд.

1973 *Die späteisenzeitliche Nekropolen-Gruppe vom Typ Gostilj im Labiatenlande*. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* XI, knj. 9, Sarajevo, 5 - 28.

1974 *Историјска и археолошка разматрања о илирској држави*, Глас САНУ ССХС, Одељење историјских наука, књ. 1, Београд, 1 - 28.

Jovanović A.,

1984 *Rimske nekropole na teritoriji Jugoslavije*, Београд.

1995 *A Contribution to the Research of the Rapport Between the Scordisci and Dardanians in the End of the Second and Beginning of the First Century BC*. *Balkanica* XXVI, Belgrad.

Kosorić M.,

1976 *Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja*, Tuzla.

Katičić R.,

1962 *Die Illyrischen Personennamen in ihrem südöstlichen Verbreitungsgebiet; Das mitteldalmatische Namengebiet*, Živa antika XII/1, 2, Skopje.

1965 *Zur Frage der keltischen und panonischen Namengebiete im römischen Dalmatien*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja III/1, Sarajevo 1965.

Marić Z.,

1962 *Vir kod Posušja*, Glasnik Zemaljskog muzeja XVII, Sarajevo.

1963 *Keltski elementi u mladjem željeznom dobu Bosne i Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja XVIII, Sarajevo.

1968 *Japodske nekropole u dolini Une*, Glasnik Zemaljskog muzeja 23, Sarajevo.

Marović J.,

1959 *Iskopavanje kamenih gomila oko vrela Cetine 1953, 1954. i 1958. godine*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 61, Split.

Papazoglu F.,

1969 *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo.

Паровић-Пешиќан М.,

1988 *Замечания по поводу позднего железного века Балкана в связи с находками из Крайчиновичей*, „Gomolava - Chronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas“, Band 1, Symposium Ruma, Novi Sad.

Perić S.,

1994-1995 *Celtic Pottery in Settlements of the Central Bosnian Culture Group*, Старицар XLV-XLVI, Београд, 113-131.

Truhelka Č.,

1893 *Poblizje odredjivanje prehistričkih nahogaja u Bosni i Hercegovini iz željeznog doba*, Glasnik Zemaljskog muzeja V, Sarajevo.

1909 *Gromila latenske dobe u Mahrevićima kotar Čajnica*, Glas. Zem. muz. XXI, Sarajevo 1909.

Zotović M.,

1984 *Latenska kultura Autarijata*, in „Kelti i njihovi savremenici na tlu Jugoslavije, Ljubljana.

1985 *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije*, Beograd.

1987 *Problem mladjeg gvozdenog doba u zapadnoj Srbiji u svetlu otkrića u Krajčinovićima kod Priboja*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XXV/ knj 23, Sarajevo.

Душан РАШКОВИЋ
Народни музеј Крушевац

УБИКАЦИЈА ДРУМСКИХ ПРЕЛАЗА НА ПОДРУЧЈУ СРЕДЊЕГ ТОКА РЕКЕ КРКЕ У АНТИЦИ

Айсџиракџи: У време римске доминације, друмски прелази преко реке Крке, за прелаз и градњу мостова, користили су седрене баријере крчких слапова, Бободол и Рошки слап у средњем току реке, и Скрадински бук, у доњем делу Крке. Код слапова Бободол и Рошки Слап пронађени су римски надгробни натписи легијских ветерана, посветни натписи, Марту и Нептуну, и Латри, делови храма, и проточна чесма у облику лавље главе, што нам помаже да прецизно убицирамо прелазе; тим више што су на траси друмова, наомак мостова, пронађени трагови цивилних насеља, рустичних вила, који потврђују убицирање римских друмских праваца.

Подручје тока реке Крке налази се у географском подручју типичног јадранског краса, у унутрашњости севернодалматинске обале. Континуитет људског постојања овде се може пратити још од времена палеолита, што је посведочено археолошким налазиштем Пећине у Брини, привременом пећинском станишту палеолитских ловаца старом 18000 година, пронађеном у кањону највеће притоке Крке, реке Чиколе.¹ Поред тога у ширем окружењу реке Крке налази се и неколико слабо истражених неолитских локалитета као што је локалитет код цркве у Мратову, који су познати тек на основу случајних површинских налаза.² Најбројнији праисторијски локалитети у овом делу Далмације јесу гвозденодобна градинска насеља, смештена на истуреним положајима изнад саме реке,

¹ M. Malez, 1963, 253 - 255; 1976, 12.

² Z. Brusić, 1978, 25 - 34.

или на западним оброшцима планине Промина, окренутим према троуглу који затварају реке Крка и Чикола.³ Управо су та стратешки добро изабрана градинска утврђења била прва препрека римској експанзији на подручје које гравитира реци Крки, експанзији која је још у другој половини II века пре Христа, увела Крку у историјски, односно антички период.

Крчки крај је ушао у сферу интереса римске освајачке политике 128. године пре Христа, када су римске легије под водством Гаја Семпронија Тудитана продрле до обала ове далматинске реке. Био је то рат Рима против Јапода, народа смештеног у данашњој Лици и Горском котару, који су поред Тудитана, водили Тиберије Пандуза и Гај Јуније Бруг. Познато је да је након повољног завршетка рата Семпроније Тудитан прославио тријумф. Према Плинијевим наводима Гај Семпроније Тудитан је на постамент, на коме је стајала његова статуа, дао написати: „Од Аквилеје до реке Титија 200 стадија.“⁴ Титијус, како се некада звала река Крка, величанствен је крашки феномен који извире у сенци Динарских планина, и након 72 km тока, кроз својеврстан речни фјорд, утиче у море недалеко од данашњег града Шибеника. Својим дубоким врлетним кањоном Крка чини најзначајнију природну аномалију усечену у рељеф залеђа источне обале Јадрана и није случајно што Тудитан у кратком хвалоспевном опису свог продора у дубину северозападног Балкана помиње управо Крку. У протониторском, предримском времену, Крка је била гранична линија двају илирских племена, Либурна западно и Делмата источно од реке. Истина, није јасно када је цели ток постао линија разграничења. Податак код римског историчара Апијана о освајању либуриског града Промоне од стране Делмата, 51. године пре Христа, казује да су се Делмати тек тада спустили до горњег и средњег тока реке. Доњи ток Крке у подручју античког града Скардоне, сасвим сигурно је и пре тога био граница двају племена.⁵ Постоји могућност да се једно време гранична линија одвајала код ушћа реке Чиколе у Крку и узводно ишла према Петрову пољу и поменутој Промони. Дошавши у посед целог тока Крке Делмати су могли да организују ефикаснију одбрану и бољу контролу померања непријатеља према њиховом подручју.

³ Праисторијске градине овог подручја делимично су регистроване у појединим археолошким радовима ширег интереса: W. Buttler, 1931. 187 - 189, 190 - 193 и 196; Š. Batović, 1971-1972. 11 и даље; Š. Batović, 1977. градинска насеља на левој обали реке Крке назначена су у овом раду само на картографском приказу градинских локалитета.

⁴ I. Lučić, 1986. 219.

⁵ M. Suić, 1955. 281.

Римски аутори не пишу поближе о правцима кретања римских офанзива. Евентуално се набрајају најважнија утврђења која су се супростављала римским легијама. Тако историчар Страбон, говорећи о Октавијановом походу на Делмате 34/33. године пре Христа, наводи: „Salo (Салона), Prīato (Промона), Ninia (Книн), Sinotium, оба стари и нови, које је спалио Август“.⁶

Римски историчар Плиније описујући делматску територију истиче следећа утврђења: „in hoc tractu sunt Burnum, Andetrium, Tribulium, nobilitata populi Romani proelis castela“.⁷

Занимљиво је да аутора помињу различита делматска насеља. Страбон, Промону, Нинију, и два Синотиума, а Плиније, Бурнум, Андетријум, Трибулијум. Истина, Страбон говори о 34/33. години пре Христа, док Плиније када говори о прослављеним делматским утврђењима, вероватно мисли на велики Панонско-делматским устанак 6-9. године. Ипак оба аутора говоре о насељима на истој територији, у готово истом времену, и поставимо ли поменута праисторијска делматска насеља у тачан географски однос, ови шкрти топографски подаци могу нам бити приближан путоказ у реконструисању правца кретања првих римских експедиција на делматску територију. Ако као полазиште узмемо реку Крку, видимо да би код Страбона полазишна тачка била Нинија. Локалитет који лоцирамо на Градину св. Спаса изнад данашњег Книна, надамак гротла врлетног крчког кањона, смештеног уз саму десну обалу реке, где се у Крку улива једна од највећих притока, река Бутишница.⁸ Са положаја на Градини св. Спаса лако се контролише цело Книнско поље и ток реке Крке све до уласка у њен кањон. Код другог поменутог римског аутора, Плинија, полазишна тачка на Крки јесте Бурнум, локалитет који археолошка наука убицира уз леву обалу реке Крке, на Градини у селу Пуљани, где Крка под оштрим углом скреће на југ и тако ствара рт окружен речним током.⁹ Подно Градине у Пуљанима природа је начинила најдивљији ток реке Крке, са атрактивним слапиштем Манојловац, високим 50 метара, а дужине преко 500 метара.¹⁰ Наспрам праисторијског Бурнума Римљани су подигли истоимени војни логор XI легије. Ове две градине, Нинија - Св. Спас код Книна, и Бурнум - Градина у Пуљанима, уз недалеку Промону, представљају најподесније положаје за смештај градинских утврђења и

⁶ *The Geography of Strabo*, 1967, 261 - 262.

⁷ A. Mayer, 1957, 343.

⁸ J. Alačević, 1878 103 - 104.

⁹ M. Zaninović, 1968, 103 - 104.

¹⁰ *Krka i problemi njene zaštite*, 35.

организовање ефикасне одбране делматског подручја на западном правцу. Римски историчари не помињу случајно ова утврђења јер је римска војска најчешће упадала у делматско подручје управо преко овог западног правца. Већ на првом кораку Римљани су се суочавали са великим прометним искушењем, пребацивањем са платоа Ђуковице, преко кањона Крке, на проминско-миљевачки плато. Неугодан Крчки кањон могао се избећи обиласком северно од Нинје - Книна и спуштањем у Книнско поље, преко Косова поља, у Петрово поље. Судићи према Страбоновом помињању Ниније, овај правац је, вероватно, користио Октавијан 34/33. год. пре Христа, крећући се према одлучној бици за Промону. Међутим, негодност оваквог избора су мочваран терен око Книна, честе поплаве овог дела Книнског поља и прелазак преко неколико јаружастих притока реке Крке, које су у неким временским периодима праве реке.¹¹ На овом делу Крке никада нису пронађени трагови евентуалног сталног прелаза, моста преко реке, тако да овде можемо само нагађати, па чак и претпостављати да на подручју од Крчића до Книна таквог прелаза није ни било. Аргументи за то су и правци римских итнерара који у правилу заобилазе ово подручје.¹²

Прелази преко реке Крке у антици

Римски итнерари јасно упућују да друмске прелазе преко реке Крке требамо тражити у средишњем и доњем делу реке.¹³ Сваком погледа бољем познаваоцу конфигурације терена у тим деловима тока, јасно је да за прелазак нема превише погодних позиција. Крка већим делом тече уском кањонском долином, окомитих страна високих до 150 метара. Ипак, кањон се мањим делом проширује у издужена проточна језера благих падина погодних за спуштање друмова до саме реке.¹⁴ Игром природе на местима ширења речног кањона, из уског у шири пространи део, река ослобођена стешњености убрзава проток воде и ствара крчке седрене баријере, познате слапове Крке. На оваквим местима слапови поред атрактивног призора природне лепоте, стварају природан мост између двеју обала. Може се рећи да је природа пола посла, а зидањем мостова преко плићина седрених баријера, римски градитељи су идеално спајали људски рад и природни феномен. Током летњих месеци седрене баријере великим делом чак потпуно пресуше, што је наравно још више олакшавало посао.

¹¹ S. Gunjača, 7, 1959, 19.

¹² K. Miller, 1916, 475, 479.

¹³ M. Suić, 1981, Appendix II, Izvori, 301, 302 и 303.

¹⁴ Dalmacija, 1972, 108-112.

Анализирајући резултате ретких археолошких истраживања, и углавном случајних налаза античке материјалне културе, као и личном проспекцијом терена, може се тврдити да су римски градитељи изградили три моста преко Крке. Мост код малог слапа Бободол, изнад Марасовићевог језера, мост преко Рошког слапа, на врху Висовачког језера, и мост преко Скрадинског бука, овог пута у дну великог проширења, које чине Висовачко језеро, и проширење утока реке Чиколе у Крку. Као што у наслову овог рада и стоји, у овој мањој археолошкој расправи биће реч само о прелазима у средњем делу тока реке, односно о прелазима Бободол и Рошки слап.

Бободол

Магистрални римски друм је Крку прелазило преко ниске седрене баријере Бободол. Овде, 7 km низводно од Книна, почиње средњи ток реке и то је прва седрена баријера Крчког кањона. Налази се у атару села Радучић с десне стране Крке и села Марасовине на левој страни реке. Сељани Марасовина слап зову Чавлина бук, док га сељани Радучића називају Бободол. У новинским чланцима и историјским изворима најчешће се јавља име Бободол, тако да се тај назив користи и у овом чланку.¹⁵ Треба разликовати суседно село Бободол, које се налази мало издвојено од леве обале реке, односно од локације истоименог слапа. Данас је мали слап Бободол готово потпуно уништен прокопом канала посред седре слапишта, кроз који сада протиче сав ток реке. Некада се под самим слапом ширило тзв. Марасовићево језеро, дугачко 1100 m, широко 300 m. Језеро је нестало смањењем висине Билушића бука, следећег слапа у низу крчких слапова. Оваква немилосрдна девастација слапова на овом делу реке мотивисана је покушајима да се убрза проток воде и спрече или бар смање поплаве околине Книна. Међутим једина корист оваквих радњи било је богатство архолошких налаза који су пронађени на локалитету слапа Бободол.

Још у XVIII веку путописац Алберто Фортис обилазећи Крку бележи интересантан налаз у седри слапа Бободол.¹⁶

„Прије неколико година, приликом ископавања на том мјесту по владаревој наредби, пронађен је седам стопа дубоко у седри архитрав и

¹⁵ Historijski arhiv Zadar, Geografska i topografska karta Dalmacije - Planimetrijska karta Krke od mosta kod Topolja do Bobodola, Izvod iz katastarske mape, Zadar, 1842, br. 254 i 315.

¹⁶ A. Fortis, 1984, 77.

кровни вијенац од грчког мермера дивно украшен барелефима који представљају цвјетне вјенчиће, корњаче, крокодиле и друге водоземне животиње. Вјероватно је стајао на вратима неког нимфеја. Кнински су га фратри довели до Бободола и узели један његов дио разбивши га на жалост, по обичају вјерског варварства, за некакав украс у својој цркви“.

Столеће касније, 1847. године, лист „La Dalmazia“ доноси извештај о налазима пронађеним приликом хидрауличких радова у седри слапа Бободол. Тако се у поменутом новинском чланку набрајају: „piloni di pietra“ - камени пилони, „un capitelo di pietra di ordine corinto“ - коринтски капител, „un idoletto di metallo“ - метална фигурица, „un tubo di piombo con testa di leone ad un estremita“ - оловна цев с лављом главом на једном крају.¹⁷

Исте налазе помиње и британски путописац Сер Џејмс Гординер (Sir James Gardner-Wilkinson), с додатком још једног предмета пронађеног у слапу Бободол, „spiral column“ - спирални стуб.¹⁸

Приликом ових радова 1847. године пронађен је и један епиграфски споменик, неуобичајен римски натпис који је тешко протумачити јер је писан искључиво скраћеницама.¹⁹

	M	A	S	
	Q	B	R	
F	N	V	S	

Посвета M A S вероватно је намењена богу рата Марту, обзиром на близину војног логора Бурнум, али и на недалеки налаз с истом посветом, о коме ће бити реч. Међутим, натпис се може читати и као Mercuri Augusto Sacrum, односно могао је бити подигнут и богу Меркуру. Последњи ред је сасвим сигурно Votum Libens Solvit.

NEPTVNO	SACL	LIPO
V	S	L

У корпусу римских натписа провинције Далмација CIL III под бројем 2827 налази се документован још један римски епиграфски споменик пронађен код слапа Бободол:²⁰

Натпис је очито посвећен богу вода Нептуну, што је и логично с обзиром на место где је пронађен. Спајајући чињенице проналаска овог натписа са проналаском дела архитрава с рељефима водоземних животиња, па и одломка спиралног стуба, и коринтског капитела, можда не би било

¹⁷ La Dalmazia 3, 1847, 351-352

¹⁸ J. Gardner-Wilkinson 1848, 22

¹⁹ La Dalmazia, 3, 1847, 351 - 352

²⁰ CIL III 2827

превише тражити на овом месту и постојање Нептуновог храма, или, ако пустимо машти на вољу, можда храма неког либурнског Нептуна, као што је то нпр. јаподски *Bindus Neptunus* из долине Уне. Крка је сигурно много значила у животу домаћег становништва, тако да се бар шире паралеле са обожавањем Бинда Нептуна, са локалитета Привилица недалеко од Би-хаћа, логично намећу.²¹ Међутим, ако и није реч о било каквој вези са домаћим култовима, пошто је искрено говорећи, Биндус Нептун много комплекснији култ од обожавања саме реке, могао је то бити римски Нептун, кога су као бога реке обожавали становници Бурнума и околних насеља, са римским или романизованим становништвом. Није наодмет напоменути да је негде на подручју Бурнума можда чак у кањону Крке, пронађен део скулптуре, „колосално попрсје Нептуново“, које се до крај XIX века, заједно са многим вредним споменицима налазило изложено на тргу у Кистањама,²² највећем насељу на подручју средњег тока реке Крке. Ипак, присуство Нептуна не можемо другачије објаснити него поштовањем реке Крке, која је сасвим сигурно била поштована и пре доласка римских легија.

Педесетих година овог века вршени су последњи радови на прокопавању слапа Бободол. Тада је средином слапишта седрена баријера потпуно уништена и том приликом су из седре извађени велики квадратни блокови правилно обрађеног камења, сасвим сигурно делови римског моста. Камени блокови су извучени у село Марасовине, неки су искоришћени као грађевински камен, а неки се могу и данас видети у центру села.

Рекапитулирамо ли све налазе пронађене код слапа, односно у самом слапу Бободол, видећемо дала се ту поред великих камених блокова, нашли архитрав с рељефима водоземних животиња, коринтски капител, спирални стуб, натпис посвећен Нептуну, натпис посвећен вероватно богу Марсу, проточна славина у облику лавље главе с разјапљеном чељусту, кроз коју је протицала вода, и метална фигурица. Све то јасно говори да се овде код Бободола налазио римски мост на траси важног римског друмског правца Салона – Бурнум, али, као што смо већ рекли, постоји могућност да је код самог моста био подигнут и Нептунов храм. Проточна оловна славина с лављом главом чува се данас у Археолошком музеју у Задру. До сада се сматрало да потиче из самог Задра, или из неке античке, севернодалматинске градске средине, јер је у музејским инвентарским књигама вођена

²¹ J. J. Wilkes, 1969, 187-188.

²² C. Patsch, 1895, 385.

без места налаза.²³ Међутим у поменутом чланку листа „La Dalmazia“ јасно стоји да су метални идол и оловна цев с лављом главом пренесени у Задар.

Поред наведених налаза из самог слапа, у ближој околини имамо још неколико археолошких налазишта. Тако и на врху, с леве стране кањона, непосредно изнад слапа Бободол, налазимо остатке из времена римске доминације. Локалитет се налази баш на месту где пут излази из кањона и прелази на раван део проминског платоа. То је атар села Марасовине, а одавде потиче налаз фрагментовано очуваног епиграфичког споменика. Натпис је готово потпуно уништен, сачувана су само фрагменти два реда натписног поља:²⁴

I . AVG . F . D VII

Према К. Пачу читање натписа било би:
 Ti. Caesari div) i Aug (usti) f (ilio) D (ivinepoti
 Auigusto... / imperatori) VII....

Натпис је са свих страна, па и на полеђини, оштећен, тако да није јасно није ли у овом случају реч о фрагментованом миљоказу.

На истом месту пађен је и поклопац саркофага, ако ћемо тако протумачити реч „поклопница“, како се налаз невешто описује у једном путописном чланку с краја XIX века, или је можда реч о надгробној стели, јер једини опис овог данас изгубљеног споменика помиње урисе и натпис, што нам опет може говорити да се на овом месту налазила и римска некропола. Опис археолога аматера Гргура Урлића-Ивановића, у чланку Вјесника Хрватског археолошког друштва из 1892. године, који нам је ето сачувао бар спомен на овај вредан археолошки предмет, гласи:²⁵

„Римска гробна поклопница од финог црвенкасто биелог мрамора са урисима и натписом. Однесена и приклесана данас служи за надгробну плочу Јандре Чавлина у Лукарском гробљу.“

Остаци који се данас виде на овом положају не припадају античком периоду, већ касном средњем веку. Ту се налази неколико разбијених плочастих стећака и један крст украшен полулоптастим испупчењима на завршенима кракова крста, и у средини с украсом рељефа јелена извијене главе, са роговима окренутим надоле. Налази с овог локалитета, који је у блиској вези са слапом Бободол још један су доказ важности управо ове трасе пута за Бурнум.

На, супротној, десној обали реке Крка налази се село Радучић. Међутим, пошто према поделама сеоских атара, слап Бободол некако више

²³ В. Paковac, 1982, 131.

²⁴ С. Patsch, 1895, 414.

²⁵ G. Urlić-Ivanović, 1892, 80.

припада селу Марасовине, на левој обали, тако изгледа да у Радучићу нема налаза који потичу из самог слапишта. Ипак и овде су забележени врло занимљиви налази из периода римске доминације. Истичу се два натписа, пронађена крајем прошлог века, узидана у кућу Симе Радића из Радучића. Посебно натпис који носи титулацију цара Клаудија, а кога подиже Р. Antius, забележен као намесник провинције Далмације 51/52. године. Натпис је вероватно стајао на неком већем јавном споменику. Други натпис из Радучића је уобичајен надгробни споменик.²⁶

Сви поменути налази, који су пронађени код самог слапа Бободол, потпуно су занемарени у археолошкој, па и путописној литератури, прве половине XIX и целог XX века, а локалитет је поново актуализован тек рекогносцирањем археолога Музеја Дрничке Крајине 1985 - 1986. године, што ипак није сасвим логично с обзиром на то да је реч о траси магистралне римске прометнице, саграђене још за време намесника Долабеле, тзв. „forma Dollabelliana“, у правцу Салона-Андетријум-Магнум-Промона-Бурнум, која се у Долабелино време завршавала у подножју брда Илица, односно „ad imum montem Ditionem Ulcirum“.²⁷ У археолошкој науци до досада се сматрало да се римски магистрални прелаз налазио код слапа Брљан, непосредно под Бурнумом, војним логором XI легије, али ту је прелаз много компликованији, боље речено у римско време био је готово немогућ, а мора се констатовати и чињеница да уз саму реку нема никаквих археолошких трагова. Археологе који су се бавили тим проблемом заваравао је савремени прелаз код Брљана, и проточна брана која је скренула ток реке Крке кроз подземни тунел према хидроелектрани Манојловац. Савремени прелаз је могућ због тога што је у стрме хридине на десној обали Брљана једноставно усечен савремени пут.

Рошки слап

Поред прелаза код Бободола, у средњем току реке Крке егзистирао је још један важан римски прелаз. Био је то прелаз који је користио друм забележен код Анонима Равењанина као веза Промоне и Арберије (Варварије).²⁸ Путописац Г. Concina, обилазећи Далмацију на самом почетку XIX века, помиње два римска надгробна натписа уклесана у живу стену на Рошком слапу.²⁹ Исте натписе описује и пионир далматинске археологије, директор Археолошког музеја у Сплиту F. Lanza 1848,

²⁶ С. Patsch, 1895, 392 - 393.

²⁷ I. Bojanovski, 1974, 203 - 208.

²⁸ M. Suić, 1981.

²⁹ G. Concina, 1841, 42 .

године.³⁰ Натписи су и данас на истом месту, један лево, други десно уз само слапиште. Натпис на левој обали уклесан је у стену која се пре неколико стотина година обрушила са оближњих високих литица, тако да данас натпис стоји наопако. Натпис има 8 редова и слова су доста оштећена, али је срећом већ раније преписан. Јеино је нејасан последњи, осми ред у натписном пољу:³¹

T Cillius / T f(filius) Fab(ia Tribu) Domo Lara / nda Vet(eranorum) / Leg (io) XI ann(or)um LXX / Stipendioru (m) / XXXIIX /E....

Име Cillius осим овог случаја није позната на територији римске провинције Далмације.³² Био је пореклом истоњак из Ларанде у Лицаонији. Умро је са 70 година, а у легији је службовао 38 година. Легија у његово време није носила почасни наслов *Claudia pia fidelis* који је заслужила 42. године, што значи да је ветеран Cillius службовао и умро пре те године.

Надгробни натпис уз десну обалу слапишта Рошки слाप такође је ветерански, али је овде реч о центуриону IV легије Македонске. Натпис је уклесан у једну издвојену стену висине 1.50 m. Стена се налази усред питеорескне ливаде уз трасу античког пута који је од Рошког слапа водио на запад. Натписно поље је 2 cm удубљено у камен с профилацијом у облику обрнутог слова S. Натписно поље има 10 редова, а сам натпис је израђен лепим класичним словима, с лигатуром AV у трећем реду, у речи Faventia, и VA, уместо VE, у речи Veteranorum.³³

Appinius / Pol(ia) Faven / tia Quadr / atus (centurio) Vete / eranorum / leg(io) III Mac(edonica) / an(n)os na(tus) XL / bis huc pietas / ossa...bene...

Appinius је као и Cillius једини с тим именом на подручју провинције Далмација. Пореклом је био из Италије.³⁴ Из натписа се чита да је службовао у IV македонској легији, али и да је био центурион ветеранске јединице, која је вероватно била стационирана ту, где је и Спровео своје пензионерске дане, и где је умро, дакле на Рошком слапу.

Трећи надгробни натпис једног римског ветерана с Рошког слапа пронађен је 1886. године. Забележен је у литератури, али му се данас не може ући у траг. То је нешто дужи натпис са 7 редова у натписном пољу:³⁵

³⁰ F. Lanza, 1848, 77.

³¹ CIL III 2812.

³² M. Pavan, 1958, 276.

³³ CIL III 2817 = Dessau 2487.

³⁴ M. Pavan, 1958, 275.

³⁵ F. Bulić, 1886, 177.

M Fraxanius Sex f(ilius) / Pol(ia) Domo Regio Lepido / veteranus leg XI eques / annorum XLIII stipendiorum XXV donatus / phaleris torquibus / armillis h(ic) s(itus) e(st) / prim(us) l(ibertus) pro meritis

Fraxanius је као и претходна двојица ветерана, једини с тим именом у провинцији Далмацији. Био је коњаник XI легије пре него што је она добила назив *Claudia pia fidelis*, дакле пре 42. године. Као и Appinius био је пореклом из Италије.³⁶ Одликовања за храброст, *phalerae* - токе на прсима, *torques* - огрлица, и *armilla* - наруквица, упућује на борбе у којима је Fraxanius учествовао. Можемо сасвим слободно претпоставити да су то биле борбе с Делматима у току устанка од 6. до 9. године.

Последњи војнички натпис с Рошког слапа јесте посвета либурнској богињи Латри, од стране војног службеника Гаја Туранијуса Северуса, евокатуса Августовог.³⁷ Туранији су забележени у Салони и на подручју северне Далмације: Скардони, Нединуму и Коринуму, дакле готово у непосредној близини Рошког слапа,³⁸ а како каже J. J. Wilkes били су водећа фамилија у римској Скардони.³⁹ Натпис је део већег жртвеника који је секундарно употребљен као грађевински камен и био узидан изнад улаза у Марасовићеву воденицу у Рошком слапу. Данас је натпис пренесен у Музеј Дрнишке Крајине. Натпис има 5 редова и готово је потпуно избледео:

C(ai) Turranius / C(ai) f(ilius) Severus / evoc(atus) aug(usti) / Latrae aram / p(osuit)

Евокатуси су били официри у рангу нижем од центуриона, а изгледа да су углавном били ветерани, јер нпр. Vellei каже „*revocati undique et omnes veterani*“.⁴⁰ У непосредној близини Рошког слапа, на врху кањона с леве стране реке, у селу Бриштани, пронађен је још један посветни натпис чији дедикант носи наслов евокатус, али евокатуса налазимо и у нешто удаљенијем селу Островица, на десној обали, 18 km од реке Крке.⁴¹

Натпис из Бриштана је посвета богу Марту, а пронађен је 1896. године заједно са траговима архитектуре, међу којима је било и неколико мањих стубова: „Уз то се нашло више комада ступова разне дебелине, од

³⁶ M. Pavan, 1958 277.

³⁷ J. Medini, 1984, 241.

³⁸ M. Pavan, 1958, 279.

³⁹ J. J. Wilkes, 1969, 312 - 313.

⁴⁰ Према J. J. Wilkes, 1969, 130.

⁴¹ CIL III 14 321 (2) Островица се налази недалеко од Варварије, а са локалитета потиче и налаз аре са посветним натписом:

I (ovi) O(ptimo) M(aximo) / Iulius Ge / minus/ ex voto sus / cepto.

неке особите врсте финог камена кога се у нашем мјесту не налази, а међу свим птиче се један комад веома фино исклесан.⁴² Натпис је имао 5 редова:

Marti Aug(usto) / sacr(um) / C(ai) Terentius / Celsus Evoc(atu)s / Aug(usti) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(crito)

Сва три натписа Августових евокатуса пронађена су на домак трасе комуникације. Промона – Варварија – Асерија, и вероватно су њихови дедиканти обављали некакву службу везану за одржавање или обезбјеђивање друмова. Друм од Промоне према Рошком слапу ишао је преко самог места Дрпши и равног краја Миљевачког платоа где се на неколико места могу видети спуриле, једни трагови некадашњег античког пута. Спуриле нису сачуване у континуитету, испрекидане су, и тешко их је документовати. Од Рошког слапа на исток према Варварији пут је ишао преко локалитета Смордељи, неколико километара западно од Рошког Слапа, одакле потичу налази римских цигли са сачуваним печатима IV и VIII легије, и где је, сматра се, био центар за производњу цигли војног логора Бурнум. Пронађени су остаци трију цигларских пећи и одломак надробног натписа са прочеља једног саркофага.⁴³ Од Смордеља римски друм се природно спуштао према Варварији и Скардони, а могао је и скретати на север према Бурнуму.

Последњи ветерански натпис пронађен на домак Рошког слапа на реци Крки, секундарно употребљен служно је као део гробне архитектуре неког од гробова код цркве Св. Мартина у селу Мратово 10 km узводно од самог Рошког слапа.⁴⁴ Оригинално место налаза натписне плоче било је нешто западније, ближе реци, на размеђи села Богатић и Пуљане. Управо тамо где се и налази локација „Дуга стина“ која се изричито и помиње у самом натпису. Стела на коју је натпис урезан била је висока 1,75 m, широка 60 cm. Натпис је најдужи од свих пронађених уз реку Крка, заузима два дела лица стела, подељен је на 10 редова:

A Sentius A f(iilius) / domo Arreti(us) / vete(eranus) leg(io) XI h(ic) s(itus) et f(i) / hic est occisus / finibus Varvari / norum in agello / secus Titium flu / men ad Petram / longam f(aciendum) c(uravit) her(es) / Q Calventius L(ucii) f(iilius) Vitalis

Сентији су познати у Салони и Нединуму. А. Сентијус је био ветеран XI легије пре него што је добила назив Claudia pia fidelis, дакле пре 42. године, пореклом је био из Арета у Италији.⁴⁵ Убијен је на свом имању уз

⁴² F. Buljić, 1896, 86-87.

⁴³ C. Patsch, 1896, 508-510.

⁴⁴ Š. Ljubić, 1867, 165-166.

⁴⁵ M. Pavan, 1958., 290-291.

реку Крку, на граници подручја Варварије код Дуге греде - *Petram longam*. Истоимени локалитет Дуга греда и данас се налази надомак места где је натпис пронађен, тако да слободно можемо претпоставити да овај локални назив, који је описног карактера и апсолутно одговара дугачкој и дубокој греди - стени на самој ивици десне обале кањона, траје у народу већ 2000 година. Помињање границе Варварије - *finibus Varvarinorum* отвара многа питања. Више археолошких истраживача промишљало је куда би могла ићи та гранична линија, пако би најлогичније решење био сам кањон Крке, што потврђује спомен малог имања уз саму реку где се убиство и десило, „*in agello secus Titium flumen*“, наравно код горе поменуто Дуге греде.⁴⁶ Недоумицу изазива велика близина војног логора Бурнум на северу. Од Дуге греде војни логор Бурнум, односно локалитет „Шупља црква“, удаљен је 4-5 km. Ако Бурнуму придодемо и локалитет Руделе код села Ивошеваца, где се нашло највише легионарских надгробних натписа, и где су убициране сапабае, трговачке и цивилне зграде, онда је удаљеност тек 2-3 km. Сама Варварија је много удаљенија од Дуге греде, односно од овог дела реке Крке и налази се на неких 14-15 km. У покушају да објаснимо границу Варварије, на прагу самог војног логора, можемо претпоставити да је натпис из Мратова старији од времена када је Бурнум постао стално посадно место XI легије, када су овде боравили само одреди XX легије, и на најважнијим стратешким тачкама одреди ветерана као што је био онај из Рошког слапа. Сам податак да је Септијус убијен код свог имања на Крки може да указује на немирно време, када још није била успостављена стабилна контрола целе територије, какву би требало да осигурава посада једне легије.

Негде на подручју Рошког слапа или можда већ поменутог села Бриштане пронађен је један надгробни натпис, као и сви до сада поменути, изгубљен. Овог пута реч је о надгробном натпису цивилне особе, дакле нити ветерана нити евокатуса Августовог. Натпис је познат из не баш вештог преписа, али ипак није сасвим јасан, присутни су сви његови најважнији елементи:

D(is) M(anibus) / M Iulio Evcheti / et M Iulio Iuliano / Moschisconiugi et filio

Натпис је стајао секундарно узидан негде на простору фрањевачког самостана Висовац. Забележио га је још 1603. године Шибенчанин Доминик Заворе, а није познато одакле је донесен.⁴⁷ Без обзира на недостатак тог

⁴⁶ M. Suić, 1960-1961, 195

⁴⁷ Š. Ljubić, 1883, 136

важног податка, може се претпоставити да није пренесен из неке веће удаљености, и да је то један од сигурних трагова цивилног живота на реци Крки, из времена када више није било потребе за војним присуством.

Већ и површна анализа ветеранских натписа у околини Рошког слапа указује на њихов настанак у првој половини првог века после Христа. Ако тражимо тачно временско одређење морамо помислити на велики Панонско-делматски устанак, који је од 6. до 9. године захватио читав северозапад Балканског полуострва. Ветерански одред у подручју Рошког центуриона ветерана, слапа, о коме натписи недвосмислено говоре, био је под заповедништвом *Arrinius* бившег припадника IV македонске легије. У борбама се истакао ветеран *Frahanus*, коњаник XI легије који је одликован са три ордена. Среће није имао *A. Sentius* убијен на свом малом имању уз реку. Све недаће је пребродио *T. Cillius* доживевши 70 година у лепоти Рошког слапа. Његов дуг животни век, па и век његова службовања од чак 38 година у XI легији, пре него што је она добила почасни назив *Claudia pia fidelis*, најбољи је доказ о раном присуству ветерана на Рошком слапу. Насељавање ветерана на одређена подручја или у значајније градове било је уобичајена пракса римске освајачке политике. Након војне службе ветерани су добијали отпуст у новцу или власништво над имањима. Пољопривредне површине наомак Рошком слапу нису толико простране или атрактивне за пољопривредну производњу, али вероватно се нашло довољно места за формирање мањих пољопривредних добара и њима припадајућих рустичних вила.

Натписи који помињу евокатусе очито су другачијег карактера, и из другог времена. Реч је о посветним натписима. Марсу и Латри, и најгрубље их можемо датovati у нешто касније време, када је требало одржавати комуникације и кад су државни службеници службовали на важним прометним тачкама какве су сваке су биле и Рошки слап, или мост на Рошком слапу.

Река Крка и Бурнум задржали су још дуго свој стратешки значај, који је још једном дошао до изражаја током Јустинијанових настојања 535 - 537. године да Готима отме Далмацију, када су се око Крке водиле одлучне борбе.⁴⁸ У једном моменту током рата готска војска се утаборила: „на равници негде између Салоне и Скардоне.“⁴⁹ Између Салоне и Скардоне најмаркантнија равница је плато Далматинске загоре, одакле потичу археолошки налази који се могу директно везати за овај догађај. Реч је о познатом налазу источнототских појасних копчи, које су пронађене у

⁴⁸ J. J. Wilkes, 1969, 425-427.

⁴⁹ Prokopije iz Cezareje, 1961, 110.

загорском селу Унешћ.⁵⁰ Раван крашкн терен унешћког краја, готово као месечев пејзаж, могао би одговарати Прокопијевој „равници некако између Салоне и Скардоне“, где се улогорила готска војска под заповедништвом војсковође Грине. Другом приликом, током операција римско-готског рата, у непосредној близини овог подручја, долази до битке између Гота и Римљана. Судећи према подацима код Прокопија, битка се десила на реци Крки, код Скардоне у Либурији. Можемо претпоставити да су Готи римску војску сачекали приликом самог преласка преко Крке. Дали се битка одиграла баш код саме Скардоне, или негде узводно, можда код Рошког слапа, односно Смрдеља код Рошког слапа, који се такође налази падомак саме Скардоне, тешко је утврдити. Сигурно је, како каже Прокопије, да су се Готи након пораза повукли долином Крке у Бурнум.⁵¹ Како је Бурнум много ближи Рошком слапу него самој Скардонн, то је још један аргумент за убикацију битке на скрадинском подручју.

Када говоримо о мосту преко Рошког слапа треба поменути да данашњи савремени мост преко Крке управо користи седрене баријере за прелаз, тако да пут који спаја две обале реке делимично иде преко седре, а местимично преко лукова моста. Сам изглед данашњег моста, са великим бројем малих лукова, који премошћују Крку, упућује на већу старост. Према једном податку, који је аутору чланка љубазно дао Марко Менђушић, кустос Музеја града Шибеника, приликом поправки извршених на мосту седамдесетих година овог века, у доњем, готово темељном делу једног од лучних стубова, пронађен је римски повчњик из II века. Примерак се чува у Музеју града Шибеника.

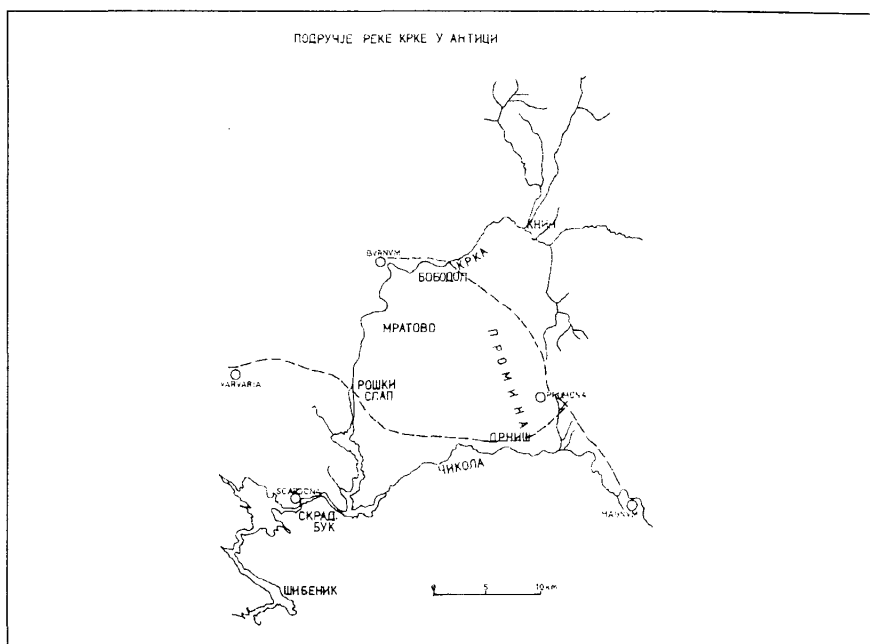
Фрањевачки историчар Вињалић, када половином XIX века пише о римским старинама око реке Крке, за мост у Рошком слапу каже: „Pons Traiani, Roschi slap.“⁵² Ови подаци, наравно, не морају да значе да је мост још из римског времена, али су и они један од путоказа за претпоставку да се и у римско време овде налазио један савим сличан мост.

Трећи мост у низу античких прелаза преко Крке био је мост који је за прелаз користио седрену баријеру Скрадински бук, који се налази 19 km низводно од Рошког слапа, на траси римског друма *Salona Tragurion, Rider. – Scardona*. Међутим, занимљива и важна проблематика прелаза код Скардоне излази из географских оквира овог рада и остаје као једна од недовршених тема далматинске археологије.

⁵⁰ Z. Vinski, 1978, 40, T. XV-4I XVII-1.

⁵¹ Prokopije iz Cezareje 1961, 121.

⁵² S. Zlatović, 6, 1883, 19.

THE LOCATION OF PASSAGES OVER THE MIDDLE KRKA RIVER IN ANTIQUITY

Summary

The area of the Krka River is one of the most striking natural phenomena of inland Dalmatia. As early as protohistoric times the Krka marked the border between two Illyrian tribes, Liburnians and Delmatians. It came in the sphere of Roman expansion policy as early as 128 BC, when Gaius Sempronius Tuditanus reached the river. Octavianus' troops crossed the Krka in AD 33-34, and it was there that battles took place during the great Pannonian-Delmatian uprising of AD 6-9, as testified by the historians Strabo, Appian and, indirectly, Plinius the Elder. Under Roman rule, the river was spanned by three bridges, two of them at the mid-course, and the third towards its lower part, near Skradin. The passage on the road Salonae-Burnum, contrary to its usual location at the Brljan Falls, in fact was built along the Bobodol limestone barrier, as evidenced by numerous finds of material culture and the vestiges of the bridge itself, rescued from the limestone waterbed in the late eighteenth century and in the mid-nineteenth. Roman dedicatory inscriptions to Mars and Neptun, as well as the ornamented fragment of an architrave, a Corinthian capitel and a spiral column may suggest a Roman temple by the bridge.

The passage by the Roški Falls, on the road Promona-Varvaria, was also important. It is by this waterfall that ever since the Pannonian-Delmatian uprising a

unit of Roman veterans was stationed, as confirmed by four tombstone inscriptions, while later on the road was secured by Augustus' *evocati*, as evidenced by dedicatory inscriptions to Mars and Latra. Judging by the finds from Brištani, Mratovo and the island of Visovac, in the vicinity of the Roški Falls there also were civilian settlements, rustic villas.

The river briefly restored its strategic importance by the very end of antiquity, under Justinian, during the Roman-Gothic wars of 535-537.

ЛИТЕРАТУРА

Alačević, J.

1878 *Il Municipio Magnum ed il altri luoghi lungo la via Romanada Salona a Burnum*, Bullettino di archeologia e storia dalmata, 1, Split.

Batović, Š.

1977 *Caratteristiche des agglomérations fortifiées dans la région des Liburnes*, Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja, 15.

1971-1972 *Problemi prapovijesti kninskog područja*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 10.

Bojanovski, I.

1974 *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Sarajevo.

Brusić, Z.

1978 *Prehistorijski i ranoantički nalazi u Šibenskoj okolici*, Izdanja HAD-a, sv. 3, Split.

Bulić, F.

1896 *Starinske iskopine u selu Brištanim pokraj Krke*, Bullettino di archeologia e storia dalmata, 19, Split.

1886 *Varvaria*, Bullettino di archeologia e storia dalmata, 9.

Buttler, W.,

1931 *Burgwalle in Norddalmatien*, Bericht der Romisch - Germanischen Kommission, 21.

CIL - Corpus inscriptionum Latinarum Consina, 9.,

1841 *Viaggio nella Dalmazia litorale*, Lettere VIII, Scardona

Dalmacija.

1972 *Dalmacija, Spomen knjiga o kongresu udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekata*, Split.

Fortis, A.,

1984 *Put po Dalmaciji*, Zagreb.

Gardner-Wilkinson, J.,

1848 *Dalmatia and Montenegro*, London.

The Geography of Strabo.

196 *The Geography of Strabo*, Books VI - VII, London.

Gunjača, S.,

1959 *Tinensia archeologica-historica-topographica*, Starohrvatska prosvjeta 7, Split.

Ilakovac, B.,

1982 *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*, Zagreb.

Krka i problemi njene zaštite 1953

Krka i problemi njene zaštite. Zagreb.

Lanza, F.

1848 *Antiche lapidi Salonitanae ineditae*, Spalato.

Lučić, I.,

1986 *Kraljevstva Dalmacije i Hrvatske*, Zagreb.

Ljubić, Š.

1883 *Novi izvori za dalmatinsku epigrafiku*. Rad JAZU, knj. 65, Zagreb.

1867 *Arheološke crtice*. Rad JAZU, knj. 1. Zagreb.

Malez, M.,

1963 *Paleontološka i stratigrafska istraživanja nekih kvartarnih lokaliteta u 1961. godini*. Ljetopis JAZU, 68, Zagreb.

1976 *Prilog poznavanju nekih problema paleolitika na istočnoj obali Jadrana*, Materijali 12

Mayer, A.,

1957 *Die Sprache der Illyrer*. BD II, Wien.

Medini, J.,

1984 *Simpozijum Duhovna kultura Ilira, Latra dea Neditarum*, Sarajevo.

Miller, K.,

1916 *Itineraria Romana, Romische Reisewege in der Hand der Tabula Peutingeriana*. Stuttgart.

Pavan, M.

1958 *Ricerche sulla provincia romana di Dalmazia*, Memorie classe di scienza morali e lettere, vol. XXXII, Venezia.

Patsch, C.

1895 *Rimski kameniti spomenici kninskoga muzeja*, Glasnik zemaljskog muzeja 7.

Prokopije iz Cezareje.

1961 *Pod Justinijanovim žezlom*, Ljubljana.

Suić, M.,

1981 *Antički grad na istočnoj obali Jadrana*, Zagreb.

1955 *Granice Liburnije kroz stoljeća*, Radovi JAZU, 2.

1960-61 *Municipium Varvariae*, Diadora, 2. Zadar.

Urlić-Ivanović, G.

1892 *S Krke Prominske*. Vjesnik Hrvatskog Arheološkog društva 14, br. 4, Zagreb.

Vinski, Z.

1978 *Archaeologische Spuren ostgotischer Anwesenheit im heutigen bereich Jugoslawiens*, Problemi seobe naroda u karpatskoj kotlini. Novi Sad.

Wilkes, J. J.

1969 *Dalmatia*, London.

Zaninović, M.

1968 *Burnum, castelum - municipium*, Diadora 4, Zadar.

Ljubodrag P. RISTIĆ
Institute for Balkan Studies
Belgrade

SERBIAN HOLY PLACES AND MIRACULOUS EVENTS Based on Nineteenth-Century Travel Books

„People from all over know all too well about every place and church in ruins reputed to have saints that work miracles, miraculous tombs, icons, and wells, and they retell generation after generation about them“
(С. Л. Поповић, Путовање по новој Србији... 485)

„Prejudices and superstition are very strong. everything in life is explained by them: they comfort people and give them hope. After each misfortune, the sufferer is consoled with the Turkish kismet or the Serbian ‘it was destined this way.’“ (Б. Ђ. Нушић, Косово..., 90)

Abstract: Serbian holy places to which nineteenth-century travel books ascribed miraculous powers are numerous. With their supernatural power, they healed the sick of different religions from numerous illnesses, or protected Orthodox shrines from Turkish devastation. The belief that Serbian holy places were invested with such powers could be explained by the fact that in the 19th century the organized medical service did not exist in the Principality (Kingdom) of Serbia and Serbia Proper (Old Serbia), and by the hopes of the subjugated Serbian population that holy places could protect them from the severe harassment of the Turkish conqueror.

Holy places are of great significance and play a prominent role in the history and tradition of each nation. The role and significance of holy places in the history of the Serbs were even greater in view of the fact that Turkish conquests destroyed the medieval Serbian state, so that the only organized institution of the Serbian people that had survived was the Serbian Orthodox

church. Exposed to the severe harassment of the Turkish conqueror, the Serbs expected the church to offer them not only comfort, but physical salvation.¹ The clergy, „always among the people and with the people, had but one thought: to keep people in their faith, to preserve their name and imperial endowments.“² However, over many centuries, neither the Serbs nor their Orthodox church were capable of mounting better organized resistance of longer duration, whose end result could have been the autonomous Serbian state. Apart from individual opposition, acts of banditry, short-lived uprisings, and hopes in the assistance of the great Christian powers always betrayed anew, the only consolation left to the ordinary man, who did not want or could not consent to either migration or conversion, was belief in the existence of supernatural, miraculous powers healing him, saving and protecting Orthodox temples where he addressed God. He was convinced that those powers sojourned in holy places.

Written records about Serbian holy places and miracles existed as early as the Middle Ages. Depending on a number of objective circumstances, they were more, or less, abundant in different epochs.³ The 19th century was the period in the course of which many such accounts were produced. Since in that century the Balkans saw many socio-political changes, the interest of Serbian and foreign politicians and scholars in the everyday life of Serbs considerably increased. A lot of travellers, diplomats, patriots, spies, naturalists and enthusiasts travelled over unexplored, just liberated, or still enslaved, Serbian lands, in their quest for political information, natural riches or exciting adventures. These travellers could not but write down a few words

¹ „Since the Christian law is barely allowed and tolerated, therefore it is impossible either to build or renew churches and monasteries in Serbia without the permission of the Turks, which is not only hard to obtain, but always requires very much money“...“Therefore even the remotest village in Serbia has no churches, and people mostly go to monasteries“...“Each *nachye* has at least one monastery, and some have three or four. All Serbian monasteries are in woods and by streams“...“Up to the present day they have been the genuine and only pillars and guardians of the Christian law and the Serbian name“. В. Ст. Караџић, 107-108. Cf. И. Иванић 1903, 72; Б. Ђ. Нушић, 1986, 109-110.

² С. Ј. Поповић, 1950, 277.

³ On miracles in the Middle Ages cf. Младраг Ал. Пурковић, *Светишћелски култови у сџарој српској држави према храмовном посвећивању*; Рагислав Мартић, *Чудесна исцељења и знамења у сџарим српским живојћојисима*; Леонггје Павловић, *Култови код Срба и Македонаца*; Леонггје Павловић, *Преглед светих мошћију кроз исћорију у Српској православној цркви*; Ст. Стапојевић, *Белешке о неким сџарим иконама*.

about the appearance of particular holy places in Serbia and about their impressions. Such testimonies were frequently accompanied by references to miraculous instances. All these travel books, composed by Serbian writers - Joakim Vujić, Đorđe Magarašević, Miloš S. Milojević, Vladan Đorđević, Sreten L. Popović, Mita Rakić, Branislav Đ. Nušić and Ivan Ivanić, or the foreign ones - Otto Dubislaus v. Pirsch, Georgina Muir Mackenzie and Paulina A. Irby, Alexander Gilferding, and Felix Kanitz, collected and classified according to a particular system, offer a very interesting picture of the disposition and ways in which miracles were manifested, the spirit of the local population and the attitude of the authorities towards Serbian holy places.

Holy places or those in which miracles occurred, mentioned in the works of the aforementioned writers, can be classified into three large groups: the first is comprised of monasteries, churches or former church-sites, the second of tombs in open space, while the third includes waters (streams and wells).

Relics of saints buried in churches invested them with miraculous power: St. Symeon Nemanja and the Holy King Stephen the First-Crowned in Studenica, the Holy King Stephen Dečanski and St. Helen in Dečani, St. Sava II, St. Nikodemos, St. Ioaneikios II and St. Ephraim in the Patriarchate in Peć, St. Ioaneikios in the Monastery of Devič, and so on.⁴ According to the writers of these travel accounts, this supernatural power was manifested in two ways: causing the sick to be cured and protecting certain shrines from the destructive tendencies of the Turks.

Nineteenth-century Serbia was a very backward country. There were few doctors, and in those places where they could be found people did not abandon their superstition easily to place trust in a frequently unknown physician distributing strange „remedies“.⁵ Vuk Stefanović Karadžić therefore wrote down that the Serbs „rarely take the sick to a doctor, but rather to a

⁴ „And in this country kings, archbishops and other men of prominence were buried in nartexes. The Church of the Patriarchate in Peć offers the best examples of that. As legends of miracles performed by the relics conferred in these churches on the sick and the healthy usually spread all over, the number of visitors was constantly high. The number of sick men who came to venerate holy tombs expecting to be healed was especially large. The more popular the person buried in the church, the more visitors it attracted. The stream of people increased on the days of the patron's death, when over his relics, famous for their miracles, a service was conducted, often in the presence of the ruler and the highest ecclesiastic and state dignitaries.“ (P. Петкович 1906, 181; cf. С. Ј. Поповић, 1950, 199)

⁵ Ф. Кашић 1987 I, 286-287; II, 74, 241; В. Кашић 107-108.

priest or monk to recite a prayer for him, either short or long.⁶ Đorđe Magarašević remarked that „the sick are brought from faraway places to be read prayers or to be annointed with oil in their particular illness, next to a certain church”,⁷ while Pirch noted down that „peasants do not have faith in doctors”, so that when „a family member is stricken with a serious illness, they put him on a horse and take him to the nearest monastery, where prayers are read to him so that he will get well.”⁸ As a matter of fact, what was said by Joakim Vujić for the relics of St. Stephen the First-Crowned was relevant to others: the healing power of holy relics was manifested only to the sick who believed in the possibility of such a recovery.⁹

In the main, relics or prayers in a particular church had universal healing power.¹⁰ However, most frequently mentioned illnesses were mental diseases,¹¹ leprosy,¹² female complaints,¹³ fever¹⁴ and „hundreds of others, not always openly disclosed wishes awaiting fulfilment...”¹⁵ The relics of „the Holy King Stephen the First-Crowned” healed and worked miracles in Studenica.¹⁶ M. S. Milojević came across a sick man sprawling beneath the shrine of St. Ioaneikios in the Monastery of Devič.¹⁷ The famous doctor, writer and politician Vladan Đorđević devoted a large section of his travel account of Studenica to the moving event he had witnessed: the healing of a sick man suffering from a serious mental illness above the relics of the Holy King Stephen the First-Crowned.¹⁸ The duration of the aforementioned treatments and the manner in which they were conducted were different, but, in the majority of cases, they amounted to lying on the tomb or next to it, and to crawling or lying beneath a shrine in which the relics of a particular saint rested. Only the Monastery of the Patriarchate in Peć was mentioned to have treasured an icon of the Holy Virgin which the faithful took home in case of

⁶ Т. Р. Ђорђевић 1983, 149-185.

⁷ Ђ. Магарашевић 1983, 302.

⁸ О. Д. Пирх 143.

⁹ Ј. Вујић 1983, 152; Т. Стапковић 1910, 46.

¹⁰ И. Иванић 1901-2, 147 - 148; М. С. Милојевић 1903, II, 155. Cf. notes 20 and 21.

¹¹ А. Гилффердинг 1972, 115; И. Иванић 1903, 124; С. Л. Поповић 1950, 485; Б. Ђ. Нушић 1986, 137.

¹² Г. Г. Юришић 1852, 123; И. Иванић 1903, 123.

¹³ Ф. Каниц 1987, II, 285; И. Иванић 1903, 45.

¹⁴ С. Л. Поповић 1950, 152.

¹⁵ Ф. Каниц 1987, II, 74.

¹⁶ Ј. Вујић 1901-2, I, 152.

¹⁷ М. С. Милојевић 1877, II, 155.

¹⁸ В. Ђорђевић 1865, 31-34, 60, 71-75.

illness.¹⁹ In his travel account Josif Veselić recounted that in the church of the monastery of Tuman was the tomb of Zosimus of Sinai whom Miloš Obilić accidentally killed with an arrow while hunting. According to popular belief, leaning on this tomb could cure many diseases.²⁰ During his journey, Veselić came across a number of such places: in the ruins of the monastery of Divostin was the tomb of a Serbian saint who „aids in illness“; in Ravanica was the tomb of St. Romulus of Sinai on which the sick men lay and „were restored to health“; there were two such tombs in the ruins of the church below the Straževac hill near Jagodina; the tomb of Saint Nicholas in the monastery of Nimnik helped in various illnesses.²¹

The healing power of holy relics was not only manifested in the curing of the sick men of the Orthodox religious affiliation. We should not disregard the fact that in „European Turkey“, especially on the territory of the subsequent Principality (from 1882 Kingdom) of Serbia and Old Serbia, or Serbia Proper²², many mosques were erected on the foundations of Orthodox shrines or with their material, or they were just rebuilt Orthodox churches.²³ Miloš S. Milojević made mention of examples he had heard during his travels of the Muslims appropriating Orthodox saints. The relics of St. Nestor were, for instance, in a Turkish *tekija*.²⁴ Moreover, Orthodox believers were not forbidden to pray in some Muslim places of worship - former churches on particular Orthodox feasts.²⁵ In the Pirinaç Mosque, the Serbian consul in Priština Branislav Đ. Nušić saw a saint revered both by the Serbs and Turks. The tomb was venerated because it had the healing power. The Serbs were allowed to come to that tomb and light candles.²⁶ The same tomb was mentioned by P. Balkanski who pointed out that believers of all religious affiliations, except Jews, prayed there. P. Balkanski found the reason why the Serbs came to pray in that mosque in popular belief that the church in which Prince Lazar had been buried before being transferred to Ravanica used to

¹⁹ А. Гиљфердинг 1972, 160.

²⁰ I. Веселић 134.

²¹ Ibid., 32-33, 45, 89, 147.

²² On the term Old Serbia (Serbia Proper) and the territory it included cf. С. Терзић 1995-1996, 91-110.

²³ А. Гиљфердинг 1972, 188, 261; М. С. Милојевић, in several passages; Д. Бојовић 1998, 45.

²⁴ М. С. Милојевић 1877, II, 80-81; III, 135.

²⁵ М. С. Милојевић 1877, I, 178-179.

²⁶ Б. Ђ. Нушић 1986, 179-198.

stand on that site.²⁷ In Vranje, there was the so called „Mosque of Crusaders“, constructed out of a former church („church-mosque“), whose minaret kept collapsing until both a crescent and a cross were placed on the top. In the mosque there was also a tomb „visited by Muslims and a great number of Serbs, who lay on it in order to regain health“.²⁸ The Vicar who travelled with Mackenzie and Irby ridiculed the Muslim inclination to turn to Christian priests in illness, but the Muslims were of the opinion that it would do not harm, but could help.²⁹ The healing water from the Ružica church at Kalemegdan (Belgrade Fortress) was used both by Serbian and Turkish women,³⁰ and the Muslims brought their insane to an Orthodox priest in the Banja Monastery „to read the Gospel over them“.³¹ The *Arnauts* (Albanized population), who for „recovery from any illness attached more importance to reading, writing amulets, and putting charms than to doctors and their medicaments“, sometimes sought salvation in the prayers of friars or Orthodox priests.³² A disease befell the Arnauts who had stolen the cattle from the Devič Monastery, which disappeared as soon as the cattle was returned. Therefore, they dreaded „the punishment of the relics of St. Ioaneikios“, and the instances of cure brought „the godless Arnauts closer to this monastery“.³³ M. S. Milojević's remark that the Arnauts revered the Dečani Monastery as much as their mosques certainly bears much interest to this: „they visit the monastery, where prayers are read to them: the men lying beneath the relics of the holy king, and the women beneath the relics of St. Helen: they take oil and ointment from the icon lamp and rub them in, they take thyme, eat wafers, and do everything else as the Orthodox do, except for kissing the cross and other icons, apart from those of the Holy King and St. Helen.“³⁴ In spite of their respect for the Serbian monastery of Dečani, „fre-

²⁷ П. Балкански 1894-96, 51; И. Иванић 1903, 80, 92 - 93.

²⁸ С. Ј. Поповић 1866, 483 - 484.

²⁹ G. M. Mackenzie, A. P. Irby 1866, 474 - 475; Cf. T. Stanković 1910, 45 - 46.

³⁰ С. Ј. Поповић 152-153; М. С. Петровић 14-15.

³¹ А. Гилффердинг 1972, 115.

³² It is interesting that, according to Todor Stanković, friars in Kosovo knew how to treat with certain medicaments which they distributed to the Arnauts before the prayer, and then they made use of the recovery in promoting their faith (T. Stanković 1910, 45 - 46; cf. Б. Ђ. Нушић 1986, 137). The term *Arnauts* was used by travel-writers to denote the Serbs assimilated with Arnauts in the long period of Turkish rule (Lj. R).

³³ И. Иванић 1903, 124.

³⁴ М. С. Милојевић 1877, III, 102.

quently praying to the relics of the Holy King for their recovery³⁵, the Arnauts nevertheless harassed the monks and plundered that same monastery.³⁵

Having established that the Turks were „inclined to the destruction of“ Serbian churches, A. Boué concluded that „in that Turkish vandalism political reasons are to be sought“, because monasteries reminded the Serbs of the glorious past of the medieval Serbian state and cherished their hope in the renewal of such a state.³⁶ For this reason, the Turkish authorities strove „to exterminate all Serbian relics everywhere and at each place, resorting to all means so that the Serbs would move out of Serbia Proper, or be exterminated there“.³⁷ The Turks demolished Serbian places of worship and used that material to construct mosques, *tekijas*, bridges, Turkish baths or mills at the same or another site.³⁸ The destruction of Serbian churches could have seriously harmed the organization of the Serbian Orthodox church, which, on its part, would have accelerated the disappearance of the national sentiment and facilitated the conversion of the Serbian Orthodox population to Islam.

As regards unusualness, instances of miracles when particular Orthodox temples were saved from damage, partial demolition or total destruction are not inferior to instances of healing. Most frequently, orders to demolish churches were issued by higher Turkish authorities, or came from Constantinople. However, it was registered that on several occasions consuls of some western Powers induced the local Muslim population to violent action.³⁹ The local Muslims consented to demolish churches only if instructed by the authorities to do so, believing that in that case the sin for such a deed would be visited upon those who had given the order. But if someone attempted to destroy an important Orthodox church, a miracle occurred. When the converted Serb Machmud-bey ordered that the Patriarchate of Peć be demolished and he himself took up that job, some of those who had attempted

³⁵ А. Гиљфердинг 1972, 174 - 175. Cf. А. Гиљфердинг 1972, 116 - 117; И. Иванић 1903, 101 - 104; Т. Ђорђевић 1896, 30 - 31, 35 - 36, А. Урошевић 1938; А. Урошевић 1940.

³⁶ А. Boué II, 383; „These monasteries, or their very walls, are the only remains of and monuments to the old Serbian power and nobility. Studenica and Dečani can be compared to the first Christian monasteries in Europe; and for the ruins of Žiža and Manasija the Turks themselves say that they are signs testifying that the Serbs once had emperors and kings.“ Вук Ст. Караџић 1827, 110.

³⁷ М. С. Милојевић 1877, II, 8.

³⁸ Ф. Каниц 1987, II, 311; М. С. Милојевић 1877, I, 141, 178, 208; II, 67; И. Иванић 1903, 34, 70, 81, 130 - 131; Т. Ђорђевић 1896, 46.

³⁹ М. С. Милојевић 1877, II, 60 - 61, 184, 187 - 188; III, 183 - 184. Cf. В. Трпнић 74 - 75, 105; Т. Станковић 1910, 45 - 46.

to do that became deranged, while the others became crippled.⁴⁰ The same monastery was saved from Tartars by St. Sava II and St. Ephraim, who sent terrible fire on them.⁴¹ A similar fate befell the Turkish („Tartar“) army while attacking Dečani at the end of the 17th century: „a horrible shot“ and „the fire lit the gunpowder in the turret above the monastery gate; so that part of the Tartar army was killed, and the others exterminated each other while fleeing“.⁴² The khoja who attempted to convert the church of the Holy Virgin in Prizren was killed by a stone which had fallen from the belfry.⁴³ A Turkish emperor („Tatarkhan“) wanted to convert the monastery of Dečani into a mosque. However, the khoja who intended to pray in front of the church gate was killed by the stone lion that had fallen from the facade. The relics of „the holy king“ and „the holy queen Helen“ started to belch fire, so that the emperor was terrified and took to flight with his army.⁴⁴

The description of the salvation of the church in Lipljani „one of the oldest Serbian churches“ stands apart by its unusualness and length. At the great entreaties of the Serbs not to demolish the church, the Turks decided to respond to the petition if a Serb would run to Priština in an hour and fetch Jašar Pasha's permission not to pull the church down, „carrying in his teeth seven okes of nails“. To the surprise of both the Turks and the Serbs, the feat was performed by a certain Đorđe Vojinčetović who had said on his departure: „God will fetch them“. He explained his speed by the fact that „the quicker I strode, the easier it was to me, as if I had been carried by something“. This was perceived as God's grace.⁴⁵

Although after liberation a number of churches and monasteries in Serbia was restored, often inexpertly, very few cases of reconstruction being undertaken as a condition for someone's recovery announced by a ghost in a dream were reported. Such an occurrence was associated with the renovation of the demolished church in the village of Štrpci. That was the task assigned to one woman in a dream by a ghost as the condition for her child's recovery.⁴⁶

⁴⁰ М. С. Милојевић 1877, II, 197 - 198, 258 - 260.

⁴¹ М. С. Милојевић 1877, 255.

⁴² М. С. Милојевић 1877, III, 97 - 98.

⁴³ М. С. Милојевић 1877, 174.

⁴⁴ Г. I Юришић 1852, 7 - 8; G. M. Mackenzie, A. P. Irby 1866, 424; А. Гильфердинг 1972, 174; С. Голчевић 1890, 217.

⁴⁵ М. С. Милојевић 1877, I, 147 - 148; М. Веселиновић 1895, 39-44; И. Иванић 1903, 34 - 44.

⁴⁶ М. Ристић, М. Валтровић 1889, 75 - 81; F. Kanitz included this account into his travel book, cf. Ф. Каниц 1987, II, 363.

There was a great number of churches and monasteries in Serbia, for in the Middle Ages, after Dušan's law code had been passed, these edifices were not constructed only by rulers, feudal lords and church dignitaries, but also by „many well-off peasants on their estates“.⁴⁷ Even if bearing in mind that M. S. Milojević's reports of the number of ruins were exaggerated, and in spite of the fact that numerous churches were demolished during Turkish rule, F. Kanitz was right when noting down: „It is easier to imagine deserted Hungary without a tent than a Serbian mountain without a monastery.“⁴⁸ However, one remark of his, made at an earlier time, unusual at first sight, can be explained in the context of this study: „The Turks chiefly spared monasteries, while destroying churches.“⁴⁹ It is common knowledge that the Turks did not „spare“ monasteries. But, in accordance with the former examples of the preservation of particular monasteries thanks to holy relics, it is clear that not all Serbian ecclesiastic monuments could have been preserved. The other explanation lies outside the sphere of miraculous powers. As it is known, churches were situated in populated areas, while monasteries were out of them, frequently in mountainous, remote places. Whenever possible, the Turks gave wide berth to mountain paths, for they dreaded sudden attacks of brigands. Besides this, excessive destruction of Serbian places of worship could have triggered off more frequent rebellions of the utterly humiliated and subjugated people. Thus, a certain number of monasteries survived, either partially preserved, or slightly damaged.

The second group of holy places in Serbia possessing the power to perform miracles comprised of tombs of known or unknown persons in open space. Of tombs in the open, the healing power of the tomb of Miloš Obilić was most striking. Riding a horse with his decapitated head under his arm, Miloš Obilić fell only when a girl loudly remarked that he was headless, and was buried in the vicinity of that spot. His tomb was gifted with the grace of healing and the ability to perform miracles, so that „it cured all diseases and helped all religions; especially giving strength to and invigorating weak children and sickly people; giving milk to those women who do not have it; and those who cannot bear children, when visiting the tomb and bowing to it, give birth to a child, and so on. Truth to tell, it helps all faiths without any

⁴⁷ М. Ал. Пурковић 1939, 159; see also С. Ј. Поповић 1950, 57, 496.

⁴⁸ Ф. Каниц 1987, II, 192.

⁴⁹ Ф. Каниц 1987, I, 269. See notes 36 - 37.

difference: it is the tomb of Miloš Obilić.⁵⁰ The instance of one tomb is illustrative of the attitude of the Muslims and Orthodox to holy tombs: although it was not known whether it belonged to Čerkez Pasha or Starina Novak, the tomb was nevertheless venerated by both religions.⁵¹ A strange occurrence, worth of mentioning, is that people around Prizren believed that even the tomb of Sima Andrejević Igumanov, the great Serbian benefactor and endower, possessed the ability to heal. S. Andrejević performed so many good deeds that people believed that he could be revered as a holy man.⁵²

The third group of miraculous places include healing waters, that is springs - wells with „the power to heal“. They are much more numerous than places with miracle-working relics. According to the testimonies of a number of travel-book writers, healing waters most frequently cured all diseases,⁵³ but there were also some springs acting especially well on eye diseases,⁵⁴ epilepsy,⁵⁵ malaria,⁵⁶ scabs or leprosy,⁵⁷ fever,⁵⁸ female complaints,⁵⁹ and so on. The healing quality of some of these waters can be understood in today's sense of the word. A. Ubcini mentions five places with mineral springs which were under state surveillance: Kissela-Voda in the district of Kragujevac, Bania-Brestovatchka in the district of Tzerna Reka, Bania-Alexinatchka in the district of Aleksinac, Bania-Ribarska in the district of Kruševac and Bania-Koviliatchka in the district of Podrinje.⁶⁰ During his travels, Felix Kanitz paid a visit to Bania-Koviliatchka „ranking among the best health resorts in Serbia“, Bania-Bukovitchka „the first health resort in the country which was, thanks to the support of Prince Mihailo, arranged as a western spa“ and Sokobania whose „well was attributed with special healing qualities and considered holy by the people.“⁶¹ According to legends,

⁵⁰ М. С. Милојевић 1877. I, 133; II, 53 - 54; III, Срећковић 1875, 348 - 349; Б. Ђ. Нушић 1986, 263 - 264.

⁵¹ М. С. Милојевић 1877. I, 188.

⁵² П. Костић 1911, 210, 221.

⁵³ I. Веселић 1867. 10, 33, 66 - 67, 71, 149; Ф. Каниц 1987. I, 262 - 263; 345; 291 - 392, 439, 444; II, 31, 326, 396, 548; М. С. Милојевић 1877, I, 121; II, 68, 178 - 179; 181; А. Гиљфердинг 1972, 271; И. Иванић 1903, 74; М. Ракић 1880, vol. 13, 12 - 13.

⁵⁴ Ф. Каниц 1987. I, 529, II, 31; М. Ракић 1880, vol. 13, 13.

⁵⁵ Т. Станковић 33; М. С. Милојевић II, 147.

⁵⁶ Ф. Каниц 1987, II, 115.

⁵⁷ Г. I. Јуришић 1852, 123; М. Ракић 1880, vol. 13, 13; Т. Станковић 1910, 118.

⁵⁸ М. С. Милојевић 1877, II, 115.

⁵⁹ М. С. Милојевић 1877, 157.

⁶⁰ А. Убисини 1865, 57.

⁶¹ Ф. Каниц 1987, I, 391 - 392, 465 - 466; II, 115.

however, the majority of these waters was associated with the name of a holy man. Before setting off to Kosovo, Miloš Obilić bathed in the stream of Banjska near Kuršumlja and „became spellcast“, and therefore people believed that repeated bathing in this water could be curative.⁶² As it seems, there used to be several such spas like „Miloš’s“.⁶³ „The imperial well“ was a spring in which the empress-mother bathed the dead tsar Uroš, and so from that time that water acquired healing powers, curing all illnesses and people of all religions.⁶⁴ „Loud Water“ gushed at the site where „the holy king“ Milutin slept when the monastery of Gračanica was being constructed. The well could not run dry and healed both Serbs and Arnauts.⁶⁵ While the „Loud Water“ flowed all the year long, the healing spring from Vidov Kamen („Vidovica or Vidovska Voda“ i. e. Vitus’s Water) on Vidova (or Vitus’s) mountain near Prokuplje burst into a stone bed only on St. Vitus’s day and that quantity was, allegedly, sufficient „to cure everyone who would come during the year of all illnesses, especially of scabs and diseases of the eye“.⁶⁶ There were numerous instances of waters with healing power springing from the ruins of an Orthodox church. Thus, the healing qualities of the „Vidova Voda“ spring near Velika Plana was explained by the fact that it gushed from the ruins of an Orthodox church.⁶⁷ If one spent twenty-four hours tied three-fold to the lime tree planted by St. Ioaneikios of Devič next to the well, one would be cured of epilepsy, while the holy water that sprung next to the ruins of the two churches in the vicinity of the village of Kruševo not far from the Patriarchate of Peć, cured women of all religious affiliations.⁶⁸

Apart from all these references to different waters with healing qualities, we should not forget the universally accepted belief that the water consecrated on particular Christian feasts in churches or monasteries has a special beneficial effect. Therefore, it is distributed to believers as medicine.⁶⁹

It is evident that the „healing power“ of waters brought to health the Orthodox and the Muslims alike. There are very few instances of waters not curing the Muslims, so that it can be concluded that in the main the curing qualities of healing waters, as well as the healing power of particular relics in churches, were not selective.⁷⁰

⁶² М. С. Милојевић 1877, I, 120 - 121; М. Ракић 1880, vol. 14, 212.

⁶³ И. Иванић 1903, 93 - 94.

⁶⁴ М. С. Милојевић 1877, I, 203 - 207.

⁶⁵ И. Иванић 1903, 74.

⁶⁶ Ф. Каниц 1987, II, 326; М. Ракић 1880, vol. 13, 12 - 13.

⁶⁷ Ф. Каниц 1987, II, 548, cf. note 30.

⁶⁸ Ф. Каниц 1987, II, 147, 178 - 179.

⁶⁹ Ф. Каниц 1987, II, 31.

⁷⁰ Ф. Каниц 1987, I, 121.

On the basis of the outlined classification and the analysis of the descriptions of miracles in the aforementioned travel accounts, several inferences can be drawn.

It would be very interesting to establish the truthfulness of the claims of the writers or narrators. However, hardly any writer witnessed a miracle himself. Stories about miracles are always second-hand, or part of folk tradition. Thus, in his books published in the eighteen-seventies Miloš S. Milojević wrote about strange events that happened that morning,⁷¹ six years ago,⁷² or in the remote past. Only in one paragraph did he mention that he found a youngish man crawling beneath the shrine of St. Ioaneikios in the Devič monastery, but he did not state what he had suffered from or whether he had been cured.⁷³ F. Kanitz came across the sick in many monasteries, expecting a miracle that would help them, but he himself did not witness any.⁷⁴ Mackenzie did not notice that the child who had spent some time lying next to the shrine of St. Helen in Dečani was restored to health, but she pointed out that his mother believed in that.⁷⁵ The only writer who saw a mentally deranged young man and was an eyewitness to his healing brought about by the relics of the Holy King and the prayers in Studenica was Vladan Đorđević. He had seen a youth named Bojan before he was cured. The young man, possessed by „the unclean spirit“, was first read „Basil’s prayer“, and then he was brought to the shrine „to kiss the Holy King“. After recovering consciousness, Bojan, who, before his illness, had given rich donations to the monastery on several occasions, exclaimed: „The Holy King worked a miracle on me, too“.⁷⁶

Hence, no writer, except Vladan Đorđević, was in the position to witness the healing itself and personally confirm the healing power of a holy place. In most cases, narrators after whose stories descriptions of miracles were noted down did not claim that they themselves had witnessed the described event. In the selected travel books several passages have been found in which certain doubt in miraculous powers was expressed. Father Sima from the Devič monastery complained that „our faith has thoroughly weakened and lost vigour, while the Turkish is strong and powerful indeed“, and

⁷¹ М. С. Милојевић 1877, II, 244-245.

⁷² М. С. Милојевић 1877, 256.

⁷³ М. С. Милојевић 1877, 155.

⁷⁴ Ф. Каниц 1987, I, 268-269; II, 74, 326.

⁷⁵ G. M. Mackenzie, A. P. Irby 1866, 426-427.

⁷⁶ В. Ђорђевић 1865, 71-75.

„when the Turkish violence was less, St. Ioanekios performed miracles, and now when it is so great that it cannot be borne or tolerated any more, he does not give signs that he is alive: he just grins and bears it. working no miracles to frighten the Turks.“⁷⁷ M. S. Milojević recounts that the church in Lipljani was saved since a youth carried out the demand of Jašar Pasha to reach Priština in an hour, a journey which can only be done in three hours, carrying seven okes of nails.⁷⁸ However, Milojević could not but write that „this event was so unusual that it can hardly be believed in without great devoutness and belief in miracles.“⁷⁹ F. Kanitz criticized the superstition of the Serbian peasant and denounced the behaviour of monks. Nevertheless, he moderated his judgement asking: „Do they not try (the clergy in the West - Lj. R.), despite all scientific progress, with all their might, to foster the superstition of people, occasionally fabricating new miracles.“⁸⁰ Mita Rakić admires „the strength of faith“ of those who sought cure in the neglected, humid and stuffy church of St. Prokopios near Prokuplje.⁸¹

According to these travel books, the regulations concerning the stamping out of superstition in the Serbian Principality seem not to have applied to holy places, so that the Serbian authorities neither prohibited nor prevented gathering or seeking help there. But the Muslims who visited the church of St. Petka in Kalemegdan were criticized and even punished by their authorities while they ruled in Serbia. In spite of the fact that the travel books often make mention of the Muslims of Old Serbia seeking rescue from troubles in Serbian holy places, there are no records of their being punished because of that, but only occasionally being exposed to mockery.

Claims that both Muslims and Catholics (the latter, to be true, more seldom) prayed at Orthodox holy places can be interpreted in two ways. The first and more reliable interpretation is that the majority of the Muslim population living in the territories dealt with in this paper was of Christian origin. One-time members of the Orthodox church, who, in their struggle to survive the Turkish oppression, converted to Islam in recent or distant past, could not forget so easily the beneficial effect of their ancestors' holy objects. The second, not less reliable, interpretation is of a psychological nature: people in great trouble - in most instances having an illness either terminal or hard

⁷⁷ М. С. Милојевић 1877, II, 151-152.

⁷⁸ Cf. note 46.

⁷⁹ М. С. Милојевић 1877, I, 147-148; cf. note 46.

⁸⁰ Ф. Каниц 1987, I, 268-269.

⁸¹ М. Ракић 1880, vol. 13, 9.

to cure at that time - sought salvation everywhere, often disregarding the fact that the saint or the holy place from which aid was requested belonged to a different religion. These two interpretations together provided sufficient justification to every Muslim for turning to an Orthodox holy object, when necessary.

Nineteenth-century travel books state that the number of holy places with miraculous power was larger in Serbia Proper, i. e. Old Serbia, than in the Principality (Kingdom) of Serbia. It is understandable in view of the fact that the heart of the medieval Serbian state was in the region of Old Serbia, that in the course of the Middle Ages a lot of Orthodox temples were erected there, and that distinguished personalities of the medieval Serbian state and church dignitaries, subsequently canonized, were buried in some of them.⁸² This region was interesting for writers of travel accounts because the interests of several states clashed there, so that more accounts of Old Serbia were left than those of the Serbian Principality (Kingdom). We should bear in mind that that area remained under Turkish rule in the course of the entire 19th century, and so the stories of miracles could have had a certain moral influence on the Orthodox population. Besides this, people probably sought cure from diseases in prayers and in the church more frequently than in Serbia, because of the slower development of the medical service.

After making such conclusions, although objectively unable to check in any way the claims of travel writers concerning the miraculous power of the holy places in the Principality (Kingdom) of Serbia and Old Serbia, we can assert that Serbian holy places with miraculous powers not only played a significant role in the spiritual life of the Orthodox Serbs and Muslims, and even Arnauts, but they also exerted a crucial, that is decisive, influence on the preservation of Serbian tradition and culture. These were the places where cure or consolation were sought. But, above all, these were the places where the Serbs gathered, most often on great feasts. At such a place, in a group, an individual could feel stronger and safer, protected by an imaginary, supernatural power. The belief in God and the hope that the new Serbian state would soon expand to the south kept the Serbian spirit in the subjugated regions alive for a long time.

Translated by Radmila Popović

⁸² Cf. notes 3 and 48.

СРПСКА СВЕТА МЕСТА И ЧУДОТВОРНЕ ПОЈАВЕ

- ПРЕМА ПУТОПИСИМА ИЗ XIX ВЕКА -

Резиме

Број места или објеката који имају обележја светости је, у српским земљама, тако велики да би и само њихово регистровање одузело прилично времена и простора. Зато се овај рад ограничава на мањи број оних значајнијих светих места која су помињали и необичне појаве везане за њих описали путописци који су током XIX века путовали по Кнежевини (Краљевини) Србији и по Старој - Правој - Србији. Ова два простора тада вештачки подељена српско-турском државном границом су, управо због те поделе, интересантни за истраживања српских светих места.

Према путописним белешкама света места на којима су се манифестовале чудотворне појаве могу се поделити у три групе: 1. манастири, цркве и црквине, 2. гробна места у слободном простору и 3. воде. Чудотворно дејство лечења од најразличитијих болести испољавало се и код православних и код муслимана а веома ретко код католика. Други вид чудотворног дејства испољаво се у самозаштити светих места (углавном манастира) од рушилачких намера Турака и Арнаута.

Ретки су путописци који су присуствовали манифестовању чудотворства али је, према путописним белешкама, приметна дубока вера појединаца у њихову делотворност. То се може, пре свега, тумачити непостојањем организоване медицинске службе те настојањем становништва да у натприродним силама тражи лек различитим болестима. Истовремено, православно становништво које је трпело страшан терор Турака и Арнаута веровало је да га његови свети преци, штитећи света места, могу заштитити и сачувати до коначног ослобођења од турске власти.

Стога је посебна пажња посвећена: 1. односу домаћих и страних путописаца према светом месту које је имало одређену натприродну моћ; 2. односу локалног становништва (православних и католичких хришћана и муслимана) према истом месту; 3. односу власти према том месту и његовом поштовању. Према овоме могуће је утврдити значај (национални и верски) одређеног светог места и његову улогу у животу становништва сходно веровању у натприродну моћ.

LITERATURE:

Балкански П. (Михаило Ристић).

1894-96 *Кроз Гробље - ојажања и белешке њриликом њујџовања кроз српске земље њод Турском 1892. године*. Дело, књ. II-IV.

Бојанић, Д.

1998 *Транслијерација и ѡревод на српски језик девети зајиса и најџијиса са џила Косова и Мешџије, џисаних арайским џисмом*. Косовско-метохијски зборник. САНУ. Међуодељењски одбор за проучавање Косова и Метохије, Београд

Вовé А.,

1840 *La Turquie d'Europe. ou observations sur géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les moeurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet empire.* II. Paris.

Ђорђевић В.,

1865 *Пушничка црња: Сѣуденица.* Београд.

Ђорђевић Т.,

1983 *Из Србије кнеза Милоша.* Београд.

1896 *Поред Тојлице.* путописне белешке. Браство VII.

Гилфердинг А.,

1972 *Пушовање по Херцеговини, Босни и Старај Србији,* Сарајево. (Гилфердинг А.. *Поџдка по ГерцеговинѢ, Босни и Старој Србији,* С. Петербургъ 1859)

Гопчевић С.,

1890 *Македонија и Стара Србија.* Београд.

Ивашић И.,

1903 *На Косову. Са Шара по Косову на Звечан.* Београд.

Јуришић Г. Јо.,

1852 *Дечански првенацъ. Описаніе манастира Дечана, Диплома краља Дечанскогъ описаніе ипекске патријаршије, многи стари здаија, многи места старе Србије и Косовскогъ поля.* у Новомъ Саду.

Канџ Ф.,

1987 *Србија, земља и сѣановништво од римској доба до краја XIX века,* I-II, Београд. (F. Kanitz. *Das Königreich serbien und das Serbenvolk von dre Römmerzeit bis zur Gerentwart,* Leipzig 1909)

Караџић В. С.,

1827 *Географическо-сѣаишисѣическо описаније Србије.* Даница.

Костић П.,

1911 *Манастир св. Марка с додаицима о манастиру Црној Реци и о Пејѣру Коришком,* Годишњица Николе Чупића XXX.

Магарашевић Ђ.,

1983 *Пушовање по Србији у години 1829.* Београд.

Mackenzie, G. M. and Irby, A. P.,

1866 *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe,* London - New York.

Марић Р.,

1938 *Чудесна исцелѣња и знамења у сѣарим срѣским живошћописима.* Годишњица Николе Чупића XLII.

Милојевић М. С.,

1877 *Пушћоис дела Праве Сѣаре Србије.* I-III. Београд 1871-72.

Нушић Б. Ђ.,

1986 *Косово. Опис земље и народа.* Београд.

Павловић Ј.,

1965 *Кулишови лица код Срба и Македонаца (Исћоријско-еишографска расѣрава).* Смедерево.

1954 *Прежлед свѣиш мошћију кроз исћорију у Срѣској ѣрославној цркви.* Београд.

- Петровић М. С.,**
1930 *Београд пре сто година*, Београд.
- Петковић В. Р.,**
1906 *Жича* I, Старинар, нови ред I.
- Пирх, О. Д.,**
1983 *Путовање по Србији у години 1829*, Београд (Otto von Pirch, *Reise in Serbien im Spätherbst 1829*, Berlin 1830).
- Поповић С. Ј.,**
1950 *Путовање по Новој Србији (1878 и 1880)*, Београд.
- Пурковић М. Ал.,**
1939 *Светишњелски култови у старој српској држави према храмовном посвећењу*, Богословље XIV, св. 2.
- Ракић М.,**
1880 *Из нове Србије*, Отаџбина IV, св. 13, 14.
- Ристић М. и Валтровић М.,**
1889 *Сџара црква у Шџирџицима*, Старинар VI, Београд.
- Срећковић П.,**
1875 *Пуџничке слике, I Косово*, Гласник српског ученог друштва XLII.
- Станковић Т. П.,**
1910 *Пуџне белешке по старој Србији 1871-1898*, Београд.
- Станојевић Ст.,**
1931 *Белешке о неким старим иконама*, Београд.
- Терзић С.,**
1995-1996 *Сџара Србија - насџанак имена и знања о њој до 1912. године*, Историјски часопис XLII-XLIII, Београд.
- Трпнић В.,**
1880 *Милош С. Милојевић у Призрену и његовој околини*, Београд.
- Ubcini J-H-A.,**
1865 *Les Serbes de Turquie. Etudes historiques, statistiques et politiques sur la principauté de Serbie, le Monténégro et les pays serbes adjacents*, Paris.
- Урошевић А.,**
1938 *Двоверсџиво међу Арбанасима*, Сборникъ на IV конгресъ на славјанскитѢ географи и етнографи въ София 1936, София.
1940 *Један нови пример двоверсџива*, Етнологија I.
- Веселић Ј.,**
1867 *Описъ монастира у Србији*, Част 1, Београд.
- Веселиновић М.,**
1895 *Пољед кроз Косово*, Београд.
- Вујић Ј.,**
1901-2 *Пуџешесџивие по Србији*, I-II, Београд.

Борислава ЛИЛИЋ
Пирот

ТУРСКЕ РЕПРЕСАЛИЈЕ У ПОНИШАВЉУ У ВРЕМЕ ГРЧКОГ УСТАНКА 1821. ГОДИНЕ

Ајсџиракџи: Побуде хришћана против турске власти почетком XIX века на Балкану биле су честе и масовне. Њихов утицај на хришћане из пиротског краја био је велики. У раду је дат приказ турско-хришћанских односа из тог времена.

Значајно учешће Срба из Понишавља током Првог српског устанка и са активним присуством у догађајима 1815. године, у Другом српском усташку, као и за време кнез-Милошеве, затим и кнез-Михаилове владе (Пиротска буна 1836. и затим 1841) обезбедило је Пироћанцима угледно место у својој борби, не само у завичајним крајевима, већ и у ширим размерама националне историје српског народа у целини.¹

Велики устанак Грка 1821. године који је задао много невоља Порту и потрајао неколико година, није био, већ од самог почетка, без последица по српски народ у Турској. Народноослободилачки покрет Грка против Турака, који почиње крајем XVIII века оснивањем тајне револуционарне организације Хетерије,² прерастао је почетком 1821. године у револуцију која је добијала присталице и међу балканским народима покореним од Турске. Солидаризујући се са борбом грчког народа, они су желели да остваре и своје ослобођење.

Ниш је тада био један од хетеријских пунктова у коме је тајна револуционарна организација постојала још пре 1820. То потврђује и „ратни план

¹ С. Петровић 1996, 30.

² Основни задатак Хетерије био је „прикупљање прилога, куповање и раздвајање оружја и припремање на устанак не само Грка, већ и осталих хришћана у Турској”. М. Гавриловић 1908, 12.

од септембра 1820. године” који су сачинили хетеристи у Румунији, а по коме су Ниш и Видин назначени као центри из којих ће, уз помоћ и подршку Милоша Обреновића, отпочети акције устаника за ослобођење читаве Румелије и Бугарске.³ Из недавно откријеног документа у Одеси, сазнаје се за постојање револуционарне организације у Нишу. Међу Србима највише је било свештеника, трговаца и запатлија, који су преко својих занатлијских и трговачких контаката били добро обавештени о збивањима у хетеријском покрету.⁴

Нема сумње да је револуционарне идеје хетериста међу Нишлијама ширио владика Мелентије, који је, као представник Цариградске патријаршије, дошао у Ниш 1815. године.⁵ Милош Обреновић је био очигледно задовољан посредништвом владике Мелентија између Срба и Турака 1815.⁶ Владика Мелентије као поглавар Нишке митрополије, захваљујући свом ауторитету не само код хришћанског већ и код муслиманског живља у Нишу, допринео је да се Ниш од 1820. помиње као један од значајних хетеријских пунктова на Балкану. Крајем 1820. Нишка тајна организација је послала свога представника у Цариград, „кој е био 2 до 3 месеца у патријаршији” као „посланик владике нишкога”.⁷ Бројност овог покрета не може се утврдити, што је и схватљиво када се зна да је читав организација била строго конспиративна. Конкретан податак – „око 200 Нишлија” – записан је код М. Ђ. Милићевића.⁸ Међутим, овај податак је записан шест деценија касније, по причању старих Нишлија, после ослобођења од Турака. Да је Ниш био јак хетеријски центар потврђује и оснивање грчке школе у њему крајем друге деценије XIX века.⁹

И у Пироту је тада постојала тајна револуционарна организација, вероватно и пре 1820. године.¹⁰ У архивској збирци Хиландара сачувана су два писма из 1816. године везана за догађаје и односе у Пироту, у периоду турске власти на почетку XIX века.¹¹ Писана су из Пирота и Ниша: једно су писае пиротске чорбације, а друго хиландарски духовник Игњатије.

³ М. Гавриловић 1909, 14.

⁴ Н. Годоровъ, 1973, 7–18.

⁵ Захваљујући одговору кнеза Милоша на писмо нишког митрополита Мелентија, 26. јула 1815. године, писаном у логору Београдске нахије, може се тврдити да је Мелентије већ половином јула 1815. године био у Нишу. М. Вукићевић 1907, 147.

⁶ в. нп. 12, 14.

⁷ В. Ј. Петровић и Н. Ј. Петровић 1882, 233.

⁸ в. нп. бр. 25.

⁹ Године 1820. помиње се у Нишу учитељ Грк Никола Кратовалија Ђорђејевић. Ј. Хаџи Васиљевић 1928, 42.

¹⁰ М. Гавриловић 1909, 14.

¹¹ Б. Андрејевић 1979, 279.

Писма откривају неке нове моменте револуционарне активности Пироћанаца у периоду грчког устанка 1821. године, свакако у оквиру Хиландарског метоха у Пироту кога доводимо у везу са свим ослободилачким покретима хришћанске раје у пиротској кази против османске власти.

Писмо чорбација из Пирота из 1816. године, са пет отисака печата¹² упућено је Хиландару са молбом да се прихвати пиротски протосинђел Данило кога су Турци осудили на „сургун“, од чега га треба по сваку цену избавити. Друго писмо, 24. маја 1816. године,¹³ заведено у хиландарској књизи инвентара под називом – Писмо из Ниш од Игњатија духовника, – односи се „на неколико поклонници од Србију“ које Игњатије из Пирота шаље у Хиландар, после тешкоћа са давањем дозволе од турског паше у Нишу, где је 1821. године деловала тајна нишка револуционарна организација против Турака.¹⁴ Недавно откривени документ у Одеси даје конкретне податке који несумњиво указују на активност Нишлија у сукобима хетериста са Турцима у пролеће 1821. у Молдавији.¹⁵ Подаци о Србима (72) говоре да су Нишлије, а вероватно и Пироћанци, били повезани са борбама у Молдавији, што је доказ више о интервенцији виђених пиротских чорбација манастиру Хиландару. Према подацима из овог извора међу Србима највише је било трговаца и занатлија, што доказује да је револуционарни пункт у Пироту, свакако, био оријентисан на угледне пиротске чорбације, које је предводио Хаџи Неша Филиповић, повезаним са Хиландарским метохом, а преко њега са Тајном револуционарном организацијом у Нишу. Они су својим трговачким и занатлијским контактима били добро обавештени о збивањима у хетеријском покрету против Турака.

Поменута писма упућују да су Пироћанци били укључени у покрет још пре почетка грчког устанка. Међутим, тешко је прецизније одговорити када је у Пироту оформљен револуционарни пункт, али нема сумње да је револуционарне идеје међу Пироћанцима ширио духовник Игњатије који је морао бити у вези са нишким владиком Мелентијем, предводником грчке православне цркве, који је у Ниш дошао 1815. У Цариграду је имао могућности да се упозна са хетеријским покретом, тим пре што су у цариградском кварту Фанару, већ после 1812. године делали хетеристи.¹⁶ С обзиром да је 1815. године Нишавска епархија у Пироту била сједињена са ратом опустошеном Нишком епархијом у једну, Нишку митрополију на

¹² Архивска збирка манастира Хиландара – Ф. 7 (1814–1820), Писмо бр. 46, Омот за 1816. Б. Андрејевић 1979, 279, у намени.

¹³ Б. Андрејевић 1979, 282.

¹⁴ Б. Андрејевић, 1975, 118.

¹⁵ Н. Тодоровъ, 1973, 7-18.

¹⁶ Б. Андрејевић 1979, 118.

челу са митрополитом Мелентијем, егзархом Доње Мезије,¹⁷ пиротски револуционарни пункт је дошао под непосреднији утицај Нишке револуционарне организације. Доласком у Ниш владика Мелентије је био одмах ангажован од тадашњег турског заповедника града Марашли Али-паше да интервенише и успостави контакте са Милошем. У писму Милошу и свим Србима од средине јула 1815. владика Мелентије позива све Србе да престану са даљом борбом против Турака, потенцирајући да је он „емац... да ке добро бити с овога честита везира и богом се вам кунем да ни е превара да немате сумнение ништа по да додете слободно код мене и да ве отведем код честита везира да му прикажете ваше муке и цеволе”.¹⁸ За непуну недељу дана митрополит Мелентије пише кнезу Милошу пет писма желећи да га убеди да дође на састанак са Марашли Али-пашом, у томе и успева, мада њиховом састанку августа 1815. године на Белици не присуствује.¹⁹ Милош Обреновић је био, очигледно, задовољан посредништвом владике Мелентија између Срба и Турака 1815. године пошто је у буџету Србије за 1816. изгласана ставка „за владика Нишевачког 3.000 гроша”. Српски кнез је не само наградио Мелентија, већ је желео да га доведе за београдског митрополита;²⁰ међутим, у томе није успео због противљења новог београдског везира Марашли Али-паше, који је, као ранији турски заповедник у Нишу, био упознат са борбом нишких свештеника за овај положај.²¹

Револуционарне идеје хетериста преносила су у Пирот духовна лица из Хиландара, што је случај и са протосинђелом Данилом, који је у Пирот дошао највероватније 1815. када је, по свој прилици, и Пирот постао један од хетеријских пунктова југа Србије и у коме је 1821. године морала постојати револуционарна тајна организација. Припаднике те организације треба тражити међу потписницима наведеног писма Хиландару – Филиш, Неша, Хранча, Марко, Петар и др. трговци и занатлије, који су својим ауторитетом, својим трговачким пословима и контактима били упознати са ослободилачким покретима у Грчкој, а који су желели и своје ослобођење. Потврду ових тврдњи налазимо у казивањима старих Пироћанаца, која се веома подударају са наводима у писму. Записао их је Владимир Николић, а односе се на догађаје у годинама „после Карађорђа”, односно у годинама после завршетка Првог српског устанка. Једно казивање се односи на „јер-

¹⁷ Е. Голубинскију 1871. 146. 148; К. Иречекъ. 1929. 351.

¹⁸ Писмо Мелентија Митрополита Нишког кнежевима и свим православним Хришћанима у Србији писано јуна 1815. из Ниша. М. Вукићевић 1907. 147.

¹⁹ М. Милићевић 1893. 3–33.

²⁰ М. Петровић 1898. 67.

²¹ Б. Куниберт 1901. 99.

омонаха Доситеја” који је заноћно код Хаџи Неше и у току ноћи „пречестно Пиротске свештенике које су Турци обесили”.²² да би одмах затим побегао у Србију. Друго казивање везује се за сарадњу Хаџи Неше са хиландарским духовницима и истиче се да је „један калуђер из Свете Горе, који је био у Пироту у светогорском метоху и спремао људе да их води у Свету Гору, много добро живео са Хаџи Нешом. Турци су хтели да га обесе, али Хаџи Неша то дозна и брзо нађе сврљиншке хаљине, да му неке пратнице, те овај побегне у Књажевац, па одатле оде у Београд, где је касније постао владика”.²³ Казивања Пироћанаца записана 1912. године, скоро девет деценија од времена одигравања догађаја, могло је допринети забораву неких чињеница, али не и суштине догађаја који су скоро сасвим идентични са наводима у писму. Пиротске чорбације тражиле су помоћ од Хиландара за протосињела Данила, а не од Србије, како кажују стари Пироћанци, вероватно стога што се кнез Милош чврсто држао по страни од сукоба с Турцима. Чорбације не истичу праве разлоге пребацавања протосињела Данила у Хиландар, већ само истичу да је отпунтен „правде ради” и да нису дозволили да га царском наредбом пошаљу у „сургуи” где би био „за много” те због тога упућују „молбу долице земљи” хиландарском игуману „да му ви чините икрам благородно за нашу милост у нашу епархију нишавску”.²⁴ Пиротске чорбације напомињу у писму да уколико протосињел Данило жели да оде до манастира Ватопеда, значајног центра за време припрема грчког устанка против Турака, да му хиландарска управа то не забрањује, јер за њега и његову делатност тврде потписани пиротски „главари”. То је, свакако, податак више за припадност протосињела Данила хетеријском покрету.²⁵

На устанничко расположење Пироћанаца против Турака, у време ослободилачког покрета у Грчкој, од 1814. до 1821. године, указују и записи у старим црквеним књигама, који се чувају у Софијској библиотеци, а односе се на догађаје у Пироту из 1821. године. Бугарски историчар Мањо Стојанов наводи два записа карактеристична за покрет против Турака у Пироту и односе са Хиландаром: „Оу Пирот Хаџи Кесарии 3 месеца лежал оу бунар сухоу”, а у следећем је записано: „Оу град же Пирот бше едни духовник светогорскии пострижник от манастир Хиландар именов Иосаф и того обесиша, и тамо и погребен бист”.²⁶ Када је реч о страдању свештеника у Пироту од Турака, задржало се предање о вешању седмо-

²² В. Николић 1974, 61.

²³ *Ibid.*, 61.

²⁴ Б. Андрејевић 284.

²⁵ М. Ђ. Милићевић 1884, 66; 1888, 443.

²⁶ М. Стојановъ, 1973, 91, 97.

рице свештеника које се различито временски датира. Везује се за „Карађорђево време” 1804–1813. и за период „иза Карађорђа”, односно грчки устанак 1821. године и за Хаџи Нешину буну 1836. године. Наведени запис из манастирског Поменика помиње само једног духовника Јосифа, представника Хиландарског метоха у Пироту, а вешање хиландарског духовника у Пироту 1821. године потврђује уверење и разлоге прогонства протосинђела Даншла 1816. године. Да су представници Хиландарског метоха у Пироту били у теспој вези са носоцима револуционарног покрета против Турака, потврђује и податак из другог писма којим духовник Игнатије обавештава хиландарског архимандрита Исаиа на какве је тешкоће наишао код паше у Нишу где су чекали 15 дана док паша није дао дозволу за људе који одлазе у Хиландар.²⁷

Устаничке акције у Молдавији започете 6. марта 1821. године са Александром Ипсиантијем, које су се месец дана касније одразиле и на територију Грчке са центром у Мореји, имале су снажан одјек у свим областима Балкана запоседнутим Турцима. Султан Махмуд II (1809–1839), схвативши каква опасност прети царству, наредбом од 31. марта 1821. године изричито је захтевао од Турака сурово разрачунавање са највишим представницима грчког свештенства у Цариграду и читавом Балкану, као носоцима овог ослободилачког покрета. Нови велики везир у Цариграду, Бендерли Али-паша, наредно је 22. априла, на Ускрс, да се обесе цариградски патријарх Григорије V и шест других црквених великодостојника.²⁸ Током априла Турци су се крваво разрачунавали и у другим градовима Турске са још преко 70 епископа, међу којима је био убијен, у Једрену, и бивши цариградски патријарх Кирило и кипарски епископ у Солуну.²⁹ У пролеће 1821. године бројна турска војска била је послата у све делове царства. Само три дана после убиства патријарха и његових најближих сарадника, Марашли Али-паша је обавестио Милоша да из Солуна у Ниш долази Хусеин-паша Гаваназоглу са великом војском.³⁰ Сазнавши за присуство Хусеин-паше са 5.000 војника, Милош је био веома узнемирен, верујући да је војска усмерена и на њега и на Србију, да је Грк Аристид-паша који је носио Милошу писмо од Ипсиантија на потпис „о заједничкој акцији” Срба и Грка против Турака био ухваћен. Милошев страх био је неоснован јер је у султановој заповести од 25. маја упућеној Србима наглашено да је гомилање војске у Нишу због „фаанариотског рада и пропаганде у Нишу”.³¹

²⁷ Б. Андрејевић 1979, 285.

²⁸ М. Гавриловић 1909, 42.

²⁹ М. Laskaris 1933, 72.

³⁰ А. С. КК: Писмо Ђорђа Поповића Милошу, 13. април 1821.

³¹ АС.КК, Писмо депутата Милошу, 14. мај 1821, са прилогом султановог Хати-хумајуна од 13. маја. Опширније код: В. Стојанчевић, 1979, 89-100; В. Стојанчевић, 1987, 85-95.

Хусеин-паша је обесио многе калуђере, свештенике и трговце, а међу њима је био и духовник светогорског манастира у Пироту, Јосиф.³²

Тако су на Ускрс 1821. у Нишкој тврђави били погубљени, обешени Нишлије: владика Мелентије, прота Стојан Поповић, поп Ђорђе Цинцарин, Младен Овчаревић, Радослав симекчибаша и Голуб мутавџија. Том приликом било је затворено око 200 Нишлија. Погубљење првих нишких грађана изазвало је велику забринутост код Срба не само нишког краја већ и суседних предела. Говорило се и о потајним турским егзекуцијама и нестанку многих људи, нарочито по селима. Узимања талаца био је обичај Турака, па је отуда у први мах и било затворено две стотине Нишлија. О резултатима те истраге Хусеин³³ Гаваназоглу паша је обавестио Марашли Али-пашу у Београду писмом упућеним из Ниша 15/28. јула 1821.³⁴

*„Њеџовој њлеменишосџи срећном, милосџивом
брајџу ми најцењенијем, најпошџованијем
Госџодину везиру и муширу.*

*Пређашњи мухавиз Ниша Али-џаша,
не хоџећи да мирује, начинио је савез,
са нишким миџроџолиџом џа је џоџајно ноћу,
одржавао сасџанке и кроџио џланове да,
сачувај боже, исџреби народ муслимански
у Нишу и на џај начин да Високој Царској
влади и вечном Царсџиву најџури на враџи
једну велику бриџу. Пошџио сам најсавесније
исџиџао сџвар, џоџубљени су џоменуџи џаша,
речени миџроџолиџи, двоџица свешџеника и
два џаџира, који су били уџиџајни џуди
у вароши.*

*Пошџио су збоџ џоџа џоџубљени, џихова
џела, иџио су у зло била оџрезла,
склоњена су са лица земље. Одсечена
џлава џоменуџиџ џаше џослаџа је на врело
џравде (у Цариџрад)...*

Хусеин џаша, син Мураџов. 25. шевала 1236. џодине. ”

³² О турским зверствима с почетка XIX века сведоче скелети два човека којима су пребијене ноге. На грудима једног од њих откривен је пекторални крст од бакарног лима. Ово откриће може се везати за монаха манастира Хиландара, Јосифа, који је 1821. обешен у Пироту и сахрањен у подножју пиротског града. Упореди: Б. Дељанин, П. Пејић 1986, 230-231.

³³ Хусеин паша води порекло од старе угледне румелијске породице из Татар Пазарџика. „Управу над Нишем, сиротним пашалуком” добио је 1820. године, на чијем је челу остао до децембра 1826. године, када је постављен за београдског пашу. Б. Куниберт. 1901, 198.

³⁴ Писмо је један од ретких извора о постојању тајног удружења у Нишу; пронашао га је Глиша Елезовић у Народној библиотеци у Београду 1930. године. Снимак оригинала и превод са турског објавио је у Политици од 3. новембра 1930.

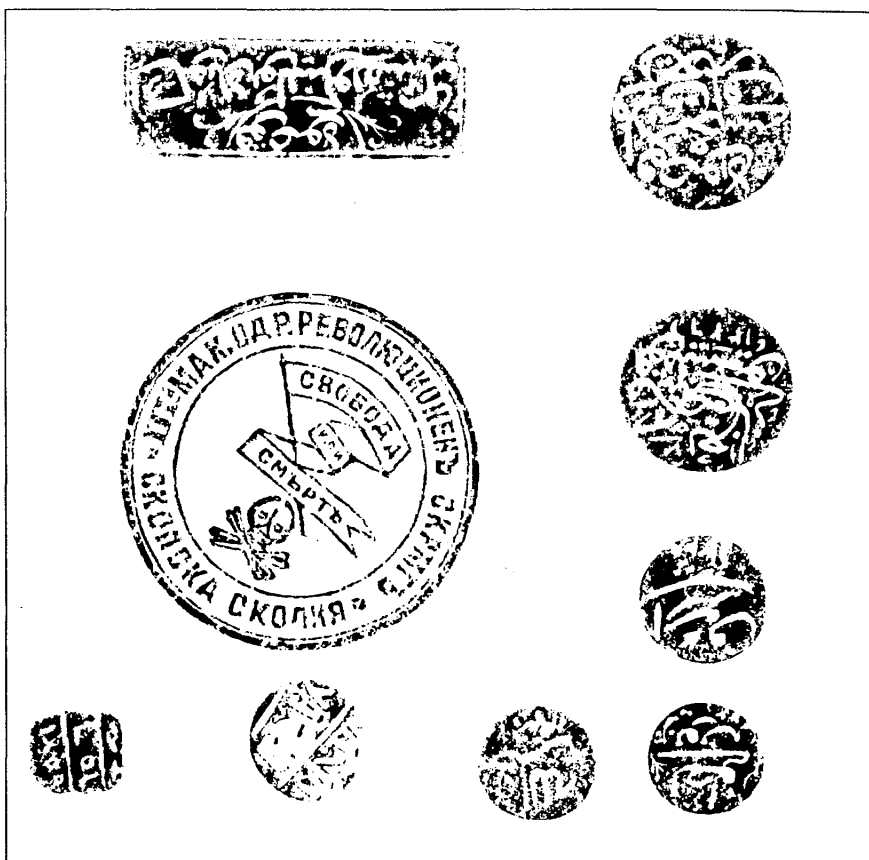
О активности револуционарне организације у Нишу 1821. године говори још један извор,³⁵ који посебно указује на одјек овог покрета и ван граница Србије. Аустријски конфидент Николај Стојко, писмом од 28. септембра 1822. године јавља у Вршац архимандриту и администратору епархије вршачке Радивојевићу, да када је „24-аго в Теплицах нашу црков от молера готовоу примити био”, тада је тамо дошао „Преосвешчени Гд. Данил Архиепископ Нишскиј”. Владика Данило је побегао из Ниша страхујући да ће му Турци због револуције главу одсећи и у Стамбол однећи. Пре доласка у Теплице, како се у писму наводи, владика Данило је известио Милоша Обреновића о тешким приликама у Нишу после угушења „револуције” од 1821. године, а истовремено је од Милоша добио „конт да у Немцију утекне”.

Владика Данило је дошао у Ниш крајем 1821, када је цариградски патријарх, на тражење Турске централне власти – због револуционарног покрета у Нишу – издвојио из састава Нишке епархије Нишавску епархију са седиштем у Пироту. После владике Данила, Нишком епархијом су управљали: Венедикт I, Јосиф, Григорије, Ђир Венедикт II, Ђир Нићифор, Јоанићије и Калшик. Последњи нишки владика за време турске власти био је Виктор, родом из Калофера у Бугарској, бивши хиландарски калуђер и каснији егзархијски владика. Са ослобођењем од турске управе 1878. године, Нишка, као и Нишавска епархија дошле су у састав Кнежевине Србије и Српске православне цркве.

Интервенција пиротских чорбација у корист протосинђела Данила представља значајан моменат у револуционарној активности Пироћанаца. По завршетку Другог српског устанка, а под утицајем ослободилачког покрета чорбација, тај пројект је преко трговачких послова и због близине Ниша био у могућности контаката и упознавања са ослободилачким идејама тога времена, са циљем да се припреми устанак против Турака у Пироту. Изузетна је вредност писама пиротских чорбација и као извора за економске прилике и односе у Пироту, крајем XVIII и почетком XIX века, а отисци печата на њима представљају, вероватно, најстарије доступне изворе ове врсте. Могуће је да печати из чувене кујунџијске радионице Ђел Петра чије је име такође на трећем отиску печата с обзиром да се у породичној архиви његових потомака и данас чува 15 изузетних позлаћених печата урађених у његовој златарској, надалеко чувеној радионици, у близини Великог моста.³⁶

³⁵ Архив у Сремским Карловцима. Фонд митрополитско-патријаршијски А-229, 1822. година.

³⁶ Подаци из породичне архиве Ђел Петра, једног од Милошевих повереника за Пирот, поред Хаџи Неше Филиповића; делимично је сређена. Има записа о пословима, руком рађене сребрне рукотворине и доста вредних књига из XIX века.

Грчки устанак још није био угушен када су, због заштите грчког становништва, велике европске силе почеле долазити у дипломатски сукоб са Портом, који је, потом, прерастао у ратовање Енглеске, Француске и Русије с Турском. Турска је била поражена у рату 1828/29. године и Једренским уговором, поред других обавеза узела је на себе да олакша положај православних хришћана и да удовољи њиховим захтевима - питањима побољшања црквеног живота. Надзор над овим спадао је у конзуларну јурисдикцију руских конзула у Турској. То је било од знатних последица и за словенски и грчки свет у Османској царевини.³⁷ По мировном уговору у Једрену 1829. године чланом шестим, Србији је била призната пуна национална аутономија с правом повратка шест нахија, а кнезу Милошу наследно кнежевско достојанство, што је Порта морала извршити за веома крат-

³⁷ В. Стојанчевић, 1971, 81.

ко време. То је, пак, значило да се нова граница Србије имала спустити на југ, у правцу Ниша и Пирота, на речницу Топопциу, планину Грамаду и села Ореовца у близини Пирота.

TURKISH REPRISALS IN THE 1821 GREEK INSURRECTION

Summary

The Greek insurrection in 1821, which lasted for several years, giving the Porte a lot of trouble, was not without consequence for Serbs in Turkey. The Greek national liberation movement against the Turks began at the end of the 18th century with a secret organization, known as Heteria, which developed into a revolution by 1821, winning followers among the Balkan peoples subjugated by the Turks. By joining the Greek struggle, they had hoped to achieve liberation for themselves.

Heteria had centers were set up in Ponisavlje, Niš and most probably in Pirot, which were expected, with the support of Miloš Obrenović, to instigate rebels to actions for liberation. The authority of Bishop Melentije of Niš helped the town become one Heteria's most important centers in the Balkans. A secret revolutionary organization existed in Pirot as well, testifying to which are letters preserved from local notables, dating from 1816. According to information from these sources, the Serbs were generally merchants and craftsmen, in Niš. In addition to Bishop Melentije, there were head-priest Stojan Popović, parson Djordje Cincaric, Mladen Ovcarevic, Golub Mutavdzija, and in Pirot, besides spiritual overseer Josif, who most likely spread the ideas of Heteria, there were Proto-syn-cellus Danilo, and the notables of Pirot were led by Hadzi Neša Filipovic, who were connected with the Chilandar, and through it with the secret revolutionary organization in Niš.

БИБЛИОГРАФИЈА

Б. Андрејевић, 1975

Революционарна делатност и најне Нишке организације против Турака 1821. године, Лесковачки зборник, XV, Лесковац.

1979, *Два извора о Пироту из Хиладара, са почетка XIX века, значајна за револуционарне и економске односе у време Турака*, Пиротски зборник 8–9, Пирот.

Архивска збирка Хиладара

Архивска збирка манастира Хиладара – Ф. 7 (1814–1820), Писмо бр. 46, Омот за 1816.

Архив у Сремским Карловцима.

Фонд митрополитско-патријаршијски А-229. 1822. година.

АСКК. (Архив Србије, Краљевска канцеларија).

Писмо Ђорђа Поповића Милошу, 13. април 1821.

Ј. Хаџи Васиљевић, 1928

Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку.
Београд.

М. Вукчевић, 1907

Писма из Првог и Другог устаника. Споменик СКА. XXXVII. Београд.

М. Гавриловић, 1908

Милош Обреновић, I. Београд.

М. Гавриловић, 1909

Милош Обреновић, II. Београд.

Е. Голубинскиј, 1871

Краткиј очеркы истории Православных церквей болгарской, серпской, румынской или молдавальной, Москва.

Б. Деланин, П. Пејић, 1986

Пироћки град. Гласник САД, 3. Београд.

К. Иречекъ 1929,

История на Българияте. София.

Б. Кушберт, 1901

Српски устаник и прва владавина Милоша Обреновића, 1804–1850. Београд.

М. Милчевић, 1893

Кнез Милош прича о себи. Споменик СКА. XXI. Београд

М. Ђ. Милчевић, 1884

Краљевина Србија. Београд.

1888. *Поменик знаменитих људи у српској народа.* Београд.

М. Laskaris, 1933

Le rôle des Grecs dans l'insurrection Serbe sous Karagèorges. Athènes.

В. Николић, 1974

Стари Пироћ. етнографске белешке из прошлости града, Пирот.

В. Ј. Петровић и П. Ј. Петровић, 1882

Грађа за историју Краљевине Србије. II, Београд.

М. Петровић, 1898

Финансије и устаникове обновљене Србије до 1842. Београд.

С. Петровић, 1996

Историја града Пироћа. Пирот.

В. Стојанчевић, 1971

Љужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године. Београд.

1979, *Saradnja između Srba i Crka za vreme svojih oslobodilačkih pokreta 1804–1830.* Thessaloniki.

1987, *Грчка оштинина у Београду на преласку XI III у XIX век.* Годишњак Музеја града Београда. књ. XXXIV. Београд.

М. Стояновъ, 1973

Грцкото въстание от 1821. българските рукописи. Сто и педесетъ години от грцкото въстание 1821–1828. БАН. София.

Н. Тодоровъ, 1973

Нови дани за доброволците от грцкото въстание 1821–1828. София.

Николаје БОКШАН
Универзитет „Бабеш-Болјај“
Клуџ

ЈЕРАРХИЈСКО ОТЦЕПЉЕЊЕ РУМУНСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ ОД СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ 1864–1868

Апстракт: Аустро-Угарска империја је током XIII и XIX века настојала да у своје интересе искористи напоре православних верника да формирају националне цркве. Зато је подржавала жељу Румуна да се одвоје од српске Карловачке митрополије и формирају румунску православну митрополију.

Еволуција православља у Аустрији као националним црквама, феномен зачет крајем XVIII века, поново је скрепуо пажњу јавног мњења и политичких кругова на однос етноса и вероисповести, који ће утицати на међунационалне и међуверске односе током целог XIX века. Вероисповедна солидарност и црквене везе у XVIII веку биле су под утицајем либералних начела – које је световњаштво уносило у црквену средину у покушају да реформише организацију црквених установа, и налета модерне идеје о нацији и начела националности – који су захтевали институционализацију друштава на националним основама. Еволуција цркава у Централној Европи као националним црквама била је општа појава те епохе, која је дотицала традиционалне црквене везе: румунско-српску у Православној цркви, румунско-русијску у Украјинској цркви, везе између Унијатске и Католичке цркве, а унутар римокатолицизма, између Хрватске и Мађарске цркве. При том је непосредно утицала на односе међу разним нацијама Аустријске империје, чему је доприносила и вештина са којом је Беч манипулисао вероисповедним везама у политичке сврхе, ради одржања јединства и равнотеже империје. У тим условима, процес формирања националних цркава код Румуна, Срба, Хрвата, Русија неизбежно

је садржао политичко-националне конотације, производећи затегнутост у међунационалним односима, интерконфесионалне спорове, тензије међу династијама и различитим националним групама. После искуства из 1848. и из доба апсолутистичког режима, Беч је с пажњом контролисао јерархијске односе и мишљења како међу нацијама не би изазвали конфликте широких размера, који би нарушили политичку равнотежу, и како би се очувао интегритет империје. Црквена румунско-српска веза, која је под знаком илирских привилегија деловала у православљу у Ау-стрији током целог XVIII века, била је снажно подривена тим тежњама, које су се развијале од конфронтације до црквеног одвајања, као комплексан и дуготрајан процес омеђен низом догађаја. Најзначајнији међу њима била је Револуција из 1848. када су Румуни из Баната први пут прокламовали одвајање од српске јерархије, започињући фазу практичног остваривања аутономне румунске митрополије.¹

Установљење либералног режима у Аустрији створило је повољне услове за одвајање Румунске цркве од српске јерархије и за обнављање Румунске православне митрополије: после неуспелих покушаја у постреволуционарном периоду и током деценије апсолутизма, Румуни су с успехом искористили нов однос снага у монархији успостављен увођењем федерализма, политичку игру започету између центара и провинција, између Круне и пацја, међу нацијама и међу вероисповестима. Либерални режим започиње нову фазу у процесу црквеног одвајања Румуна од српске јерархије у Карловцима и последњу фазу у процесу обнављања Румунске православне митрополије. Беч је поново утврдио свој став према Румунима, пошто му је била потребна њихова сарадња у новом федералистичком организовању монархије.² Српска Војводина и тамнички Банат укључени су у Мађарско краљевство, упркос протестима Румуна и Срба. Са своје стране, Пешта је подстрекавала црквену еманципацију Румуна од карловачке јерархије и оснивање Румунске православне митрополије да би се супротставила отиору Срба незадовољних припајањем Мађарској.

У тим условима, почетак одвајања Румунске православне цркве од српске јерархије охрабривали су империјални кругови и благонаклон став мађарске политичке класе.³ Беч је, ипак, одуговлачно доношење одлуке о Румунској митрополији, мада је у раздобљу 1860–1863. њену обнову снажно

¹ Опширно о томе: Nicolae Bocsan, Ioan Lumperdean, Ioan Aurel Pop, *Etnie si confesiune in Transilvania (secolele XIII-XIX)*, Oradea 1994, 97-149.

² Simion Retegan, *Dieta romaneasca a Transilvaniei*, Cluj-Napoca 1979, 55.

³ Ilarion Puscariu, *Metropolla romanilor ortodoksi din Ungaria si Transilvania*, Sibiu 1900, 137, 139.

подржавала румунска елита из Баната и Трансилваније са Андрејом Шагуном на челу (румунско-српска православна конференција 1860; ердељски православни синод 1860; црквени национални конгрес 1862. према којем су се Румуни поставили пасивно: молба упућена цару 15. марта 1862)⁴

Није случајно година 1863. била одлучујућа за Румунску православну митрополију у контексту преиспитивања става према Румунима и према улози Трансилваније⁵ у новом уставном устројству монархије. После колебања из 1862. двор је, одлучивши да се ослони на Румуне, сазвао Трансилванску дијету. Не лишен политичких конотација, царски рескрипт од 25. јуна 1863. најављивао је намеру цара да оснује Румунску православну митрополију под координацијом Српске митрополије.⁶ У том циљу, ердељска дворска канцеларија је од епископа Шагуна захтевала предлоге о организовање митрополије, његово мишљење о опортуности проширивања њене јурисдикције и на православне Румуне у Мађарској, о подвлашћеним епископијама и средствима за остваривање јерархијског отцепљења од Српске цркве. У свом одговору,⁷ епископ Шагуна преузима ставке из молбе од 15. марта 1862. коју је цару упутила делегација православних Румуна из империје, и подржава једну једину Православну румунску митрополију у Аустријској монархији, с подвлашћеним епископијама у Араду и Буковини, и са три нове румунске епископије: у Темишвару, Карансебешу и Клужу. Одлука о отцепљењу од српске јерархије требало је да уследи на румунском сабору. Ердељски епископ је прецизирао да права Срба неће бити повређена, јер ће они у Банату, у Вршцу, задржати своју националну епископију под јурисдикцијом карловачког патријарха. Део из заједничких православних фондова који припада Румунима обезбедиће опремање нове митрополије. Шагуна је подржавао предлог да митрополит буде изабран на црквеном сабору образованом од клирика и световњака, а епископи – на епископском сабору, с тим да буду потврђени од стране цара.⁸ Пошто се још двоумила у вези са проширењем јурисдикције нове митрополије изван граница принципата, односно и на православне Румуне у Мађарској (Банат, Арад, Бихор), ердељска дворска канцеларија је захтевала консултовање ердељског Синода.

Саставши се 22. марта 1864. Синод Ердељске епархије упутио је цару молбу у којој је подржао предлоге што их је формулисао Шагуна и изра-

⁴ Опширније: Nicolae Bocsan, Ioan Lumperdean, Ioan Aurel Pop, *нав. дело*, 171-176.

⁵ Simion Retegan, *нав. дело*, 65.

⁶ Harion Puscaru, *нав. дело*, 144.

⁷ Исти, *Colectiunea actelor*, 208-209.

⁸ Исти, *Colectiunea actelor*, 210-216.

дио је, на основу пројекта што га је редиговао епископ, правилник са 174 параграфа о организовању пове црквене области, који је послужио као основа за Органски статут из 1868. године.⁹

Кораци ка отцепљењу подстицали су румунско-српске тензије и распре у све три епархије са румунском већином, али су елите двају народа, са становишта либерализма, почеле да уводе потребна разграничења између верског и политичког, сугеришући потребу политичке сарадње и солидарности упркос размимоилажењима у црквеним питањима. Београдски лист „Видовдан“¹⁰ сматрао је тежњу Румуна „правичном“ и оправданом, јер је „источна црква демократска и национална“, „на ту су установу циљали и циљају и остале цркве у Европи“. „Свуда се“ – пише „Видовдан“ – „црквама даје национални карактер и самосталност. Ту самосталност траже сада и Румуни. Срби немају ништа против, они признају да је жеља праведна и одговара садашњем времену.“ Према српском становишту, јерархијску поделу треба извршити „на основу националности и самосталности“, без интервенције политичке власти која би могла да угрози аутономију Српске цркве, очувану са толико жртава. „Ако би се Румуни потчинили заштити, од тога би настао преседан за будућност и укинуло би се Србима право на самосталност.“ Та српска жеља косила се с идејама што их је формулисао Шагуна, по којима је поделу и обнављање Румунске митрополије требало извршити царским рескриптом, а не одлуком карловачког Сабора. Изван различитих виђења о остваривању поделе, заједничко мишљење елита двеју нација било је да „отцепљење треба да учврсти, а не да уништи солидарност двеју страна“, да ће подела „бити растављање, а не завада, јер ћемо и одсад још имати заједнички интерес, наиме интерес Источне цркве у Аустрији.“¹¹

Позиви елита на солидарност и сарадњу нису могли да предупреду локалне препирке, на нивоу црквених општина, изазване особито окружницом вршачког владике од 16. октобра 1868, упереном против свих новотарија које би личности или црквене општине усвојиле „у служењу, у читању, у певању и у постављању црквених патписа“.¹² Окружница је циљала на румунски језик у обнављању обреда и на латиницу у црквеним књигама и патписима, те је изазвала реакцију румунских заједница. Наглашавајући значај националног језика као обредног, значај елемената који дефинишу румунски идентитет (латиница, национални симболи и др.), ус-

⁹ *Actele Sinodului bisericii gr. răsăritene din Ardeal din anul 1864*, Sibiu 1864.

¹⁰ „Concordia“ IV, 1864, 23(277), 19/31. март, 92.

¹¹ *Исѣло*.

¹² „Concordia“ IV, 1864, 29(283), 9/21. април, 126.

вајање националне идеје на нивоу румунских урбаних и сеоских општина продубило је сегрегацију на нивоу верске солидарности и румунско-српске црквене везе. Прва црквена општина која је реаговала на окружницу епископа Емилијана Кенгелца била је лугошка, где се *ad hoc* састала црквена скупштина под председништвом Филипа Паскуа, и са Јулијаном Јанкулескуом као бележником, захтевајући укидање окружнице. Скупштина се позивала на национални карактер Православне цркве, на чињеницу да су највеће промене током векова учињене управо у области богослужбеног језика, што је довело до опште употребе румунског језика у Румунској цркви и, напоређо с тим, до измене словенских речи и патрисиа.¹³ С тим мишљењем су се солидарисале и друге црквене општине у Банату, које су јавно изнеле став да „све тежње и подухвати лугошке интелигенције поводом нашег језика представљају сагласност и заједничке одјеке свих Румуна Банаћана.“¹⁴ У контексту верских расправа, декларација солидарности са Лугожацима позивала се и на бројне преласке у грчко-католичко веру у Врњачкој епархији, поспешене румунско-српским размирницама у оквиру православља и мотивисане материјалним стањем свештеника и злоупотребама којима је народ изложен од стране клира.

Изборни сабор сазван за 1. август 1864. требало је да, сходно окружници којом је сазван, расправља о „корелацији Румуна са нашом јерархијом“. Као и 1862, никао је проблем става Румуна према Сабору. Тада прокламована пасивност није више била ни опортунa, ни примењива. Следећи пример Андреја Мочоњица из 1862. године, Вишченцију Бабеш је 8. јула 1864. објавио чланак намењен усмеравању румунског јавног мпења, према којем „у свим румунским дијецезама, клир, народ и интелигенција треба да учествују у изборима, старајући се да из општина буду упућени просвећени људи на виша изборна места, тако да на сабору учествују поверљиви људи пастије“.¹⁵

У епархијама под јурисдикцијом Карловаца одржана су саветовања интелектуалаца, како би се одлучило о ставу Румуна према Сабору, и скупштине које су имале да одреде представнике у више тело за избор делегата за сабор. Сабрани у Карансебешу, сенатори 13. румунске граничарске регименте изјавили су „да не могу учествовати на сабору који је у противречности са старом жељом и захтевом румунског народа да има свог метрополита“.¹⁶ У Темшвару, избори су били ометени румунско-српским

¹³ *Истѡ*.

¹⁴ *Rasunet de la mai multi romani din Varset*, Bocsă Montana, јун 1864, „Concordia“ IV, 1864, 48(302), 14/26. јун, 191.

¹⁵ Vincentiu Babes, *In causa congresului din Carlovit*, „Concordia“ IV, 1984, 52(306), 28. јун / 10. јул.

¹⁶ „Concordia“ IV, 1984, 55(309), 9/21. јул, 220.

распрама,¹⁷ подстакнутим намером сваке од заједница да наметне сопствене представнике, ставом окружног протопрезвитера Мелетија Драгића који су Румуни оспоравали, поништавањем првобитних избора. Румунска већина епархије одобрила је став представника румунских заједница. Сви изабрани мирски депутати били су Румуни, а њихов глас, одлучујући приликом одређивања депутата клира, допринео је избору панчевачког пароха Живковића уместо кикиндског окружног протопрезвитера Влаховића.¹⁸ У Араду су 10. јула 1864. изабрани Сигисмунд Поповић и Лазар Јонеску, опуномоћени да на Сабору заступају следећи став: „Румуни који припадају Источној православној цркви да буду јерархијски одељени од свих једноверника Срба и да имају своју националну митрополију.“¹⁹ У Орадеи се скупштина састала 22. јула, под председништвом протопрезвитера Бике. На прелиминарној конференцији, делегати из Бејуша су одлучили да не бирају депутате за Сабор, како би већ на том нивоу изразили свој протест. На предлог Партенија Косме, већина делегата на скупштини у Орадеи одлучила је да не учествује у избору депутата и у раду Сабора све док цар не додели Румунима митрополију и сопствени Сабор, као и да царском комесару ваља упутити предствку у том смислу. Представка упућена царском комесару позива се на односе Румуна са српском јерархијом, на пуномоћја добијена од стране бирача, који су од делегата захтевали да подрже јерархијску поделу, на чињеницу да је предмет Сабора изборне природе, а Румуни решени да се не уплићу у „црквене послове наше једноверне браће Срба, те према томе да не учествују у избору митрополита, због чега не бирају делегате, чекајући час када ће им цар дати могућност да учествују у избору националног митрополита“.²⁰ Вршачка, Темишварска и Арадска дијецеза одлучиле су да пошаљу делегате на Сабор. Издвојили су своје мишљење представници Румуна са подручја 13. граничарске регименте и конзисторије из Орадее.²¹ Различите ставове Румуна, које је наметала демографска реалност, јавном мњењу су образложиле националне вође. У зонама са мешовитим становништвом учешће Румуна у изборима било је потребно јер би иначе као депутати били послати Срби.

¹⁷ „Concordia“ IV, 1984, 54(308), 5/17. јул.

¹⁸ „Concordia“ IV, 1984, 56(310), 12/24. јул.

¹⁹ „Concordia“ IV, 1984, 57(311), 16/28. јул. 226.

²⁰ Став представника жупаније Бихор опширно је приказан у: *Alegerea delegatilor pentru congresul national sarbesc din Carlovit*, „Concordia“ IV, 1864, 58(312), 19/31. јул. 229.

²¹ I. D. Suci, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timisoara 1977, 184. О узнемирености Румуна Банаћана вид. и писмо В. Бабеша упућено А. Шагуни јуна 1864, I. D. Suci, Radu Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, vol. II, Timisoara 1980, 838-840.

„те би искрсла опасност да се поверује да су те дијецезе српске, док су оне у ствари румунске“. У јавној интервенцији, Винчештију Бабеш правдао је став православних Румуна из Орадее и Карансебеша, изјављујући да је циљ био један и истоветан а „путевн у више погледа различити“, антиципирајући повлачење депутата Румуна са Сабора. Други разлог који је оправдавао учешће Румуна на Сабору био је дух законитости, који је утемељио румунску акцију у либералној епохи. Разлог због којег је примило мапдат 13 депутата Румуна, а и арадски епископ Прокопије Ивачковић – прецизирао је В. Бабеш – била је жеља „да се на најефикаснији начин послужимо законском и важећом основом за озвашичавање популаризовања и посвећења наше националне православне ствари...“ Према мишљењу банатског вође, фактори од којих је зависило обнављање Румунске националне митрополије били су цар и српска јерархија, а они су једино на Сабору у Карловцима били званично и пуноправно представљени, званично су се једино тамо могли срести и са њима разговарати. Дакле, Сабор је био прикладно место да се „оштра цуле братског срца Срба...“ да се српска јерархија убеди у потребу поделе.²²

Дана 1. августа 1864, депутати Румуни су упутили царском комесару на Сабору декларацију и представку намењену цару. Декларацијом је прецизирано зашто Румуни не признају карловачки Сабор и зашто ће учествовати у избору српског митрополита: Православна црква је национална, а карловачка јерархија је српска; румунско становништво броји више од милион душа, што чини више од половине православног становништва, осим дијецеза подвлашћених Илирском сабору, и има националне и културне интересе различите од српских, има сопствену цркву; Румуни у Банату нису укључени у Илирску митрополију канонским путем, него актом политичке власти; Румуни су доследно захтевали обнову националне митрополије; Румуни не могу признати митрополита изабраног у Карловцима као митрополита Румуна, јер на Сабору нису представљени сразмерно свом броју, иако чине више од половине укупног броја верника; показатељ њихове заступљености беше 1 депутат на 60.000-70.000 душа, према 1 депутату Србину на 13.000-14.000 душа.²³ Понављајући наведене аргументе, представка упућена цару прецизирала је да Румуни желе да се њихова црквена еманципација оствари царским актом јер је и њихово укључивање у Карловачку митрополију извршено актом власти.²⁴

²² V. Babes, *Romanii in congresul din Carlovit*. „Concordia“ IV, 1864, 61(315), 30. јул / 11. август, 241.

²³ Декларација упућена царском комесару и представка цару у: I. Puscariu, *nav. дело: Colectiunea actelor*, 222-235 и „Concordia“ IV, 1864, 62(316), 3/14. август.

²⁴ „Concordia“ IV, 1864, 63(3417), 7/18. август, 251-253.

Званичном отварању Сабора 4. августа присуствовали су сви депутати Румуни, али нису учествовали у расправама, пако су оне већином дотицале румунски проблем. Званичну декларацију Румуна представио је Сабору Винченцију Бабеш 5. августа, на дан избора митрополита. Окарактерисана од стране говорника као обраћање једне нације другој нацији, вољеној и цењеној, Бабешова декларација представља трећи документ програмске вредности, који је чинио окосницу акције за јерархијско отцепљење и имао значај званичне декларације о отцепљењу Румуна као чину воље румунске православне заједнице, што има једнаку вредност као прокламовање црквеног самоодређења Румуна. Бабеш је прецизирао да је то само административно отцепљење, с тим што ће румунска нација поново добити прастаро право да поседује своју националну јерархију, право које „никад није поништено по црквеном праву...“ него само „силом неповољних околности одређенога времена...“ Он је признао да је црквена српско-румунска веза била „од великог значаја и користи за читаво православље...“ али је током времена постала препрека на путу прогреса румунске нације, „опасна и за узајамни братски склад, љубав и поштовање обеју нација...“ проузрокујући неповерење међу „два народа, одређена природом, отаџбином и црквом да буду истинска браћа...“ У чину отцепљења Румуни „нису били и неће бити вођени мржњом, него искрено само љубављу, пријатељством и светим интересом...“ али митрополит што ће бити изабран не може бити митрополит Румунима, и то је разлог што они не могу учествовати у његовом избору. Њихово присуство у Карловцима јесте израз поштовања законитости и лојалности престолу, осећања братства према српској нацији, коју Бабеш позива да уреди јерархијске односе тако да „можемо заједнички радити на одбрани и обезбеђењу наше заједничке Православне источне мајке цркве, наших нација и језика, нашег моралног и црквеног напретка...“ На крају декларације, В. Бабеш је свечано прокламовао отцепљење: „Ми се растављамо од вас и излазимо из ваше средине, али верујте нам, у срцу смо тако истински ваши, као што смо верни и смерни синови свете Православне источне цркве. Сачувајте и ви, молим вас, иста таква срдачна осећања. Подрављамо херојску српску нацију.“²⁵

Румунске световне вође, које су имале иницијативу у процесу јерархијског отцепљења, позивале су се доктринарно на начела либерализма и на основне модерне идеје о нацији у три програмска акта, у духу идеолошког синкретизма својственог еволуцији идеја у Централној и Источној Европи тога времена. Синтеза либерализма и демократског на-

²⁵ Vincentiu Babes, *Cuvant rostit in fata congresului ilir din 1864*, у: „Concordia“ IV, 1864, 63(317), 7/18. август, додатак.

ционализам, која је утемељила покрет Румуна још од Vormärza, била је у основи политичко-националног програма Андреја Мочоњија из 1860, који је В. Бабеш разјаснио у брошури *Causa limbilor si a nationalitatilor in Austria* (Питање језика и националности у Аустрији) и чинила је платформу на основу које су Румуни покушали да сарађују са националистима из Мађарске после укључења Војводине и Баната у Мађарско краљевство.²⁶ Политичка елита је промовисала такву тактику, раздвајајући црквене распре од императива сарадње. Румунска и српска штампа је подржавала ту тежњу. У том смислу „Concordia“ је недвосмислено устврдила: „Увек смо се опредељивала за мирно отцепљење од браће Срба у црквеној администрацији, јер ће нас једноверни интереси и од сада уједињавати; зато нам је потребно пријатељско растављање, да би и после раставе међу нама владало пријатељско споразумевање.“²⁷

Царском резолуцијом од 2/14. јуна 1864, питање поделе је било поверено митрополитском Синоду, сазваном за 13. август указима од 17. јуна, који су као предмет расправе одређивали послове „што се тичу целе Источне цркве у Ц. К. аустријској монархији.“²⁸ Пошто је својеручним писмом од 13. августа цар саопштио патријарху Маширевићу своју намеру да оснује Румунску митрополију напоредо са Српском, на седници пред отварање Синода, која је утврдила програм, патријарх је захтевао да се на дневни ред пре свега стави питање Румунске митрополије. Иако је жалио што једноверни Румуни, који су више од века и по живели у јерархијској свези са Србима желе да изиђу из те свезе, патријарх је изјавио да „је готов да се нагоди са Румунима – ако ће Св. Синод пристати и ако ће јерархијска веза у суштинским тачкама остати важећа – да добију своју аутономну митрополију и да тако најзад виде своју жељу испуњену.“²⁹

Епископ Андреј Шагуна је изложио разлоге којима су се Румуни руководили захтевајући митрополију и поруку коју је митрополитском Синоду упутио Синод Ердељске епархије, који је подржао повезивање Румунске митрополије са Српском тако да се између тих двеју митрополија завек очува догматска веза, „да се очува једниство и истоветност исповедања Грчко-источне цркве“ посредством заједничког Синода који

²⁶ Nicolae Bocsan, *Evoluitia ideii de natiune la romanii din Transilvania si Banat (1840-1860)*. „Revue de Transylvanie“ I, 1991, бр. 1, 47.

²⁷ „Concordia“ IV, 1864, 64(318), 10/22. август. 257.

²⁸ *Protocolul sedintelor sinodale tinute in 13 si urmatoarele zile ale lui august 1864 in Carlovit, y: Acte oficiale privitoare la infiintarea Metropoliei greco-sararitene a romanilor din Transilvania, Ungaria si Banat, Sibiu 1867*, 5 (у даљем тексту: *Acte oficiale*).

²⁹ Исиџо, 7.

ће чинити оба митрополита и њихови подручни епископи. Синод, који би се редовно састајао сваких 6 година, био би надлежан да расправља „о догмама вере, канонским питањима, симболичним књигама и свим црквеним предметима од којих зависи јединство и истоветност Грчко-источне цркве, којој припадају обе нације.“³⁰ Синод је прихватио оснивање нове митрополије и подређивање румунског становништва њој, под условом да се у Банату задрже две српске епископије - у Темишвару и у Вршцу, дао је арадском епископу канонску диспенсацiju да се прикључи новој провинцији и одобрио је заједнички Синод као израз духовног и догматског јединства. Сабор је дао канонску дозволу за јерархијско отцепљење и поновно оснивање Румунске митрополије, чиме је остварен компромис између поступка за који се залагао Шагуна и онога који су захтевали Срби, и допуњен је царски акт од 13. августа.³¹

Одлука митрополитског Синода означила је важан корак на путу испуњења румунске жеље, јер је премостила – како је запазила румунска штампа – „начелне тешкоће и препоне“. Проблем је сад улазио у сферу практичног административног поступка поделе или – како је приметила „Concordia“ – суочавао се с гомилом материјалних препрека које сигурно неће бити ниуколико лакше превазићи, ако не буде и теже.³²

Преговори су се одвијали тешко и без практичних резултата. Питања о којима се расправљало тичала су се мешовитих црквених општина, манастира, епископских резиденција, заједничких фондова. Срби епископи су подржавали предлог да Румуни добију четири окружна протопрезвитерата у Темишварској дијецези и четири у Вршачкој, али је по тој подели велики број Румуна остајао у оквиру „српских дијецеза, тако да се најзад оптирало за етнографску поделу дијецеза“. У тој фази преговора утврђена су следећа начела за поделу на нивоу црквених општина: 1) румунске, односно српске парохије, припадају дијецези дотичне нације; 2) у мешовитим општинама ће се преговарати којој ће дијецези припасти; црква ће припасти нацији која докаже да ју је од почетка изградила, а ова ће помоћи другој страни у изградњи нове цркве; 3) ако се могу основати две парохије, свака ће бити додељена својој националној цркви; ако једна није довољно снажна, може бити филијала најближе општине; 4) ако се не може доказати право власништва, црква припада већини, која је обавезна да помогне мањини у изградњи нове цркве.³³

³⁰ *Истѿо*, 9–10.

³¹ *Истѿо*, 12–15.

³² „Concordia“ IV, 1864, 66(320), 16/28. август.

³³ „Concordia“ IV, 1864, 72(326), 18/6. септембар, 291.

Синод је пристао да образује комисију од световњака (2 Србина и 2 Румуна), која треба да процени фондове и одреди који део заједничких црквених фондова припада Румунима. Тога ради у Карловце је позван и Винченцију Бабеш. Сумарне информације које су допрле до штампе откривају непомирљив став епископа Прокопија Ивачковића и обазривост Андреја Шагуна.³⁴ Одлуке Синода у вези са резултатима преговора одложене су за пленарну седницу 9. септембра, када је у Карловце требало да стигну сви епископи, јер су неки били закаснили. Посебно је ишчекиван буковински епископ Хакман, који је у аустријској штампи већ објавио другачије мишљење, пре тога изнето у брошури *Dorintele bisericii greco-ortodoxe a Bucovinei* (Жеље Буковинске грчко-православне цркве). Епископ Хакман је желео отцепљење, али не и подређивање Буковинске епархије Румунској митрополији, него централном телу у Бечу које би се осповало за читаво православље у империји, независно од папције. Његов план је подржавао поделу Православне цркве у Аустрији на три административно аутономне цркве – Српску, Румунску и Буковинску, сваку са властитим црквеним поглаваром – постављајући питање треба ли „уступити мирјанима учешће на црквеним саборима“ и дајући свештеницима тек право на консултативни глас.³⁵

Синод је у свом пленарном саставу тек 15. септембра почео да доноси одлуке о практичним питањима отцепљења и организовања Румунске митрополије. Са румунске стране у раду су учествовали епископи Андреј Шагуна и Прокопије Ивачковић, у пратњи Андреја Мочоњија и Винченција Бабеша као представника мирјапа. Сабор је поводом практичних проблема поделе утврдио следеће: под Румунску митрополију прелазе Арадска дијецеза, 4 протопрезвитерата из Темишварске дијецезе (Фаџет, Хасијаш, Липово, Жебел), 4 протопрезвитерата из Вршачке дијецезе (Лугож, Карансебеш, Мехадија, Варадија), све румунске општине из протопрезвитерата који остају под српским епископијама; попис чисто румунских општина из српских епископија Вршачке и Темишварске, чисто српских општина из Арадске епархије и банатских протопрезвитерата који припадају Румунској митрополији; регистравање мешовитих општина које до коначне поделе остају под српским епископијама, с тим што ће за то именована комисија накнадно одлучити о њиховој припадности једној од националних митрополија. У Банату су остале две српске епископије – у Вршцу и Темишвару – са својим дотадашњим резиденцијама; у погледу

³⁴ „Concordia” IV, 1864, 71(325), 15/3. септембар.

³⁵ О Хакмановим плановима и ставу верника из Буковине „Concordia” је објавила бројне дописе и коментаре у бројевима 75, 77, 79, 81, 87 и 90 из 1864.

румунских епископија, сабор је предлагао 5 епископија, укључујући архи-дијецезу: 2 у Трансилванији и 3 у Мађарској, сугеришући и могућа седишта (у Карансебешу, Кишинеу-Кришу или Орадеи), али се епископ Ивачковић успротивио, захтевајући да будућем митрополиту припадне право установљења седишта. Такође је арадски епископ тражио за новог румунског митрополита право да утврди изворе за дотацију нових епископија. Као практичан начин оснивања нове црквене области, Синод је одлучио да је оснива цар посредством својих политичких органа, а патријарх да је обзнани у Православној цркви потврдним расписом, којим се повој митрополији додељује пуномоћ и право. Следило је да цар именује митрополита, а овај епископе, а да убудуће нова област утврди начин за устоличавање митрополита и епископа. Синод је пристао да јединство Православне цркве у Аустрији осигурава општи Синод, који би се под председништвом српског патријарха састајао периодично, на 6 година, а са надлежностима „у догматским, духовним и дисциплинарним питањима“.³⁶ У односу на претходне, августовске резултате преговора, познате само из штампе, коначна одлука Синода изменила је статус мешовитих општина, које су у целости остале српским епископијама до поделе преговорима или судским путем. Изгледа да је претходно било договорено да мешовите парохије са румунском већином припадну Румунској митрополији, а оне са српском већином, српским епархијама. У једној познатој изјави, В. Бабеш је тврдио како је с Андрејом Мочоњијем заступао на Сабору ово друго становиште, али су епископи Шагуна и Ивачковић уступили, прихвативши да само чисто румунске општине одмах припадну Румунској митрополији.³⁷

Бабешова тврдња посведочена је документом који су израдили Мочоњи и Бабеш да би послужило као основа за преговоре између румунске и српске комисије, које су ради тога одређене: *Proiectul de program al barbatilor de incredere romani conchemati in anul 1864 la sinodul episcopesc carlovitan spre scopul unei grabnice, practice si drepte realizari a despartirii icarhice a romanilor de sarbi* (Пројекат програма повереника Румуна позваних 1864. на карловачки епископски Сабор у циљу брзог, практичног и правичног остварења јерархијског отцепљења Румуна од Срба). Сходно том документу, предмет поделе биле су мешовите епархије, заједнички манастири на румунској територији и заједнички црквени фондови. Арад-

³⁶ *Protocolul sedintei sinodale tinuta la Carlovit in 11 si 15 in septembrie 1864*, у: *Acte oficiale*, 17–22.

³⁷ *Directia generala a Arhivelor Statului, Bucuresti*, фонд *Vincentiu Babes*, док. 10.

ска дијецеза била је чисто румунска, а у Вршачкој и Темишварској дијецези румунски живаљ је преовладао у размери 6/7, односно 3/5. Чисто румунски окружни протопрезвитерати и општине припали су Румунској, а српски, Српској митрополији. Мешовити протопрезвитерати и општине прелазили су под јерархију чији је национални елемент преовладавајући, а где сразмера није била јасно одређена, остајали су под јерархијом којој већ припадају. Докуменат је номинално означао окружне протопрезвитерате који припадају двома митрополијама. За процену сразмере националних група у мешовитим општинама установљена је заједничка румунско-српска комисија, коју су чинили по један свештеник и два световњака за сваки етнос, са задатком да утврди којој јерархији припадају. Мањинске групе у већинској области могле су образовати црквене општине и захтевати подређивање сопственој јерархији. Пројекат двојице банатских вођа захтевао је епископско седиште и оснивање румунске епархије у Темишвару, као и сва четири манастира на румунској територији. Сходно детаљној статистици окружних протопрезвитерата и парохија, коју су израдили румунски представници на Сабору, под румунску јерархију су прелазиле 453 општине, од чега 422 чисто румунске и 11 са румунском већином, а 20 општина само привремено, до процене сразмере етничких група, док је српској области припала 101 општина – 88 чистих, 5 преовладавајуће српских, а 8 само привремено, до процене сразмере етничких група.³⁸ Мишљење В. Бабеша из 1860. потврдио је Андреј Мочоњи у једном јавном извештају, где је изразио неслагање са поступком Синода, написавши да је „поступком више опортуним него правичним, исправљање скоро свих проблема везаних за ствар наше митрополије поверено искључиво епископском сабору, а нама посебно, управо и званично није остало друго до питање националних фондова.“³⁹

Својеручним писмом од 24. децембра 1864, цар је васпоставио Румунску митрополију, именоваво Шагуну за митрополита и унапредио Ердеевску епископију у ранг архидијецезе.⁴⁰ Истога дана је другим писмом позвао патријарха да сазове Сабор ради „постизања договора у вези са делом заједничког иметка Карловачке митрополије“ који припада од ње отцепљеним румунским круговима.⁴¹ Окружница митрополита Шагуне од 25. децембра, упућена Румунима из српских епископија Вршачке и

³⁸ *Proiectul de program, y. Acte oficiale*, 94–120.

³⁹ Andrei Mocioni. *In cauza mitropoliei romane (Raport de la Sinodul din Carlovit. Pesta in 3/15 octombrie 1864)*, „Concordia” IV, 1864, 80(334), 4/16. октобар, 321.

⁴⁰ I. Puscariu, *нав. дело*, 148.

⁴¹ *Acte oficiale*, 25.

Темишварске, разаслата посредством српске јерархије, обзнанила је подручну територију митрополије, образоване од старих епархија Арадске и Ердељске, којима се придодају румунске општине из Вршачке и Темишварске дијецезе; румунске општине из окружних протопрезвитерата Карансебеш, Мехадија, Лугож, Фаџет, Варадија, Жебељ, Вршац, Паланка, Панчево и Чаково образовале су нову епархију са седиштем у Карансебешу, док су румунске општине из протопрезвитерата Хасијаш, Липова, Темишвар, Чанад, Кикинда и Бечкерек потпале под Арадску епархију. У духу синодске одлуке, остало је да се мешовите општине у Арадској, Темишварској и Вршачкој дијецези изјасне којој митрополији желе да припадну. Румунима из Вршачке и Темишварске епархије препоручивало се да остану послушни постојећим српским епископима до пописа општина и именовања карансебешког епископа. Окружницом је прецизирано да ће се у погледу мешовитих општина поступити сходно одлукама карловачког Синода.⁴²

Румунско јавно мњење, особито у Банату, с одушевљењем је поздравило обнављање своје православне митрополије. „Општа радост“ како је штампа писала, била је помућена незадовољством Банаћана што после њиховог одлучујућег доприноса обнављању митрополије није основана румунска епископија у Темишвару.⁴³ Румунска штампа је осудила „начин на који се оснива Румунска митрополија, јер је сваки прави Румун за то да се то оснивање збуди сазивањем сабора на којем ће се изабрати и митрополит и наши епископи, јер Грчко-источна црква, као аутономна, има право да бира своје челнике, што је признато у Илирској декларацији.“ Други мотив незадовољства била је чињеница „да се Румуни Темишварске дијецезе раздељују делом у Арадску дијецезу, делом у Карансебешку, а Темишвар остаје потпуно у рукама Срба, док је – без штете за било коју страну – могао бити у Темишвару и румунски епископ...“⁴⁴ Свечаности у Банату, Араду, Бејушу и на територији граничарске регименте,⁴⁵ одржане поводом обнављања митрополије, представљале су добру прилику за изражавање националне солидарности мимо верских разлика, за толеранцију, склад и разумевање са свим вероисповестима и етносима са свих те-

⁴² „Concordia“ V, 1865, 2(361), 7/19. јануар, 5.

⁴³ I. D. Suciū, *Monografia Mitropoliei Banatului*, 187. Незадовољство Банаћана је изражено у писму Андреја Мочоњја упућеном А. Шагуши крајем 1864. године; вид. I. D. Suciū, Radu Constantinescu, *нав. дело*, 858–859

⁴⁴ „Concordia“ V, 1865, 2(361), 7/19. јануар, 5.

⁴⁵ Извештаји са светковина одржаних у Банату, у Белинцу, Оравици, месту Бокша Романа, Решици, Фаџету, Карансебешу, Чернетезу, Темишвару, Булвезу и Мехадији у: „Concordia“ V, 1865, бр. 2, 3, 5, 6, 7.

риторија. У Араду су на свечаностима учествовали и грко-католици.⁴⁶ У Карансебешу су учествовали представници Римокатоличке цркве, изражена је захвалност немачким и јеврејским суграђанима, и наглашено „добро разумевање које влада међу становницима ове општине, где до сада национална и верска мржња нису ухватиле корена“.⁴⁷ Из Бејуша је Теодор Поп писао 22. јануара 1865: „Ми желимо да поштујемо и да ценимо све нације и вере и желимо да живимо у најсрдачнијем братству са свим нашим суграђанима било које народности или вере, али желимо да на исти начин будемо поштовани, на исти начин да се са нама поступа.“⁴⁸

Општи оптимизам био је пригушен несигурношћу становништва у мешовитим општинама, у румунским или српским местима додељеним другој националној митрополији. Српски лист „Србобран“ ценио је да отцепљење Румуна од српске јерархије потпуно одговара жељама српског народа, али је истовремено протествовао, туражећи „да се Румунима не да ни најмања српска црква, јер на то немају никакво право“. Са своје стране, „Напредак“ је захтевао гаранције, „бојећи се да ће се српске општине које ће можда доћи под румунску епархију однародити“.⁴⁹ На подручју немачко-банатске граничарске регименте био је присутан страх да „ће се, немајући свештенике и интелигенцију румунске народности, у мешовитим или чисто румунским општинама становници изјаснити за Српску патријаршију“. У то време били су Срби свештеници не само у општинама где су Румуни били у мањини – Папчево, Почитељи, Брестовац, Гај, Самош, Црепаја, него и тамо где су били у већини – Долово, Мараморак, Ковин, Комолница, Севкерин, Долштитија. Допис из тих крајева од 13. јануара 1865. захтевао је да се „посредује на највишем месту да ниједан Румун не остане даље под српском епархијом, било у чисто румунским или у мешовитим заједницама.“⁵⁰ Још је већа несигурност била на подручју Темишварске епархије. Дописник из те области писао је о атмосфери несигурности која влада међу верницима те епархије: „С болом осећамо да та будућност која ће усрећити не долази за нас Румуне из Темишварске дијецезе, јер смо ми, напротив, изгубили наду у наше просвећење видећи се надвоје растављени.“⁵¹

⁴⁶ „Concordia“ V, 1865, 3(362), 10/22. јануар.

⁴⁷ *Истио*, 11.

⁴⁸ „Concordia“ V, 1865, 17/19. јануар, 19.

⁴⁹ Писање српске штампе наведено према: „Concordia“ V, 1865, 3(362), 10/22. јануар, 9.

⁵⁰ О стању на подручју немачко-банатске регименте вид. „Concordia“ V, 1865, 6(365), 22. јануар/2. фебруар, 23.

⁵¹ „Concordia“ V, 1865, 19(369), 16/4. фебруар, 39.

Моменат је пружио прилику за неизбежна поређења са Грчко-католичком црквом, а реактуализовао је расправу о питањима црквене администрације, саборности и уставности двеју цркава. Десет година после обнављања Грчко-католичке митрополије штампа је још писала о потреби сазивања Сабора, јер „унијатска митрополија није црпла из начела на којима се заснива, то јест способност да бира митрополита и епископе, посредством сабора састављених од нижег клира и мирјана, не запажа се јавни ауторитет сабора у утицају на судбину образовања и вероисповести, да би поправила своје привремено постојање“. Поредећи те две цркве, „Concordia“ је указивала на две сасвим различите појаве које су се рађале из односа верска солидарност–национална солидарност. Док је у Православној цркви преовладавао феномен српско-румунске везе, у Грчко-католичкој цркви постојала је снажна тежња ка интеграцији у Римокатоличку, ка поништавању самобитности њеног источног обреда: “Док се грчко-источни Румуни заснивањем Митрополије спасавају своје фузије и невоља са Србима, ми грчко-католички Румуни, напротив, оснивањем Митрополије утапамо се у други, још дубљи амбис, у амбис запада, у опасност да будемо сједињени с огромним нацијама римокатоличког обреда, будући лишени јединог моралног инструмента – живљења нашим уставноцрквеним животом устаљеним током векова, који је једино способан да постави темељ нашој црквеној независности, будући неподложен кварењу католичким јединством.”⁵²

Ради сређивања румунско-српских спорова око заједничке имовине, Беч је желео разрешавање проблема споразумом, а не судским путем. Писмом од 8. јануара 1865. царски комесар на Сабору позвао је румунске депутате на састанак у Карловце 5. фебруара.⁵³ Поступак прописан царском резолуцијом од 24. децембра 1864. предвиђао је оснивање двају представничких тела, српског и румунског, састављених од клирика и световњака, која треба да расправе питање заједничких фондова и манастира.⁵⁴ Коментаришући ову процедуру, румунска штампа⁵⁵ је ценила да „је било боље сазвати румунски сабор, који би ступио у везу са српским сабором ради поделе имања“, имајући у виду и супротстављање П. Чернојевића тим преговорима, о чему је писао бечки лист „Wanderer“.⁵⁶

⁵² *Mitropolilte romane, ucitio*, 37.

⁵³ *Acte oficiale*, 24.

⁵⁴ *Ucitio*, 25-26.

⁵⁵ „Concordia“ уступа велики простор сабору у бројевима 16-17, 19-24 и 36 из 1865.

⁵⁶ „Concordia“ V, 1865, 15(374), 21. фебруар/3. март.

Прилике под којима се Сабор састајао нису биле најповољније и наде у споразумно решење спора биле су све мање што се датум састанка више ближио. Уочи преговора румунска штампа је скептично бележила: „По садашњем искуству и околностима, тешко би неко могао полагати велике наде у задовољавајући исход“, или: „Срби и особито њихови челници превише су љути и разјарени због наше Митрополије да би се могли приклонити братском измирењу са Румунима у погледу фондова и манастира.“ Забрињавала је кампања П. Чернојевића, али је владало и поверење у демарш Андреја Мочоњија и депутата из околине Темишвара – „да се задобије румунска православна дијецеза у Темишвару“, и то се очекивало од предстојећег Сабора.⁵⁷

Румунско представничко тело састало се у Карловцима 8/20. фебруара 1865. под председништвом Андреја Шагуње. На његовим седницама учествовали су арадски епископ Прокопије Ивачковић, хасијашки окружни протопрезвитер Константин Грујић, лугошки – Јован Марку, варадјски – Јосиф Белеш, директор националних школа у Карансебешу Николаје Андрејевић, Андреј Мочоњи, Винченцију Бабеш, Сигисмунд Поповић, Деметрију Хацеган, Аурел Манију и Лазар Јонеску.⁵⁸ Документи⁵⁹ које су 6. октобра 1864. израдили В. Бабеш, А. Мочоњи и епископ Ивачковић прихваћени су и усвојени као предлози румунског представничког тела, заједно с посебним предлогом Андреја Шагуње, „особито са црквене тачке гледишта“, који је формулисао на првој седници румунских представника, посвећеној процедуралним и организационим аспектима. Румунско представничко тело је усвојило начело једнаког права румунске стране на црквене фондове, искључиво право на манастире Ходош, Бездин, Св. Ђурађ и Месић, полазећи од става да су ти фондови и добра „били безусловно заједнички, да никада нису носили национално, него увек искључиво верско обележје“. Као основа за преговоре усвојен је предлог, формулисан 6. октобра 1864, о модалитету обрачуна приликом

⁵⁷ „Concordia“ V, 1865, 16(375), 25. фебруар/9. март, 61-62.

⁵⁸ *Protocolul despre sedintele conferentiale ținute în urmarea intimat al ministerului de stat din 29 decembrie 1864, nr. 8642, din parte corpului reprezentativ roman greco-oriental în Carlovit, începând din 20/8 februarie 1865*, у: *Acte oficiale*, 23-24.

⁵⁹ Документи које су октобра 1864. редговали В. Бабеш и А. Мочоњи били су насловљени: 1. *Opiniunea membrilor romani din comisiunea aleasa în sinodul general pentru cercetarea fondurilor administrative în Carlovit și emanciparea partilor componente națiunii romane și celele sarbesti*; 2. *Proiect del program al reprezentantilor romani la sinodul eposcopesc în Carlovit în provincia despartirii ierarhice a romanilor de catra sarbi*, у: *Acta oficiale*, 69-119.

поделе фондова, установљујући своту која би припала странама сразмерно доприносу српских односно румунских епархија заједничком митрополијском иметку. Сходно прорачуну, румунској страни би припадало 556.500 ф из клирикалног фонда и 318.600 ф из неприкосновеног фонда, свега 875.100 ф. У погледу осталих фондова који су администрирани из Карловаца, румунско представничко тело је претендовало на учешће румунских студената у коришћењу школских задужбина које је основао Путник, на фонд за епископску резиденцију у Араду у вредности од 7.303 ф ав и фонд од 1.484 ф 918/10 кр који је основао Рајачић за румунску богословију. Захтевана је још половина прихода заосталих иза последњег заједничког митрополита, најмање половина резиденција и епископских добара у Вршцу и Карансебешу, као и помоћ карансебешком епископу за опремање епархије.⁶⁰

За администрирање фондова који иду Румунској митрополији образовано је привремено старатељство које су чинили арадски епископ, 2 члана и 2 члана-заменика из редова клирика, 4 световњака и 4 заменика из области Војне границе, 1 благајник и 1 надзорник. Међу њима су били окружни протопрезвитери Константин Грујић и Јоан Марку, школски директор Николаје Андрејевић, Андреј Мочоџи, Ђорђе Попа, Ђорђе Фогараш, Николаје Зига, Јосиф Серачин, Константин Удреа, Атанасије Шандор и Лазар Јонеску.⁶¹

Одлуке румунског представничког тела донете на седници од 16/28. фебруара биле су упућене царском комесару Филиповићу. Одуговлачење српске стране да одговори и тежње да се застраше румунски депутати нагнали су румунско представничко тело да захтева распуштање и напуштање преговора.⁶² Било је потребно посредовање царског комесара да би преговори отпочели, и то је уследило 5/17. марта 1865. у присуству јерарха и по 5 световњака са сваке стране. На захтев патријарха да Румуни одреде минималне захтеве, Андреј Шагуна је предложио своту од 500.000 ф. Патријарх је узвратио да румунска страна може бити задовољна са 100.000 ф и затражио је да се упуту понуда око те своте. Румунски митрополит је смањено претензије на 400.000 ф, на шта је српска страна прецизирала да је

⁶⁰ Опширно у: *Opiniunea membrilor romani*, у: *Acte oficiale*, 69-73, и у: *Protocolul sedintelor corpului reprezentativ roman tinute la Carlovit, incepand cu 20/8 februarie 1865*, у: *Acte oficiale*, 28-31.

⁶¹ *Protocolul conferintelor corpului reprezentativ roman tinute la Carlovit, incepand cu 20/8 februarie 1865*, у: *Acte oficiale*, 31-34.

⁶² *Protocolul sedintei corpului reprezentativ roman la Carlovit din 2/14 martie 1865*, у: *Acte oficiale*, 35-39.

највише што се Румунима може понудити свота од 200.000 ф. Андреј Шагуна је ту понуду одбио, изјавивши да не може одступити од 400.000 ф.⁶³

Други састанаk одржан је 6/18. марта 1865. под још неповољнијим околностима. Српски патријарх је захтевао писмени предлог румунске стране о неопозивом минимуму, како би га подисо на одобрење Сабору, а одбио је да разговара о питању манастира, с образложењем да фондови, резиденције и манастири не могу бити предмет нагодбе, јер „су чисто српска национална имовина“. У тим околностима, митрополит Андреј Шагуна је изјавио да остаје при пређе предложеној своти од 400.000 ф, те да и даље потражује четири манастира на румунској територији, као и остале фондове и обештећења. Српско-румунска конференција се сама распустила, и то без икаквог резултата.⁶⁴

Седница румунског представничког тела од 7/19. марта 1865. одобрила је наступ преговарача, забележивши и неуспех покушаја пријатељског споразумевања двеју страна. Шагуна и Ивачковић су поднели румунском преговарачком телу додатак о питању манастира, у којем су изјавили да би били задовољни и са два од поменути четири манастира, да су Срби прихватили преговоре, али да у новим условима остају при пређе формулисаним захтевима. Митрополит Шагуна је предложио да се рад румунског представничког тела оконча и читава документација упути царском комесару.⁶⁵

Неуспех преговора повећао је несигурност црквених заједница. Највећа је била забринутост међу Румунима из Темишварске епархије. Изразио ју је Андреј Мочоњи написавши „да се наш бројни народ из срца Баната лишио не само свог епископског престола из Темишвара, него и права на сопствено владичанство у својој средини, растежући се и делећи се између 4 дијецезе – две румунске и две туђинске“. Темишварци–депутати Темишварске епархије упутили су 16/28. фебруара петицију цару поводом питања темишварске румунске епископије. Други озбиљан разлог за забринутост представљале су мешовите парохije и окружни протопрезвитерати; према виђењу Андреја Мочоњија, у питању је било четрдесетак општина са око 800.000 Румуна што су остајали под влашћу српске јерархије до пописа који ће извршити за то одређене комисије. Одговорност за

⁶³ *Protocolul sedintei corpului reprezentativ roman la Carlovit din 5/17 martie 1865*, у: *Acte oficiale*, 39-40.

⁶⁴ *Protocolul sedintei corpului reprezentativ roman la Carlovit din 6/18 martie 1865*, у: *Acte oficiale*, 40-41.

⁶⁵ *Protocolul sedintei corpului reprezentativ roman la Carlovit din 7/19 martie 1865*, у: *Acte oficiale*, 41-45.

неуспех покушаја помирења са представништвом српског Сабора не може се бацити на српску нацију, тврдио је А. Мочоњи, наглашавајући да треба да негујемо „наше везе братства и солидарности са том нацијом“.⁶⁶

Српско мишљење о преговорима изражено је у аустријској штампи. Сматрајући оправданим захтеве Румуна за еманципацију, аутономију, једнакост и сопствену јерархију, српски дописник је запажао чињеницу да не постоји никакво противљење политичких кругова и јерархије у погледу отцепљења. Напротив, запажао је, „Срби имају и политичких разлога да буду за оснивање засебне румунске јерархије и гарантовање аутономног управљања“. Српска страна је незадовољна путевима и модалитетима отцепљења, чињеницом да Румуни захтевају од политичке власти да им одобри митрополита, да разграничи црквене територије и да одлучи о подели фондова, чиме се – по њеном мишљењу – угрожавају аутономни положај Срба према Аустријанцима и канонски закони Православне цркве. Имајући у виду заједничку историјску прошлост, Српска црква је очекивала да Румуни заузму своја места у Сабору и изнесу своја потраживања, јер је Сабор једино законско тело надлежно за то питање. „То је,“ наставио је дописник, „и по канонском праву искључиви законски пут да се могу споразумети Срби са Румунима. Било који ини пут противан је аутономном положају Српске цркве у Аустрији и њеним црквеним нормама. Позивати политичку управу да она једнострано штогод разреши у том питању значи подривати аутономију националне Православне цркве увлачењем световне власти у црквене послове и огрешити се о њене канонске поставке.“⁶⁷ Са своје стране, „Србобран“ је оспоравао Румунима било какво право на црквене фондове и манастире, пишући да „ако неко напушта заједништво, не може претендовати на заједничко имање“.⁶⁸

После неуспеха преговора на Синоду и на конгресу, одлука о подели заједничких фондова и манастира пренета је на вишу власт. Априла и јуна 1865. Шагуна је упутио манастиру Шмерлингу (Schmerling) захтеве да се коначно реши питање јерархијске поделе.⁶⁹ Постепено су верска питања пала у засенак политичких и питање отцепљења је одложено, мада су се на општинском нивоу почеле јављати злоупотребе око пописа заједница, производећи напетост и сукобе. После 1867. године питање поделе

⁶⁶ Andrei Mocioni, *O reprivire la cele petrecute de curand la Carlovit*, "Concordia" V, 1865, 23(382), 20. март/2. април. 89.

⁶⁷ *К српском пишању*, допис за "Ost und West", потписан G. V-ts, преузето из "Concordia" V, 1865.24(383), 25. март/6. април, 95-96.

⁶⁸ V. Gradinaru, *Ceva desmere interesele romano-sarbe* ("Србобран", бр. 2/1865), "Concordia" V, 1865, 28(387), 8/20. април, 111.

⁶⁹ Препсика Шагуна-Шмерлинг у: I. Puscariu, *нав. дело*, 379-392.

заједничког имања и манастира поверено је Мађарској дијети, која га је пренела на редовне судове. Закон IX из 1868. признао је Румунску митрополију и прописао њене односе са државом и Српском митрополијом.⁷⁰

Тек је на националном црквеном Сабору 1868. поново узето у разматрање питање отцепљења и образована деветочлана комисија с епископом Ивачковићем на челу, задужена да редигује документ за споразум са српским националним Сабором по свим споровима који су остали нерешени.⁷¹ Од тога момента почиње нова етапа у процесу отцепљења, у којој су се преговори смењивали са судским споровима, и то се протегло до почетка Првог светског рата.

Ако се негдашња српско-румунска солидарност распала у корист националне румунске или српске солидарности 1866-1868, као одраз лаицизирања националних покрета двају народа потврдили су се политички савез и сарадња елита двеју нација на темељу идеје о националности и начелима либерализма, који су функционисали у тренуцима кључним за судбину двеју нација у новом политичком организовању монархије.

Превод Стиван Буџарски

THE HIERARCHIC SEPARATION OF THE ROMANIAN ORTHODOX
CHURCH FROM THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH 1864-1868
Summary

The study deals with the beginning of the process of hierarchic separation of the Romanian Orthodox Church from the Serbian Metropolitan See of Karlovci inaugurated by the process of establishing the national Orthodox churches. Initiated at the end of the 18th century in the Orthodox churches of the Austrian Empire, the phenomenon rendered topical the relationship between ethnicity and denomination as well as the interdenominational and interethnic relations between the peoples of the Eastern part of the Austrian monarchy. The Romanian-Serbian ecclesiastic relations which functioned in the 18th century within the framework of the Orthodoxy of Austria, under the sign of the „Illyrian privileges“, was deeply affected by the progress of secular thought and modern nationalism, by the impact of liberal ideas which contributed to the dissolution of the old

⁷⁰ „Concordia” V, 1865, 69(428), 29. август/10. септембар, 209-210.

⁷¹ *Protocolul Congresului national bisericesc de religiunea greco-rasariteana conchiat in Sibiu pe 16/28. septembrie 1868*, Sibiu 1868, III седница, 18/30. септембра, 42.

denominational solidarity. At the beginning of the 19th century the phenomenon developed from confrontation to separation, a decisive moment in the evolution of this process being the revolution of 1848 when the Romanians have for the first time proclaimed the separation from the Serbian ecclesiastic hierarchy.

The liberal régime established in 1860 in Austria initiated a new stage in the process of the Romanians' separation from the Serbian hierarchy of Karlovci which, at the same time, represented the last stage in the attempt to restore the national Metropolitan Church. The separation was supported by the imperial as well as the Hungarian political circles, chiefly on political grounds imposed by the alignment of forces within the monarchy, by the relationship between the dynasty and the nations of the Empire, by the interethnic relations. The year 1863 was crucial for the Romanian Orthodox Metropolitan Church within the framework of the reappraisal of Vienna's attitude towards the Romanians and of Transylvania's part in the new constitutional organization of the monarchy.

The Illyrian Congress of 1864 and the Metropolitan Synod that followed dealt with the issue of separation on the background of Romanian-Serbian denominational tension in parishes. The study reconstructs the Romanians' attitude towards the Congress, the position of the Romanian representatives in the Synod, the Synod's decisions concerning the separation matter, the Romanians' platform in the negotiations regarding the practical, administrative aspects of separations, the final conclusions of the negotiations of 1865 and the beginnings of the separation proper represented by the establishment of the Romanian Metropolitan Church.

Pushed in the middle ground since 1866, after the failure of the negotiations of 1864–1865, the separation issue was resumed in 1868 by the National Ecclesiastic Congress of Sibiu, which opened a new stage in the process of separation in which the negotiations aiming at an amiable agreement altered with judicial confrontations in courts of justice designated by the Hungarian Ministry for this very purpose, and persisted until the First World War.

Dušan T. BATAKOVIĆ
Faculté de Philosophie, Belgrade

LA FRANCE ET LA SERBIE 1804-1813

Abstract : D'une révolte agraire de la paysannerie serbe contre les tyrans ottoman locaux (dahis) l'insurrection serbe (1804-1813) s'est transformée en une guerre révolutionnaire pour l'indépendance basé sur les demandes pour la souveraineté nationale: la révolution serbe. dansc toutes ses phases était une petite révolution française dans les Balkans. Le chef d'insurrection serbe Karageorge demandait en 1810 au nom du peuple serbe la protection politique de la „Grande nation“, et le représentant serbe a resté à Paris jusqu'à la fin de la révolution serbe. Même que les influences françaises était visible dans les objectifs politique serbes et malgré le rayonnement parmi les autres peuples balkaniques, la coopération politique et militaire entre Karageorge et Napoléon n'était pas possible dans la mesure voulue par les insurgés serbes: dans les relations internationales marqués par les guerres napoléoniennes, la Serbie restait liée à la sphère des influences de l'empire russe.

La France, Etat d'origine révolutionnaire - la Serbie. Etat issu d'une révolution nationale

Ce n'est pas par hasard que Leopold Ranke a qualifié l'insurrection serbe dans le *pachalik* de Belgrade, en février 1804, de révolution serbe. D'une révolte agraire de la paysannerie contre les tyrans locaux l'insurrection s'est vite transformée en un mouvement pour l'indépendance du pays sur la base de la souveraineté nationale. L'insurrection serbe a connu deux phases : la première (1804-1807) a été marquée, avec la dissimulation du désir d'indépendance, par l'exigence de la restauration du statut d'autonomie garanti par une série de firmans de la Porte, rendus dans la décennie précédente. La seconde phase (1807-1813) a été caractérisée par des succès mil-

itaires, par l'annonce d'un soutien extérieur, prélude à l'internationalisation de la question serbe, et par la radicalisation de la lutte contre l'armée régulière ottomane. L'augmentation de la confiance en soi et la promesse de l'appui russe ont décidé les insurgés à proclamer haut et fort le but final de la révolte: l'indépendance totale de leur Etat.

En même temps, malgré l'absence de bourgeoisie et d'institutions démocratiques, en dépit de l'appui forcé aux traditions administratives héritées de l'Empire ottoman, et des influences étrangères (des Habsbourg et de la Russie), la marche de la révolution serbe, avec les paysans à sa tête, menait à un bouleversement complet, aussi bien au plan des institutions que dans le domaine de la position sociale de la paysannerie et de la détermination de ses relations avec le pouvoir central. La révolution serbe, qui a renouvelé les vieilles traditions nationales et instauré de nouvelles institutions étatiques, a eu pour résultat la restauration provisoire de l'ordre ancien - le régime ottoman - mais l'effet de cette restauration (1813-1830) a été, en fait, de rendre le retour aux anciennes structures du féodalisme ottoman impossible.

Les causes de l'insurrection ont été multiples : d'abord la crise générale de l'Empire ottoman accompagnée du déclin du féodalisme local, d'une anarchie et d'une insécurité juridique croissante; au début du XIXe siècle, le *pachalik* de Belgrade reflétait, sous une forme un peu plus aiguë, tous les problèmes d'administration qui caractérisaient le règne du sultan Selim III (1789-1807), ouvert aux réformes. Ensuite, le début de stratification sociale des sociétés agraires provoqué par l'influence croissante du commerce avec les pays voisins (une partie importante du commerce avec l'Empire des Habsbourg s'effectuait par la Serbie) et la stabilisation de l'autonomie locale, acquise à la veille de la révolution. Le troisième facteur a été l'expansion de l'idée des Lumières, puis de la Révolution française, la progression du monde „extérieur“ vers l'intérieur des Balkans.

Les Serbes sont l'un de ces peuples dont le programme d'éveil national et de maturation de l'idée moderne d'appartenance à une nation a été établi dans la diaspora - en Hongrie du sud, dans la Voïvodine d'aujourd'hui. Pour les Serbes du *pachalik* de Belgrade, qui connaissaient mal les idées progressistes et l'effervescence révolutionnaire de la France à la fin du XVIIIe siècle et au début du XIXe, le monde extérieur se résumait aux Serbes de l'Empire des Habsbourg. Ils étaient porteurs des idées des Lumières et du nationalisme moderne qui, avec le développement de l'insurrection, allaient affirmer le concept de souveraineté nationale et, jusqu'à un certain point,

celui de droits civiques. En tant que strate instruite de la société serbe, les Serbes de la monarchie des Habsbourg étaient les seuls capables de reformuler les exigences des assemblées paysannes de Serbie en revendications exprimant les principes politiques généraux de l'Europe moderne. La situation des Serbes en Hongrie rappelait, dans une certaine mesure, le paysage politique et social de la France à la veille de la Révolution. Grâce aux privilèges impériaux de 1690 (complétés à plusieurs reprises), les Serbes de l'Empire des Habsbourg disposaient d'une organisation ecclésiastique propre (l'archevêché de Sremski Karlovci) qui couvrait à la fois les Confins militaires et la partie civile de l'Empire, rassemblant, outre les Serbes, les Roumains orthodoxes. Les Serbes, de la région du Danube (Hongrie du sud, future Voïvodine de Yougoslavie, et certaines parties de la Hongrie et de la Roumanie d'aujourd'hui) n'étaient pas, comme ceux de Serbie, uniquement des paysans libres ou indépendants. On comptait aussi parmi eux des chefs militaires, des commerçants et des avocats de renom, et, chez les dignitaires ecclésiastiques, un nombre important de moines et d'évêques instruits. Plus au nord, à Pest, on trouvait parmi les Serbes de riches négociants, des docteurs en sciences, des juges, des professeurs d'université et des médecins. Ils se divisaient en ordres (bourgeois, militaires, prêtres) qui se réunissaient périodiquement sous l'égide de l'Eglise pour désigner de nouveaux dignitaires ecclésiastiques et débattre des problèmes liés à la protection de leurs droits communautaires, garantis par les privilèges impériaux.

Les Serbes d'Autriche étaient étroitement liés à leurs compatriotes de l'Empire ottoman: les guerres austro-turques du XVIIIe siècle - au cours desquelles les Serbes de Turquie (du *pachalik* de Belgrade) avaient été les alliés de Vienne - avaient favorisé le renforcement des liens interserbes, tant économiques que politiques, avec le soutien de l'armée habsbourgeoise et de l'administration viennoise. Trois occupations autrichiennes de la Serbie (1688-1690, 1716-1739, 1789-1791) durant lesquelles les Serbes ont été organisés en formations militaires spéciales - depuis les milices jusqu'aux Freikorps, qui combattaient mêlés ou en collaboration avec les troupes autrichiennes - ont exercé une influence de poids sur la formation du mouvement national en Serbie. Au cours de la dernière guerre austro-turque (1788-1791), les insurgés serbes, après avoir libéré pour peu de temps la ville de Kruševac, la capitale médiévale du Prince Lazare (1371-1389), ont solennellement proclamé la restauration de l'Empire serbe. Quand, après la paix de Sistowa (1791), il a été décidé que la Serbie serait replacée sous la sou-

veraineté de Constantinople, les chefs serbes se sont sentis prêts à mener un nouveau combat pour la libération, mais l'absence de soutien de la part de Vienne les en a empêchés.¹

Les idées des Lumières et de la Révolution ont eu un grand écho parmi les Serbes d'Autriche. A l'Assemblée de Timisoara de 1790, qui a réuni 75 représentants des trois ordres, des revendications ont été exprimées pour l'obtention de droits confessionnels, nationaux et politiques, on a cité Montesquieu, on a exigé l'abolition du féodalisme (dont les propriétaires terriens hongrois étaient l'incarnation) et l'instauration des libertés civiles. La proposition faite avant la tenue de la réunion, „qu'à l'Assemblée serbe il n'y ait pas de nobles“, a été interprétée comme l'expression d'un nouveau climat politique, causé par „la voix des Français criant: liberté, égalité“. Afin de combattre les idées révolutionnaires, on a alors adjoint à l'Assemblée une députation de 25 nobles-propriétaires terriens. Dans le rapport du commissaire impérial, les porteurs de telles idées étaient traités de „nationalistes“, à cause de leur pétition à l'empereur, dans laquelle, en se référant au „philosophe français Montesquieu“ ils réclamaient une autonomie territoriale. Inquiet de la propagation de l'influence française - des idées qui avaient servi à formuler les revendications nationales - le Serbe le plus riche de cette époque, le comte Sava Popović Tekelija (1761-1842) a du, selon ses propres dires, par un vif discours défendre les droits de la noblesse et combattre l'humeur révolutionnaire des participants à l'Assemblée.²

Le bouillonnement des idées provoqué par la Révolution française se manifestait aussi en d'autres endroits: une brochure anonyme en langue française est apparue en 1790, oeuvre d'un Serbe viennois. Invoquant l'exemple français, il incitait les Serbes à revendiquer leurs droits nationaux et civiques et à s'opposer à la politique discriminatoire du souverain de Vienne et des féodaux hongrois de Pest. Parmi les évêques serbes on comptait quelques disciples de Voltaire (le plus connu était l'évêque de Timi-

¹ Les habitants de la Serbie, impatients de vivre sous la domination autrichienne, ont fait demander au général Wallis s'ils pourraient se flatter d'être soutenus dans leur dessein d'attaquer les Turcs, de se rendre maîtres de Belgrade et de conquérir leur indépendance. L'empereur, sur la foi de ses engagements, leur a fait conseiller la résignation („Le Moniteur“, 1791, N° 320).

² L'Assemblée réclamait l'instauration d'une autonomie territoriale spéciale dans le Banat et la création d'un chancellerie imperial (Slavko Gavrilović et Nikola Petrović, *Temišvarski sabor (L'Assemblée de Temisvar)*, Novi Sad - Sremski Karlovci, Matica srpska 1972).

soara, Petar Petrović)³, et chez les bourgeois un certain nombre de véritables jacobins (le cercle autour de Jakov Sečanjac, r Kikinda) qui ont été arrêtés et condamnés pour avoir participé à un complot „jacobin“ local. Dans l'entourage du patriote grec Righais Feraios, principal propagateur des idées françaises chez les nationalistes grecs, se trouvaient quelques jeunes Serbes. L'un d'entre eux avait cherché, par l'intermédiaire du ministre de France à Berne, conseil et aide auprès de l'abbé Sieyès. Avec Righais Feraios, que les Turcs ont capturé et exécuté dans la citadelle de Belgrade, les Serbes les plus en vue à époque, Aleksa Nenadović et Ilija Birčanin, entretenaient des relations secrètes par l'intermédiaire de moines du Mont Athos.⁴ L'influence de la Révolution française venait ainsi du nord, de Hongrie, et du sud, par les patriotes grecs.

Le premier journal serbe important („Slaveno-serbskija vjedomosti“, imprimé à Vienne) a suivi avec une grande attention et une sympathie non dissimulée, de 1792 à 1794, les événements de France, soutenant la coalition européenne pour laquelle, dans les rangs de l'armée habsbourgeoise, de nombreux frontaliers serbes ont combattu. (Les condamnations périodiques de la révolution française, que le journal était contraint de publier, étaient davantage l'expression de la volonté de satisfaire une censure sévère que de la position de ses rédacteurs.)

Chez les Serbes de Hongrie, la conception d'une solution à la question serbe reposait sur deux possibilités : l'établissement d'un lien solide avec la Russie slave et orthodoxe, option vers laquelle inclinait la hiérarchie ecclésiastique, et l'acceptation de la médiation autrichienne et, éventuellement, de la protection de l'Autriche, conformément aux expériences des précédentes guerres austro-turques. Cette double orientation s'est révélée politiquement nécessaire et opportune même après l'éclatement de l'insurrection en Serbie. La troisième variante pour résoudre la question serbe, consistant à se rapprocher de la France, a été formulée en premier lieu par Sava Tekelija qui, dans un mémoire rédigé en juin 1804 et envoyé à Napoléon en 1805, proposait la création d'un grand Etat yougoslave sous tutelle française.

³ Mita Kostić, „Nekoliko idejnih odraza francuske revolucije u našem društvu krajem XVIII i početkom XIX veka“ („Quelques reflets des idées de la révolution française dans notre société, fin XVIIIe - début XIXe siècle“), *Zbornik Matice srpske*, série sciences sociales vol. 3, Novi Sad 1952, pp. 1-16.

⁴ Marko Pavlović, „Odjeci velike Francuske revolucije u obnovljenoj Srbiji“ („Echos de la grande Révolution française dans la Serbie restaurée“), *Annales de la Faculté de Droit de Belgrade*, vol. 6, Belgrade, 1989, pp.724-725.

Après une longue analyse de la situation géopolitique en Europe, Tekelija attirait l'attention de l'empereur sur les Serbes en tant que peuple qui, sous la protection française, formerait un Etat „sur les principes de la liberté humaine réglée par les lois du citoyen“, et qui, de cette façon, constituerait un obstacle à la domination et à la tyrannie russe : „Une telle nation élève la tête et jette le joug pour ne le reprendre jamais [...] cette nation est Serbe, ou Serbienne, si on considère seulement ceux qui demeurent en Serbie. [...] Il y a deux puissances, lesquelles s'intéressent pour cette nation. C'est la Russie par son système, et l'Autriche par son titre de Roi de Hongrie, Servie, Croatie. [...] L'Europe doit profiter de l'occasion et de l'insurrection actuelle pour couper à la fois toute l'espérance de ces deux puissances par rapport à ces provinces, car cette nation est seule, laquelle possédait tous les avantages par lesquelles la Russie est en état de pousser ses projets. Elle a la même religion, la même langue, les mêmes lettres, les mêmes livres ecclésiastiques, laquelle la Russie a eu toujours sous sa protection, et sans doute elle protégera cette insurrection pour gagner les coeurs des Serbiens, ce pour l'intérêt de l'Europe qui exige de protéger cette insurrection pour mettre cette nation sur des pieds fermes et, à l'avenir par la protection des autres puissances Européennes, l'opposer contre l'agrandissement de la Russie de ce côté là.“⁵

Tekelija faisait observer que „cette nation hors de la Serbie, elle occupe une grande partie en Bulgarie, Bosnie, Dalmatie, Croatie, Slavonie, Hongrie, Raguse, Monténégro, Albanie, Macédoine, et par la langue Carinthie, Carniole, et Styrie. Il est vrai, que dans quelques provinces il y a beaucoup de catholiques romains, de la même nation, mais par la civilisation ils ne sont pas extrêmement bigots, et l'amour national les unira bientôt sous un régime moins bigot. Si on faisait l'union de toutes ces provinces, elle aurait pour limites la mer Adriatique et loin vers le nord davantage que le Danube, et elle pourrait jouer un rôle plus que de second rang“.⁶

En parlant des différentes religions qui faisaient obstacle à l'unification des territoires qu'il considérait comme ethniquement apparentés, Tekelija affirmait que „si la révolution française a pu unir les

⁵ Sava Tekelija, *Opisanije života (L'écriture de la vie)*, Belgrade, Prosveta, 1966, pp. 386 (en français dans l'original). Sur Tekelija Cf. Dušan J. Popović, „Sava Tekelija prema Prvom srpskom ustanku“ („Sava Tekelija envers la première insurrection serbe“), *Zbornik Matice srpske*, vol. 7, Novi Sad 1954, pp. 118-125.

⁶ Sava Tekelija, *Opisanije života (L'écriture de la vie)*, p. 387.

catholiques, calvinistes, luthériens, jansénistes, par enthousiasme de la liberté et de l'égalité, ne serait-il pas possible que le nationalisme ne suscite pas la réunion entre Serbes et n'affaiblisse le fantasme de la religion. Pour la première organisation du territoire il suffirait peut-être de donner à l'Etat de Serbie, la Bosnie, l'Herzégovine, Raguse, le Monténégro, et s'il était possible sans guerre avec l'Autriche les Bouches de Cattaro. En Bulgarie, le pacha de Vidin tient la supériorité mais après sa mort, ou bien plus tôt, on se pourrait faire maître de cette province. Les forces et les ressources à l'extérieur sont seulement en France, mais où est un Washington, où est un Bonaparte, Sieyès, et les autres, qui ont mené la révolution française, et dirigé la République dans le plus grand danger. [...] Comme sans vous, Premier Consul, ce projet n'aura pas d'existence, comme sans vous, toute insurrection présente de Serbes n'aura aucune consistance pour cela, toutes épreuves seront en vain, mais d'abord que vous commencerez de la protéger...⁷

Les incitations idéologiques à la révolution naissante en Serbie provenaient de l'Empire des Habsbourg, des Serbes de Hongrie, mais les conditions sociales nécessaires à son éclatement sont nées dans les régions frontalières troublées de l'histoire ottomane, dans le *pachalik* de Belgrade - sur un territoire où se côtoyaient et s'entremêlaient le monde oriental et le monde européen. La révolution serbe, comme toutes les révolutions nationales et sociales qui se sont déroulées par la suite dans les Balkans, présentait deux aspects dominants : 1) la lutte pour l'indépendance nationale qui impliquait une organisation politique de l'Etat national, un développement économique et culturel autonome après l'exemple des pays européens développés; 2) la lutte pour une transformation sociale née du désir d'une population agricole soumise de devenir, par la destruction du féodalisme ottoman, propriétaire de la terre qu'elle travaillait.

La situation dans le *pachalik* de Belgrade, à la veille de l'insurrection, rappelait, dans des conditions locales spécifiques, le mécontentement paysan en France à la veille de la révolution que Georges Lefèvre a appelé „la Grande Peur“. La révolte des paysans du *pachalik* de Belgrade obéissait en effet à une motivation similaire : la résistance de la paysannerie aux impôts trop lourds prélevés par les grands propriétaires, qui, en Serbie, étaient non pas des nobles locaux, mais les *dahis* - des janissaires qui usurpaient les

⁷ *Ibid*, p. 394.

droits des *sipahis* turcs. Tandis que les 3/4 de la population française étaient des paysans, en Serbie leur proportion était à peine inférieure à 100%. A la place de l'aristocratie on trouvait un groupe peu nombreux de *knez* locaux (chef de village) qui, dans leurs *knežina* (communes), percevaient l'impôt pour l'Etat. Le rôle joué en France, à la veille de la Révolution, par les notables locaux - des gens qui entretenaient des liens solides avec les communautés locales, et qui exerçaient une influence politique grâce à leurs succès dans les affaires - était tenu, dans le contexte serbe beaucoup plus simple, par les *knez* locaux à la tête de petites unités administratives, car, parmi eux, de riches marchands de bestiaux se sont progressivement détachés.

Le *pachalik* de Belgrade (l'ancien *sandjak* de Smederevo) comprenait la Serbie septentrionale et centrale de l'époque - sa partie la plus densément peuplée et la plus riche - un territoire compris, entre les rivières Drina à l'ouest, Save au nord, le Danube à l'est et la Morava au sud. Une série de firmans pris par la Sublime Porte entre 1793 et 1796 avait instauré un régime de semi-autonomie dans lequel les chrétiens jouissaient de certains privilèges dans l'administration locale. Les janissaires, qui se révoltaient périodiquement contre l'autorité et imposaient aux serfs, injustement et par la violence, le paiement de nouveaux et lourds tributs, s'étaient vu interdire le retour dans le *pachalik* de Belgrade. Avec le temps, ces gardiens sûrs des forteresses frontalières se sont transformés en rebelles constamment insoumis au pouvoir central. Mal payés et insuffisamment contrôlés, ils s'imposaient aux serfs comme de nouveaux seigneurs féodaux, transformant leurs domaines en *çitluks* (glèbes) et se nommant eux-mêmes maîtres de ces terres (*çitluk-sahibis*). Les paysans libres ont été contraints de leur vendre leurs propriétés et, outre le versement régulier d'un tribut aux *sipahis* (équivalant au dixième du revenu), ils ont dû accepter le statut de paysans corvéables et le paiement de nouvelles contributions féodales (le neuvième) aux *çitluk-sahibis*. Après le traité de Sistowa (1891), le sultan a ordonné „qu'à l'avenir les villages des raïas ne soient pas transformés en *çitluks*“.⁸

La situation périphérique du *pachalik*, qui constituait une région frontalière entre la Turquie et l'Empire des Habsbourg, a revêtu une importance particulière en raison des relations économiques développées avec l'Autriche voisine. La période allant de 1791 à 1801 a marqué un renforcement de

⁸ Hazim Šabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda (Les sources turques sur l'histoire de Belgrade)*, Belgrade, Archives de Belgrade 1968, p.179.

l'élevage de bestiaux et un accroissement des exportations de bétail vers l'Autriche. L'accord commercial austro-turc de 1784 a été le premier stimulant au renouveau du commerce. La guerre de 1796 contre la France napoléonienne, puis celles de la deuxième Coalition (1799-1802), ont contraint l'Autriche à acquérir au prix fort de grandes quantités de bestiaux pour les besoins de son armée. La valeur des exportations de la Serbie à la fin du XVIIIe siècle atteignait trois millions de francs par an, et comprenait le bétail, la laine, le cuir, les fruits et le bois. De nombreux marchands de Raguse (Dubrovnik) et de Venise venaient en Serbie, surtout en 1796, pour acheter du bétail et de la viande fumée qu'ils exportaient ensuite vers la France via Venise. De la masse uniforme des paysans ont alors commencé à se détacher une classe de marchands et un groupe restreint d'artisans. Leur métier les conduisait à voyager souvent dans les pays voisins, acquérant de nouvelles connaissances aussi bien à propos des idées révolutionnaires sur le droit des peuples à la souveraineté et l'abolition du féodalisme, qui agitaient l'Europe, que dans le domaine des fondements de la propriété privée et des libertés publiques. Les liens étroits établis avec les Serbes des pays voisins ont également contribué à l'élargissement progressif des idées et à la croissance des aspirations de la classe des marchands de Serbie. Parmi eux, un groupe de paysans riches, de chefs de village et de membres du bas clergé s'est rapidement distingué et s'est engagé dans les premiers combats pour la libération nationale.

La cause directe de l'insurrection a été le massacre des *knez* - l'exécution simultanée des chefs populaires les plus en vue (chefs de villages et commerçants) qu'on soupçonnait de fomenter une révolte contre les *dahis* (les chefs locaux, issus des rangs des janissaires, qui s'étaient rebellés contre la Porte). Une lettre écrite par un notable serbe, adressée à un officier des gardes frontaliers autrichiens en 1803 et réclamant l'acheminement en Serbie d'armes et de munitions pour permettre à la population de se défendre contre la violence, est tombée dans les mains des autorités turques. Bien déterminés à empêcher l'insurrection, les *dahis* ont pris la décision de parvenir à leurs fins en massacrant les chefs populaires les plus connus, principalement les chefs de village, les notables locaux qui assuraient l'autonomie locale du *pachalik*.

Les janissaires ont commencé l'extermination planifiée des notables serbes en janvier 1804. En deux mois ils en ont massacré entre 70 et 150. La „Grande Peur“, dans sa variante serbe, s'est propagée par d'alarmantes nouvelles de pogroms répandues par l'armée des *dahis*, qui profitait de

l'occasion pour piller, persécuter et tuer d'autres personnes. L'un des importants notable visés, Karageorges, était sur ses gardes et, après un accrochage avec les forces de police, a réussi à s'enfuir dans la forêt. Au beau milieu de l'hiver, de nombreux Serbes se sont ainsi réfugiés dans les bois, et les chefs se sont cachés pour devenir des *haïdouks* dans les montagnes inaccessibles de la Serbie centrale. Bien que peu de riches marchands aient été prêts à lancer une insurrection en plein hiver, la décision de commencer la révolte a été prise sans trop de résistances.

A la grande assemblée réunissant trois cents notables (chefs de villages, commerçants et *haïdouks*) qui s'est réunie à Orašac, en février 1804, il a été décidé de lancer l'insurrection. On a choisi comme chef un marchand de bestiaux et membre expérimenté des *Freikorps* lors de la dernière guerre austro-turque, Djordje Petrović, de Topola, surnommé Karageorges.⁹ Les premiers rapports envoyés à la Porte confirmaient qu'il s'agissait seulement d'une tentative des raïas de mettre la situation dans le pays en conformité avec les décisions de réformes portant sur le statut des chrétiens dans le *pachalik* de Belgrade. On demandait avant tout au pacha le rappel des *dahis* et l'amnistie pour tous les insurgés. Après leurs premiers succès contre les *dahis*, les rebelles se sont adressés au tsar de Russie pour lui demander son aide, tandis qu'ils attendaient de l'Autriche voisine non seulement sa médiation dans les négociations avec les autorités turques, mais aussi une protection directe.¹⁰

⁹ Voir sur Karageorges: Milenko Vukićević, *Karadjordje*, vol. I-II, Belgrade, Académie royale serbe, 1907-1912; Konstantin Nenadović, *Život i dela velikog Djordja Petrovića Karadjordja, vrhovnog vožda oslobodioca i vladara Srbije i život njegovih vojvoda i junaka (La vie et l'œuvre du grand Georges Petrović Karageorges, chef suprême, libérateur et souverains de la Serbie et la vie de ses voïvodes et ses guerriers)*, vol. I-II, Vienne 1883; Milan Dj. Milićević, *Karadjordje u govoru i tvorju*, Belgrade 1904; *Karadjordje, Život i delo (Karageorge, Vie et l'œuvre)*, Belgrade 1923 (contributions de Vladimir Ćorović, Stanoje Stanojević et Ferdo Šišić); Vladimir Ćorović, *Karadjordje i prvi srpski ustanak (Karageorges et la première insurrection serbe)*, Belgrade, éd. Zadužbina Ilije Kolarca 1937; Dragoslav Stranjaković, *Karadjordje (Karageorges)*, Belgrade, Istok 1938; Slobodan Jovanović, *Karadjordje i njegove vojvode (Karageorges et ses voïvodes)*, GLAS SKA, Belgrade, Académie royale serbe 1939; Velibor B. Savić, *Karadjordje. Dokumenta (Karageorges. Documents)*, vol. I-II, Valjevo 1989; Radoš Ljušić, *Karadjordje (Karageorges)*, vol. I-II, Belgrade, Interpress 1993, 1995.

¹⁰ La population de la Serbie vivait, d'après Vuk Karadžić, dans 2047 villages, et, selon le recensement de 1834, dans la principauté de Serbie, dans les frontières de Karageorges, il y avait 2170 agglomérations dont 2135 villages (Vuk Karadžić, *Danica za 1827*, Vienne 1827, pp. 101-102.)

Face à environ 200 000 Serbes regroupés dans près de 1800 villages dans le *pachalik* on trouvait quelques 40 000 „Turcs impériaux“ (des marchands, de grands propriétaires terriens et des artisans, en majorité des Serbes islamisés et des Albanais) qui vivaient principalement dans les villes. De 180 000 à 200 000 habitants au début de l'insurrection, la population en Serbie était passée à environ 500 000 personnes en 1811. L'analyse de l'origine de la population dans le *pachalik* de Belgrade montre que seulement 4,9% étaient de souche autochtone, 5,7% étant d'origine non déterminée et 89,2% allogènes. Dès le printemps 1804, Karageorges avait sous ses ordres près de 30 000 insurgés.

La mission de Petar Ičko, qui, avant les batailles du Mišar et de Deligrad (en 1806), avait reçu de Karageorges mandat de négociier „au nom de tout le peuple serbe“, avait pour but de conclure, moyennant une médiation russe, un accord avec Constantinople sur la future autonomie de la Serbie. Ičko n'a été invité par la Porte qu'après les défaites turques du Mišar et de Deligrad, quand le sultan s'est montré disposé à faire droit aux revendications des raïas: les Serbes paieraient un impôt annuel unique; à la place du vizir, un muhasil (fonctionnaire financier) gouvernerait le pays, et c'est à lui que les chefs de villages serbes remettraient l'impôt collecté pour la Porte; les janissaires seraient chassés de Serbie, ainsi que les autres „mauvais Turcs“, et les Serbes contrôleraient les frontières des territoires libérés. Un envoyé spécial de la Porte s'est alors rendu en Serbie pour y présenter des propositions de privilèges que l'assemblée des chefs réunie à Smederevo a attentivement écoutées et approuvées. Pour que les Serbes se détachent de la Russie et que de nouvelles complications soient évitées en Valachie et en Moldavie, la Porte a publié un firman spécial, prévoyant des privilèges pour les Serbes, mais pas avant janvier 1807, quand, en raison de la guerre russo-turque, les Serbes avaient déjà renoncé à tout accord.¹¹

L'éclatement de la guerre russo-turque, à la fin décembre 1806, a encouragé les insurgés serbes à formuler clairement le but ultime de l'insurrection - la renaissance d'un Etat serbe indépendant. Les dirigeants serbes ont pris ainsi un risque immense : celui de faire dépendre le statut de la Serbie du rapport de forces entre les grandes puissances. La diplomatie

¹¹ La Serbie aurait obtenu un Prince héréditaire et des chefs locaux élus; ceux-ci auraient collecté le tribut annuel; les *sipahis* auraient été dédommagés; le culte et l'ouverture des écoles seraient devenus libres; le déplacement des Turcs aurait été strictement limité, et ils n'auraient eu le droit d'habiter que dans les forteresses; les pachas auraient été révocables à la demande des Serbes.

russe soutenait les revendications serbes, en vue de former une base plus large pour un rassemblement yougoslave contre les Turcs. Constantin Ypsilanti, hospodar de Valachie, attirait l'attention des officiels russes sur l'importance de l'insurrection serbe pour toute la péninsule balkanique. A la fin de l'année 1806, le tsar de Russie, Alexandre Ier, a offert 4000 ducats aux rebelles. Le commandant de l'armée russe du Danube, Mihaelson, a reçu en 1807 la somme de 13 000 roubles pour établir des liens avec Karageorges. Celui-ci, encouragé par le soutien russe, et particulièrement par la proclamation du général Mihaelson, a renoncé à la paix d'Ičko et rompu toute relation avec la Porte. Le Président du Conseil, Sima Marković, a annoncé à l'émissaire de la Porte, dès mars 1807, que „la Serbie se considère comme totalement indépendante, et non seulement elle ne versera plus de tribut, mais plus jamais elle ne prendra les armes contre ses coreligionnaires.¹²

Bien que, dans sa première phase, on ait pris soin de bien cacher l'objectif national et politique de l'insurrection, l'analyse des documents envoyés aux puissances étrangères montre clairement le caractère national de l'insurrection et l'aspiration à l'indépendance. Les lettres et les documents adressés aux commandants locaux, les proclamations au peuple et la correspondance avec les grandes puissances, Karageorges les signait en tant que „commandant des Serbes“ (cf. la lettre envoyée à l'empereur François Ier d'Autriche en 1805). Dans le mandat remis aux délégués serbes en 1805, le caractère national de l'insurrections est clairement énoncé : „Nous, peuple serbe vivant en Serbie, de tous grades et ordres, ecclésiastiques comme laïques, chefs locaux aussi bien qu'higoumènes, archiprêtres et diacres, et commandants militaires“. Les pouvoirs donnés aux émissaires envoyés à l'Empereur d'Autriche et au tsar de Russie (11/23 janvier 1806) précisent que ceux-ci peuvent agir auprès des „sauveurs de notre nation“, „au nom et pour le compte de tous les Serbes“ et le document était signé „au nom de toute la nation, Georges le Noir [Karageorges] Petrović, commandant en chef en Serbie“.

L'Empire de Napoléon et Karageorges: la révolution serbe, petite révolution française dans les Balkan

L'influence de la Révolution française sur la Serbie s'est révélée seulement quand les Serbes cultivés d'Autriche ont rejoint le mouvement. Il n'y

¹² Gedeon Ernest Maretić, *Istorija srpske revolucije (Histoire de la révolution serbe)*, Filip Višnjić, Belgrade, 1987, p.143.

avait pas d'influence directe des idées, mis à part le lointain écho des tentatives françaises, à la fin du XVIIIe siècle, de favoriser le bouillonnement révolutionnaire dans les provinces turques, pour entraîner le plus possible l'Autriche dans l'engrenage oriental et l'empêcher d'intervenir militairement aux côtés de la Prusse. Les consuls de France à Raguse (Dubrovnik) encourageaient les musulmans bosniaques à ne pas accepter les légères rectifications de frontières en faveur de l'Autriche prévues par le traité de Sistowa, et à s'opposer aux réformes du sultan Selim III. Dans le même but, une alliance a été conclue avec le pacha de Scutari, pour atteindre le Danube par l'Albanie et la Serbie. Après la défaite des troupes des Habsbourg en Italie (1796-1797), et surtout à la suite de l'abolition de l'Etat vénitien (en 1797), le prestige de la France, qui entretenait depuis des siècles des liens commerciaux et politiques avec la République de Venise, s'est encore accru. L'émissaire de Napoléon Bonaparte a établi des relations avec l'Albanie, et, par l'occupation des îles Ioniennes (les Sept Îles) et d'une partie de l'Albanie du sud, la présence française dans les Balkans est devenue un facteur politique d'une importance particulière. Le Prince-évêque du Monténégro, Pierre Ier Petrović-Njegoš, a également établi, par l'intermédiaire de son secrétaire francophile (l'abbé Dolci), des liens avec les officiels français.

L'insurrection serbe a été suivie avec attention par la presse de l'Empire française. Huit journaux français, y compris le très officiel „Moniteur universel“, ont rapporté au cours de la décennie environ 2500 informations à propos de la lutte insurrectionnelle menée en Serbie, reprises de 28 journaux d'Autriche et des pays germaniques.¹³ Dès le début de l'insurrection, la presse a relevé que l'objectif des Serbes insurgés était la création d'un Etat indépendant, et remarqué avec justesse que cette idée était originaire de l'étranger, sans toutefois l'attribuer à ses véritables auteurs, les Serbes de l'Empire des Habsbourg. „Il semble que idée de former un Etat indépendant ne peut pas naître chez eux; et que, si jamais ils l'ont, c'est parce qu'elle leur viendra d'ailleurs. Le moment est cependant on ne peut plus favorable“.¹⁴ Le compte-rendu fait de Raguse dans le „Bulletin“ de février 1805 témoigne de la détermination des Serbes de Bosnie à re-

¹³ Cf. Dragoslav Janković (ed.), *Francuska štampa o Prvom srpskom ustanku (La première insurrection serbe dans la presse française)*, Belgrade, Académie serbe des sciences, Documents, tome XIII, Institut des sciences historiques 1959, doc. No 10.

¹⁴ „Gazette de France“, N° 2361, 22 prairial an XII (11 juin 1804); Dragoslav Janković, *op. cit.*, p. 40.

joindre Karageorges : „Tous les Grecs [Serbes orthodoxes] de cette province, qui y sont en grand nombre, en montrent le grand désir et paraissent s'apprêter à se joindre à lui; il lui serait facile de s'unir aux Monténégrins avec lesquels il est en intelligence."¹⁵ L'envoyé spécial de Napoléon a informé son empereur, le 28 mai 1805, que parmi les chrétiens de la région la renommée de Karageorges était en train de croître, et que dans les chansons populaires il était décrit comme le héros qui allait bientôt les libérer. Les nouvelles publiées par le „Moniteur universel“ témoignaient de la puissance croissante des insurgés et de leurs liens de plus en plus solides avec la Russie.

L'insurrection serbe se déroulait dans le cadre des relations triangulaires entre l'Autriche, la Russie et la France. Leur attitude envers la rébellion dépendait de leurs rapports mutuels et de leur position à l'égard de la Sublime Porte. Pour la France de Napoléon, l'insurrection serbe n'était pas une révolution issue de l'aspiration à l'indépendance nationale, mais une révolte qui affaiblissait les positions de l'Empire ottoman et facilitait les plans russes dans les Balkans, dérangeant les projets de l'empereur français relatifs à de nouvelles conquêtes en Orient. Après que les Français eurent pris la Dalmatie, l'insurrection serbe était en mesure, indirectement, de menacer la stabilisation de l'administration française sur les rivages orientaux de l'Adriatique.¹⁶

L'intérêt porté par Napoléon à l'insurrection serbe ne s'est manifesté que quelques mois avant la bataille d'Austerlitz. Les rapports de ses agents et des diplomates français en poste à Vienne, Zemun (Semlin) et Constantinople montraient que l'insurrection dans le *pachalik* de Belgrade était suivie avec un intérêt particulier. Après sa défaite à Austerlitz, la Russie s'est

¹⁵ Mihailo Gavrilović, *Ispisi iz pariskih arhiva. Gradja za istoriju prvog ustanaka (Ecrits dans les archives parisiennes. Matériaux sur l'histoire de la première insurrection)*, Belgrade, Académie royale serbe, 1904, doc. No12.

¹⁶ Lors de la guerre russo-turque, les Serbes ont eu un bref accrochage avec une compagnie française. A l'occasion de la percée serbe en Bosnie au début du mois de juin 1809, quand les insurgés ont menacé Sarajevo à partir des régions de Višegrad et de Bijeljina, le commandant turc s'est adressé au gouverneur des Provinces Illyriennes, Marmont, pour obtenir une aide militaire. Malgré l'appel de l'Assemblée serbe aux Français, leur demandant de ne pas intervenir dans le conflit serbo-turc, le maréchal Marmont a envoyé de Dubrovnik, par Travnik et Sarajevo, 3500 soldats, 72 officiers ingénieurs et 12 canons en guise d'aide aux forces turques essentiellement composées de musulmans bosniaques. Dans ce combat qui s'est achevé par la déroute des troupes turques, un officier français a péri. Les troupes françaises ne se sont plus immiscées dans le conflit serbo-turc.

efforcée d'obtenir au plus vite un statut d'autonomie pour la Serbie, car elle pressentait que, dans sa guerre imminente contre la Turquie, les Serbes seraient des alliés importants. Dans la note envoyée en février 1806 à la Porte, la nécessité d'accorder des privilèges aux Serbes était justifiée par le danger pour l'Empire ottoman que représentait Napoléon qui, par sa conquête de la Dalmatie, se rapprochait de plus en plus de la Serbie. On soulignait que l'empereur français n'allait pas laisser passer l'occasion de se mêler de la question serbe, et que, sans une réponse de la Porte, les Serbes, menacés d'une défaite, s'adresseraient à lui.¹⁷

D'un autre côté, en raison de l'alliance entre Paris et Constantinople, aucune possibilité de rapprochement politique entre la France et les chefs de la rébellion en Serbie n'existait. La Porte a transmis à Napoléon les exigences de la diplomatie russe auxquelles l'empereur a répondu par l'avertissement suivant : au cas où les objectifs serbes seraient atteints (obtention d'un statut de quasi-autonomie à l'instar de la Moldavie, de la Valachie et de la Morée), d'autres peuples orthodoxes suivraient leur exemple. Cela ne manquerait pas de provoquer la chute de l'Empire ottoman. Napoléon a accusé la Russie de trahir la confiance de la Porte en soutenant l'insurrection serbe, et, surtout, il a déclaré que les Serbes étaient des ennemis de la Porte qui n'avaient aucun lien avec la France. Napoléon soulignait dans sa lettre à la Porte que, dans l'hypothèse où les chefs de la révolte serbe adresseraient à la France, il ne leur fournirait de l'aide qu'à la condition qu'ils déposent les armes et retournent sous la souveraineté de Constantinople.¹⁸ Dans sa conclusion, Napoléon conseillait à la Porte de ne pas permettre à une puissance étrangère, c'est-à-dire la Russie, d'intervenir en faveur des Serbes. Pour ce faire, Constantinople devait employer les moyens les plus énergiques pour mater ces rebelles.¹⁹ Pour Napoléon, la consolidation de l'Empire ottoman impliquait la possibilité de s'en servir comme barrière contre la Russie. Le ministre de France auprès de la Porte, Horace Sébastiani, assurait celle-ci que la France, contrairement à la Russie, serait loyale à Constantinople dans le conflit serbo-turc.²⁰

¹⁷ A propos de la politique russe, cf. *Pervoie serbskoie vostanie 1804-1813 gg. i Rossia (La Russie et la première insurrection serbe 1804-1813)*, vol. I, Moscou, Nauka 1980, pp. 86-87, 91-92.

¹⁸ Edouard Driault, *La politique orientale de Napoléon. Sébastiani et Gardane*, Paris, Plon 1904, pp. 55-60.

¹⁹ *Correspondance de Napoléon Ier*, tome XII, N° 10.346, p. 554.

²⁰ *Correspondance de Napoléon Ier*, tome XII, N° 10.382, pp. 580-581.

Quand, au cours de la guerre turco-serbe, il est devenu clair que la Russie n'aiderait pas la Serbie dans les proportions que les insurgés avaient espérées, les notables serbes se sont préparés à s'adresser à Napoléon. Le premier représentant russe en Serbie, Konstantin Rodofinikin, a fait tout son possible pour empêcher l'établissement de relations avec Napoléon. La période de 1807 à 1809, c'est-à-dire du traité de Tilsit à celui de Vienne (Schönbrunn), pendant laquelle Napoléon entretenait des relations d'amitié avec la Russie, principal protecteur des insurgés serbes, a favorisé le rapprochement entre les Serbes et la France. Ce mouvement diplomatique ne répondait pas uniquement à des nécessités politiques. Après la prise de Vienne par les Français, une rumeur s'est répandue à Belgrade en juin 1809, selon laquelle Napoléon souhaitait rencontrer le chef serbe car „Karageorges et lui sont tous deux de grands héros“. ²¹ Parmi toute une série d'informations semblables et non vérifiées à propos des relations entre Karageorges et Napoléon, on en relèvera une, transmise en 1808 de Saint-Pétersbourg à la Cour de Vienne, qui annonçait que Napoléon s'apprêtait à reconnaître Karageorges en tant que „Roi des Slaves“. Dans cet amoncellement de signes troubles, on notera également l'inscription faite dans une église serbe en 1808, accolant au nom de Karageorges le titre d'*imperator*. ²²

La personnalité de Karageorges a été présentée le plus amplement à l'opinion publique française en 1808 par la „Gazette de France“: „Le chef des Serviens est devenu si célèbre qu'on ne lira pas sans intérêt les détails qui le concernent. [...] Les Serviens, peu accoutumés aux armes, devinrent sous ses ordres de bons soldats, et trouvèrent chez eux de bons capitaines. Czerni-Georges fut appelé par ses succès et son courage, au poste de premier chef des Serviens. Il n'a point reçu une bonne éducation quant à l'instruction, car il ne sait ni lire ni écrire; mais c'est un homme honnête, brave et loyal. [...] Il est résolu de périr plutôt que de laisser rentrer sa nation sous le joug de la Porte; et pour mieux parvenir à son but, il a su, en bon politique, se concilier une amie et une protectrice dans la Russie, dont il a déjà reçu de puissants secours. Il a tellement organisé la Servie que cette province, qui n'a que 900 000 habitants, a sur pied une armée de 80 à 100 000 hommes.“ ²³

²¹ Radoš Ljušić, *Karadjordje (Karageorges)*, vol. II, Belgrade 1995, p.42.

²² *Ibid.*, p. 273.

²³ „Gazette de France“, février 1808, résumé dans le „Courrier de l'Europe“, 11 février 1808.

A la suite du coup d'Etat de mai 1807 à Constantinople, la Turquie a sombré dans le désordre. Les défaites dans sa guerre contre Napoléon ont contraint le tsar de Russie Alexandre Ier à conclure le traité de paix de Tilsit, ce qui a beaucoup influé sur les plans russes dans les Balkans. L'armistice avec la Turquie signé à Slobozî (en août 1807) prévoyait que les troupes russes se retirent de Serbie en Valachie. Karageorges a accepté cet armistice à contrecœur et, de l'hiver 1807 à l'été 1808, il n'y a eu aucun combat avec les Turcs en Serbie. Durant cette trêve sur le front, les Othomans, inquiets du soutien de la Russie aux intérêts serbes, ont tenté de parvenir à un accord avec les chefs des insurgés, mais leur offre a été rejetée, conformément aux conseils du représentant de la Russie. Les Serbes posaient comme condition l'obtention de garanties internationales qui devaient être fournies conjointement par le tsar de la Russie orthodoxe et par Napoléon, qui jouerait le rôle de médiateur entre la Russie et la Porte. La tentative des Serbes de négocier avec l'Autriche, d'abord à propos de l'ouverture des frontières pour l'achat de nourriture et l'autorisation d'importer des armes et des munitions, puis pour le passage sous la protection de la Cour de Vienne (Karageorges offrait même le rattachement de la Serbie à l'Autriche, à condition qu'elle ne passe pas sous la tutelle de la Hongrie), a également échoué en raison de l'intervention du représentant russe en Serbie.

Lors de la rencontre entre Alexandre Ier et Napoléon à Erfurt, à la suite des conversations préalables où la question du destin de la Serbie avait également été abordée, le tsar de Russie a renoncé à son intention première de la doter du statut d'Etat indépendant, ou bien, dans le cadre d'une plus large recomposition de l'Empire ottoman, de la rattacher à l'Autriche. La convention signée à Erfurt (le 27 septembre 1808) prévoyait que la Serbie demeurerait à l'intérieur de l'Empire ottoman. Au cours de la préparation des réformes constitutionnelles de 1808, dans un effort pour délimiter les compétences des représentants russes et des insurgés serbes, deux députations, envoyées au quartier général russe à Jasi, ont déposé une proposition de restauration de l'Empire serbe qui aurait englobé, outre la Serbie et le Monténégro, l'Herzégovine, la Bosnie, la Vieille Serbie et les territoires autrichiens peuplés de Serbes. Les représentants russes étaient convaincus que les chefs de l'insurrection serbe avaient déjà conclu une

²⁴ Dans sa conversation avec le Prince Prozorovski, le député serbe Jugović a affirmé que le général Mihelson avait promis aux Serbes une indépendance complète dans sa déclaration du 23 janvier 1807: "De plus, il nous a dit qu'il ser-

alliance secrète avec leurs compatriotes vivant au-delà des frontières de l'Etat en rébellion. Ce plan a été rejeté car il sortait du cadre de l'établissement prévu de la frontière russo-turque sur le Danube.²⁴ Toute percée des Serbes vers le sud, en direction de Constantinople, était vue d'un mauvais oeil par la Russie, car elle ne convenait pas à ses plans globaux qui considéraient les Serbes comme une force d'appoint pour réaliser ses objectifs impériaux.

La Russie a profité de la reprise de la guerre contre la Turquie, au bout d'une trêve de deux ans (en 1809), pour appeler de nouveau les Serbes à une lutte commune, en promettant à la Serbie qu'elle retrouverait bientôt son débouché sur le Danube, et que le traité de paix imposerait à la Turquie vaincue d'octroyer à la Serbie une autonomie sous la protection du tsar de Russie. La Russie a tenté de profiter de l'insurrection serbe, ainsi que des révoltes des peuples de l'Herzégovine et du Monténégro, pour établir des communications militaires entre le Danube et la mer Adriatique, par la création d'une ligne de défense qui se serait étendue depuis la mer Noire jusqu'à l'Adriatique. Les troupes russes n'ont cependant pas atteint le Danube, de sorte que l'armée des insurgés a dû s'engager seule dans de violents combats contre les Turcs.²⁵

Au cours de l'année 1809, les opérations ont été menées dans deux directions: d'abord, sous la conduite de Karageorges, vers Novi Pazar, avec comme objectif d'y faire la jonction avec les Monténégrins. Les insurgés ont remporté des succès, tandis que l'expédition qui se dirigeait vers Niš se

rait honteux pour les Serbes d'avoir à payer un tribut aux Turcs. Tout le peuple en est informé et depuis lors il nourrit l'espoir d'une indépendance totale. Le Prince Prozorovski a expliqué que le général Michelson n'était que le commandant en chef, qu'il n'avait pas le droit de faire de telles promesses, et il en a conclu que l'indépendance de la Serbie ne s'accordant aucunement avec sa position géographique: Les Serbes ne peuvent exiger de la Russie qu'elle privilégie les intérêts d'un petit pays aux dépens de ceux du grand Empire russe, ni qu'elle fasse, pour l'amour de la Serbie, la guerre à tous les autres pays." Lors de son entretien avec le général Golenchitchev-Koutouzov, Jugović a averti "qu'un peuple qui dispose de 164 000 combattants recensés contre les Turcs se battra même s'il est abandonné à lui-même [...] et il ne livrera pas les chrétiens qui se sont réfugiés en Serbie; ils se battront en fondant leurs espoirs sur Dieu et sur leurs frères serbes vivant hors de Serbie". - Cité dans: Grgur Jakšić, *Borba za slobodu Srbije 1788-1816 (La lutte pour la liberté de la Serbie 1788-1816)*, Belgrade, Geca Kon 1937, pp. 80-82. Cf. aussi Lawrence P. Meriage, *Russia and the First Serbian Insurrection*, New York & London, Garland 1987, pp. 178-180.

²⁵ Lawrence P. Meriage, *Russia and the First Serbian Insurrection*, pp. 180-186.

terminait par une catastrophe. Après cette grande défaite subie dans le sud, Karageorges a abandonné le front en direction du Monténégro et s'est mis en mouvement pour contenir la percée turque dans l'intérieur de la Serbie. Le représentant russe, Rodofinikin, s'est enfui en Autriche, et la Serbie se trouvait exposée à un désastre militaire.

Le comportement de Karageorges à l'égard de Napoléon était déterminé par la situation géopolitique de la Serbie, mais aussi par son besoin de se trouver une puissance protectrice qui ne subordonnerait pas ouvertement son appui, à l'instar de la Russie, à ses propres desseins, et qui, à la différence de l'Empire des Habsbourg, ne tenterait pas de la soumettre. Au moment où Napoléon brisait l'armée autrichienne à Wagram et forçait l'empereur François à solliciter un armistice, l'offensive serbe contre l'armée régulière turque était brisée. La progression rapide des Turcs vers le Danube a contraint Karageorges, déçu par le défaut de soutien russe, à s'adresser immédiatement à la Cour de Vienne pour obtenir sa protection. L'offre de Vienne de servir de médiateur dans les négociations avec la Porte n'a pas donné de résultats car Metternich n'avait pas confiance dans les propositions serbes : il avait appris que les Serbes avaient en même temps demandé de l'aide à la Russie et à Napoléon. De leur côté, les Turcs insistaient pour exclure toute garantie extérieure à l'accord et pour que les Serbes „abandonnent pour toujours toute idée d'indépendance“.²⁶

Le jour même où ils dépêchaient un émissaire en Autriche, les Serbes, à l'issue d'une consultation entre les chefs des insurgés, envoyaient un délégué à Napoléon. Dans leur adresse à celui-ci, ils demandaient aide et protection à „la Grande Nation“ pour les Slavo-Serbes, insistaient sur les avantages économiques et politiques que retirerait la France au cas où elle accepterait de prendre les Serbes sous sa protection: „La gloire des armes et les exploits de Votre Majesté se sont propagés dans le monde entier [...] prêtez également attention aux Slavo-Serbes, en lesquels vous trouverez l'amitié virile et la fidélité dues à un bienfaiteur; le temps et les événements prouvent qu'ils sont dignes de la protection de la Grande Nation.“²⁷ Dans un document d'accompagnement intitulée „Fermes résolutions et volonté du peuple serbe, présentées avec le consentement et la permission du peu-

²⁶ Grgur Jakšić, *op.cit.*, pp. 96-97.

²⁷ Mihailo Gavrilović, *Écrits dans les archives parisiennes, Matériaux sur l'histoire de la première insurrection serbe*, doc. N° 402, Belgrade 16 (28) août 1809. Avec la signature de Karageorges, „guide suprême du peuple serbe“, et de „l'Assemblée du peuple serbe“.

ple servien et de son chef suprême Karageorges Petrovic“, on soulignait que: „Ce peuple servien n'appartient à personne d'autant plus que depuis sept ans il fait seul la guerre contre ses oppresseurs et que c'est au prix de son sang qu'il a racheté son indépendance et sa liberté: par la même raison il a le droit de se choisir lui-même un protecteur. [...] Si Sa Majesté [...] veut agréer avec clémence les Serviens sous sa puissante protection alors [...] le devoir le plus sacré de ce peuple sera de conserver pour Sa Majesté et pour la Grande Nation une éternelle et inébranlable fidélité [...] toutes les forteresses de la Servie sont prêtes à recevoir des garnisons françaises. [...] Les ennemis de la Grande Nation seront les ennemis des Serviens“. Les insurgés cherchaient à démontrer que, si la France prenait sous sa protection la Serbie, celle-ci deviendrait, de par sa situation géopolitique, un Etat impossible à conquérir. Ils proposaient à Napoléon, en lui rappelant que les Russes ne leur avaient pas envoyé l'aide promise, une coopération militaire, et lui faisaient remarquer qu'ils auraient à leurs côtés les Serbes de Bosnie, d'Herzégovine, de Hongrie, voire de Bulgarie. Grâce à une aide militaire et financière de la France, Karageorges réussirait aisément à soulever la Bosnie et à libérer de la domination turque le territoire situé entre les rivières Save et Una et, par l'Herzégovine, faire la jonction avec les Français en Dalmatie.²⁸

²⁸ „Les Serviens assurent Sa Majesté Impériale et Royale que leurs compatriotes habitant la Bosnie, le Duché de l'Herzégovine et ceux qui vivent dans le Royaume de Hongrie, sans excepter les Bulgares issus, pour ainsi dire, de la même branche, suivront leur exemple au premier geste qu'ils feront. [...] La Servie, la Bosnie, le Duché d'Herzégovine ont les plus heureuses positions. Si, avec de pareils avantages, ces provinces ont le bonheur d'être soutenues et protégées par Sa Majesté, aucune nation au monde ne parviendra à les soumettre. [...] Le peuple servien franchira facilement les rives de la Save et de l'Una et pourra, d'une part, opérer sa jonction avec l'armée (française) de Dalmatie. [...] Le colosse hongrois, soutien de l'Autriche tombera rapidement lorsqu'il s'apercevra que l'armée victorieuse de Sa Majesté unie avec les Serviens, l'attaque en Slavonie, Syrmie, dans le Banat, chose qu'il redoute déjà, ayant dans son sein quelques millions de Serviens qui gémissent sous son joug et qui, au premier signe de leurs compatriotes unis aux troupes redoutables de leurs nouveaux alliés, tourneront leurs armes contre leurs oppresseurs.“ *Ibid.*, doc. N° 403. En français, le document portait la signature suivante: „Belgrade, le 16 août 1809, conclu et arrêté par la nation servienne. Avec le consentement et la permission du peuple servien et de son chef suprême, Karageorge Petrovitz, Nous député et plenipotentaire de la nation Servienne avons signé les articles ci-dessus. Rado Wucsinics (Auguste Boppe, *Documents inédits sur les relations de la Serbie avec Napoléon Ier (1809-1814)*, Belgrade, Ed. Otadžbina 1888, doc. N° III).

Les missions serbes auprès Napoléon

Un envoyé spécial de Karageorges, le capitaine Rade Vučinić, un Serbe de Karlovac (ville de Krajina en Croatie), porteur de cette supplique, a d'abord pris le chemin de Budapest pour y rencontrer le vice-consul Ledoulx qui lui a conseillé de se rendre à Vienne où la paix avec l'Autriche n'avait pas encore été conclue. Quand Vučinić est arrivé dans la capitale autrichienne, la paix venait d'être signée, aussi le ministre français des Affaires étrangères, Champigny, n'a-t-il pas jugé indispensable de présenter l'émissaire serbe à l'empereur, tout en promettant à son interlocuteur serbe que la question serbe serait discutée, mais pas avant le retour à Paris.²⁹ La réponse aux demandes serbes a été envoyée, à la mi-octobre 1809, par le vice-consul à Bucarest, qui s'est engagé à demeurer en relation permanente avec la Serbie. Champigny expliquait que „les grandes occupations de l'empereur qui était prêt à partir après avoir conclu la paix avec l'Autriche, ne m'ont permis de l'entretenir de cette affaire, sur laquelle je ne pourrai prendre ses ordres qu'après son retour à Paris. [...] L'empereur qui est et qui veut rester en paix avec la Porte, n'accordera sûrement pas une protection ouverte à ceux qu'elle regarde comme des rebelles. Mais, Sa Majesté ne peut pas rester entièrement indifférente au sort d'un peuple qui a montré tant de constance et de courage, et ne refusera pas à avoir avec lui quelques relations auxquelles on ne doit donner aucune publicité. Vous devez donc accueillir les ouvertures qui vous sont faites de ce côté, favoriser les communications qu'on voudra établir avec la France, faire espérer l'intérêt de l'Empereur, mais tout cela de manière à ne donner ombrage ni à la Porte ni à la Russie. [...] L'Empereur en paix avec la Porte ne peut témoigner son intérêt aux Serviens que par sa médiation. Si jamais la Porte égarée par les instigations de l'Angleterre faisait la guerre à la France, les Serviens pourraient compter sur des secours très efficaces de la part de l'Empereur. [...] Ne vous compromettez par aucun écrit, mais inspirez une confiance telle que les Serviens n'osent ou ne puissent s'en vanter publiquement. Encouragez leurs relations avec la France même par des secours d'argent lorsque cela sera nécessaire [...]”³⁰

²⁹ Voir les détails dans: Petar I. Popović, *Francusko-srpski odnosi za vreme prvog ustanka. Napoleon i Karadjordje (Les relations franco-serbes pendant la première insurrection. Napoléon et Karageorges)*, Belgrade, Ed. Kolarac 1933, pp. 110-123.

³⁰ M. de Champigny à Ledoulx, Vienne, le 17 octobre 1809, „Instructions données à M. Ledoulx au sujet des propositions serbes” dans: Auguste Boppe, *op. cit.*, doc. N° VI.

Le capitaine Vučinić est rentré à Belgrade en passant par Ljubljana, qui a été pendant un certain temps la capitale des Provinces Illyriennes. Le duc de Champigny avait l'intention de maintenir ses relations avec la Serbie par l'intermédiaire de Ljubljana, tâche dont il avait chargé le baron de Mériage qui avait été muté de Vidin sur le Danube à Ljubljana. On attendait des Serbes, dans un premier temps, qu'ils convainquent les Monténégrins de cesser leurs fréquentes incursions sur le territoire français des Bouches de Cattaro. En décembre 1809, un second délégué serbe, le capitaine Nikola Škuljević, de Mostar, a été envoyé à Ljubljana avec pour mission de transmettre un message de Karageorges affirmant l'absolue loyauté des Serbes à l'égard de Napoléon et leur souhait de mettre en oeuvre toute forme de coopération politique ou militaire.³¹

Une nouvelle sollicitation de Karageorges, transmise par Vučinić, a été adressée à Paris le 22 janvier 1810. Dans la lettre à l'empereur français, le chef serbe proposait de nouveau que la France offre sa protection à la Serbie. „Monarque, c'est à juste titre qu'on vous appelle le Grand, car de nombreux peuples vous doivent leur situation actuelle, dont ils vous sont reconnaissants, surtout ceux de l'Illyrie renaissante ou vivent nos frères.“ Dans la lettre à Champigny, il se plaignait que Napoléon n'ait pas été informé, dès son séjour à Vienne en 1809, du souhait exprimé par le peuple serbe de se placer sous la protection de la France, et annonçait qu'il enverrait Vučinić rencontrer l'empereur en personne, si cela se révélait nécessaire. Dans une note officielle, en guise de commentaire à la lettre destinée à Napoléon, il est écrit que“ [...] les Serviens étaient alors las de l'alliance des Russes et qu'ils étaient prêts à agir selon les instructions de Sa Majesté. Ils offraient de faire la paix sous la garantie que Karageorges fut reconnu chef indépendant et héréditaire de la Servie, ou bien de faire la guerre et demandaient alors des secours en armes, munitions et canonniers“.³²

Pour remettre différentes requêtes, sur ordre de Karageorges ou de sa propre initiative, Vučinić est resté à Paris de mai 1810 jusqu'au début de 1814. Napoléon l'a retenu, aux frais du gouvernement français, pour le cas où une coopération avec les Serbes se serait révélée nécessaire, bien qu'il ait douté de la possibilité de séparer les intérêts serbes de ceux de la Russie

³¹ „L'officier servien, capitaine Nicolas Skuljewitz (Škuljević), qui vient d'arriver ici en courrier a passé sur les frontières turques du quartier général de M. le Maréchal auquel il a remis une dépêche de son chef. Il m'a également apporté de la part de Czerni Georges la lettre dont copie ci-jointe.“ Auguste Boppe; doc. N° XXX, Baron de Mériage au Ministre, Laybach, le 25 avril 1810.

³² M. Gavrilović, *Ispisi (Ecrits)*, doc. N° 46 (en serbe), Karageorges à Napoléon, Belgrade le 10 (22) janvier 1810.

dans les Balkans. Sans doute à la suggestion de ses ministres auxquels Vučinić ne cessait de demander de l'aide, Napoléon, bien qu'en conflit latent avec la Russie, s'efforçait de conserver une marge de manoeuvre pour une éventuelle collaboration avec les Serbes, leur laissant espérer qu'il ne les avait pas totalement oubliés.³³

Karageorges, dans une nouvelle tentative pour ranimer l'intérêt de la France à l'égard de la question serbe, a de nouveau envoyé un second émissaire, Škuljević, à Ljubljana, pour qu'il transmette au maréchal Marmont l'appel du peuple serbe à la protection de la France. Cependant, dès septembre 1810, Napoléon a estimé que la Serbie devait être rattachée à l'Autriche.³⁴ Dépourvu de véritable soutien à Vienne comme à Paris, Karageorges a été contraint de s'adresser une nouvelle fois aux Russes avec lesquels, en dépit des déceptions subies et de leurs tentatives incessantes pour limiter son pouvoir, il n'avait pas rompu ses relations. A Paris, à l'issue des entretiens avec Vučinić, on estimait que „les Serviens, dans la position où ils sont placés, ont besoin d'une protection étrangère. S'ils n'obtiennent pas celle de la France, il est probable qu'ils s'attacheront davantage à la Russie, et leur député prévoit que l'influence qu'elle acquerrait aujourd'hui chez eux pourrait un jour décider du sort de leur pays. Il deviendrait ce que sont devenues la Moldavie et la Valachie, où la Russie n'avait d'abord qu'une simple influence, et où elle a établi par degrés sa domination directe“.³⁵

Comme il ne recevait pas de réponse directe de Paris à propos de la protection militaire et diplomatique, Karageorges, avec l'aide des nouvelles forces russes qui étaient entrées en Serbie, a récupéré les territoires perdus et remporté de nouvelles victoires. Malgré tout, dans un compte rendu de sa mission en Serbie, le baron de Mériage soulignait le fait suivant: „Czerni Georges n'aime point les Russes et désirerait la protection de la France; il a aussi fort recherché celle de la Cour d'Autriche.“³⁶

³³ Petar I. Popović. *Francusko-srpski odnosi za vreme prvog ustanka. Napoleon i Karadjordje (Les relations franco-serbes pendant la première insurrection. Napoléon et Karageorges)*, pp. 190-199.

³⁴ Dépêche de Saint-Petersbourg à Vienne, le 24 septembre 1810, M. Gavrilović. *Ispisi (Ecrits)*, doc. N° 522.

³⁵ Archives Nationales, AFIV 1689, N° 89 et 90. M. de Champigny à l'Empereur, le 27 juillet 1810; Cf. Auguste Boppe, *op. cit.*, doc. N° XXXIX.

³⁶ „Rapport général sur les missions remplies par M. le baron de Mériage, commandant-adjoint“, Paris, le 14 juillet 1811, cité dans M. Gavrilović, *Ecrits*, doc. N° 592.

La survie de la Serbie dépendait de plus en plus de l'issue des opérations russes contre les Turcs sur le Danube. La présence russe en Serbie a été établie, au début de 1811, par l'entrée d'un régiment russe dans la garnison de Belgrade et dans celles d'autres villes. Dans cette question serbe, la Russie a progressivement évincé l'Autriche de la péninsule des Balkans et est devenue le principal facteur de solution de la question d'Orient. Napoléon a considéré l'entrée des troupes russes dans la capitale serbe comme dangereuse, car la création d'un Etat serbe fort sous influence russe ferait vaciller l'Administration française en Dalmatie et encouragerait les prétentions et les espoirs d'au moins vingt millions de chrétiens orthodoxes dans les Balkans, qui, en raison de leur religion, s'adresseraient exclusivement à la Russie pour obtenir de l'aide. Pour cette raison, il estimait ne pas pouvoir tolérer le maintien de l'influence russe en Serbie, et devoir empêcher le raffermissement d'une autorité orthodoxe sur ce territoire. Il fallait donc que la Serbie revint sous autorité de la Porte, avec l'aide de l'Autriche.³⁷

Devant la menace d'une campagne militaire française, à la fin de 1811, la Russie a entamé des négociations avec la Turquie, et, en 1812, elle a signé à Bucarest un traité de paix sur le fondement du statu quo *ante bellum*, dans lequel la Serbie était mentionnée pour la première fois. L'article VIII prévoyait une amnistie pour les insurgés, le retour des garnisons turques dans les villes serbes et l'octroi de l'autonomie, mais pas de l'indépendance à la Serbie. Les chefs des insurgés ont été mécontents des stipulations du traité. L'envoyé russe s'est efforcé de les convaincre de les accepter et d'avoir confiance dans l'appui du tsar de Russie. La délégation de négociateurs s'est vite rendu compte que la Porte n'avait pas l'intention de respecter les stipulations du traité de Bucarest. Insatisfaits, les Serbes ont décidé de continuer le combat tout seuls. Le Prince de Metternich a fait savoir à la Porte qu'il convenait d'anéantir l'insurrection serbe, car elle menaçait de se propager au-delà des frontières de l'Empire ottoman. Trois armées turques sont parties, en été 1813, de Bosnie, de Serbie du sud et de Bulgarie, en direction de la Serbie. Le représentant de Karageorges à Paris a de nouveau, sans grand espoir ni succès, demandé, au nom du chef suprême, le soutien et la protection de la France.

Dans une note française portant sur la situation en Serbie en septembre 1813, un résumé est donné, avec l'opinion qu'il serait utile pour la

³⁷ *Correspondance de Napoléon Ier*, t. XXI, doc. N° 17518. Cf. Petar I. Popović, *op. cit.*, pp. 162-163.

France de jouer les médiateurs dans le conflit serbo-turc: „Ils sollicitent l'intervention ou plutôt l'appui d'une puissance étrangère intéressée à secourir leurs efforts. La Russie par son voisinage, ses prétentions sur Constantinople, l'analogie des moeurs, de la religion, et même du langage de ses habitants a du des longtemps être considérée par les Serviens comme leur protectrice naturelle; mais on sait que, après avoir pendant tout le cours de la précédente guerre favorisé leur rébellion, elle les a totalement abandonnés lors de la conclusion du dernier traité de Jassi: et la fuite de l'agent Rodofinikin que cette puissance entretenait à Belgrade, avant l'époque dont il s'agit, a suffisamment démontré aux chefs, au peuple, et même au clergé servien combien les promesses des Russes étaient fallacieuses et illusoire. Il n'est donc pas extraordinaire que ce peuple essentiellement brave tourne aujourd'hui ses regards vers l'empereur des Français et implore sa haute protection. [...] Il est certain que les affaires d'une province située au centre de l'Europe, pour ainsi dire sur les confins des possessions belligérantes, peuplée de près d'un million d'hommes, belliqueux et incapables des astuces grecques, il est certain, disons-nous que ces affaires ne sauraient être indifférentes. Leur accorder tout ce qu'ils demandent, et leur prêter des secours soit en munitions de guerre, soit en argent, serait sans doute favoriser chez eux des idées d'indépendance et des projets de révolte qui ne pourraient qu'être funestes à leur tranquillité future comme à celle de leurs voisins, mais en considération de ce que cette province est peu éloignée des possessions de S.M. en Illyrie, si l'ambassadeur de France à Constantinople recevait l'ordre d'intervenir auprès du gouvernement Turc pour procurer aux Serviens un arrangement fondé sur les conditions raisonnables, une telle démarche loin être désagréable à la Porte, serait probablement de nature à lui convenir, en ce qu'elle lui présenterait l'occasion de terminer d'une manière honorable des différends avec la Serbie, et cette démarche aurait d'un autre côté l'avantage d'attacher de plus en plus les peuples de cette contrée, ainsi que les Esclavons [habitants de Slavonie], les Monténégrins et les Illyriens en général aux intérêts de l'Empereur.“³⁸

Après la grande défaite que leur ont infligée les troupes turques plusieurs fois plus nombreuses, les chefs de l'insurrection, accompagnés par près de 110 000 civils et combattants, se sont enfuis en Autriche. En octobre 1813, les Turcs ont réoccupé la Serbie, tandis que Karageorges et la plupart des chefs rebelles, après un court séjour sur le territoire autrichien, trouvaient refuge en Russie. Le „Moniteur Universel“ a annoncé que: „Les

³⁸ „Note sur l'état actuel des affaires de la Serbie“, Paris, le 15 sept. 1813, M. Jaubert au Ministre, dans: Auguste Boppe, *op. cit.*, doc.N° LXXIV, pp.120-121.

nouvelles qui arrivent de la Serbie font un tableau bien triste de cette malheureuse province. La plupart des villages serbiens sont désertés, les villes sont ravagées, les habitants s'enfuient dans les montagnes et dans les bois, emportant tout ce qu'ils peuvent, ils maudissent les Russes, qu'ils regardent comme l'unique cause de leur infortune, et en effet ce sont eux qui ont poussé les Serbiens à la révolte, qui leur ont promis des secours, et qui les ont abandonnés."³⁹

Napoléon et Karageorge

Malgré l'impossibilité d'une coopération politique, Napoléon et Karageorges étaient liés par plusieurs questions politiques. Tout comme Napoléon, Karageorges était le représentant d'un nouveau type d'hommes d'Etat et de dirigeants nationaux qui puisaient la force de leur pouvoir dans les idées de souveraineté nationale et d'égalité de droits, dans la grandeur réelle ou potentielle de leur peuple dont l'affirmation servait de fondement à leur légitimité. Tous deux étaient d'origine modeste et d'une incontestable habileté militaire, des fils du peuple qui comprenaient celui-ci et savaient le dominer. Aussi, aux yeux de Karageorges, ni le tsar de Russie, souverain de droit divin qu'il admirait et dont il mentionnait avec fierté, au bas de nombreuses lettres, la décoration qu'il lui avait décernée - ni le monarque habsbourgeois, formellement à la tête du Saint-Empire Germanique, dont l'autorité reposait sur une légitimité historique bâtie au fil des siècles, ne constituaient des modèles politiques. Pour Karageorges, Napoléon était l'exemple du souverain qui devait sa situation à sa gloire militaire et à la confiance de son peuple. A l'instar de Napoléon, Karageorges, bien que constamment remis en cause du point de vue politique par l'oligarchie des notables locaux, était le défenseur du principe militaro-monarchique. Karageorges considérait que, vu la force de l'Etat et du peuple français, Napoléon méritait bien son autorité impériale, d'autant qu'elle avait été acquise dans un tourbillon politique et renforcée sur les champs de batailles. Karageorges se voyait dans le rôle plus modeste de „guide suprême du peuple serbe“, concevant sa légitimité de la même manière que Napoléon. Au bas des lettres rédigées en allemand, Karageorges apposait sa signature en tant que *Oberster servischer Anführer* ou encore *Oberbefehlshaber der servischer Nation*. Dans les sources françaises, il est désigné comme «Général» seule-

³⁹ “Le Moniteur Universel”, 18 décembre 1813. Dragoslav Janković, *Francuska štampa (La presse française)*, N° 707, p. 393.

ment trois fois, alors qu'il signait les lettres destinées aux officiels français sous le titre de "Chef suprême" ou bien de "Commandant en chef de la nation serbienne".⁴⁰

Les tentatives de Karageorges pour fragmenter les centres régionaux de pouvoir participaient de la même tendance à l'homogénéisation au plan national que celle introduite par Napoléon dans la société française. La détermination de Napoléon d'effectuer, au nom des droits nationaux et de la puissance politique de son peuple, d'importants changements politiques en Europe, est similaire aux efforts déployés par Karageorges en vue de réaliser dans les Balkans de considérables transformations politiques et sociales et d'éloigner les frontières des Empires existants.

En menant de front un combat contre les Turcs et une lutte pour le raffermissement de son propre pouvoir absolu, Karageorges n'est pas entré en conflit direct avec le peuple, mais seulement avec les chefs. C'est pour cela que le peuple a gardé de lui le souvenir d'un chef populaire qui, bien que de temps en temps outrecuidant, emporté et injuste, avait été contraint par la guerre d'agir avec dureté et détermination. Chez Karageorges, la tendance au pouvoir absolu n'était pas motivée uniquement par l'ambition personnelle et des capacités militaires supérieures, mais aussi par un sentiment aigu des défis de la future époque du nationalisme, ceux de l'unification nationale. Des 1805, selon les documents français, des chansons populaires célébraient Karageorges ("le héros libérateur") même en Dalmatie, où le concept de liberté s'attachait à son nom. C'est pourquoi, sauf en de rares circonstances pragmatiques, Karageorges n'appelait pas à la renaissance de l'Empire serbe, disparu au Moyen Âge, dans ses frontières qui s'étendaient au sud jusqu'au Péloponnèse, mais insistait sur le critère national, selon lequel la Hongrie du Sud et une partie des Confins militaires (*Vojna Krajina*) faisaient partie du territoire serbe au même titre que la Serbie, la Bosnie et le Monténégro.

Une lettre, adressée le 16 avril 1806 au métropolite du Monténégro, appelait à une lutte commune pour l'unification de la Serbie, de la Bosnie et du Monténégro: „Qu'une aide militaire nous parvienne au plus tôt, qu'ainsi vous attaquiez par derrière en Bosnie, que nous soulevions tous ceux qui font le signe de croix, que la Bosnie et l'Herzégovine se révoltent pour la

⁴⁰ Radoš Ljušić, *Karadjordje (Karageorges)*, vol. II, pp. 282-287.

⁴¹ Radoslav Perović, *Prvi srpski ustanak. Akta i pisma na srpskom jeziku (La première insurrection serbe. Actes et lettres en langue serbe)* vol. I, 1804-1808, Belgrade, pp. 175-177.

libération de tous les Serbes, pour que nous vainquions les infidèles et puis- sions vivre tous ensemble ainsi que Dieu nous le commande, qui nous a versé dans les veines un même sang et nous a bénis, de sorte que nous devons vivre en frères, former un seul corps, un coeur et une âme ainsi que des citoyens aimables.⁴¹ Les chefs de villages serbes qui, en 1807, s'étaient révoltés en Hongrie du sud (Voïvodine d'aujourd'hui) contre les seigneurs féodaux, attendaient de Karageorges, outre l'établissement de l'unité des Serbes, la libération des impôts féodaux exigés par les *sipahis* hongrois. Le nom de Karageorges est ainsi devenu doublement important, à la fois comme porteur du concept de liberté nationale et en tant que symbole d'égalité sociale.

Les Institutions étatiques: entre république oligarchique et monarchie militaire

Durant la période allant de 1804 à 1813, année où l'insurrection s'est achevée sans gloire par une défaite militaire et la réoccupation, la Serbie, malgré une situation de guerre permanente, a posé de solides fondations pour des institutions dignes d'un Etat moderne. La première source juridique des lois de la Serbie insurgée a été le "Nomokanon" (*Krmčija*) médiéval de Saint Sava, un recueil d'écrits juridiques byzantins retouchés et présentés dans leur traduction serbe du XIIIe siècle, que l'archiprêtre Mateja Nenadović, le premier président du *Sovjet*, a abondamment utilisés. En même temps, on a progressivement introduit dans la législation le droit coutumier de la communauté patriarcale. Avec l'arrivée de Hongrie des Serbes instruits, on a senti de plus en plus l'influence autrichienne et, dans une certaine mesure, de la législation révolutionnaire française.⁴²

La principale condition préalable à l'instauration d'un nouveau pouvoir était l'abolition des relations féodales dès le tout début de l'insurrection, et surtout, après mai 1805, quand cette abolition a été officiellement réclamée au sultan, les paysans sont devenus, *de facto*, propriétaires de la terre qu'ils cultivaient. Ils en disposaient librement, ensemble avec les parcelles libres obtenues pendant la guerre. Les rentes féodales versées aux *sipâhîs*, quelque peu réduites, ont été transformées en impôt d'Etat. Le *haraç* destiné au sultan n'a été payé que les deux premières années de l'insurrection : puis, en tant qu'impôt spécial, il a été versé dans les caisses du pouvoir local.

⁴² Mladen J. Žujović, *Le pouvoir Constituant dans les Constitutions serbes*, Paris, E. Sagot & Cie 1928, pp. 14-15.

Le système d'administration étatique s'est construit parallèlement aux succès remportés par les insurgés et à la croissance de leurs ambitions politiques. Bien que la séparation des pouvoirs en branches judiciaire, exécutive et législative n'ait pas pu être strictement définie, trois centres de pouvoir, qui reflétaient plus ou moins cette séparation en trois degrés, se sont profilés. Au sommet de la pyramide du pouvoir se trouvait le Chef suprême, porteur de la plus haute autorité dans le pays. Le *Sovjet* de Gouvernement avait, en tant qu'organe exécutif, dans un certain sens, une fonction de „gouvernement national“, tandis que, par ses compétences judiciaires (les membres de la Cour suprême faisaient partie intégrante du *Sovjet*) il agissait comme une sorte de Conseil d'Etat. Les sources françaises qualifiaient régulièrement le *Sovjet* de „Sénat“. Ce *Sovjet* exprimait les aspirations des puissants commandants militaires et des riches notables régionaux, c'est-à-dire de l'oligarchie locale qui contestait les tendances monarchiques de Karageorges.

L'Assemblée populaire, avec des fonctions essentiellement législatives, regroupait plusieurs centaines de représentants éminents du peuple : en majorité des commandants militaires et des notables de différents rangs, et, bien moins nombreux, des dignitaires religieux et des négociants en vue, ainsi que des juges et des chefs de villages. Ils représentaient le peuple de leurs districts. L'entremêlement des compétences de ces trois centres de pouvoir était compréhensible en égard au faible développement de la structure du pouvoir et aux conceptions simplistes de leur mandat. L'importance de ces institutions variait selon les rapports de forces dans la société. L'on considère qu'après 1811 „entre la loi et les ordres toute divergence est effacée“, car à cette époque le travail législatif est passé entre les mains du pouvoir exécutif. Le pouvoir judiciaire et policier était également caractérisé par „une large utilisation du droit coutumier“.

Karageorges a été nommé chef suprême (*vrhovni vožd*) de l'insurrection en 1804, par plébiscite, mais à cette occasion ses compétences n'ont pas été clairement définies, pas plus que ses relations envers les autres organes du pouvoir : l'Assemblée, en tant qu'institution traditionnelle, et les notables régionaux qui étaient considérés comme les représentants légitimes du peuple dans leurs circonscriptions. Dès sa nomination, Karageorges a affermi son pouvoir par son autorité personnelle, ses capacités militaires et ses succès à la guerre. Ce faisant, Karageorges essayait de s'imposer comme l'incontestable chef de l'Etat qui unirait commandement militaire et autorité civile. Dans ses efforts en vue d'établir un pouvoir ab-

solu dans le pays, Karageorges a dû faire face à la jalousie et à la rivalité des commandants régionaux qui ne le reconnaissaient que comme commandant en chef des troupes, et souvent à contrecœur. Cependant, Karageorges ne cessait de consolider son pouvoir. Malgré de fortes résistances, il a été reconnu en 1804 comme chef suprême, pour être nommé, en 1808, souverain héréditaire, et confirme en 1811 dans cette double dignité à la fois par les autorités civiles et militaires.

Les attributions du *Vožd* étaient les suivantes: en premier lieu, le commandement militaire, dans l'exercice duquel, le plus souvent en accord avec les autres notables ainsi qu'avec les chefs militaires, il décidait des opérations de guerre. Ensuite, de concert avec le *Sovjet* et l'Assemblée, Karageorges déterminait la politique étrangère et, en tant que chef de l'Etat, il entretenait une correspondance avec l'étranger. Dans le domaine de l'administration, le *Vožd* nommait les *knez* (chefs locaux), ainsi que différents fonctionnaires de l'Etat, délivrait les passeports, dispensait de corvée, assemblait les recrues, etc.

La création du *Praviteljstvujušči Sovjet* a résulté d'une initiative de la diplomatie russe. Le Prince Adam Czartoryski, ministre des Affaires étrangères, a suggéré en 1804 à la première délégation serbe à Saint-Petersbourg de créer un organe collectif de pouvoir „car ni la Russie ni aucun autre Etat ne voudra correspondre avec un seul homme, mais avec un peuple et un Synode“. Pour fonder un Synode on a du attendre encore un peu car les opérations militaires avaient la priorité. Après la victoire serbe remportée sur l'armée du sultan à Ivankovac en 1805, une assemblée d'environ mille hommes a été convoquée au monastère de Bogovadja, à l'initiative de quelques chefs et à l'insu de Karageorges. Les raisons de sa tenue étaient doubles : les notables souhaitaient une limitation du pouvoir du *Vožd* (qu'il fallait réduire au seul commandement militaire); d'un autre côté, par la création d'un synode, organe du pouvoir central de l'Etat, il fallait établir l'ordre et une certaine réglementation dans le pays.

En juin 1805, la presse, d'abord en Autriche puis en France, a annoncé la prochaine adoption d'une Constitution provisoire en Serbie: „une Constitution provisoire dont voici un aperçu: la province de Serbie est divisée en douze sections nahis, à chacune desquelles est établi un préposé. Les douze préposés et le général en chef [Karageorges] régleront et décideront entre eux tout ce qui concerne le gouvernement du pays“. ⁴³ Ces

⁴³ Dragoslav Janković, *Francuska štampa o Prvom srpskom ustanku (La première insurrection dans la presse française)*, p. 108.

informations ont été fournies, par l'intermédiaire de leurs amis en Autriche (le métropolite de Sremski Karlovci, Stevan Stratimirović), par les notables de Serbie qui se préparaient à effectuer ce pas important, qui n'avait pas l'aval de Karageorges. Le chef suprême n'a pas répondu à l'appel mais a convoqué une autre assemblée dans le village de Borak le 15 août 1805. Cette assemblée a décidé de la création du *Sovjet*, avec finalement l'accord de Karageorges qui, pour bien montrer son autorité, en a personnellement désigné le siège (le monastère de Voljavča).

En novembre 1805, le *Sovjet* a été transféré à Smederevo, „la ville de nos tsars et de nos despotes“. Le choix de Smederevo, capitale médiévale du despotat, marquait symboliquement la renaissance de l'Etat national. Le *Sovjet*, qui siégeait sous un grand portrait du tsar Etienne Dušan (1331-1355), a nommé à sa présidence l'archiprêtre Mateja Nenadović, le représentant d'une famille qui avait donné les *voïvodes* les plus influents lors de la première phase de l'insurrection, et comme secrétaire un homme qui a également rédigé le projet de règlement du *Sovjet*, Božidar Jugović, un Serbe de Hongrie, docteur en droit de l'université de Pest et professeur de droit constitutionnel à l'université de Kharkov.

Jusqu'en 1811, le *Sovjet* a revêtu essentiellement un caractère de représentation : ses membres étaient les représentants de leurs districts (*nahyas*), au nombre de 12, mais lorsque 6 nouveaux districts ont été libérés, ils n'ont pas pu envoyer de délégués au *Sovjet*. Dans sa composition première, le *Sovjet* ne comprenait que les chefs rassemblés par l'archiprêtre Mateja, puis il s'est élargi à des membres choisis par les assemblées de districts qui, après les élections, leur remettaient un mandat. Contemporain et témoin, Vuk St. Karadžić affirmait qu'«étaient choisis pour faire partie du *Sovjet* „des gens honnêtes, intelligents, calmes et murs, qui connaissent le peuple et ses affaires“. Tous les membres du *Sovjet* à l'exception d'un citadin, étaient des paysans, en majorité de riches marchands de bestiaux. Les grands *voïvodes*, les chefs militaires en vue (en même temps notables régionaux) n'entraient pas au *Sovjet*, mais assuraient l'élection de leurs candidats par les assemblées régionales.⁴⁴ Outre les représentants des districts, des gens instruits qui ne représentaient aucune région mais jouissaient d'un grand prestige dans le peuple (Dositelj Obradović, Petar Ičko, Petar Novaković

⁴⁴ Dragoslav Janković, „Gouvernés et gouvernants en Serbie de 1804-1918“, discours de la Société Jean Bodin, t. XXVII: *Gouvernés et Gouvernants*, Bruxelles 1966, pp.101-106. Cf. aussi Dragoslav Janković, *Praviteljstvujušči sovjet* (Le Conseil de gouvernement), *Istorijski glasnik*, vol. 1-2, Belgrade 1954.

Čardaklija) composaient le *Sovjet*. Celui-ci s'efforçait sans cesse de limiter le pouvoir de Karageorges. La presse française notait que „Il s'était formé à Semendria [Smederevo] un synode, présidé par l'évêque de Serbie et composé d'un protopope et de plusieurs grands propriétaires de la province. Cette assemblée s'annonçait comme représentant la nation serbienne, et voulait, en conséquence, exercer autorité et donner des ordres en matière civile et militaire”.⁴⁵ Avec le temps, le choix des membres du *Sovjet* s'est de plus en plus réduit aux hommes fidèles à Karageorges et, à partir de 1811, les membres de cette institution n'ont plus été élus, mais nommés par décret par Karageorges. Par la réforme constitutionnelle de 1811, Karageorges est également devenu le président du *Sovjet*.

Les compétences de cet organe, qui, pour toute décision importante, devait obtenir l'accord de Karageorges en personne, étaient larges et variées : elles allaient du domaine judiciaire et financier jusqu'au terrain administratif et militaire. Durant la première année de son travail, le *Sovjet* a surtout exercé une activité judiciaire, à la fois en tant que tribunal de première instance et cour suprême. Ce n'est qu'après 1805 que l'on a commencé à organiser un réseau judiciaire sur le territoire libéré. Les instructions concernant cette organisation judiciaire et la procédure à appliquer ont été envoyées en deux fois, d'abord en 1805, puis en 1807. L'on a également mis sur pied un appareil policier qui a été mis sous le contrôle direct du *Sovjet*. Outre l'organisation du réseau judiciaire et policier, l'approvisionnement de l'armée, les prévisions budgétaires et la collecte des ressources publiques, le *Sovjet* effectuait des travaux d'organisation dans le domaine ecclésiastique et éducatif, rendant des ordonnances qui, avec le temps, sont devenues l'embryon du code de lois du pays. Le code pénal de Karageorges, comprenant 38 articles, est entré en vigueur vers 1810. Le *Sovjet* s'occupait souvent de tâches qui relevaient de la compétence de différents ministères - depuis la défense, les affaires étrangères et le commerce jusqu'aux finances et aux affaires intérieures. A partir de 1807, sous l'influence de Dositej Obradović, le *Sovjet* s'est également consacré à l'instruction publique, décidant de l'ouverture d'école dans les villes et les villages d'une certaine importance, puis autorisant la création d'une Grande Ecole [Université] à Belgrade. Le *Sovjet* prenait également des décisions qui impliquaient une initiative législative, des fonctions gouvernementales et autorité d'une cour suprême. Alors que Karageorges s'efforçait de le

⁴⁵ “Le Journal de l'Empire”, 11 octobre 1806.

réduire à un rôle de *chancellerie* personnel, de secrétariat du souverain, le *Sovjet* aspirait vainement à devenir l'organe suprême du pouvoir dirigé par les *voïvodes*.

Cette institution traditionnelle - l'Assemblée populaire - était un corps particulier qui se réunissait selon les besoins pour prendre des décisions importantes pour la collectivité serbe. Son rayon d'action n'était pas défini avec précision. Bien que n'étant pas un organe législatif classique, l'Assemblée décidait à la majorité des voix des plus importantes questions en matière de politique étrangère et intérieure. Ce sont les questions de politique extérieure qui dominaient: la conclusion d'alliances militaires ou politiques, le choix des membres des délégations qui devaient partir pour Vienne, Saint-Petersbourg ou Constantinople. Outre les décisions de politique étrangère, l'Assemblée exerçait également des compétences en matière financière: les notables remettaient aux caisses de l'Etat pendant les séances le reliquat de fonds collectés pour impôt, puis on établissait et adoptait la liste des dépenses pour l'armée, la guerre, le matériel, la nourriture et les hôpitaux. En même temps, l'Assemblée avait pour fonction de rendre des jugements dans les litiges politiques et judiciaires importants, moins souvent dans les affaires pénales, et seulement de temps en temps dans les actions civiles.

L'Assemblée populaire se réunissait sporadiquement au début de l'insurrection, mais, à partir de 1808, elle s'est réunie régulièrement, le premier janvier de chaque année. Pendant les dix années d'existence de l'autorité insurrectionnelle, l'Assemblée a été convoquée en tout 17 fois. Elle fonctionnait comme une assemblée de notables: une réunion de commandants militaires, de chefs régionaux, de dignitaires religieux et de négociants en vue. Elle avait un caractère représentatif car elle comprenait des représentants de toutes les couches de la population et de tous les districts. Cette institution impliquait, de par sa composition même, une égalité de droits de tous les Serbes, et confirmait de facto que les paysans qui travaillaient la terre en étaient propriétaires. Des coutumes turques, il n'était resté que la corvée, justifiée par les nécessités de la guerre. Dès 1807, on a commencé à appliquer les décisions du *Sovjet* concernant la mise en vente aux enchères de tous les biens immobiliers des anciens *sipahis* turcs, exception faite des domaines rattachés aux monastères.

L'Assemblée était toujours convoquée à la demande de Karageorges qui en fixait l'ordre du jour, présidait les séances et, avec les notables, prenait les décisions qui devenaient alors obligatoires pour tous. Dans les convoca-

tions à l'Assemblée, Karageorges désignait habituellement celle-ci comme la réunion de tous les chefs ou bien comme „le rassemblement général de tous les chefs de notre Etat“. Outre les *voïvodes*, les *knez* locaux et les représentants de l'Eglise, prenaient part aux réunions de l'Assemblée les chefs du peuple qui devaient être élus juges, et certains riches négociants d'Autriche qui approvisionnaient les insurgés en armes et en munitions étaient amenés à donner leur avis (session de l'Assemblée à Ostružnica en avril 1804), ainsi que les membres du *Sovjet* (par exemple lors de la réunion de l'Assemblée à Smederevo en 1805), mais l'Assemblée a eu sa composition la plus large en 1812 lorsqu'on a convoqué au monastère de Vračevšnica „tous les *voïvodes* avec leurs capitaines territoriaux et leurs sergents, tous les magistrats présidents, toute la Haute Cour populaire“. Selon leur rang et leur importance dans l'Etat insurgé, les notables étaient accompagnés d'un certain nombre (parfois plusieurs centaines) d'hommes armés et portant des tenus d'apparat, venant de leur district. La présence d'un grand nombre de partisans de certaines notables rendait parfois impossible, en raison des pressions exercées et des menaces proférées, une prise de décision libre par l'Assemblée. Lors de la réunion de 1810, Jakov Nenadović, le plus grand notable de la Serbie de l'Ouest, disposait d'une suite armée de plus de 600 hommes. Avec son aide il a réussi à s'imposer au poste de président du *Sovjet*, à la place du *hospodar* Mladen Milovanović, candidat qui jouissait de la confiance de Karageorges. Pour cette raison, celui-ci a strictement limité, à partir de 1810, le nombre d'accompagnateurs des participants officiels aux séances de l'Assemblée.

La couche des notables qui composaient l'Assemblée se divisait selon les mérites, la richesse et l'influence, en *hospodars*, grands *voïvodes* et *voïvodes*. D'après le Protocole du chancellerie de Karageorges (1812-1813), l'on comptait au total en Serbie 32 *hospodars*. La moitié d'entre eux portaient le titre de *voïvode*, cinq étaient députés (dont un en même temps *voïvode*), quatre autres étaient juges à la Haute Cour populaire, deux étaient de hauts dignitaires ecclésiastiques (dont un portait également le titre de *voïvode*), un était ministre (avec trois autres qui possédaient le titre de *voïvode*), un marchand et „le premier secrétaire du chef suprême serbe“, Janićije D. Djurić.⁴⁶

⁴⁶ Mile Nedeljković - Milan Stanković: *Delovodni protokol Karadjordja Petrovića* (Le protocole de Karageorges Petrović), Kragujevac-Topola 1988, pp. 192-196, avec la liste des *voïvodes* (Première édition: Belgrade 1848).

Le nombre de *voïvodes* a varié, selon les notes prises par les témoins, de soixante-cinq à soixante-quinze puis cent dix, alors que selon le Protocole (1812-1813) il s'élevait à quatre-vingt-cinq. C'est en 1811 que l'on a nommé le plus de *voïvodes*, afin d'empêcher, par ce morcellement, que se développe le particularisme régional à l'instigation des grands *voïvodes*. Alors, d'après le témoignage de Vuk Karadžić, on a désigné dans trois districts plus de dix *voïvodes* - de petits commandants que les vieux *voïvodes* regardaient de haut et avec mépris. Le nombre total de *voïvodes*, y compris ceux nommés après 1811, avoisinait 150. La majorité, à l'exception d'une vingtaine de chefs locaux d'avant l'insurrection, était, selon les dires de leurs contemporains, „des gens ordinaires issus du peuple, des mêmes villages et chaumières“.⁴⁷

Les deux dernières réunions de l'Assemblée, en 1812 et en 1813, ont été consacrées aux principales questions de politique étrangère. Lors de l'Assemblée qui s'est tenue dans le monastère de Vračevšnica en 1812, on a exposé aux représentants du peuple les stipulations du traité de Bucarest qui concernaient le statut de la Serbie, et, au cours de la dernière session de l'Assemblée, tenue en janvier 1813 à Kragujevac, il a été décidé de repousser les conditions posées par la Turquie à la conclusion de la paix, et de poursuivre la guerre.

En entrant en conflit, en 1807-1808, avec les fraction pro-russe et pro-autrichienne du *Sovjet*, Karageorges a renforcé sa position, en fondant en même temps de nouvelles institutions étatiques. Proclamé guide suprême héréditaire de la Serbie aux réunions de Topola et de Belgrade, Karageorges a édicté un *Acte constitutionnel* dans lequel il s'engageait vaguement à gouverner le pays en accord avec l'Assemblée et le *Sovjet*. Cet Acte a posé les fondations d'un pouvoir monarchique, mais, en même temps, il a instauré les bases d'un système représentatif. Les organes de ce système étaient l'Assemblée et le *Sovjet* qui formait une sorte de „gouvernement national“. Cet acte supprimait aussi l'autogestion des *knez* établie dès 1793, pratiquement consacrée en 1804, au début de l'insurrection. Les journaux français écrivaient alors : „Il a continué de se rassembler à Belgrade un grand nombre de Serviens auprès de Czerni Georges (...) qui, d'après une très grande majorité de voix, a été mis, par le sénat servien, dans une position beaucoup plus avantageuse pour l'exécution de ses plans relatifs au royaume de Servie“.⁴⁸

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ “La Gazette de France”, 7 janvier 1810; Dragoslav Janković, *Francuska štampa (La presse française)*, p. 303.

La nouvelle organisation constitutionnelle, qui a donné de grands pouvoirs à Karageorges, a été mise en oeuvre en 1811. Dans son Discours prononcé devant l'Assemblée réunie à Belgrade, Karageorges a accusé les notables capricieux de ne pas avoir respecté le serment d'allégeance qu'ils avaient prêté au *Vožd* en 1808, le *Sovjet* de ne pas s'être acquitté de ses taches et les chefs de ne pas avoir tenu compte, à cause de leurs rivalités mutuelles, des décisions du *Sovjet* et du *Vožd* lui-même.⁴⁹ C'est pour cette raison que les décisions de l'Assemblée ont fortement raffermi le pouvoir de Karageorges. Un jour avant l'adoption de la loi constitutionnelle, les membres du *Sovjet* et les chefs militaires prêtaient serment de fidélité à Karageorges, „à sa descendance légitime et à la Patrie“.⁵⁰ Le *Sovjet* était divisé en six ministères: justice, affaires intérieures, affaires étrangères, finances, armée et instruction publique. Les décisions de l'Assemblée prévoyaient que chaque ministère serait responsable de son travail. Tous les ministres étaient de rang égal et avaient obligation de coordonner leurs activités, mais toujours sous le contrôle de Karageorges lui-même.

L'organisation militaire, fondée sur la division en *srez* (arrondissements) d'administration militaire, a été définitivement instaurée par les réformes de 1811. Karageorges a supprimé l'appellation „grand *voivode*“ et a nommé toute une série de „petits“ *voivodes*, ce qui lui a permis d'écartier la menace des prétentions oligarchiques des plus éminents chefs de l'insurrection. Par l'introduction d'une administration militaire centralisée, la Serbie a commencé à se doter des contours d'un Etat moderne. De cette façon, Karageorges a éliminé le pluralisme des petits centres de pouvoir qui revêtaient une grande importance dans l'organisation des opérations militaires et de la résistance aux Turcs.⁵¹

L'influence française sur les idées politiques et la législation des insurgés (1804-1813)

Le premier projet d'organisation constitutionnelle de la Serbie a été réalisé, pour l'archiprêtre Mateja Nenadović, par Boža Grujović (qui a „ser-

⁴⁹ Le texte de son discours dans: Stojan Novaković, *Ustavno pitanje i zakoni Karadjordjeva vremena. Studija o postanju i razviću vrhovne i središnje vlasti u Srbiji 1805-1811 (La question constitutionnelle et les lois de l'époque de Karageorges. Etudes de la genèse et du développement des pouvoirs suprême et intermédiaire en Serbie 1805-1811)*, Belgrade, Zadužbina I. Kolarca 1907, pp. 88-89.

⁵⁰ M. J. Žujović, *op.cit.*, p.36.

⁵¹ Emile Haumont, „L'armée de Karageorges“, *Yougoslavie*, Paris 1927, pp. 279-305.

bisé" son véritable nom, Teodor Filipović), un Serbe de Hongrie du sud. Ce „Discours“, inspiré par les idées des Lumières et les principes de la Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789, contenait des dispositions claires à propos de l'autorité de la loi et de l'égalité des citoyens devant la loi.

„La loi est la volonté du *vilayet*, qui régit le *vilayet* entier dans tous les domaines, ordonnant le bien et empêchant le mal. [...] Même les hospodars, les chefs, le *Sovjet*, le clergé et l'armée, ainsi que tout le peuple, doivent se soumettre à la loi, et ce à une seule et même loi [...] Nous devons édifier et bien renforcer en Serbie [...] la raison et la justice [...] et cette loi sage et juste doit devenir notre premier maître et guide [...]. Elle nous défendra et nous permettra de conserver notre liberté et notre volonté. [...] Là où la Constitution est bonne, c'est-à-dire là où l'organisation des lois est bonne, et où l'administration sous l'autorité de la loi est bonne, là se trouve la liberté. [...] Le premier devoir du chef est de faire en sorte que dans le *vilayet* chacun jouisse de la sécurité pour soi, sa vie, ses enfants et sa femme, sa demeure, ses biens et son honneur. [...] Le deuxième devoir du chef est de libérer les asservis et de protéger la liberté du *vilayet*. Il vaut mieux ne pas vivre que de vivre dans l'esclavage. [...] C'est la liberté, la liberté, qui fait de nous des hommes.“⁵²

La solution de Grujovic relevait d'un troisième concept du système politique en Serbie, qui concevait le pouvoir comme un partage plus équitable du pouvoir politique. Les deux conceptions précédentes se situaient entre l'absolutisme monarchique et l'oligarchie régionale. Karageorges souhaitait l'instauration d'un pouvoir central fort et indivisible dans lequel les autorités inférieures de l'administration étatique seraient seulement les exécutantes de ses ordres. Au contraire, les notables régionaux concevaient le pouvoir en Serbie comme une fédération de petites régions.

Les solutions inspirées par la diplomatie russe savaient directement le pouvoir de Karageorges. D'abord, en août 1807, les „Fondements d'administration serbe“ ont été rédigés, en collaboration avec la fraction pro-russe des notables, par le représentant russe en Serbie, Konstantin Rodofinikin. D'après ce projet, le Sénat Législatif Serbe aurait obtenu les pouvoirs les plus étendus, tandis que Karageorges aurait été pratiquement privé

⁵² M. J. Žujović, *op. cit.*, pp. 17-19; Jaša M. Prodanović, *Istorija političkih stranka i struja u Srbiji (Histoire des partis et courants politiques en Serbie)*, vol. I, Belgrade, Prosveta 1947) pp. 23-25.

de toute autorité, malgré son titre de „Prince éclairé“. Toutes les ressources publiques auraient été placées sous le contrôle du Sénat, qui aurait nommé les chefs militaires et aurait eu le pouvoir de conclure des traités de paix et de déclarer la guerre. Selon le projet constitutionnel de Konstantin Rodofinikin, Karageorges aurait été „seulement une figure représentative dépourvue de tout pouvoir réel. Il était facile de se rendre compte que ce Prince sans poids politique aurait été facile à destituer, car le projet ne disait mot ni d'un trône héréditaire, ni d'une permanence au pouvoir de la famille ou de lui-même“. ⁵³ Formellement, la Serbie a pris la forme d'une monarchie constitutionnelle alors que pratiquement elle devait être organisée en république oligarchique. Cependant, cette loi constitutionnelle, qui rappelait dans une certaine mesure le statut de la principauté de Roumanie, n'est pas entrée en vigueur car elle n'a pas reçu l'accord du tsar de Russie. ⁵⁴

Le conflit avec les notables qui s'appuyaient sur la Russie a été réglé pendant l'hiver 1808, quand Karageorges a publié l'Acte Constitutionnel qui lui donnait des pouvoirs monarchiques, tandis que le Sénat était réduit à un rôle consultatif et ne conservait que ses attributions judiciaires. La loi constitutionnelle s'inspirait des pouvoirs de Napoléon en période de guerre, adaptés aux besoins et aux possibilités du milieu serbe.

Aux côtés de Boža Grujović, on trouvait engagé pour l'application des doctrines françaises le premier ministre de l'Instruction publique de Serbie, Dositej Obradović, un franc-maçon qui, en quatre années de séjour en Serbie (1808-1811), a fondé les conceptions de son développement sur la mise en oeuvre des solutions qu'incarnaient les Lumières. Bien que traditionnellement considéré comme un représentant du „josphisme“, la variante autrichienne des Lumières, Dositej, surnomme „le Voltaire serbe“, a été le premier Serbe qui ait séparé la confession de la nation, en glorifiant, dans une prise de position anticléricale conséquente, l'unité d'origine, de langue et de culture en tant que fondement de l'identité nationale. ⁵⁵ Dositej

⁵³ Stojan Novaković, *Ustavno pitanje i zakoni Karadjordjeva vremena. Studija o postanju i razviku vrhovne i središnje vlasti u Srbiji 1805-1811* (La question constitutionnelle et les lois de l'époque de Karageorges. Etudes de la genèse et du développement des pouvoirs suprême et intermédiaire en Serbie 1805-1811, p. 55.

⁵⁴ „Au point de vue politique, on aurait encore pu concevoir une chambre haute, composée de membres dont les fonctions soient héréditaires, si le peuple avait conservé des droits politiques dans la Skoupchtina, devenues corps législatif. Si le système dans cette Constitution [...] centralisait tous les pouvoirs entre les mains d'une Chambre haute“. (Mladen J. Žujović, *op. cit.* p.31).

⁵⁵ Cf. les mémoires de Dositej Obradović, *La vie et l'aventure*, Lausanne, L'Age d'Homme 1990.

défendait le principe monarchique, tout en proclamant bien fort le règne du droit, fondé sur l'égalité de tous les citoyens au sein de l'Etat. Dositej ne rejetait pas les expériences de la Révolution française qui affirmaient les principes de nation, des Lumières et de liberté. L'égalité civique, l'abolition des relations féodales et la libre propriété paysanne faisaient partie des principes que Dositej, dans ses fonctions de premier ministre de l'Instruction publique de Serbie et de professeur à la Grande Ecole (à partir de 1808), a clairement et passionnément défendus. Aussi est-il tout à fait possible que ce soit justement sous son influence et à son instigation que Karageorges ait décidé de s'adresser à Napoléon.⁵⁶

La tentative d'établissement de liens avec la France, dans le domaine politique mais aussi juridique, est illustrée par la décision du *Sovjet*, dont Dositej faisait partie, et de Karageorges lui-même, de se procurer et de faire traduire le Code Napoléon.⁵⁷ La crise de l'insurrection en 1812-1813 a empêché la traduction et l'application du Code Napoléon. Un exemplaire a été acheté à Ljubljana et ordre a été donné d'entreprendre sa traduction. Si l'insurrection n'avait pas été brisée en 1813, l'influence intellectuelle de la France aurait certainement été présente, au moins sur le plan législatif.

Une certaine influence de la législation française est aisément reconnaissable dans la Loi de Karageorges (*Karadjordjev zakonik*), qui est entrée en vigueur entre 1807 et 1810 et a été appliquée avec un zèle variable dans différents districts. La „Loi de Karageorges“ était un mélange de disposition pénales, militaires et civiles, de règles concernant les relations privées et le droit public. Outre les dispositions prévoyant un châtement sévère pour tous ceux qui „diraient du mal de l'administration et de l'Etat serbe“, cette loi organisait les relations entre le peuple et ses chefs. Le peuple n'avait pas le droit de choisir et de révoquer librement les chefs militaires, mais il pouvait élire certains organes du pouvoir: les juges, les maires des villages et les chefs de districts. Les chefs ne pouvaient être destitués que si leur culpabilité était prouvée et ce par une décision „du tribunal et de la haute autorité“. Les droits de chaque individu dans ses relations avec les chefs étaient expressément protégés: tout Serbe pouvait se plaindre de toute

⁵⁶ Cyprien Robert, „Le monde gréco-slave“, *La Revue des Deux Mondes*, vol. I, Paris 1843, p.822.

⁵⁷ „Czerni Georges et le Sénat Servien ont fait acheter ici (Ljubljana-Laybach). Ils ont demandé aussi le code criminel afin d'y puiser des lois pour leur pays.“ Auguste Boppe, *op. cit.* Laybach, le 25 avril 1810.

injustice subie, et le chef dont il aurait été prouvé qu'il avait agi injustement envers un citoyen serait condamné pour avoir agi „contre la loi du peuple“. ⁵⁸ La loi de Karageorges (ou son code, ainsi que l'appellent certains juristes) interdisait le travail forcé (la corvée) au profit des notables locaux.

Bien que la Révolution française ait semblé avoir tourné la page après l'abrogation du Consulat et le couronnement de Napoléon comme empereur, son influence sur la Serbie, indirecte mais de poids, se manifestait sur le plan des idées et par des contacts politiques directs avec l'Empire. Fondé sur une lutte contre le féodalisme et pour la souveraineté nationale, l'insurrection serbe était jusqu'à un certain point issue des mêmes principes qui avaient donné le jour à la Révolution française. L'abolition des privilèges, l'affaiblissement du pouvoir royal et l'institutionnalisation des droits de la nation constituaient les principales revendications de la Révolution française. En Serbie, la suppression des abus et l'affaiblissement du pouvoir du sultan signifiaient l'abolition du système ottoman, ce qui impliquait l'indépendance nationale. L'institutionnalisation des droits du peuple dans une Serbie agraire a été, d'après les témoignages des contemporains, très bien accueillie, car correspondant parfaitement à la mentalité égalitaire du système patriarcal. Toutefois, l'insurrection serbe est restée, pour des raisons géopolitiques, dans l'ombre profonde des guerres napoléoniennes, liée, avant tout, à l'ensemble des intérêts russes dans l'Europe du Sud-Est.

La révolution serbe, ainsi que Leopold von Ranke appelait l'insurrection lancée par Karageorges, ⁵⁹ a cependant marqué le début du processus d'émancipation nationale des peuples balkaniques, qui, opposé à l'ordre ottoman, avec l'aspiration à la création d'Etats nationaux, allait également revêtir un caractère de transformation sociale fondamentale. Le principe de nationalité, pris comme modèle universel de renaissance des Etats nationaux, est devenu la nouvelle doctrine politique qui allait déterminer de manière durable les relations des Serbes à l'égard la monarchie multi-ethnique des Habsbourg, Empire dont l'ordre reposait sur des droits féodaux et un légitimisme dynastique. Le modèle jacobin de l'Etat nation - la renaissance de l'Etat serbe sur le principe de la souveraineté de la nation -

⁵⁸ On a conservé environ 30 articles de cette loi; il manque les articles de 1 à 8 et de 11 à 13. Aleksandar Solovjev, „O Karadjordjevom zakonu“ (“Du code de Karageorges”), *Arhiv za pravne i društvene nauke (Archives des sciences juridiques et sociales)*, Belgrade, 25 mai 1932.

⁵⁹ Leopold von Ranke, *Die serbische Revolution*, Hamburg, Perthes 1829.

combiné avec la conception allemande du *Volk* en tant que communauté de langue, de traditions, de coutumes et d'histoire, en se fondant en une seule doctrine, est devenu une direction durable des aspirations serbes au cours de cent années ultérieures. Pour toutes ces raisons, l'opinion, mise en évidence à plusieurs reprises, selon laquelle la révolution serbe a été une Révolution française adaptée aux réalités balkaniques, a beaucoup de valeur.

ФРАНЦУСКА И СРБИЈА 1804-1813

Резиме

Српска револуција је од сељачке буне 1804. убрзо прерасла у револуционарни рат заснован на тежњи за државном и националном самосталношћу. Она је у свим својим фазама била прожета основним идејама проистеклим из француске револуције, да би, по укупном знажењу и сагласно локалним условима, прерасла у балканску варијанту француске револуције, с тезњом за националном слободом и социјалном једнакошћу. Српски устаници, на желу с Карађорђе, обраћали су се, у више наврата, француском императору Наполеону и његовој „великој нацији“ за политичку заштиту и војну подршку у борби с Турцима, али су покушаји сарадње на политичком плану остали ограничени геополитичком везаношћу устаничке Србије за руске интересе на Балкану. Карађорђеви изасланици у Паризу, међутим, остао је, ипак, до краја Првог српског устанка у француској престоници, у безизгледном ишчекивању могућности за француско-српску сарадњу.

Мирко ПЕТРОВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

КЛЕРИКАЛНИ ПРОГРАМ РИМОКАТОЛИЧКЕ ЦРКВЕ У ХРВАТскоЈ ЗА XX ВЕК

Апстракт: Први хрватски католички конгрес одржан је од 3. до 5. септембра 1900. године у Загребу. Конгрес је усвојио осам резолуција преко којих је исказан клерикални програм Римокатоличке цркве у Хрватској за наредни век. Клерикални програм се заснивао на идеји да Римокатоличка црква преко епископата постане носилац арбитражне власти на свим подручјима друштвеног живота. Епископат би на тај начин постао најзначајнији чинилац у хрватском друштву, који би одлучивао о свим друштвеним догађајима, а посебно оним догађајима који имају политички значај и односе се на национални покрет.

Суочена са технолошким развојем друштва, доминантним утицајем идеологије грађанског либерализма, слабљењем интензитета веровања, верским индиферентизмом, Римокатоличка црква је у последњим деценијама XIX века почела да изграђује један велики идеолошки систем чији је задатак био да преко пораста социјалне, културне и политичке улоге цркве и даље задржи доминантно место у организовању друштвеног живота. Целокупни систем (братовштина, конгрегација, католичких друштава, спортичких слетова, верских школа, штампе публицистике, књижевности, теолошке науке итд.) требало је да обезбеди очување црквеног интереса у свим областима друштвеног, политичког и јавног живота, као и да држави наметне циљеве и политику у складу са учењем Римокатоличке цркве.¹

¹ О томе подробије Екмечић 1989; Коренић 1905; Љубодраг, Жутић 1992.

Папа Леон XIII изразио је жељу да се сав хришћански свет на крају XIX века на посебан начин поклони Исусу Христу, Богу и Спаситељу. Тај поклон би се испољавао у јавним манифестацијама, како би се на тај начин у хришћанском свету јавно показао хришћански живот и вера у Исуса Христа. Црква је у народу морала да пробуди религиозни живот помоћу пучких мисија, духовних вежби, католичких састанака оснивањем нових братовштина и хришћанских добротворних завода.²

На католичким састанцима који су одржани крајем XIX века у великом броју држава усвојене су начелне поставке политике Римокатоличке цркве према најважнијим друштвеним питањима. Ту је, у ствари, за наредни век одређена стратегија Римокатоличке цркве у односу на најважније сегменте друштвеног живота дате државе.

Први хрватски католички састанак одржан је од 3. до 5. септембра 1900. године у Загребу. У раду конгреса учествовали су високи црквени достојанственици и угледне личности из културног и политичког живота хрватског друштва. У свом поздравном говору председник конгреса, гроф Мирослав Кулмер, формулисао је неколико идеја које су означавале суштину окушљања хрватских католика: „Ми и једни и други“ видимо сваки дан, како се слабе осећаји верски, како се све више шири индиферентизам - те како се плод тог индиферентизма показује у својим посљедицама у свакој грани нашег народног живота.

Ако нас ови појави узнемирују - као кршћане у обће а као католике на посе - они нас морају забринути као свјесне Хрвате - као мужеве који љубимо ову грудну земље - која се и данас правом поноси тим - што ју прозваше часним именом 'Antemurale christianitatis'.

Стога као католици и као Хрвати, треба да се замислимо, прије него буде прекасно, и то озбиљно замислимо, каков да устук учинимо том индиферентизму, том слабљењу вјерских осећаја.

Ја високо поштована господо писам зван да избројим средства, којима би се могла излјечити, многе штетне последице, које се појављују у народу нашем - или због млохавости у вјери или због религиозног индиферентизма - рећи ћу ипак једно: била та средства која му драго - она неће бити од велике користи за цео народ не буде ли проведена суставно, не буде ли сав наш приватни и јавни живот тражно најчвршћи ослонац на оним узвишеним начелима што их учи кршћанство у обће, а света католичка црква напосе.

² Коренић, 1905. XV - XVI.

³ Ова Кулмерова формулација односила се и на световна и на духовна лица.

На овој подлози почива и овај наш састанак, и он ће попут других сличних настојати, да освјежи вјерску свијест, да буди и потиче многе на активност у вјерском животу - да се створи све то веће занимање за праве идеале - да докаже, како без тих идеала нема праве среће ни појединцу ни народу - како без њих нема правог напретка ни у једној грани јавног нашег живота.⁴

Основни задатак Конгреса састојао се у томе да одреди главне правце за један широко замисљен католички покрет, који је требало да функционише на темељу јединствених и за све учеснике обавезујућих начела и који је имао амбицију да обухвати целокупан хрватски народ. Конгрес је усвојио осам резолуција, преко којих је исказан клерикални програм Римокатоличке цркве у Хрватској за наредни век. Клерикални програм се заснивао на идеји да Римокатоличка црква преко епископата постане носилац арбитражне власти на свим подручјима друштвеног живота. Епископат би на тај начин постао најзначајнији чинилац у хрватском друштву, који би одлучивао о свим друштвеним догађајима, а посебно оним догађајима који имају политички значај и односе се на национални покрет.⁵

Кључно полазиште у политици хрватског епископата према држави током XX века представља резолуција која је на конгресу донета поводом питања односа између државе и Римокатоличке цркве. У „Резолуцији о односију државе спрема цркве“ наглашава се: „Први хрватски католички конгрес, одржан у Загребу дана 3, 4 и 5. рујна 1900, створио је гледе одношаја између државе и католичке цркве следеће закључке:

1. Држава и црква су од Бога.
2. Држави повјерена је Богом поглавито скрб за грађанске, свјетске, а цркви поглавито за вјерске, духовне послове.
3. Држава и црква, свака у свом дјелокругу јест суверена, једна од друге неовисна.
4. Пошто су обе зване, свака од њих у свом дјелокругу унапређивати бољак људског рода, постизавати ће оне ову сврху најсигурније споразумним радом и међусобном потпором.
5. За постигнуће тога могу се међу државом и црквом склапати уговори, конкордати о свим додирним недогматичним питањима.

⁴ Коренић 1905, 16-17.

⁵ Стреха 1989, 2369.

6. Пренесе ли црква конкордатом или повластицом на државу вршење којега црквенога права, тада га имаде држава и вршити спрема сврси цркве.

7. Католици дужни су вршити грађанска права и дужности у сугласју са црквеним законима; ако то државне уредбе пријемче, дужни су под вођством епископата рабити сва морална законита средства у ту сврху, да држава докине оне своје законе који су опречни са црквенима⁶.

Из резолуције се сасвим јасно уочава надређеност духовне власти световној. Пошто су обе власти од Бога и пошто им је сврха у Богу, држава не може бити суверена у правом смислу те речи. Њена сувереност је ограничена јер потиче од Бога. Бог је и цркви и држави поверио бригу о човеку али је задатак цркве много узвишенији и сложенији па је самим тим духовна власт много виша и значајнија од световне.⁷ За хрватски епископат, по овој резолуцији, конкордат није уговор две равноправне уговорне стране које утврђују подручје своје надлежности у питањима од обостраног интереса. Хрватски епископат овај споразум схвата као једностране привилегије, путем којих црква преноси део својих права на државу. Пренесена права и даље припадају цркви, само што је она одустала да се њима непосредно користи.⁸ Од посебног је значаја последњи став ове резолуције, који је црквене законе стављао изнад државних и изричито позивао католичко становништво да се супротстави држави у случају када њени закони нису у сагласности са црквеним законима. На тај начин у политичком животу Хрватске легализован је метод притиска на државу, који ће посебно доћи до изражаја након уједињења и стварања Краљевине СХС.

Резолуција „О католичком животу“, која је допета на конгресу бавила се питањем оспособљавања световне католичке интелигенције за активно суделовање у католичком покрету. Циљ ове резолуције био је да католичку световну интелигенцију студиознијим и темељнијим проучавањем основа догматике, права, организације и историје Римокатоличке цркве што чвршће веже за свештенство и да је на тај начин оспособи да заједно са свештенством, а под вођством епископата постане ефикасан бранилац црквених права и интереса у јавном животу. Текст те резолуције гласи: „Први католички конгрес у Хрватској изражава жељу, да се свје-

⁶ Коренић 1905. 97 - 98.

⁷ Стреха 1989, 2373 - 2375; Коренић 1905. 67.

⁸ Стреха 1989, 2375.

товна наображена рука (лаикат) католичке цркве у Хрватској узгоји у дубљем познавању догматичких истина, права, устројства и повјести своје цркве, у сврху, да ју узмогне бранити у јавном животу о боку свећенства и под вођством епископата, те назначује као прикладна слједећа средства:

1. да буду намјештени као научитељи вјере у средњим школама, а навластито у горњим гимназијама свећеници свеопћом културом, те филозофичко-хисторичком спремом опскрбљени, а да буду одгајали младеж и у рационалном познавању и у љубави религије;

2. да буде устројена на хрватском свеучилишту столица кршћанске филозофије у смислу и у правцу Енциклике Леона XIII „Aeterni Patris“;

3. да буде успостављена служба свеучилишнога проповједника и подијељена свећенику надареноме знаственом спремом кршћанске апологетике;

4. да се устроји на хрватском свеучилишту католичка свеца, приступна католичким ђацима, чија би сврха била даљни напредак у вјерским начелима, вјежбањем у милосрдним дјелима, те исказањем дужне части код великих црквених свечаности или згода;

5. да се устроји копивкат као узгојни завод за свеучилишну младеж“.⁹

Сасвим је јасно да је по овој резолуцији световна интелигенција требало да постане снажан и поуздан савезник католичкој хијерархији у процесу клерикализације хрватског друштва.¹⁰ У Краљевини Југославији католички лаикат имао је једну од најзначајнијих улога на културном пољу где су се жестоко сукобљавали интереси цркве и државе.

Деловање клерикализма у хрватском друштву нарочито се испољавало у повратку утицаја Римокатоличке цркве на процес социјализације. То је посебно изражено у резолуцији коју је конгрес донео поводом питања васпитања и утицаја цркве на школу. Учесници конгреса супротставили су се концепцији васпитања и образовања утемељеној на начелима либерализма. Они су стајали на стаповишту да треба успоставити тзв. „кршћански узгој“, који би свако дете упознао са „вјечним моралним законима како их учи света католичка црква“, који би развијао „кршћанско вјерско чувство“, и полазнике пучке школе научно да слушају и подвргао их дисциплини. У резолуцији се захтевало:

„1. Да се обуком као средством, те цјелим школским животом има дјете упознати са вјечним моралним законима, како их учи света католичка

⁹ Коренић 1905, 42 - 43.

¹⁰ Стреха 1989, 2376.

црква; да се у њем има развијати кршћанско вјерско чувство, јер се само тим омогућује развитак оних моралних максима, који треба да у животу њихову владају; да се дјете свом обуком има спремати за право схваћање вјерских истина, упознавајући га са људском слабоћом и ограниченошћу, а тим будећ у њега чувство понизности, те поуздање у Бога; тим ће се дјете приправити, да се под упливом духовнога и свјетовнога друштва у које ступа развије до човека побожна, поштена и стална, тј. до правога кршћанског значаја.

Надаље, да се дјете има научити мислити о природи, природним појавама, те привредном раду и свом тјелесном животу, е да се тим приправи на разуман рад и разборит живот; да се уз вјештину у читању, писању и рачунању има научити корисно употребљавати време, радну силу и производе рада и тиме се приправити за штедна и разборита господара; напосокон да пучка школа упознавајући дјете са темељним уредбама духовног и свјетовног друштва, има га учинити свјесним чланом свете цркве и честитим родољубом.

2. Први хрватски католички састанак увјерен је, да кршћанска обитељ црква и држава морају складно утјецати на школу вршећи свака онај уплив, што га по нарави ствари и по одредби Божјој свака од њих на школу има.

3. Први хрватски католички састанак увјерен је, да ће учитељ у свом раду успјети само тада, ако се у свим приликама живота дјетету покаже као прави кршћански значај и образован човјек, те ако његов друштвени положај и материјална опскрба буду такови, да се узмогне сав посветити школском раду и уживати узгојитељу нужни ауторитет¹¹.

Супротстављање либералним тенденцијама у хрватском друштву посебно је било изражено у резолуцији која је на конгресу донета поводом питања о деловању католичке штампе. Том приликом је констатовано да је штампа загосподарила светом, да је „под своје жезло скучила не само владаре и народе, него и капитале и знаности свега просвјетљенога свјета“ да се под „њеним упливом“ трују милиони људи али да истовремено она може да буде „непрекидна мисија за католиштво“, један од стубова одбране католичке вере и културе.¹² У резолуцији „О католичкој штампи“ директно се наглашава:

¹¹ Коренић 1905, 176 - 177.

¹² Неколико начелних ставова папа Леона XIII и Пија IX о значају штампе: Леон XIII: „Католичка штампа има задаћу, да зло тежње непријатеља цркве открије, а дјело пастира куће божје унапређује. Зато је дужност католика, да кријепко подупиру добру штампу, а злој штампи да одрекну свако судјеловање“. Леон XIII:“

„1. Хрвати католици, који као одани синови Кристове цркве кроз векове бранише неустрашиво своју свету вјеру, еуропејску ујудбу и своју слободу, увјерени суда под отровним дахом безвјерске штампе, напосе под упливом безбожних новина кршћански народи пропадају у вјерском, политичком, књижевном, господарском и друштвеном погледу, а свака добра дјела да замењују само злочини и ошачине, одлучише у свом збору дне 3. 4 и 5. рујна 1900. да ће вјерни својој славној прошлости и убудуће Божјом помоћи устрајати на бранску за крст часни и слободу златну проти непријатељем цркве и домовине, који својим поганим пером трују душу и срце, муте живо чувство верозаконско и вјеру у Бога, а са вјером угушују такођер народне осјећаје и сваки идеални полет.

У ту сврху препоручују сваком правој католику, да не чита - ако не мора - и не подупише безвјерске списе и новине, већ да чита, подупише и шири домољубне новине, прожете кршћанским духом.

2. Хрвати католици, привезују на душу кршћанским новинама, да буду међу собом сложни: да пишу умерено, разборито, нарочито нека пазе, да не вријеђају љубав (Енциклика „*Pregrata nobis*“ од 14. септембра 1886.). Напосе им на срце ставља, да буду уједињене са црквеном хијерархијом, те да њима просјева штовање према овој божанској уредби (Писмо Леона XIII кардиналу надбискупу *Guibert-и* од 17. јуна 1885. године).

3. Хрвати католици препоручују својој хрватској интелигенцији а напосе свећенству и учитељству, нека недељама и светковинама прије или послије поподневне службе Божје прибиру око себе народ, те му читају или тумаче новине, прожете правим кршћанским и родољубним хрватским духом, да нам тако порасте нараштај кршћански и хрватски“.¹³

Овде треба пазначити да се под домољубљем подразумева оданост Аустроугарској монархији. У периоду између два рата тај израз се никад неће употребљавати за оданост Краљевини Југославији. Римокатоличка црква ће током тог периода под тим изразом подразумевати оданост Хрватској као ужој домовини и бившој Аустроугарској монархији као католичком културном подручју коме припада и хрватски народ.¹⁴

Добра католичка штампа је најврсније средство, да се успостави вјера у оним круговима, који су само по имену католици, јер штампа досјева и онамо, камо није могуће доћи душебрижнику“; Пије IX:“ Наше вријеме потребује више бранитеља истине с пером, него проповједника истине на проповиједаници, зато треба на одбрану вјере радити неуморно против злој штампе, а то најуспешније ширењем добре католичке штампе“.

Цитирано према реферату др Ивана Ружића, известиоца о теми „Католичка штампа“, Коренић, 1905, 100 - 103.

¹³ Исто, 126-127.

¹⁴ Димић, Жутућ, 1992 139.

На Конгресу је констатовано да католичка вера и хрватство нису угрожени само ширењем верског индиферентизма, односно деловањем либералне штампе него и појавама које се јављају у савременој књижевној сфери. То се, преваходно, односи на интернационализам и субјективизам које у књижевном стваралаштву настоји да афирмише модерна. Сматрајући да књижевност треба да шири католички морал и католички начин васпитања, резолуција „О лепој књизи“ поставила је пред све католике Хрвате следеће захтеве:

„а. да не подуширу таква издања која шире криве назоре и начела или иначе вријеђају вјерско и морално чувство и хрватско родољубље;

б. да хрватски књижевници, критичари и новинари сматрају својом дужношћу и родољубним чином упозоравати општинство на добру и лијепу књигу и препоручивати му ју, као што одвраћати га од зле и покварене;

в. да се хрватским друштвима, накнадницима и часописима у име католичког састанка стави на срце, да не би никада објелоданили такве списе, који би вријеђали религиозно морално чувство и хрватско родољубље и да не би допустили, што је до њих, да се у хрватску књижевност увуче отровни дух, јер ће тако на просвјетном пољу највећма користити хрватском народу“.¹⁵

Учесници Конгреса залагали су се да у XX веку потпуну доминацију у сфери стваралаштва поново оствари црквена уметност. Црквена уметност је за Римокатоличку цркву представљала веома погодан начин да се у културном смислу делује на народ. Да би се спречила даља лаицизација уметности, захтевано је да клер поново врати у своје руке „директиву црквене уметности“, да се клер кроз сопствено образовање студиозније упозна са црквеном уметношћу, да се окупе и образују уметници који би били у стању да идеје Римокатоличке цркве преточе у уметничка дела. Такве идеје формулисала је резолуција „О умјетности црквеној“, у којој се каже:

„Уважив нужду практичне и теоретичне наобразбе у кршћанским старинама и умјетности, први хрватски католички састанак изразује жељу:

а. да се оснује посебна столица кршћанских старина и умјетности при свакој хрватској богословији, опскрбљена згодном диктатичном збирком, и да се такођер у средњим школама предаје упута у ту знаност;

б. да се по могућности у појединим црквеним заводима оснује по једна стручна школа; на примјер: у једној богословији школа црквене гласбе;

¹⁵ Корени 1905, 204 - 205.

у једном колудричком самостану школа за црквено одјело и умјетно везање; у једном редовничком самостану једна сликарска, кипарска и вајарска школа итд. те да се умјетници црковњаци финансијално обезбједе, да у таквим школама могу одгајати умјетнички подмладак.

Уважив пак потребу сачувања умјетних црквених споменика, као што и нужду, да нове црквене умјетнине буду у духу црквеному и народно-му извађане. I хрватски католички састанак жели јоште:

- да цркве буду грађене као зграде, које имају одговарати својој сврси, тј. да буду храмови божји;

- да се у свакој бискупији повјери стручњаку надзор над црквеним умјетностима, те да његов глас буде уважен, кад се буде радило о саздању, поправљању, уништењу или извлаштењу сваког црквеног споменика;

- да се црквене области својски заузму толико за сачување црквених споменика, давши чим прије изградити дијецезанске нашастаре; колико и за истраживање и проучавање истих у хрватским земљама;

- папакон, да се при изградби нових црквених умјетнина буде имао особити обзир и уважавање оних умјетничких облика, који су карактеристични на старо-кршћанским и средовјечним споменицима по хрватским земљама и да то буде наглашено у натјечајним огласима¹⁶.

Католички Конгрес је посебну пажњу посветио питањима везаним за социјално-карикативну делатност. У резолуцији „О каритативним друштвима“ захтевано је од католика да оснивају и помажу ова добротворна друштва, с тим да средства којима се таква друштва користе морају бити у сагласности са хришћанским моралом. Посебно је наглашена велика и значајна улога на каритативном пољу католичких редова и конгрегација. Од католика је тражено не само да помажу редове и конгрегације већ и да захтевају од државе материјалну помоћ за њихову делатност. У резолуцији је указано на потребу што јачег деловања друштва Светог Винка Паулског за помоћ сиромашнима. Препоручено је да се ово Друштво што више помаже и да се што пре оснује у свакој градској жуни. Учесници Конгреса су се заложили да се проуче потребе хрватског народа, како би се на каритативном пољу основала нова друштва која би била у стању да те потребе задовоље.¹⁷ Пружањем материјалне помоћи сиромашном становништву, односно добротворним радом ових друштава, требало је смањити социјалне тензије у друштву и тиме онемогућити штетне последице које из тога

¹⁶ Коренић 1905, 191 - 192.

¹⁷ Коренић 1905, 58.

могу да произађу. Истовремено, каритативна друштва преко свог добротворног рада требало је да шире католички морал, врше католичко васпитање и тиме обезбеде хрватском католичком епископату што већи утицај на сиромашне слојеве хрватског друштва.

Католички конгрес је социјално питање објашњавао као последицу борбе између друштвених класа. Учесници Конгреса сматрали су да јаке класне супротности изазване нерешеним социјалним питањем коче даљи напредак друштва. Зато је у резолуцији поводом овог питања наглашено да је дужност и цркве и државе да се ангажују у постизању друштвене равнотеже, односно склада између друштвених класа. Енциклика о радничком питању („*Quem novatum*“) папе Леона XIII представљала је путоказ за решење социјалног питања у Хрватској.

Придржавајући се садржаја поменутих наших енциклик, у резолуцији је истакнут пресудан значај хришћанске вере за решење социјалног питања. Тим поводом је речено да би све друштвене снаге морале подстицати ширење религије, а одлучујућу улогу у извршавању овог важног задатка имала би породица као основна ћелија друштва. Да би постављени задатак испунила, породица је морала бити утемељена на хришћанским принципима.

Разматрајући положај радника, у резолуцији је речено да се у друштву морају наћи решења за побољшање њиховог материјалног положаја. Имајући то у виду, учесници Конгреса су предложили да се радницима помогне установљењем одговарајућих радница уз одређивање минималних зарада, обезбеђивањем јефтитих радничких станова, побољшавањем услова рада у фабрикама и радницима, скраћивањем радног времена и ограничењем, а по потреби и укидањем женског и дечијег рада. Истакнуто је и мишљење да жени треба обезбедити повратак у породицу, с обзиром на то да је њен основни позив васпитавање деце, а не рад ван куће. Том приликом је наглашено да се поводом побољшања материјалног положаја радника мора ангажовати држава, и то тако што би заједно са послодавцима основала организацију која би финансирала старе, болесне и за рад неспособне раднике. Предложено је радницима да сами оснују „удруге“ које би им осигуравале материјалну помоћ у периодима незапослености.

Резолуција је указала на велики значај средњег staleжа, образлажући то чињеницом да је укупни просперитет друштва незамислив уколико средњи слојеви пропадају. Полазећи од тога, у резолуцији се захтевало од државе да о тој категорији друштва посебно поведе рачуна. У вези с тим, речено је да би држава морала заштитити мале „обртнике“ од нело-

јалне конкуренције, оснивати „обртне школе“ и обезбедити посебну заштиту „оних обрта“ који захтевају високу стручност и вештину. Препоручено је малим „обртницима“ да оснивају заједничка предузећа која би располагала са довољно капитала за модернизацију производње.

Посебно место у резолуцији заузима питање унапређења положаја сељаштва у хрватском друштву. Имајући у виду да већи део хрватског народа припада том друштвеном слоју, тражено је посебно ангажовање државе. Било је потребно сељачки земљишни посед заштитити од цепања предузимањем низа државних мера. Због тога се морао установити неутуђиви део земљишта, како би се сељаку осигурао минимум егзистенције. Истовремено, било је неопходно извршити одређене измене закона о наслеђивању како би сељачке некретности постале подељиви део имовине. Држава је требало да обезбеди јефтине сељачке кредите како би сељаци били у стању да побољшају своју производњу. Одлучено је да се оснује деветочлани одбор који би предузео конкретне мере имајући у виду решења садржана у резолуцији, како би се поправио материјални положај сељаштва у Хрватској.¹⁸

Клерикални програм усвојен на Католичком конгресу посебно је истицао двоструки идентитет верника - католички и национални. Бискуп врхбосански др Јосип Штадлер у свом излагању на конгресу изјавио је: „Ми смо Хрвати католици, и то хоћемо да будемо. И зато се састадосмо, да то пред целим светом изјавимо, од којег нам многи не дају, да се зовемо Хрвати, а други нам хоће да крате, да смо католици. Ми смо једно и друго“.¹⁹ Изједначивши веру и нацију, Штадлер је покушао да иде и корак даље и покаже како без вере не само да нема хрватства него нема ни домовине. По његовом мишљењу, Исуса Христа треба схватити и указати му почаст не само као творцу католичке вере него и као „почетнику премиле нам домовине Хрватске“, будући да изнад сваке сумње стоји чињеница да све што постоји, према томе и Хрватска, постоји једино и искључиво захваљујући његовој вољи.²⁰ Клерикални програм одређивао је Римокатоличку цркву као најважнију националну институцију у хрватском друштву. За учеснике Конгреса католички покрет (мрежа задруга, синдиката, конгрегација, друштава, удружења, политичких партија и друго) имао је задатак да клерикални програм усвојен на Конгресу утемељи у друштву, као једини оквир у коме треба развијати националну свест хрватског народа.

¹⁸ Коренић 1905, 163 - 168.

¹⁹ Коренић 1905, 210.

²⁰ Коренић 1905, 210-211.

Католички конгрес је настојао да стратегију Римокатоличке цркве за наредни век прилагоди измењеним политичким, економским и културним приликама, како би се и даље сачувао доминантан положај Римокатоличке цркве у односу на државу. Хрватски католички епископат на Конгресу се придржавао званичног става Ватикана, изнетог у Енциклици „*Quanta cura*“ (тзв. теорија координације) о питању односа између цркве и државе. Свих осам резолуција донетих на Конгресу имале су основ у канонском праву Римокатоличке цркве. Иако су ове резолуције биле прилагођене духу новог времена, оне су имале за циљ да одредбе канонског права Римокатоличке цркве спроведу у свим сегментима друштвеног живота. Државни закони морали су бити подређени црквеним законима. Култура целокупног друштва морала је, и даље, остати у интересној сфери Римокатоличке цркве. Идеологија и политички циљеви државе у свим подручјима њене делатности морали су бити у сагласности са учењем Римокатоличке цркве. Човек је, у виђењима Римокатоличке цркве, несамостално биће, чији живот треба усмеравати, организовати и контролисати. Ту улогу Црква није желела да препусти шком другом, преузимајући на себе контролу брака, породице, васпитања, образовања, организовања друштвеног живота.

Са двадесетогодишњим искуством у клерикалној обнови хрватског друштва, изграђеном идеологијом, делимично оствареним културним програмом, бројном мрежом културних, просветних, политичких, синдикалних и добротворних организација, оспособљеним кадровима (како међу клером и лаиком тако и у бројној католичкој интелекцији), Римокатоличка црква је ступила у Краљевину СХС спремна да се супротстави свакој акцији државе која није у складу са њеним интересима и учењем.²¹

²¹ Димић и Жужић 1992, 142.

CLERICAL PROGRAM OF THE ROMAN CATHOLIC CHURCH IN CROATIA FOR THE 20TH CENTURY

Summary

The first Croatian Catholic congress was held in Zagreb between September 3-5, 1900. The congress aimed to adjust the strategy of the Roman Catholic Church in the forthcoming century to meet the altered political, economic and cultural circumstances, in order to preserve the dominant position of the Roman Catholic Church in respect to the state. The congress adopted eight resolutions specifying the clerical program of the Roman Catholic Church in Croatia for the new century. The eight resolutions were based on the canon law of the Roman Catholic Church. Though the resolutions were suited to the spirit of the new times, their goal was to carry out Roman Catholic canon law in all segments of social life. State laws had to be subject to ecclesiastical laws. The culture of society had to remain within the sphere of interest of the Roman Catholic Church. The ideology and political aims of the state in all fields of activity had to be in harmony with the teachings of the Roman Catholic Church. The clerical program underscored the Roman Catholic Church as the most important national institution in Croatian society. To the participants of the congress, the Catholic movement (network of farm cooperatives, trade unions, congregations, societies, associations, political parties and so on) had been ordered to consolidate in society the clerical program adopted in congress, as the only framework within which the national consciousness of the Croatian people was to be developed.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Коретић С.

1905 *Први хрватски католички састај одржан у Загребу дне 3,4 и 5. рујна године 1900*, Загреб.

Димић Љ - Жупић Н.

1992 *Римокатолички клерикализам у Краљевини Југославији 1918-1941*, Београд.

Екмечић М.

1989 *Сиварање Југославије 1790-1918*, Београд.

Стреха М.

1989 *Католички конгрес године 1900*, Наше теме, бр. 9.

Драшко ПЕТРОВИЋ
Саобраћајни факултет
Београд

ФОРМИРАЊЕ И РАЗВОЈ ВИШЕСТРАНЕ МЕЂУНАРОДНО- ПРАВНЕ РЕГУЛАТИВЕ ОД ЗНАЧАЈА ЗА ОДВИЈАЊЕ МЕЂУНАРОДНОГ ДРУМСКОГ САОБРАЋАЈА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Апстракт: У раду се приказује настанак и развој вишестране међународно-правне регулативе модерног друмског саобраћаја која је важила између два светска рата. Велики број држава пре свега на европском континенту, а и на другим континентима прихватио је ову регулативу и на основу ње даље градио своје унутрашње законодавство ове гране саобраћаја. Урађена је правна анализа вишестраних међународних конвенција које су између два светска рата чиниле правну регулативу међународног друмског саобраћаја као и међународних конвенција које су у овом периоду стварале услове за успостављање и несметано одвијање међународног друмског саобраћаја. Истакнуто је да су на територији Југославије ове међународне конвенције имале снагу закона.

Саобраћај на путевима добио је посебан значај почетком XX века са усавршавањем превозних средстава (процес усавршавања од парне машине до бензинског мотора трајао је нешто више од једног века) и изградњом гушће мреже модерних путева. Поред политичких и војних разлога, економски разлози су пресудно утицали на убрзани развој друмског саобраћаја који је омогућио бржи, јефтинији и сигурнији превоз робе и путника у односу на претходне деценије.¹

¹ Стојановић 1993, 17 - 35.

Аутомобили, који су несумњиво имали највећи значај у развоју модерног саобраћаја на сувоземним путевима, ушли су у масовну употребу више од пола века након железнице, која је својом густом мрежом пруга и јефтним ценама потискивала и сводила на споредне све остале облике превоза. Технолошки развој аутомобила ипак је учинио да у првим деценијама XX века аутомобил по својој рентабилности почне да конкурише железници. По брзини, аутомобил није много заостајао за железницом, у цени је постајао конкурентан (посебно ако се има у виду да се овим превозним средством смањује број претовара робе), у сигурности путовања је заостајао, а у удобности је достизао железницу. Његова основна предност била је прилагодљивост локалним и индивидуалним потребама, чињеница да се са њим на пут могло кренути по сопственој вољи, а не по утврђеном реду, да се могло застати и свратити на више дестинација, као и да су се путници и роба могли превести без преседања на тачно жељено место.²

Убрзани развој и значај аутомобилског саобраћаја утичу да државе у првој деценији XX века почну процес формирања вишестране међународно-правне регулативе друског саобраћаја. Међународно-правно регулисање ове гране саобраћаја настаје кодификацијом шиза обичајних правила и допунешем нових путем међународних конвенција. Међународне конвенције представљаће основу за даље изграђивање унутрашње правне регулативе друског саобраћаја у највећем броју држава на европском, америчком, афричком и азијском континенту у времену прве половине XX века.

Значајна вишестрана међународно-правна регулатива која се бавила регулисањем међународног друског саобраћаја била је између два светска рата садржана у четири међународне конвенције. У Паризу је 1909. године закључена Међународна конвенција о путовању аутомобилима. Седамнаест година касније на међународној конференцији у Паризу закључена је Међународна конвенција о аутомобилском саобраћају која је само у формалном смислу била нова док је у материјалном погледу представљала између и допуну првобитне конвенције из 1909. године. На истој конференцији закључена је и Међународна конвенција о саобраћају по

²Тридесетих година XX века доста је писано о конкуренцији аутомобила и железнице. Аутори су у својим анализама користили податке о односу железнице и друског саобраћаја у развијеним земљама Европе и САД али су ти радови веома мало пажње поклањали конкуренцији и стању друског и железничког саобраћаја у Краљевини СХС. Лазић 1936, 257 - 258; Розенберг 1938, 198 - 207; Мишић 1934, 374 - 378; Мансац 1934, 145 - 150; Станојевић 1931, 501 - 505; Арнаутовић 1932, 61 - 63.

друмовима и путевима. У Женеви је 1931. године закључена Међународна конвенција о фискалном режиму страних аутомобилских возила. Југословенска држава је све три поменуте конвенције које су донете између два светска рата ратификовала и на њеној територији имале су снагу закона.

Међународна конвенција о путовању аутомобилима, закључена у Паризу 11. октобра 1909. године, била је прва међународна конвенција намењена регулисању међународног друмског саобраћаја. Конвенција је за државе потписнице које су депоновале своје ратификационе исправе у архиве француске републике ступила на снагу маја 1910. године. Државе које нису биле потписнице ове Конвенције могле су јој касније приступити. Конвенција је садржала петнаест чланова и четири прилога.³

Њоме су били одређени услови које су морали испуњавати аутомобили да би се укључили у међународни саобраћај: „Сваки аутомобил за који се жели да добије међународно право саобраћаја, мора да буде оцењен као способан за саобраћај, и то или прегледом од стране надлежне власти или од Удружења коме је та власт ово право дала, или пак мора да припада једном истом типу који је на исти начин признат“ (став 1, члана 1. Конвенције). Првим чланом Конвенције су утврђене биле и неопходне техничке направе којима је морао да буде снабдевен сваки аутомобил да би могао бити оцењен као способан за међународни саобраћај од стране надлежне власти.

Конвенцијом су такође били одређени услови које су морали испуњавати возачи да би се укључили у међународни саобраћај: „Аутомобилски шофер мора да има особине које пружају довољну гаранцију за јавну сигурност. Што се тиче међународног саобраћаја, нико не може да шофира докле за то није добио одобрење од надлежне власти, или од Удружења, коме је та власт ово право дала, а пошто је дотични положио прописани испит. Овакво одобрење не може се издати лицима која су млађа од 18 година“ (члан 2 Конвенције).

Конвенцијом је било предвиђено издавање међународне путне исправе, како би се у међународном саобраћају потврдило да су испуњени услови који су прописани за аутомобиле и возаче. Међународна путна исправа, која је била издата од стране државе која је ратификовала Конвенцију, обезбеђивала је слободан пролаз аутомобилу и возачу кроз све остале државе које су ратификовале Конвенцију. Ова исправа важила је годину дана од дана када је издата. Међународна путна исправа није се могла

³ Архив Србије, Министарство спољних послова, међународни уговори, 1909.

издати уколико аутомобил или возач не испуњавају прописане услове или уколико власник аутомобила или возач нису држављани једне од држава која је ратификовала Конвенцију (члан 3 Конвенције). Прва два прилога Конвенције одређивала су обрасце и упутства према којима ће се издавати међународна путна исправа.

Међународна путна исправа, коју је Конвенција предвиђала, јесте међународно уверење да је аутомобил технички исправан и да је возач способан да управља аутомобилом. Ово уверење важило је изван територије државе где је издато, међутим, и поред овог, возач је морао да поседује редован пасош при прелазу границе.⁴

На основу четвртог члана Конвенције, аутомобил није могао да пређе из једне државе у другу ако, поред регистрационе таблице, није поседовао посебну таблу са словима која означавају државу у којој је регистрован. У трећем прилогу Конвенције налазила су се решења у вези са величином табле и слова.

Конвенцијом је било прописано да сваки аутомобил у међународном саобраћају мора бити снабдевен опремом за сигнализацију, као и да се при укрштању и мимоилажењу других кола возачи морају придржавати прописа држава у којима се налазе (чл. 7 и 8 Конвенције).

Свака држава која је ратификовала Конвенцију обавезала се да поред путева, ради обележавања опасних места, поставља само онакве знаке који су били изложени у четвртом прилогу Конвенције (члан 8 Конвенције). Држава је имала право да откаже Конвенцију, с тим што је отказни рок од годину дана почињао да тече од дана предаје нотификације о отказу (члан 14 Конвенције).

Краљевина Србија је 1909. године потписала Међународну конвенцију о путовању аутомобилима. Међутим, неразвијеност аутомобилског саобраћаја, као и тешки политички и национални проблеми са којима се суочила држава, условили су да Краљевина Србија не ратификује ову конвенцију.⁵ Ову конвенцију није ратификовала ни Краљевина СХС. Одлуком Царинског савета од 15. августа 1923. године, која је одобрена од стране Министарства финансија Краљевине СХС, укинута је забрана аутомобилског саобраћаја са иностранством преко граница Краљевине СХС. У будуће се дозвољавао аутомобилски саобраћај са иностранством по испуњењу царинских прописа. Ова дозвола важила је само за држављане оних

⁴ Кузмановић, 1924. 491 - 497.

⁵ Кузмановић, 1924. 495.

држава које су ратификовале Конвенцију о аутомобилском саобраћају из 1909. године, а то су: Немачка, Аустрија, Белгија, Шпанија, Сједињене Америчке Државе, Француска, Велика Британија, Грчка, Мађарска, Италија, Холандија, Монако, Португалија, Русија, Румунија, Шведска и Швајцарска.⁶ На овај начин Краљевина СХС је примењивала Конвенцију према оним државама које су је ратификовале, мада сама Краљевина није приступила овој конвенцији.

Одлука Техничке комисије Друштва народа, коју је одобрио Савет и Скупштина Друштва народа, најавила је ревизију Међународне конвенције о путовању аутомобилима из 1909. године: „По тражењу међународног Бироа рада да се уреди питање о међународној дозволи за терање аутомобила, Комисија сматра, да у садањим приликама не изгледа могуће установљење такве исправе која би имала сталну важност, без повреде принципа о суверенитету и без уштрба по унутарњи полицијски ред Држава, али да би се без измепа основних прописа Конвенције о саобраћају аутомобила од 1909. године могла побољшати ситуација новим проучавањем модела међународне путне исправе, при чему би се могло руководити овим принципима: садашњи тип међународне путне исправе, који важи у исто време и за кола и за шофера, био би подвојен на двоје, па би једна исправа важила за кола а друга за шофера; број прелаза у страниј земљи требало би да буде предвиђен знатно велики, или да буде неограничен за време од једне године; специјални прописи требало би да буду предвиђени за терање тешких кола или за превоз омнибуски; требало би осигурати, да шофер снабдевен међународном путном исправом, ни у ком случају не ужива у туђој земљи бољи положај него што га имају шофери са националном дозволом у тој земљи; - према томе, Комисија изражава жељу за сазив једне конференције ради ревизије Конвенције од 1909. године, те да та Конвенција дође у склад са садањим приликама, па моли Савет Друштва народа, да на то скрене пажњу код појединих влада“.⁷

На конференцији одржаној у Паризу од 20. до 24. априла 1926. године закључена је Међународна конвенција о аутомобилском саобраћају. Ова конвенција закључена је између Немачке, Аустрије, Белгије, Бразила, Велике Британије, Северне Ирске, Бугарске, Кубе, Данске, Данцинга, Египта, Шпаније, Естоније, Финске, Француске, Гватемале, Мађарске,

⁶ Службене новине Краљевине СХС, бр. 194, 1923; Преглед развоја међународно-правних односа југословенских земаља од 1800. године до данас, I свеска - Преглед међународних уговора и других аката од међународно-правног значаја за Србију од 1800 - 1918. Београд, 1953, издаје Институт за међународну политику и привреду.

⁷ Цитирано према Кузмановић 1924, 491-497.

Грчке, Ирске, Италије, Летоније, Литваније, Луксембурга, Марока, Мексика, Монака, Норвешке, Холандије, Перуа, Персије, Пољске, Португалије, Румуније, Краљевине СХС, Сијама, Швајцарске, Чехословачке, Туниса, Турске, Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Уругваја. Конвенција је садржала 17 чланова и 6 додатака.⁸ Основ ове конвенције чине одредбе Конвенције о путовању аутомобилима из 1909. године. У ствари, на априлској конференцији у Паризу 1926. године извршене су одређене измене и допуне Конвенције из 1909. године.

Међународна конвенција о аутомобилском саобраћају из 1926. године је на исти начин као и Конвенција из 1909. године утврдила неопходне услове које су морали испуњавати аутомобили и возачи да би се укључили у међународни саобраћај (чланови 2, 3 и 6 Конвенције). Конвенција из 1926. године је прецизније и детаљније од Конвенције из 1909. одредила неопходне техничке направе и опрему за сигнализацију којима морају бити снабдевени аутомобили да би могли бити оцењени као способни за међународни саобраћај од стране надлежне власти (члан 3 Конвенције).

Конвенцијом из 1926. године такође је било предвиђено издавање међународне путне исправе, како би се у међународном саобраћају потврдило да су испуњени услови који су прописани за аутомобиле и возаче. За разлику од Конвенције из 1909. године, где је једна међународна путна исправа истовремено важила и за аутомобил и за возача, Конвенцијом из 1926. године било је предвиђено издавање међународног уверења (по образцима и упутствима који се налазе у првом и другом додатку ове конвенције) да аутомобил испуњава услове који су прописани за међународни саобраћај, као и издавање међународне дозволе (по образцима и упутствима који се налазе у четвртном и петом додатку Конвенције), што је значило да возач испуњава услове који су прописани за међународни саобраћај (чланови 4 и 7 Конвенције).

Конвенција из 1926. године је, као и Конвенција из 1909, обавезала државе да поред путева, ради обележавања опасних места, постављају само онакве знаке који су назначени у шестом додатку Конвенције (члан 9 Конвенције). Као и у Конвенцији из 1909. године, и у Конвенцији из 1926. било је предвиђено да аутомобил, поред регистрационих таблица, поседује посебну таблу са словима која означавају државу у којој је аутомобил регистрован (члан 5 Конвенције). Величина табле и слова била је одређена у трећем додатку Конвенције.

⁸ Збирка међународних уговора, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије, књига прва, 1929, 42 - 76.

На основу члана 8 Конвенције, возач аутомобила који саобраћа у некој држави био је обавезан да се придржава закона који су у тој држави на спазу, а односе се на саобраћај. Извод тих закона давао се возачу при уласку у земљу. Све државе које су ратификовале ову конвенцију из 1926. године обавезале су се да ће једна другој саопштавати податке који су од значаја за установљење идентификације лица којима су издата међународна уверења или међународне дозволе за вожњу аутомобилом, ако је њихов аутомобил изазвао саобраћајни удес или ако су прекршили правила о саобраћају. Државе су се, с друге стране, обавезале да ће оној држави која је издала међународно уверење или дозволу доставити име, презиме и адресу лица којем су одузеле право употребе међународног уверења или међународне дозволе (члан 10 Конвенције). Овом одредбом, коју није садржала Конвенција из 1909. године, државе које су ратификовале Конвенцију из 1926. године обавезале су се на сарадњу по питањима од изузетног значаја за безбедност међународног саобраћаја.

Одредбе ове конвенције важиле су за државе које су учествовале у првом депоновању ратификације годину дана после наведеног депоновања, а за државе које су касније ратификовале Конвенцију или су јој касније приступиле - годину дана после депоновања инструмената ратификације код француске владе или нотификације о приступању Конвенцији (члан 14 Конвенције). Прво депоновање ратификације вршило се на основу изјашњења двадесет држава које су ратификовале Конвенцију из 1909. године да су спремне да изврше ово депоновање (став 1, члана 11 Конвенције). Свака држава која је ратификовала Конвенцију из 1909. године обавезала се да ту конвенцију откаже у тренутку депоновања инструмената своје ратификације или нотификације о свом приступању Конвенцији из 1926. године (члан 15 Конвенције).

Краљевина Југославија ратификовала је Међународну конвенцију о аутомобилском саобраћају 24. марта 1929. године.⁹ Депоновање инструмената ратификације Међународне конвенције о аутомобилском саобраћају од стране Краљевине Југославије извршено је 12. априла 1929. године у Паризу.¹⁰

⁹ Преглед развоја међународно-правних односа југословенских земаља од 1800. године до данас, II свеска - Преглед међународних уговора и других аката од међународно-правног значаја за Југославију од 1918 - 1941, Београд, 1962.

¹⁰ Збирка међународних уговора, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије, књига прва, 1929, 84.

На париској конференцији, априла 1926. године, у циљу бољег регулисања међународног друмског саобраћаја, закључена је и Међународна конвенција о саобраћају по друмовима и путевима. Конвенција је закључена између Аустрије, Бугарске, Кубе, Данцинга, Египта, Шпаније, Француске, Гватемале, Мађарске, Италије, Луксембурга, Марока, Мексика, Монака, Перуа, Португалије, Пољске, Румуније, Краљевине СХС, Швајцарске, Туноса и Уругваја. Конвенција је садржала 14 чланова.¹¹

Конвенцијом је било предвиђено да свака кола, стока за вучу и јахање, као и теретна стока морају имати возача, односно „тераоца“, уколико саобраћају на путевима отвореним за јавни саобраћај (члан 2 Конвенције). Возачи су били обавезни да о свом приближавању обавесте друге возаче и пешаке који се налазе на путу, као и да у сваком тренутку буду у стању да управљају својим колима или да воде своју запрегу, стоку за вучу, јахаћу и теретну стоку (члан 3 Конвенције).

Конвенцијом је било прописано да у једној земљи правац саобраћаја мора бити једнообразан на свим путевима отвореним за јавни саобраћај (члан 4 Конвенције). Возачи кола морали су се кретати страном одређеном прописаним правцем саобраћаја. При претицању возачи су били обавезни да се увере, пре него што се удаље са стране одређене прописаним правцем за саобраћај, да то могу учинити а да при том не угрозе безбедност осталих учесника у саобраћају (члан 5 Конвенције).

Конвенција је регулисала и питање укрштања путева, и то тако што је возач кола био обавезан да код укрштања путева поштује првенство пролаза возила које долази с десне стране, ако је прописани правац саобраћаја надесно, или возила које долази с леве стране, ако је прописани правац саобраћаја налево (члан 6 Конвенције). У случају ноћне војње, Конвенција је обавезивала возила да морају имати одговарајуће светлосне сигнале (чл. 7 и 8).

Државе које су ратификовале Конвенцију о саобраћају по друмовима и путевима биле су обавезне да, у границама своје власти, учине све што је потребно да би се на путевима отвореним за јавни саобраћај, који се налазе на њиховој територији, примењивале одредбе ове конвенције (члан 1 Конвенције). Оне су важиле за државе које су учествовале у првом депонувању ратификација, годину дана после наведеног депонувања, а за државе које су касније ратификовале Конвенцију или су јој касније приступиле, годину дана након депонувања инструмената ратификације код

¹¹ Исто, 78 - 82.

француске владе, или нотификације о приступању Конвенцији (члан 12 Конвенције). Државе су имале право да откажу Конвенцију, с тим што је отказни рок од годину дана почињао да тече од дана предаје нотификације о отказу (члан 13 Конвенције).

Међународна конвенција о саобраћају по друмовима и путевима ратификована је од стране Краљевине Југославије 24. марта 1929. године.¹² Краљевина Југославија је извршила депоновање инструмената ратификације Међународне конвенције о саобраћају по друмовима и путевима 12. априла 1929. у Паризу.¹³

У Женеви је 30. марта 1931. године закључена Међународна конвенција о фискалном режиму страних аутомобилских возила. Конвенција је закључена између Белгије, Велике Британије, Северне Ирске, Данске, Данцинга, Италије, Луксембурга, Холандије, Пољске, Швајцарске и Чехословачке. Садржала је 17 чланова, прикључни протокол и анекс.¹⁴

На основу ове Конвенције, аутомобилска возила која су регистрована на територији једне од страна уговорница, а привремено саобраћају на територији друге стране уговорнице, била су изузета од пореза или такси које погађају саобраћај на територији друге стране уговорнице (став 1, члана 1 Конвенције).¹⁵ Ово ослобађање од пореза и такси важило је за једно или више саобраћања у целокупном трајању од деведесет дана проведених на наведеној територији (став 1, члана 2 Конвенције). Да би се ова олакшица могла користити, возило је морало да буде снабдевано међународном фискалном књижицом сачињеном према образцу који је садржан у анексу Конвенције, а која је издавана од стране државе у којој је возило регистровано (члан 3 Конвенције). Фискална књижица важила је годину дана од дана њеног издавања, и у том року за исто возило није се могла издати нова књижица, сем у случају да се наведено возило региструје на територији неке друге стране уговорнице (члан 5 Конвенције).

¹² Преглед развоја међународно-правних односа југословенских земаља од 1800. године до данас, II свеска - Преглед међународних уговора и других аката од међународно-правног значаја за Југославију 1941, Београд, 1962.

¹³ Збирка међународних уговора, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије, књига прва, 1929, 84.

¹⁴ Службене новине Краљевине Југославије, бр. 35 - XI, 1933, 238 - 244.

¹⁵ Међутим, ово решење, садржано у Конвенцији, није се примењивало на возила која служе за превоз лица уз наплату, као ни на возила употребљена за превоз робе (став 2, члана 1 Конвенције), Службене новине Краљевине Југославије, бр. 35 - XI, 1933, 238 - 244.

У погледу мостарине, или других сличних дажбина које се плаћају на лицу места, према возилима страна уговорница Конвенције поступало се у складу са истим правилима која су важила за возила оне стране уговорнице на чијој се територији мостарина или неке сличне дажбине наплаћују (члан 6 Конвенције).

Спор између две или више страна уговорница, поводом примене или тумачења Конвенције, који није разрешен између самих страна уговорница, могао је бити „поднесен“ саветодавној и техничкој комисији за саобраћај и транзит Друштва народа ради давања саветодавног мишљења (члан 7 Конвенције).

Ова конвенција је до 30. септембра 1931. могла бити потписана од стране сваког члана Друштва народа, као и од стране оних држава које нису биле чланице Друштва народа, под условом да су биле заступљене на конференцији која је израдила ову конвенцију, или да им је Савет Друштва народа у том циљу упутио један примерак Конвенције. Од 1. октобра 1931. Конвенцији је могао приступити сваки члан Друштва народа као и свака држава која није чланица Друштва народа под претходно наведеним условима (чланови 10 и 12 Конвенције). Чланом 14 било је прописано да ће ова конвенција ступити на снагу шест месеци после пријема ратификација, или приступања код генералног секретара Друштва народа, упућених од стране пет чланова Друштва народа или држава које нису чланице Друштва народа. Ратификације или приступања која су извршена после ступања на снагу ове конвенције имала су дејство шест месеци после датума њиховог пријема од стране генералног секретара Друштва народа (члан 15 Конвенције). Свака страна уговорница могла је условити важност своје ратификације или свог приступања ратификацијом или приступањем једног или више чланова Друштва народа или држава које нису чланице Друштва народа (члан 13 Конвенције).

Две године од ступања на снагу Конвенције, најмање три стране уговорнице могле су захтевати њену ревизију (члан 16 Конвенције). Државе су имале право да две године после ступања на снагу откажу Конвенцију, с тим што је отказни рок од годину дана почињао да тече од дана предаје нотификације о отказу. У случају да, услед великог броја отказа, број уговорних страна буде мањи од пет, било је предвиђено да Конвенција престане да важи (члан 17 Конвенције).

Краљевина Југославија је 28. јануара 1933. године ратификовала Међународну конвенцију о фискалном режиму страних аутомобилских возила.¹⁶

¹⁶ Преглед развоја међународно-правних односа југословенских земаља од 1800. године до данас, II свеска - Преглед међународних уговора и других аката од међународно-правног значаја за Југославију од 1918 - 1941, Београд, 1962.

За регулисање међународног друмског саобраћаја у међуратном раздобљу од посредног значаја била је Међународна санитарна конвенција. Конвенција је закључена у Паризу 21. јуна 1926. године између Авганистана, Албаније, Немачке, Аргентине, Аустрије, Белгије, САД, Бразила, Бугарске, Чилеа, Кине, Колумбије, Кубе, Данске, Доминиканске Републике, Египта, Еквадора, Шпаније, Етиопије, Финске, Француске, Велике Британије и Ирске, и прекоморских територија, Грчке, Индије, Гватемале, Хаитија, Хондураса, Мађарске, Италије, Јапана, Либерije, Литваније, Луксембурга, Марока, Мексика, Монака, Норвешке, Парагваја, Холандије, Перуа, Персије, Пољске, Португалије, Румуније, Краљевине СХС, Ел Салвадора, Судана, Швајцарске, Чехословачке, Туниса, Турске, СССР, Венецуеле и Уругваја. Поједине одредбе ове Конвенције, односиле су се на међународни друмски саобраћај.¹⁷ Државе које су ратификовале ову Конвенцију обавезале су се да ће се придржавати њених одредаба чим се куга, колера, жута грозница и друге заразне болести појаве на њиховој територији. Свака уговорна страна морала је обавестити, како друге уговорне стране тако и Међународни биро за јавну хигијену, о првом провереном случају заразне болести наведене у Конвенцији, као и о првом провереном случају заразне болести који се појави изван области захваћене заразом (став 1, члана 1 Конвенције).

Конвенцијом је било забрањено да се на „сувим“, то јест копненим, границама предузима мера посматрања¹⁸ (став 1, члана 58 Конвенције). Само су се лица која су имала додир са болесником оболелим од плућне куге могла задржати на копненим границама, на посматрању које није смело трајати дуже од седам дана (став 3, члана 58 Конвенције). Лица која су показивала симптоме заразних болести наведених у Конвенцији могла су бити задржана на копненим границама (став 2, члана 58. Конвенције). Државе су имале право да, према потреби, затворе део својих копнених граница. У том случају, државе су морале да означе места преко којих ће се погранични промет искључиво допуштати, као и да у тим местима „установе“ опремљене санитарске станице (став 3, члана 58 Конвенције).

¹⁷ Збирка међународних уговора, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије, књига друга, 1929, 794 - 811.

¹⁸ Исто, 794 - 811. Ради правилне примене Конвенције, стране уговорнице усвојиле су следећу дефиницију посматрања: „Реч посматрање (опсервација) значи изоловање лица, било на самом броду, било у некој санитарској станици, пре него што добију допуштење за слободно кретање“.

Конвенцијом је било предвиђено да ће путници који долазе из области у којима су се појавили случајеви или евентуалне епидемије заразних болести наведених у Конвенцији, чим стигну у место одређења, бити подвргнути надзору¹⁹ који неће трајати дуже од шест дана ако је у питању куга, пет дана ако је у питању колера, шест дана ако је у питању жута грозница, дванаест дана ако је у питању пегавац и четрнаест дана ако су у питању арапске богиње (члан 61 Конвенције).

Конвенцијом је било утврђено да кола одређена за превоз путника и пртљага не могу бити задржана на границама. Међутим, уколико је у њима био болесник оболео од куге, колере, пегаваца или арапских богиња, кола ће бити задржана да би била подвргнута санитарним и превентивним мерама (члан 62 Конвенције). Конвенција није дозвољавала забрану увоза или превоза робе и путничког пртљага из области у којима су се појавили случајеви или евентуалне епидемије заразних болести наведених у Конвенцији, нити је дозвољавала да се та роба или путнички пртљак задржавају на граници. Роба и пртљак подвргавани су санитарним и превентивним мерама прописаним у Конвенцији (чланови 17 и 18 Конвенције).

Краљевина Југославија ратификовала је Међународну санитарну конвенцију 31. августа 1929. године.²⁰

За регулисање међународног друмског саобраћаја у периоду између два рата значајни су и Међународна конвенција и Статут о слободи транзита, закључени на конференцији у Барселони 20. априла 1921. године. Ова Конвенција и Статут закључени су између Албаније, Аустрије, Белгије, Боливије, Бразила, Чилеа, Кине, Колумбије, Костарике, Кубе, Данске, Британског царства са Новим Зеландом и Индијом, Шпаније, Естоније, Финске, Француске, Грчке, Гватемале, Хаитија, Хондураса, Италије, Јапана, Литваније, Луксембурга, Норвешке, Панаме, Парагваја, Холандије, Персије, Пољске, Португалије, Румуније, Краљевине СХС, Шведске, Швајцарске, Чехословачке, Уругваја и Венецуеле. Конвенција о слободи транзита садржала је опште формалне одредбе о односу Конвенције према ми-

¹⁹ Исто. Ради правилне примене Конвенције, стране уговорнице усвојиле су следећу дефиницију надзора: „Реч надзор значи да се лица не изолују, да одмах добијају допуштење за слободно кретање, али се њихова имена достављају санитарској власти у местима у којима бораве и таква се лица подвргавају лекарском прегледу, којим се утврђује стање њиховог здравља.“

²⁰ Преглед развоја међународно-правних односа југословенских земаља од 1800. године до данас, II свеска - Преглед међународних уговора и других аката од међународно-правног значаја за Југославију од 1918 - 1941. Београд, 1962.

ровним уговорима (1919), о питању језика (енглески и француски текст били су равноправни и једнако меродавни), о извршењу, ратификацијама, трајању и праву отказа. Стварне одредбе садржао је Статут који је имао петнаест чланова, и био је саставни део ове Конвенције.²¹

У Статуту је конкретизовано начело, садржано у Пакту Друштва народа и у уговорима о миру (1919), о слободи транзита, путника и терета. Принципи слободе транзита односно се на лица, пртљаг, робу, пловне објекте, друмска возила, железничка возила и на друга превозна средства, с тим да се према свима једнако поступало без обзира на државну припадност (чланови 1 и 2 Статута). Појам транзита био је у Статуту одређен на следећи начин: то је такав пролаз преко територија уговорних страна који представља само један део целог путовања, које је започето и које се има завршити изван граница оне земље преко чије се територије врши транзит, без обзира да ли има претоваривања, деобе товара или промене начина превоза или не (члан 1 Статута). Статутом је, у ствари, гарантована потпуна слобода транзита и потпуна једнакост у условима и приликама за све транзите, при чему се нису ограничавала легитимна, суверена права држава уговорница.

Статут није дозвољавао да транспорт у транзиту буде подвргнут таксама и дажбинама на основу тога што је у транзиту. Статут је једино допуштао да се на транспорт у транзиту могу наплаћивати таксе искључиво намењене покрићу трошкова надзора и администрације изазваних тим транзитом, под условом да се оне примењују по истим критеријумима према сваком (члан 3 Статута). Ниједна уговорна страна није била обавезна, на основу овог Статута, да дозволи транзит путника чији је улазак на њену територију забрањен или робе чији је увоз забрањен ради здравствене заштите или јавне безбедности (став 1, члана 5 Статута). Изузетно, уговорне стране су имале право да одступе од одредаба Статута за што краћи временски период, у случају важних догађаја који се тичу безбедности државе и њених виталних интереса (члан 7 Статута).

Државе уговорнице обавезале су се да убудуће неће закључивати уговоре који би били противни одредбама овог статута (став 3, члана 10 Статута). Спорови поводом тумачења или примене Статута, који нису ди-

²¹ Збирка међународних уговора, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије, књига друга, 1930, 765 - 778; Поморска енциклопедија, књига I, Загреб, 1954, 384.

ректно разрешени између страна уговорнице, били су подношени Међународном суду правде (став 1. члана 13 Статута).²²

Међународна конвенција и Статут о слободи транзита ратификовани су од стране Краљевине Југославије 30. априла 1930. године.²³

Међународне конвенције које су регулисале међународни друмски саобраћај у периоду између два светска рата, а које су биле ратификоване од стране Краљевине Југославије, важиле су на њеној територији као државни закони. То показује да је Југославија између два светска рата активно учествовала у праћењу и грађењу међународне правне регулативе о друмском саобраћају.

Основне карактеристике вишестране међународно-правне регулативе друмског саобраћаја биле су према датој анализи међународних конвенција следеће.

Међународна конвенција о аутомобилском саобраћају из 1926. године прописала је неопходне услове које су аутомобили и возачи морали да испуњавају да би могли учествовати у међународном аутомобилском саобраћају. Основ ове Конвенције била је првобитна Конвенција о путовању аутомобилима из 1909. године, тако да је Конвенција из 1926. године прецизније и детаљније регулисала одређена питања на начин који је више одговарао потребама убрзаног развоја аутомобилског међународног саобраћаја. Ради стварања услова за безбедно одвијање међународног аутомобилског саобраћаја, на истој конференцији, 1926. године у Паризу, била је донета Међународна конвенција о саобраћају по друмовима и путевима. Она је прописивала основна саобраћајна правила којих су се морали придржавати возачи при управљању возилима на путевима отвореним за јавни саобраћај. Међународна конвенција о фискалном режиму страних аутомобила, која је донета у Женеви 1931. године, омогућила је да аутомобилска возила која су регистрована на територији једне државе уговорнице, а саобраћају на територији друге државе уговорнице, не плаћају порезе или таксе које се односе на саобраћај на територији те друге државе уговорнице. Ово је било врло важно за развој међународног друм-

²² Пре сваког судског поступка, државе су биле обавезне да спорове поводом тумачења и примене Статута поднесу, ради давања саветодавног мишљења, Комисији за саобраћај и транзит, коју би установило Друштво народа (став 3, члана 13. Статута), Исто.

²³ Преглед развоја међународно-правних односа југословенских земаља од 1800. године до данас, II свеска - Преглед међународних уговора и других аката од међународно-правног значаја за Југославију од 1918-1941, Београд, 1962..

ског саобраћаја, јер је ослобађало власнике и кориснике возила финансијских оптерећења у виду плаћања пореза или такси за једно или више путовања у целокупном трајању од деведесет дана на територији једне од држава уговорница. Међународна конвенција и Статут о слободи транзита (Барселона 1921.) омогућили су створање услова за успостављање међународног друмског саобраћаја док је Међународна санитарна конвенција (Париз 1926.) створила могућност несметаног обављања међународног друмског саобраћаја у случају заразних болести. Доношење ових међународних конвенција између два светска рата показује да је развој аутомобилског саобраћаја узимао замаха и да су државе почеле да граде међународно-правну регулативу ове гране саобраћаја, предвиђајући његову експанзију у деценијама које су уследиле. Ова међународно-правна регулатива представљаће основу изградње међународно-правне регулативе друмског саобраћаја у другој половини двадесетог века.

THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL LEGAL REGULATIONS RELEVANT TO THE MAINTENANCE OF INTERNATIONAL ROAD TRANSPORTATION BETWEEN THE TWO WORLD WARS

Summary

The paper deals with the building and development of multilateral international legal rules of modern road transportation valid between the two world wars. A large number of states, mainly in Europe, but also on other continents, accepted these rules and made use of them as a basis for the further building of their internal legislatures for this branch of transportation. An analysis has been conducted both of the multilateral international conventions regulating the international road transportation and of those creating conditions for the establishment and regular maintenance of international road transportation. The endorsement of these conventions between the two wars shows that automobile transportation was in full swing and that the states began to build the international legislature for this branch of transportation anticipating its expansive growth in the decades to come.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архив Србије,

1909 Министарство спољних послова - Међународни уговори

Збирка међународних уговора,

1929 Министарство иностраних послова Краљевине Југославије, књига I и књига II.

Збирка међународних уговора,

1930 *Министарства иностраних послова Краљевине Југославије*, књига II.

Преглед развоја међународно-правних односа,

1953 *Преглед развоја међународно-правних односа југословенских земаља од 1800.г. до данас*, свеска I, - Преглед међународних уговора и других аката од међународно-правног значаја за Србију од 1800 - 1918. Београд, 1953.

Преглед развоја међународно-правних односа,

1962 *Преглед развоја међународно-правних односа југословенских земаља од 1800.г. до данас*, свеска II - Преглед међународних уговора и других аката од међународно-правног значаја за Југославију од 1918 - 1941. Београд, 1962.

Поморска енциклопедија.

1954 *Поморска енциклопедија*, књига I, Загреб, 1954.

Службене новине Краљевине СХС

1923 *Службене новине Краљевине СХС*, број 194.

Службене новине Краљевине Југославије

1933 *Службене новине Краљевине Југославије*, број 35-XI.

Арнаутовић Д.,

1932 *Железнице и аутомобили у Краљевини Југославији*, Саобраћајни преглед, број 2.

Мансац С.,

1934 *Како се развијају односи аутомобила најрема железницама у јавном саобраћају*, Саобраћајни преглед број 4.

Мишић Д., 1934

Криза железнице као превозног средства, Саобраћајни преглед број 9.

Кузмановић А.Ј.,

1924 *О међународној конвенцији о саобраћају аутомобила*, Полиција број 13-14.

Лазић А.,

1936 *Пушеви џакмаци железница*, Саобраћајни преглед бр.7.

Стојановић С. Ђорђе,

1993 *Историја свейског аутомобилизма пре 1903. године*, Аутомобилизам у Србији, 1903-1933. Београд.

Станојевић П.,

1931 *Железница и аутомобил*, Саобраћајни преглед број 12.

Розенберг В.,

1938 *Ушакмица железнице са аутомобилом*, Југословенски економист број 3.

Владимир ЈОВАНОВИЋ
Исторјски институт
Београд

СРБИЈА И ИЛИНДЕНСКИ УСТАНАК

Айсѝраќѝ: Чланак је посвећен односу различитих политичких чинилаца Краљевине Србије према Илинденском устанку у Македонији, августа 1903. године. Различит став званичног Београда, официрских кругова и српског јавног мњења, према устанку, као и заштравање политичких прилика на Балкану, довели су до крупних промена у поставкама српског националног рада у Македонији, у наредном периоду.

Године 1903. Македонија је постала поприште до тад незапамћених обрачуна између турске војске и комитских одреда. Борбе које су већ 1902. најавиле ново заштравање ситуације, наредне године попримиле су још шире размере. Концентрација војске у Солунском, Битољском и Косовском вилајету повећавала се сваком новом комитском акцијом, а положај хришћанског становништва бивао све тежи, претећи да изазове општи устанак. Званичници у Београду били су у потпуности упознати са стањем на терену, као и са разлозима појачане активности Унутрашње македонске организације као што су: прикупљање новчаних прилога, дотурање оружја и пропагирање скорог ослобођења.¹ По мишљењу српских политичара, основни циљ Унутрашње организације у том тренутку, није било ослобођење хришћана изазивањем једног већег устанка. У плановима политичког врха В.М.Р.О, устанак је представљао само средство, којим би пажња великих сила била прикована за Македонију и помоћу кога би било

¹ Унутрашња македонска организација, други је назив за В.М.Р.О. (Внатрешна Македонска Револуционерна Организација)

могуће изнудити међународну интервенцију, окончану давањем једне широке аутономије Македонији.² Солунски атентати, које су македонски револуционари извели априла 1903, само су потврдили овакве претпоставке српских политичара.³

Пажњу Београда привлачили су и потези кнежевине Бугарске, који су на различите начине били повезани са тренутним збивањима у Македонији. Погоршање прилика у европској Турској, према схватању српских политичара, ишло је у прилог плановима суседне Кнежевине и добрим делом је било последица управо њене активности. Годинама упорно радећи на томе да пред европском јавношћу, македонско питање представе искључиво као питање бугарске народности у Отоманској империји, софијски званичници заузели су сличан став и када се радило о акцијама македонских Комитета. Основни циљ политике Софије био је једноставан - појачану активност В.М.Р.О. и претње устанком у Македонији, искористити као додатно оруђе и снажну потпору сопственим дипломатским притисцима у Цариграду. Одричући се сваке директне умешаности у сукобе, али истовремено правдајући акције В.М.Р.О. пред европском дипломатијом, приказујући их као директну последицу несносног стања у европској Турској, у Софији нису били против новог заоштравања ситуације.⁴ Манипулисање устанком и уцењивање Порте, за коју се знало колико стреси од мешања великих сила у њена унутрашња питања, ушло је у основе политике Софије према македонском питању првих година XX века.⁵

Српски званичници имали су сасвим јасну представу о намерама Унутрашње организације, али се из Београда није могло учинити много да се започета акција спречи. Очување коректне политике према Порти уз покушаје посредовања код представника В.М.Р.О. ради одлагања планираних акција, било је све што су српски

² Извештаји српских дипломатских представника на страни и конзула из Битољског, Солунског и Косовског вилајета 1902, а посебно 1903. године, све чешће спомињу да је устанак хришћана који би организовала и предводила Унутрашња организација, сасвим извесна ствар. В. Ђоровић 1933, док. 24, 25, 42, 214, 234, 274, 287, 295, 330, 353, 355, 367, 398, 429.

³ В. Ђоровић 1933, док. 389, 397, 401, 403, 410, 418.

⁴ В. Ђоровић 1933, док. 24, 176, 177, 217, 233, 269, 276, 325, 341, 344, 366, 373, 374, 410.

⁵ М. Екмечић 1989, 462-464.

политичари могли предузети. Још једна чињеница значајно је утицала на изразито мирољубив став краљевине Србије. У време завршних припрема Унутрашње организације, дошло је до смене на српском престолу. Мајски преврат збио се непуна два месеца пред почетак устаничких акција у Македонији.⁶ У тренутку када је пажња Београда била окренута сређивању прилика унутар земље, оно што су српски званичници најмање желели, било је ново заоштравање прилика у суседној Империји.

Извештаји српских конзула у Македонији од јесени 1902. до пролећа 1903. године, најчешће говоре о запаљивој ситуацији и честим сукобима између комитских чета и турске војске, док су вести о све тежем положају хришћана у овој турској провинцији постале општа места. Презасићеност извештајима сличног садржаја, један је од разлога зашто сам почетак устанка - 2. августа (по новом календару) није изазвао већу пажњу, а немири у Битољском крају првих дана августа нису регистровани ни код српских званичника ни у дневној штампи.⁷ Брзина којом су се догађаји од тог тренутка одвијали, као и прекид телеграфских веза са Битољским вилајетом имали су за последицу то да српски дипломатски представник у Цариграду, који је морао имати најтачније информације, тек четири дана по избијању сукоба шаље врло штур извештај, у коме само наговештава могућност нових озбиљних сукоба.⁸ Тек 8. августа он даје нешто прецизније податке уз тврдњу да „...последњи изгреди узимају карактер општег устанка.“⁹ Укупној затечености допринели су турски званичници, и сами у страху од могућих последица и реакција великих сила. На Порти су зато у почетку свесно умањивали озбиљност ситуације, покушавајући да пред европским дипломатским

⁶ М. Екмечић 1989, 470.

⁷ Вести о скором устанку у Македонији редовна су појава у извештајима српских дипломатских представника у овом периоду. Као што је почетком 1903. године нова оружана акција Комитета очекивана на пролеће, сада је избијање устанка у јесен, након жетве, једна од чешће спомињаних комбинација. Али како ни сам битољски конзул, Михаило Ристић који се налазио у самом центру збивања, није успео да предвиди тачан развој догађаја, јасно је да је датум одређен за отпочињање устаничких акција за српске политичаре, као уосталом и за турске, остао потпуна тајна.

⁸ А. Раденић 1988, док. 115.

⁹ А. Раденић 1988, док. 123.

представницима стање прикажу као редовно, а себе као господаре ситуације.¹⁰ Према вестима из самог Битоља, међутим, прилике су биле су далеко од редовних. Први телеграм конзула Михаила Ристића од 8. августа, говори о доста озбиљном стању у вилајету због покрета комита и војске, као и о заузимању варошице Крушева од стране устаника.¹¹ И док су у Београду још увек прикупљали податке о стварним размерама устаничке активности, стигла је вест о убиству руског конзула у Битољу, извршеном од стране припадника редовне турске војске. Тек по приспећу ове драматичне информације, праћене обиљем нових извештаја о жестоким сукобима широм западне Македоније, у Београду су схватили сву озбиљност ситуације.¹²

При анализи почетних ефеката Илинденског устанка, ставови српских политичара и познавалаца прилика у европској Турској, без обзира на страначку опредељеност, били су веома слични. Устанак у Македонији и његове могуће последице, представљали су тек део сложеног мозаика балканских збивања. Другим речима, у Београду су пре свега морали повести рачуна о томе какве ће реакције немири у Македонији изазвати код великих сила. На држање Србије у наредном периоду утицало је и отпочињање рада на програму реформи у Отоманској империји, покренутог почетком 1903, у циљу смиривања стања у Старој Србији и Македонији. За успех ове акције Србија је била веома заинтересована, како би олакшала положај српског живља у западном делу Косовског вилајета.¹³ Посматрано са тог становишта, увећање напетости у Македонији свакако није ишло у прилог плановима Београда.

Свесни односа снага на Балкану и начина деловања европске дипломатије, српски политичари били су крајње опрезни, сагледавајући могуће последице устанка у прилично песимистичним тоновима. Једна од претпоставки која је опседала званичнике у Београду, била је евентуална интервенција Аустро-Угарске изазвана

¹⁰ О изјавама Порте и турских званичника на почетку устанка А. Раденић 1988, док. 118, 124, 140.

¹¹ А. Раденић 1988, 123.

¹² О првим реакцијама српских дипломатских представника и владе у Београду А. Раденић 1988, док. 124, 126, 129, 133, 135, 153, 171, 206.

¹³ Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење, 1904. ф- VI, д- I, Ф. Христић, Беч - Р. Данићу, 5. III 1903; ф- VI, д- II, М. Васић, Цетиње - Р. Данићу, 18. IV 1903; 20. V 1903; А. Раденић 1988, док. 242, 244, 276, 337, 366.

устанком, и могућност окупације побуњених области, слична оној изведеној четврт века раније у Босни и Херцеговини. У таквим околностима краљевска влада заузела је став, да би за Србију за сад било најбоље да се у македонске сукобе не меша. На пуну уздржаност упућивали су и српско-турски односи, као и дугорочни планови српске политике у Македонији. Миран црквено-школски рад на терену и дипломатска иницијатива у Цариграду, већ више од двадесет година представљао је окосницу српског националног програма.¹⁴ Та концепција била је још увек на снази и мењати је у управо у време устанка у Македонији, могло је само штетити. Компромитовати се неким непромишљеним гестом, било отвореном подршком устанку, било дипломатским притиском у Цариграду, значило би угрозити дотадашње напоре на стицању позиција у Македонији.¹⁵

Велику забринутост изазивало је и погоршање бугарско-турских односа, које је могло довести до ширења сукоба из Македоније на читав Балкан. Када је реч о држању Кнежевине Бугарске, два питања која су посебно интересовала српске политичаре била су: став Бугарске према устанку, и укупно погоршање бугарско-турских односа. Извештаји српског дипломатског агента из Софије, сведоче о великом узбуђењу с којим је бугарска јавност пратила збивања у Македонији, али и о нешто умеренијем ставу бугарске владе. Под снажним притиском великих сила да прекине са пружањем помоћи устаницима, али и пред опасношћу рата с Турском, влада у Софији применила је већ разрађену стратегију. Давала је обећања да ће учинити све што је у њеној моћи како би спречила пребацивање чета с њене територије у Турску, а истовремено одбацивала све оптужбе да је устанички покрет у Македонији њено дело. У јесен 1903, након вести о јењавању устаничких дејстава, постало је јасно да активности званичне Бугарске неће изаћи из оквира тајне помоћи устаницима и јавних протеста упућених Порти у виду нота.¹⁶ Смиривању духова

¹⁴ М. Војводић 1988. 43–46.

¹⁵ За разлику од Грчке и Бугарске, којима је народносту Отоманској империји била призната, и чији је црквено-школски рад уживао какву-такву заштиту Васељенске патријаршије, односно Егзархије, отварање српских школа у Македонији, зависило је пре свега од добре воље турских чиновника и самог султана.

¹⁶ А. Раденић 1988. док. 124, 154, 253, 215; К. Битоски 1977. 339–340.

веома је допринела и Русија, саветујући балканским државама да се уздрже од непромишљених акција. Стојан Новаковић, извештавао је да се Русија изричито противи мешању Србије у устанак и да њено мирно држање у Петрограду цене као мудар потез.¹⁷

Када се споменути разлози узму у обзир, почетна процена до које су у Београду дошли била је потпуно исправна. На пуну уздржаност упућивали су и следећи аргументи. Најпре, устанак у Македонији једнодушно је од стране српских политичара оцењен као дело „бугараша“, то јест бугарских револуционара.¹⁸ Друго, опасност коју је устанак учинио веома реалном, било је потхрањивање анархичних прилика у западном делу Косовског вилајета, и јачање притиска на српско становништво.¹⁹ Треће, свако озбиљније политичко ангажовање у евентуалним ширим сукобима, захтевало би висок степен спремности српске војске, која се у том тренутку налазила у стању дубоких унутрашњих подела.²⁰

Став званичника да је устанак у основи дело Бугарске, кључан је за разумевање корака српске владе у наредном периоду. Они се слажу у следећем: устанак је неоспорно дело македонско-бугарских Комитета, тренутак у коме је покренут крајње је неподесан, а начин на који је изведен, уз огромне цивилне жртве, као и основни циљ тог покрета - интервенција великих сила, наишао је на посебно оштру осуду.²¹ Већина српских званичника старије генерације, почев од Стојана Новаковића, посматрала је догађаје у Македонији на такав начин. У ту групу може се уврстити још неколико утицајних личности српске политике: Љубомир Каљевић министар иностраних дела, Стојан Протић министар унутрашњих дела, као и већи број српских дипломатских представника на страни. Ипак, било је и другачијих мишљења. Светислав Симић, начелник Политичко-просветног оде-

¹⁷ А. Раденић 1988, док. 202, 250.

¹⁸ Различити термини којима српски политичари означавају учеснике устанка: анархисти, револуционари, бунтовници, синоним су за најчешће коришћен израз - бугарашаи.

¹⁹ А. Раденић 1988, док. 127.

²⁰ *Велика Србија*, бр. 21, 4, септембар 1903.

²¹ Архив Југославије, Фонд Јована Јовановића Пижона, Ф-49, Белешке и радови Светислава Симића; И. Иванић 1910, 509-510; Ј. Јовановић 1990, 148 - 149; П. О. 1908, 54.

љења Министарства иностраних дела, и неколицина млађих радикалских политичара, иако су се сложили са осудом устанка, посебно због погубних последица до којих је могао довести, сагледавали су ситуацију у нешто другачијем светлу, имајући у виду крајње решење македонског питања и српско-бугарске односе уопште. Став шефа Политичко-просветног одељења, заснивао се на процени да је ситуација у овој турској покрајини почетком XX века битно измењена, и да борба за Македонију улази у своју завршну - политичку фазу. У складу с том оценом, изнетом већ почетком 1902. године, Симић је устанак В.М.Р.О. схватио као изазов, на који ће Србија морати ускоро да одговори. „Револуционисање народа“, како је он промене у расположењу становништва Македоније називао, ставља Србију пред избор, или се коначно укључити у политичку борбу, или наставити са црквеношколским радом, без обзира на измењене околности.²²

Ово друго решење, могло је штетити угледу Србије на терену и довести месно становништво до уверења да се за избављење од турског ропства Србија залаже само на речима, чиме би бугарској политици у Македонији била учињена крупна услуга. Проблем је међутим лежао у чињеници да Србија 1903. године још увек није била спремна за такве облике рада. Не само што су кључне политичке личности биле несклоне авантуристичким подухватима, посебно убацивању наоружаних чета, већ је и тренутак за такву акцију био веома неповољан. Концентрација турске војске у санџацима Старе Србије и Македоније била је велика, будност турских граничних јединица појачана, а систем канала и људи од поверења који би пребацивали и спроводили српске четнике није још постојао. Светислав Симић био је зато против тренутног и брзоплетог реаговања. Гледано, међутим, на дужи рок, сматрао је да ће четничка акција бити потребна и још за трајања устанка почео са припремом за њено организовање.²³

Док је краљевска влада у овом периоду покушавала да на сваки начин остави утисак мирољубивости и умерености, у Србији се јављају и први покушаји за развијање активније делатности у Македонији. Једна од организација која се доцније прославила својом хуманитарном активношћу, настала је управо у време устанка, као одго-

²² А. Раденић 1988, док. 41.

²³ Л. Љубен 1965, 249 - 252.

вор дела српске јавности на вести о страдању хришћана у Македонији. Реч је о „Колу српских сестара“, основаном крајем августа 1903. године.²⁴ Друштво је представљало приватну организацију, а намера главног одбора била је да материјално помогне унесрећена и попаљена села западне Македоније.²⁵ Тих дана, било је и другачијих реакција на прилике у Македонији. Новооснована Српска социјал-демократска странка, организовала је 6. септембра 1903. политички скуп у циљу подршке устаницима, искористивши прилику да изложи своје ставове, потпуно различите у односу на остале политичке партије, како према узроцима устанка, тако и према читавом македонском питању и његовом коначном исходу.²⁶ Устанак у Македонији, српски социјалисти схватили су као спонтан бунт нападених слојева Македоније, покренут пре свега са жељом да се уништи заостали турски феудални систем.²⁷

*

Ставови и дипломатске активности званичника, планови радикалских првака, скупови и оснивање друштава, представљају појаве које се могу сврстати у оквиру легалних и дозвољених облика рада Србије. Остаје међутим једно питање везано за устанак, а које захтева да се о њему каже нешто више. То је настанак и јачање српске че-

²⁴ А. Раденић 1988, док. 217.

²⁵ Ј. Јовановић 1990, 148.

²⁶ *Радничке новине* 26. август 1903. бр. 45.

²⁷ Жестина са којом су се устаници обрачунавали са својим дојучерашњим господарима, ишла је у прилог оваквом тумачењу догађаја. Ово, наравно, не затвара питање колико су признати ставови социјалиста плод стварног познавања прилика у Македонији, а колико програмских опредељења и схватања сваког оружаног покрета на линији експлоатисани - експлоататор. Одговор на ово питање може се добити анализом осталих ставова социјалиста, признатих на споменутом скупу који су, лишени сваког разумевања тренутне међународне ситуације, говорили о коначном решењу македонског питања. Оцена да би македонски проблем био правично решен једино у случају давања аутономије Македонији и у оквиру балканске федерације, може се разумети само уколико се има у виду општи став српских социјалиста према националном питању на Балкану. Игнорисање читавог силета околности и губитак из вида чињенице да о судбини Македоније одлучују пре свих велике силе, наводи на закључак да су српски социјалисти читав македонски проблем и сам устанак, схватили пре као прилику да у предизборној трци прикупе што више поена, но као питање којим би се желели или могли озбиљније позабавити. Д. Лапчевић 1925, 7 - 8.

тничке акције. Почеци српског четничтва сежу у последње године владавине династије Обреновића, али је пун замах покрет стекао тек 1905. године, када се и држава активно укључује у његов рад. Оно што нас овде занима је каква је, и да ли постоји одређена веза између устанка у Македонији, и развитка српског четничког покрета. Већ су изнети разлози који су спречавали владу у Београду да се 1903. године одлучи за ову врсту политичког рада. Како су немири у Битољском вилајету скренули пажњу целокупне европске дипломатије на држање балканских земаља, природно је да се управо током устанка није могла очекивати нека радикална промена у ставовима српских политичара.

Међутим, док се влада трудила да на сваки начин избегне евентуалне неспоразуме, то гледиште нису делили сви политички кругови у земљи. Део официрског кора, васпитан у духу традиција и нестрпљив да на делу покаже спремност за жртвовање националним идеалима, већ је ступио у акцију. Комитски одбор који су основали трговац Лука Ђеловић, доктор Милорад Гођевац и капетан Живојин Рафаиловић, започео је још 1902. године са припремом и организовањем чета за продор на турску територију. Овај рад привукао је многе млађе људе, а један од значајнијих узрока јачања четничке акције управо у овом периоду, лежи у разочарању резултатима, које је званична политика у Македонији до тада постигла. Према схватању официрских кругова, рад кроз школу и цркву, спор и мукотрпан, неће довести до победе српске идеје у Македонији. Ту су корени сукоба две концепције рада у Македонији: официрске, која се сводила на отворен рад пушком и бомбом, и оне коју су српски дипломати примењивали још од средине осамдесетих година XIX века.²⁸ Нестрпљење које су четнички кругови у Србији већ показивали, могло је бити само појачано спознајом да се у Македонији у лето 1903. води жестока борба, док београдски званичници и краљевска влада пре свега воде рачуна о саветима великих сила и репутацији Србије у њиховим очима.

Без обзира на неприпремљеност, комитски одбор одлучио се за акцију, а њен резултат састојао се у одашиљању неколико мањих чета током августа и септембра 1903. Њихова појава није могла значајније утицати на даљи развој догађаја везано за устанак, али је

²⁸ Ж. Рафаиловић 1930, 263 - 272; М. Екмечић 1989, 467, 471, 632.

одређених последица ипак било.²⁹ Први извештај Михаила Ристића од 8. септембра, од кад је преузео дужност конзула у Скопљу, у потпуности је посвећен подробном информисању Министарства иностраних дела о постојању и начину рада приватне четничке организације у Србији, и њеном пребацивању комита у Турску. Према његовим речима, вести о српским коматским групама најчешћи су предмет разговора у Скопљу, а њихова појава, саркастично додаје Ристић „...већ је почела доносити и своје плодове, за нас веома непријатне“. Штетност овакве акције, за коју је Ристић убеђен да је настала мимо знања краљевске владе, он не види само у томе што је воде људи који се врло мало разумеју у такве послове, већ и зато што је њихов рад сасвим јаван, и што о њему пре свих знају турски конзули у Врању и Нишу.³⁰ Сличну огорченост испољио је и српски посланик у Цариграду, који је 8. септембра имао доста непријатан разговор с Великим везиром, Ферид-пашом. Том приликом Ферид-паша изјавио је да су и Срби отпочели са митинзима и комитетима, као и Бугари. Наравно да је српски посланик порекао могућност преласка било каквих чета преко српске границе, али је на крају свог извештаја ипак упозорио, да би постојање српских четника и њихове акције, могло бити фатално по српску народност и школе у Македонији.³¹

Након оваквих извештаја из Скопља и Цариграда, влада у Београду морала је реаговати. Циркулар упућен 13. септембра у Цариград, први је из серије докумената којима Љубомир Каљевић даје упутства Стојану Новаковићу и Сави Грујићу како да одговоре на оптужбе којима је краљевска влада била изложена. Министар иностраних дела одлучно демантује било какву повезаност званичне Србије и чета које су се појавиле у Турској, али с друге стране уопште не пориче истинитост тврђења да се неколико групца људи заиста из Србије пребацило преко турске границе. Па ни те малобројне четице Македонаца, наставља он, нису прешле границу да би се прикључиле бугарским комитама, већ да заштите своје породице „...и противу њих и противу насртања турских зулумћара.“³² Највише

²⁹ Х. Силјанов 1943, 279, 281.

³⁰ А. Раденић 1988, док. 212.

³¹ А. Раденић 1988, док. 211.

³² А. Раденић 1988, док. 222.

светла, како на став званичног Београда према питању српских комита тако и према устанку у Македонији уопште, баца циркулар упућен 16. септембра Стојану Новаковићу у Петроград. У њему Каљевић одлучно одбацује оптужбе Великог везира да је Србија убацивањем чета у Македонију решила да промени своје дотадашње држање према Порти. Министар ово одбијање образлаже констатацијом да ће краљевска влада наставити са политиком „...немешања у бугарски устанак,„ све дотле док такав став буде у интересу Србије.“³³

Ово наравно не значи да су опомене од стране Порте у Београду схваћене олако. Кораци предузети убрзо потом, у циљу пресецања канала за пребацивања комита из Србије, доказ су спремности владе у Београду да свој мирољубив став поткрепи конкретним мерама. У њих спада и наређење од 18. септембра за начелника округа врањског, којим му министар лично налаже да обавести капетана Рафаиловића „...да одмах оне људе које је изабрао да пребаци у Турску не пребације тамо а да их што је могуће пре удаљи што дубље у Србију.“³⁴ Овај телеграм отвара и питање, колико је званична Србија заиста била неупућена у активност приватне четничке организације? Поверљив извештај министра унутрашњих дела Стојана Протића, упућен још 29. јула Министарству иностраних дела, говори у прилог претпоставци да су меродавни кругови били прилично добро информисани о постојању и активности извесних комитских група. Посебно његова молба „...да се престане са овим послом који крије у себи многе незгоде...“ наводи на закључак да се у Министарствима иностраних и унутрашњих дела ако не суделовало, а оно сигурно знало за постојање и рад српских комита.³⁵ Међутим, уколико се у ранијем периоду из одређених разлога и гледало кроз прсте четничкој активности, у другој половини 1903. године став српских званичника био је из основе измењен. Опасност компромитовања дугогодишње

³³ Наставивши тврдњом да се на основу преласка неколико десетина добровољаца никако не може закључити да их организује српска влада, Каљевић коначно закључује да по његовом сазнању оних који су прешли границу не може бити ни пуна стотина. Имајући у виду изнето, он налаже Новаковићу да на сваки начин убеди руског министра спољних послова, у пуну решеност краљевске владе да остане при својим ранијим ставовима у вези са македонским устанком и умереној политици према Порти. А. Раденић 1988. док. 223.

³⁴ АС. МИД, ПО. 1903. О/19. телеграм МИД-а за начелника округа врањског.

³⁵ А. Раденић 1988. док. 105.

коректне политике према Турској, зарад једне лоше организоване и напречац изведене акције, била је сувише велика.

Док је Порта са једне стране улагала протесте због појаве српских комита на њеној територији, са друге је обећавала да ће коначно испунити дуго очекиван захтев Београда, односно признања српске народности у Царству. Имајући у виду тренутак у коме је покренут, овај дипломатски корак може се схватити само као лукав покушај Порте да Србији стави до знања, да ће њено мирољубиво држање сигурно бити награђено. Телеграмом од 25. септембра српски посланик у Цариграду обавестио је надлежно Министарство, како му је Велики везир у поверењу саопштио да је ово питање повољно решено и да је спремљена ирада којом се признаје српска народност. Наравно да је овако пријатна вест изазвала велику пажњу Београда, одакле су затражене додатне информације о иради али је ускоро, као што је то на Порти било уобичајено, дошло до непредвиђених компликација због којих је даљи рад на признању српске народности обустављен. Велики везир је тврдио да су томе криви сами Срби, који су нетактично вест пустили у јавност, те је београдска штампа о томе увелико писала.³⁶ Наводећи ту чињеницу као разлог за обустављање решавања овог, за Србију веома важног питања, везир је упозорио да би сада реакције Бугарске и Грчке могле бити веома непријатне.³⁷ Питање је да ли би се Порта и да није дошло до објављивања вести у штампи одлучила на тако крупан уступак Србији. Сигурно је међутим да је овај њен потез срачунат управо с циљем да званичнике у Београду увери у исплативост мирољубивог држања у македонским заплетима.

*

Ако је српска влада имала јаке разлоге да догађаје у Македонији посматра с великом забринутошћу и крајње суздржано, реакције српске јавности на њих биле су сасвим супротне. Опречност ставова званичника и јавног мњења последица су како различитог тумачења узрока ових догађаја, тако и корака које би Србија у Македонији требала да предузме. Мишљење политичара било је опредељено

³⁶ *Велика Србија*, 13. септембра 1903, бр. 30; 21. септембра 1903, бр. 38.

³⁷ А. Раденић 1988, док. 251, 252, 256, 258, 268, 279, 287.

пре свега уверењем, да је реч о намерно изведеној и унапред планираној акцији, која је могла довести у опасност не само мир на Балкану, већ изазвати последице које би угрозиле основне националне интересе Србије. Супротно овом, јавно мњење је већим делом поздравило устанак, видевши у њему спонтан бунт напаћене браће.

Најбољи показатељ расположења српске јавности је дневна штампа и мало је београдских листова, који током августа и септембра 1903. своје ударне ступце нису испунили драматичним вестима из Старе Србије и Македоније. Као и по многим другим питањима и при оцени ових догађаја дошло је до поделе српских гласила, зависно од страначке опредељености. Радикалски орјентисани листови као „Уставна Србија“, „Трговински гласник“ и „Штампа“, осим што истичу тежак положај хришћана и њихова страдања, у први план стављају потребу тешње сарадње Србије и Бугарске и заштите словенских интереса на Балкану од заједничког непријатеља.³⁸ За разлику од оваквих ставова „Београдске новости“, гласило Либералне странке, са много једа и сасвим отворено напада покретаче устанка називајући их борцима за велику Бугарску.³⁹ У групу листова који су заузели крајње негативан став према устанку спада и ултра-национално опредељено „Братимство“, а у складу са том платформом је и констатација да је тренутни покрет у Македонији „на силу буна“ и дело бугарских агената.⁴⁰ Разноликост изнетих ставова не треба да збуњује. Највећи део српске јавности, као што ће то и избори половином септембра показати, био је привржен Радикалној странци и њеним циљевима, а они су изнети у „Уставној Србији“. Као званични орган странке, овај лист је доследно заступао њену концепцију, а то значи да „Уставна Србија“ није смела отворено ни осудити нити подржати устаничке акције. Овако деликатан став при оцени уста-

³⁸ *Уставна Србија*, 18. август 1903, бр. 200. *Трговински гласник*, 31. август 1903, бр. 167.

³⁹ *Београдске новости*, 16. август 1903, бр. 47. и 15. септембар 1903, бр. 77. Интересантно је да је у извештавању *Београдских новости* приметна не мала измена става према устанку у врло кратком периоду, током прве половине августа (по старом календару). *Београдске новости* 7. августа 1903, бр. 38. У чланку под насловом *Родољубиви ђокич* Срби се позивају да се припреме, јер је куцнуо *последњи час* као и на то да се што пре крене у помоћ угроженима. Већ следеће недеље, о устанку се пише на сасвим другачији начин.

⁴⁰ *Братимство* 8. август 1903, бр. 31.

нка, резултат је потребе да се ничим не компромитује један од главних спољно-политичких циљева радикала - тежња за балканском сарадњом и зближавањем, посебно са Бугарском. У тим оквирима креће се и њено писање, а чланак *Србија и Буџарска* од 16. септембра, у коме се говори о неопходности сарадње две суседне земље, најбоље илуструје тај став.⁴¹

Без обзира на опречне ставове одређених политичких струја према устанку, пажња српске јавности овим је догађајем више него било којим пре тога, била окренута збивањима у Македонији. О томе сведочи и скуп одржан 30. августа, на коме су угледне личности, махом из радикалских кругова, пред неколико хиљада окупљених грађана изнеле ставове о стању у европској Турској, и донеле резолуцију у којој излажу своје погледе на решење македонског питања. Та резолуција, осим што говори о потреби смиривања стања у Старој Србији и Македонији, изражава неверицу, како у могућност стварног реформисања Турске, тако и у тврдњу да би велике силе узимањем мандата за умирење ових области, могле поправити положај хришћанског становништва. Уз то, отворено се сумња да ће комитске чете и њихове вође донети слободу и зајамчити равноправност свим народима у Македонији. Према заједничком мишљењу сазивача скупа, једино праведно решење било би да се, чувајући султанов суверенитет, заинтересованим балканским државама повери „умирење и уређење“ Старе Србије и Македоније.⁴²

Потреба споразумевања између Србије и Бугарске, врло опрезан став приликом оцене самог устанка, као и одбацивање страног мешања у Македонији, препознатљиви су ставови радикала. И док „Трговински гласник“ о овом догађају говори као о највећем и најимпозантнијем скупу, до сад одржаном с чиме се слажу „Уставна Србија“ и „Штампа“, „Београдске новости“ у чланку *Пред миџинџ* упозориле су да овакве манифестације могу само Бугарима ићи у корист.⁴³ У даљем тексту писац овог чланка није пропустио прилику да отворено нападне и делатност Светислава Симића, творца нове

⁴¹ *Уставна Србија*, 4. септембар 1903, бр. 214. Писац овог чланка је Сава Грујић.

⁴² О резолуцији донетој на митингу *Уставна Србија*, 18. август 1903, бр. 200. „Штампа“, 18. август 1903, бр. 208.

⁴³ *Трговински гласник*, 19. август 1903, бр. 181.

српске политике у Македонији као потпуно непромишљену.⁴⁴ По мишљењу аутора овог текста, једини поштен споразум између Србије и Бугарске јесте подела интересних сфера у Македонији.⁴⁵ Није потребно посебно истицати какву је оцену скупа од 30. августа дало „Братимство“, ако се има у виду његова констатација да је онима који организују овакве скупове место иза решетака.⁴⁶ Иако су постојале велике разлике у ставовима званичне Србије, која је била сасвим уздржана, и јавности, која је захтевала активнију политику, ипак је остварена сагласност по неким кључним питањима. То је пре свега потреба пружања хитне помоћи пострадалом становништву Македоније, и неизоставно усаглашавање погледа Србије и Бугарске ради одбране принципа - Балкан балканским народима.

*

У јесен 1903, турске регуларне јединице су уз свесрдну помоћ башибозука уништавале последња жаришта устаничког отпора, уједно вршећи одмазду над локалним становништвом. За то време, политички кругови у Београду с напрегнутим ишчекивањем прате даљи развој догађаја, везано за Македонију. Као што су српски политичари више пута упозоравали, устанак у Македонији нанео је доста штете интересима малих балканских држава.⁴⁷ Најцрње слутње српских званичника, у које спадају давање онакве аутономије Македонији какву је прижељкивала Бугарска, или оружана интервенција Аустро-Угарске уз могућност окупације побуњених области нису се обистиниле. Ипак, оно од чега су у Београду такође зазирали - ушпитање великих сила и стварање повољних услова за даљи продор политичког утицаја Аустро-Угарске у Стару Србију и Македонију, обистинило се.⁴⁸ Аустро-Угарска и Русија, које су се још раније про-

⁴⁴ *Београдске новостии*, 16. август 1903, бр. 47.

⁴⁵ *Београдске новостии*, 22. август 1903, бр. 53.

⁴⁶ *Братимство*, 15. август 1903, бр. 32.

⁴⁷ О последицама Илинденског устанка по међународни положај Србије Д. Борђевић 1967, 220 - 221; М. Екмечић 1989, 471 - 472; W. Vucinich 1953, 122 - 164; X. Сиљанов 1943, 274 - 276.

⁴⁸ Корисни подаци о ставовима званичне Србије о политичкој ситуацији на Балкану и евентуалном развоју догађаја након одлука из Мирџштега, налазе се у циркулару МИД-а од 19. новембра 1903. године (по старом календару). А. Раденић 1988, док. 387.

гласиле за „највише заинтересоване државе“ у македонском питању, презеле су дипломатску иницијативу окончану споразумом у Мирџштегу, октобра 1903. године.⁴⁹ Програм из Мирџштега, покренут ради реформисања Отоманске империје, одражава између осталог и намеру ове две силе да саме, без учешћа балканских држава, одлучују о судбини њихових сународника у Турској.⁵⁰ Након објављивања програма реформи и суровог гушења последњих устанчких жаришта, постало је јасно да ће балканске државе, уколико се убрзо не одрекну себичне политике у Македонији, ускоро остати без могућности да то питање реше у своју корист.

Одлуке из Мирџштега значиле су и испуњење руског обећања (раније често пута понављаног) да се у балканске сукобе неће мешати ни по коју цену. Обимне припреме за предстојећи обрачун са Јапаном, представљале су за Петроград у том тренутку питање од прворазредног значаја. Основни план софијских политичара који је рачунао са увлачењем Русије у македонске заплете показао се као потпуно погрешан, а илинденске жртве учинио узалудним. На промену у смеру софијске политике у наредном периоду, утицао је и неуспех помоћног плана, спроведеног у јесен 1903. Мисија Григора Начовича, послатог у Цариград да у директним преговорима са Портом реши сва спорна питања, остала је без резултата.⁵¹ Тако је устанак, иако се у косио са кључним погледима званичне Србије на решавање македонског питања, донео и једну позитивну последицу. Опасним заплетима које је изазвао, он је бар за извесно време утицао на промену правца бугарске политике. У наредном периоду, идеја компромиса са Србијом у циљу одбране заједничких интереса у Македонији, налази све више присталица у Софији.

*

Крајња уздржаност београдских званичника од неке енергичније акције везане за Илинденски устанак, последица је неколико сасвим опречних задатка који су се пред српским државним

⁴⁹ О споразуму из Мирџштега и новом реформном програму Г. П. Гуч 1933, 336–338.

⁵⁰ О томе како су планове и кораке Русије и Аустро-Угарске током октобра 1903. године А. Раденић 1988, док. 274, 294, 321.

⁵¹ А. Раденић 1988, док. 294; Д. Ђорђевић 1967, 222.

врхом нашли скоро истовремено, а које је измењена ситуација у Македонији наметала. Први је потреба да се велике силе на сваки начин увере у спремност Србије, да своју политику у Македонији у потпуности усклади са њиховим саветима. Други, подједнако значајан, везан је за сазнање да ће ускоро бити неопходно појачати српску политичку активност на терену и обогатити је новим, оружанним средствима. Трећи је неодложна потреба јачања српско-бугарске сарадње, у светлу све јаснијих претензија бечких војних кругова усмерених ка долини Вардара. Коначно, оно што је пресудно утицало на став српских политичара, како према устанку тако и према његовим последицама, јесте закључак да за коначан расплет македонског питања Србија још увек није спремна, ни у војном ни у политичком смислу. У складу с том проценом, краљевска влада одлучила је да што је могуће пре приступи остваривању горе наведених задатака али тако, да на сваки начин избегне ново заоштравање сукоба и покретање завршне фазе македонског питања, до тренутка када ће и Србија бити потпуно спремна да се у њега укључи.

SERBIA AND THE ILINDEN UPRISING

S u m m a r y

The commotion in European Turkey in the first half of 1903 attracted the attention of Serbian politicians. However, preparations for the uprising in Macedonia coincided with a dynastic change in Serbia prompting Belgrade officials to give priority to internal issues. Besides, the attitude of the royal government was considerably influenced by the Great Powers and their active attempts at calming down tensions in the Balkans. In such circumstances, Belgrade's official attitude towards the occurrences in Macedonia was unambiguous. In keeping with the existing plan concerning the national question and in order to maintain good relations with the Ottoman Empire, Serbian politicians were determined to restrain from being involved in the complex situation caused by the uprising. Such decisions were largely influenced by the opinion of the competent circles in Belgrade that the uprising in Macedonia was stirred and supported by the Principality of Bulgaria and that, consequently, it was up to the politicians in Sofia to think about the possible consequences.

In contrast with this reserved position of the officials, the fierceness of the events in Macedonia aroused turbulent and, in a sense, twofold reactions of various social circles and groups. The Serbian public, as could be heard in daily press and public statements, asked for a more active approach of the Serbian government, above all, in terms of humanitarian aid to the Christians in the affected regions. On the other hand, uneasy about the passive attitude of official Belgrade, certain military circles displayed determination to protect Serbian interests in the

south by implementing new forms of struggle. They set, therefore, to muster up the first combat units despite the fact that Belgrade was expressly against Serbia's involvement in the armed conflict on the Macedonian soil. Such events, manifest exactly during the Ilinden uprising, clearly indicated that the following period would witness a change in the general policy of the Kingdom of Serbia towards the Macedonian question and its adjustment to the new situation.

БИБЛИОГРАФИЈА

Браќимсџиво

Радничке новине

Трговински гласник

Уставна Србија

Штампа

К. Битоски, 1977

Македонија и кнежевсџиво Буџарија (1893 - 1903), Скопје.

М. Војводић, 1988.

Србија у Меѓународним односима крајем XIX и почетком XX века, Београд

W. Vucinich, 1953

Serbia between East and West, Stanford California

Г. П. Гуч, 1933

Дипломатска историја модерне Европје, Београд

Д. Ђорђевић, 1967

Србија и Балкан почетком XX века (1903 - 1908), Југословенски народи пред I светски рат, САНУ, посебна издања CDVI, Београд

М. Екмечић, 1989

Стварање Југославије 1790-1918, II, Београд

И. Иванић, 1910

Македонија и Македонци, II, Нови Сад

Ј. Јовановић, 1990

Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења, Београд

Д. Лапчевић, 1925

Рај и српска социјална демократија, Београд

Л. Љубец, 1965

Документи за положбајта во Македонија и во организацијајта во првајта половина од 1904. година, Гласник на Институтот на национална историја, бр. 2. Скопје

П. О. 1908

Македонско ишџање, Београд

Ж. Рафаиловиќ, 1930

Наша прва чети. Јужни преглед, бр. 6 и 7, Скопје

А. Радениќ, 1988

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, књ. I, св. 1, 29. мај / 11. јун 1903 - 14. / 27. фебруар 1904, Београд

Х. Сиљанов, 1943

Освободителните борби на Македонија, II, Софија

В. Ђоровиќ, 1933

Дипломатиска историја Краљевине Србије, I, (1. јануар 1902 - 1. јун 1903), Београд

Veselin KOSTIĆ
Belgrade

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE RECEPTION OF JOHN MILTON IN THE SOUTH SLAVONIC COUNTRIES¹

Abstract: The essay discusses the evidence of the knowledge of John Milton and the studies devoted to him in the South Slavonic countries (except Bulgaria) from the first mentions to the present time. Special attention is paid to the earliest references found among the unpublished papers of the Dubrovnik intellectuals of the eighteenth century, because they have been overlooked by earlier researchers. This is followed by a brief review of the earlier studies of this subject. The second part of the paper is devoted to a critical analysis of the most recent contributions to the study of the reception of Milton in this region.

References to, translations of and the influence of the greatest English epic poet John Milton (1608-1674) in the South Slavonic regions have been discussed in several studies, sometimes very thoroughly and competently.

This paper seeks to complement the picture known so far and to include some early evidence which escaped previous researchers. The findings which have already been published or discussed in scholarly literature will be only briefly reviewed in order to save space, but the interested reader will find full references to these works in the footnotes.

¹ This paper is a part of the research project „The Reception of English Classics in South Slavonic Countries“, organized by the Faculty of Philology in Belgrade.

a) *The Earliest Attestations of the Knowledge of Milton*

Although deeply rooted in a spiritual tradition almost completely alien to the South Slavonic regions, John Milton has attracted considerable attention of the readers, translators and critics in this area. The interest in his works is evidenced already in the 18th century, and it has proved persistent, for, according to the reports of the National Library in Belgrade, Milton was the third most widely read English author (after Shakespeare and Byron) in Serbia in mid-20th century.²

Milton's presence in the territory of former Yugoslavia in the 19th century and the first half of the 20th century has been thoroughly discussed by Dušan Puhalo in his doctoral thesis „Milton i njegovi tragovi u jugoslovenskim knjizevnostima“ (Milton and His Traces in Yugoslav Literatures), submitted to the Faculty of Philology in Belgrade.³ His findings have been supplemented by some new contributions by Snežana Kićović-Pejaković.⁴

At the beginning of the part of the discussion of the reception of Milton in the territory of former Yugoslavia, Puhalo says: „I have found no evidence before the beginning of the 19th century that any of our authors or intellectuals knew anything about Milton's name or work... Towards the end of the century the belated Dubrovnik classicists included some who knew English and French literature (English literature, for example, was known to Bruno Ferić, Junije Resti-Rastić and Toma Kerša-Chersa), but Milton remained outside the sphere of their interest.“

Seeking to explain this apparent lack of interest in Milton, Puhalo stresses that the Dubrovnik and Dalmatian literatures were dominated by the influence of the Catholic Counter-Reformation and that their representatives

² M. Matarić, *Engleska književnost kod Srba 1900-1945. kroz književne časopise*, unpublished doctoral thesis, submitted to the Faculty of Philology in Belgrade in 1980, p. 121.

³ Published in the Series „Monografije Filološkog fakulteta Beogradskog univerziteta“ in 1966. The second part of Puhalo's thesis, which concerns the reception of Milton in the South Slavonic regions, was published, in a partly revised form, in the *Anali Filološkog fakulteta*, sv. 1, 1961, Beograd, 1962, pp. 67-107. This revised version has been mainly used here.

⁴ *Engleska književnost u Srba u XVIII i XIX veku*, Beograd, 1973, pp. 129-134.

were primarily interested in Italian and Latin literatures.⁵ The literature of Slavonia and north-western Croatia did not have broad horizons and gravitated towards German literature; the Slovenes were strongly influenced by Catholicism, while „Serbian intellectuals relied mainly on Russia and Josephinism“.⁶

Puhalo's findings concerning the beginnings of the interest in Milton in Serbia have already been pushed further back, to 1838.⁷ The most substantial corrections should be made, however, in our knowledge of the interest in Milton in Dubrovnik, for the earliest evidence comes from that cultural ambience.

The most outstanding person among the Dubrovnik intellectuals acquainted with English culture and literature in the 18th century was Toma Basiljević (Bassegli). He was a descendant of a family which came to Dubrovnik from Kotor in the early 14th century. His father, Jacobica Basiljević discharged various public duties in the Dubrovnik Republic and managed the family estate. Toma's mother, herself a well-educated woman who knew Latin, was the sister of Miho Sorokočević (Sorgo), one of the leading Dubrovnik intellectuals of the time, the founder of an academy in Dubrovnik (1723) and a man who had a considerable knowledge of English.⁸

Toma was born in 1756 and he left his native Dubrovnik when he was sixteen in order to study in Bern, as it was suggested to him by Abbè Alberto Fortis, the famous Italian traveller and natural scientist, who was a close friend of the Basiljević family. Two years later Toma went from Bern to Göttingen, which belonged at that time to the Hanoverian Electoral Principality. Between 1714 and 1837 that town was ruled by princes who were also kings of Great Britain. Consequently, Göttingen was an important centre not only of German, but also of English culture.⁹ This presumably motivated Toma to decide to learn English, and he informed his parents of his

⁵ It is interesting, however, that there is certain evidence that Milton was very popular in Italy at this time, and it is a well-known fact that Dubrovnik was strongly influenced by the Italian literary taste. Cf. Arturo Graf, *L'anglomania e l'influsso inglese in Italia nel secolo XVIII*, Torino, 1911, pp. 250-251.

⁶ Puhalo, *Milton i njegovi tragovi u jugoslovenskim književnostima*, p. 263.

⁷ S. Kičović-Pejaković, op. cit., p. 129.

⁸ Cf. Ž. Muljačić, „Prinove u dubrovačkom Državnom arhivu, II“, *Arhivist*, 2 (1952), pp. 77-83; idem, *Toma Basiljević-Baselji, predstavnik prosvjećenja u Dubrovniku*, Posebna izdanja SANU, knj. CCXCIX, Odeljenje literature i jezika, knj. 8, Beograd, 1958.

⁹ Ž. Muljačić, *Toma Basiljević-Baselji*, p. 13.

wish. The reply of Toma's father, written in Italian on 1 March 1784, has been preserved: „If you wish to take a teacher of the English language, do so, and I shall be glad to pay him.“¹⁰

Thus Toma began to learn English, and already in 1785 we find him quoting four verses in English.¹¹ Upon his return to his town after several years' absence, Toma joined the circle of the Dubrovnik intellectuals associated with Sorkočević's academy. One of his friends in Dubrovnik was the anglophile Dzono Rastić, so that the two of them, together with Miho Sorkočević constituted a group interested in English and English culture. There is evidence that Basiljević also maintained direct personal contacts with some Englishmen.¹²

Basiljević's notes and papers contain other testimonies of links with England. Thus an interesting note, written in his hand, has as its heading „Suicide“ and contains excerpts from Cicero, Plutarch and Montaigne, as well as a prose translation into German of Hamlet's soliloquy „To be or not to be“. The note is not dated, but it is almost certain that it was made at the end of the 18th century. Shakespeare was very little known and read in the South Slavonic regions at that time, so that this note may well represent the earliest quotation from *Hamlet* in this area.¹³

An even more interesting testimony of Basiljević's knowledge of English authors can be found in his „Florilegium“, the notebook which contains Toma's reflections on various topics and quotations from other writers in connection with them, arranged in alphabetical order.¹⁴ The notebook is in French, but it is evident that the books from which quotations were taken were in other languages as well. In the section dedicated to „Freedom“ (La liberté) Basiljević paraphrases closely a fairly long passage from Milton's

¹⁰ „Se volete prendere un Maestro di lingua Inglese, prendetelo, che volontieri ve lo pagarò.“ Historijski arhiv u Dubrovniku, Arhiv Bassegli, C2/9, Letter no. 65; there also is a brief reference to this in Letter no. 66.

¹¹ Ž. Muljačić, *Toma Basiljević*, p. 18, note 73.

¹² Historijski arhiv u Dubrovniku, Arhiv Bassegli, C2/6/2; C2/10 (the letter is dated 21 December 1798); C2/8 (draft, in French, of Toma's reply to an English antiquarian).

¹³ Historijski arhiv u Dubrovniku, Arhiv Bassegli, C2/8. Before that time there is a brief reference to (not quotation from) *Hamlet* in Slovenia (in a letter of A. Linhart). Cf. D. Moravec, *Shakespeare pri Slovencih*, Ljubljana, 1965, p. 182.

¹⁴ Naučna biblioteka u Dubrovniku, MS - R-3. The notebook dates, as a passage (f. 113) shows, from c. 1802.

Paradise Lost (XII, 79-104). The paraphrase is close, but there are certain indications that Basiljević had read Milton in a German translation.¹⁵

Basiljević refers to Milton in another passage, where he discusses the difference between the republic and the monarchy.¹⁶ It is, however, difficult to pin down the exact text that he has in mind because it might have been taken from any of the numerous prose writings produced by Milton as the official advocate of the Republic in the time of the Civil War.

Two more members of the Dubrovnik community of whose interest in English culture we have clear testimonies were the Krša (Chersa, Kersa, Kerča) brothers. They were plebeians and they came from Pelješac. The elder brother, Antun, was born in 1779, and the younger, Toma, in 1782. Both studied philosophy and rhetorics with F.A. Appendini, and then law, also in Dubrovnik. After that they travelled in Italy, and upon their return they became members of a circle of liberal-minded intellectuals.¹⁷

Some letters written by the brothers Krša from Dubrovnik to their friend Bizzaro in Venice concern orders for the purchase of English books. Thus Toma Krša asks Bizzaro on 22 December 1801 to buy for him in Venice or Florence good editions of some works of English authors, the list of which he encloses.¹⁸ The list itself has not been preserved, but one of Toma's subsequent letters shows that Milton's *Paradise Lost*, both in the original and in Italian translation, was included.¹⁹ A few months later Toma reminds Bizzaro of his request: „I believe that you bear in mind my request concerning Milton's *Paradise Lost*, which I should definitely like to have in the original“.²⁰

The history of the later interest in Milton in this area is known and it has been discussed in the existing studies (referred to in the notes), so that

¹⁵ The title is in English, but the canto (in Milton *book*) is designated as *Gesang* - f. 110v.

¹⁶ F. 105.

¹⁷ Most of the biographical information on the brothers Chersa has been generously given to the present author by the well-known Dubrovnik scholar dr. M. Foretić.

¹⁸ Historijski arhiv u Dubrovniku, Arhiv Bizzaro, 1.A-C, no. 11.

¹⁹ Historijski arhiv u Dubrovniku, Arhiv Bizzaro, 1.A-C, no. 11b. The letter was written on the 10th of February 1802.

²⁰ Historijski arhiv u Dubrovniku, Arhiv Bizzaro, 1.A-C, letter dated 27 April 1802. Cf. V. Kostić, „Zračenje engleske književnosti i kulture u Dubrovniku krajem XVIII i početkom XIX veka“, *Književna smotra*, XXI (1988), nos. 69-71, pp. 22-24.

the following account will focus on recent evidence, which has not been considered so far.

b) The Influence of Milton on South Slavonic Writers

Dušan Puhalo's book on the influence of Milton on South Slavonic literatures supplemented the previously known evidence of Milton's impact on Njegoš and Preradović and suggested that there may have been some echoes of *Paradise Lost* in the work of Pasko Antun Kazali (1815-1894) *Trista Vicah udovicah*.²¹ The analogies which Puhalo adduced in support of his claim have not been recognized as sufficiently specific or persuasive so that his suggestion has not induced later historians of literature to search for possible further testimonies of Milton's influence on Kazali.

Neither has the question of Milton's influence on Preradović been re-considered in recent times. The relationship between Milton and the famous Montenegrin epic poet Petar Petrović Njegoš, however, is still of great interest to South Slavonic critics and literary historians. An outstanding place belongs to the very stimulating studies of Miron Flašar, which point out that it is necessary to establish the French, or, rather, Russian, translations which served as an intermediary text between the *Paradise Lost* and Njegoš's *Luča mikrokozma*, and which may have been a factor of modification of Milton's theological conceptions and of their adaptation to a non-Protestant outlook.²² Flašar's essays certainly point to a line of investigation which is likely to prove fruitful.²³

²¹ Cf. „O prevodu-posredniku, Miltonu i Njegošu“, *Književna smotra*, XXI (1988), no. 69-72, pp. 98-105; and, a considerably more developed version, „Književna recepcija i prevod iz druge ruke - Njegoš - Milton - Vergilije“, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, knj. 36, sv. 3 (1988), pp. 343-366. Cf. D. Puhalo, *Milton i njegovi tragovi u jugoslovenskim književnostima*, pp. 327-335.

²² Cf. „O prevodu-posredniku, Miltonu i Njegošu“, *Književna smotra*, XXI (1988), nos. 69-72, pp. 98-105; and a considerably more elaborate version, „Književna recepcija i prevod iz druge ruke - Njegoš - Milton - Vergilije“, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, knj. 36, sv. 3 (1988), pp. 343-366.

²³ Flašar's leads have been followed by Slobodan Vukobrat („Proučavanje Njegoćeve engleske lektire“ in *Petar II Petrović Njegoš - ličnost, djelo i vrijeme*, Naucni skupovi CANU, knjiga 35, Podgorica, 1995, pp. 369-383, and „Prevod kao posrednik“, *Pobjeda*, Podgorica, 2. oktobar 1993, p. 10, without contributing however, anything new as regards either research evidence or interpretation. The latest paper of the same author (S. Vukobrat, „Naša novija prevodna recepcija Miltonovog *Izgubljenog raja*“, *MSC*, 26. Medjunarodni naucni sastanak slavista

In recent times Slobodan Tomović devoted considerable attention to the relationship between Milton and Njegoš.²⁴ Tomović does not think it essential to establish specific borrowings and analogies; he considers that it is more important to define ideological similarities and differences between the two poets. Tomović's analyses and comparative evaluations do not deny Milton's poetic gift, but the English poet fares rather poorly when the vigour of philosophical thought and the depth of his erudition come to be compared with Njegoš. „The motivation of Njegoš's Satan is ... more profound and has more solid philosophical foundations“; Milton's Satan does not use „such powerful ontological arguments“ as Njegoš's: „Satan in the *Luča mikrokozma* is defined in a stronger philosophical light“; Milton's Satan „hardly reaches the philosophical visions, references to existence and the meaning of being, which the Satan of *Luča* expresses with facility“. The discreet and sober warnings of D. Puhalo regarding the danger of indiscriminate patriotism in the study of the relationship between Milton and Njegoš²⁶ seem to have gone unheeded. Besides, it can hardly be said that Tomović's own scholarship inspires great confidence. It would be vain to seek in his studies some specific quotations from Milton or even precise references to any of Milton's texts, so that his reader remains in the dark not only as regards the edition he is supposed to have used, but also whether he had any direct knowledge of the English original. Consequently, Tomović's interpretations and arguments are not verifiable and can hardly claim any serious scholarly attention.

u Vukove dane *Srpska književnost i Sveto pismo*, Beograd-Manasija, 1996, pp. 70-72) is also disappointing because it does not make any contribution to the discussion of the subject dealt with in this essay, primarily because of the great discrepancy between the comprehensiveness of the title and the very restricted scope of the paper itself, which merely illustrates the well-known classical analogies of two lines from Milton's conventional invocation.

²⁴ „Miltonova i Njegoševa kosmogonija“, *Ovdje*, 1970 II, 12, pp. 22-23; „Milton i Njegoš o pobuni na nebu“, *Prosvjetni rad*, 1 and 15 April 1971, XXI, pp. 7-8; „Satana kod Njegoša i Miliona“, *Književna kritika*, 1972 III, 1, pp. 71-86; *Rat bogova i titana*, Titograd, 1988.

²⁵ „Satana kod Njegoša i Miliona“, pp. 71-72, 73, 79, 81. Njegoševa luča, Titograd, 1971 (cf. esp. pp. 53-54, 55-56 in connection with the remarks made above). The style in the quotation is that of the author. The studies of S. Tomović are discussed in detail in Bojka Djukanović, *Engleska književnost u crnogorskoj periodici*, Nikšić, 1989 (doctoral thesis submitted to the Faculty of Philology in Belgrade in 1988), pp. 54-68, 156-157.

²⁶ *Milton i njegovi tragovi u jugoslovenskim književnostima*, pp. 320-325; „Miltonovi tragovi u jugoslovenskim književnostima“, *Analni Filološkog fakulteta*, sv. 1, 1961, Beograd, 1962, pp. 89-92.

c) Critical and Historical Studies and Comments

The most important study of Milton's presence in the South Slavonic regions is the (already mentioned) doctoral thesis of Dušan Puhalo „Milton i njegovi tragovi u jugoslovenskim književnostima“. Its first and longer part (pp. 9-260, i.e. about three quarters of the entire text) is a general account of Milton and his work, based on standard English biographical and critical studies. This part of the book gave the Yugoslav public the first exhaustive account of Milton and it should be therefore regarded as one of the most important contributions to the knowledge of the reception of Milton in the South Slavonic regions.

The extensive knowledge and persevering interest of Dušan Puhalo in English studies are known to all Yugoslav English scholars, and his knowledge of Milton in general and of the influence of his works in the South Slavonic regions should be respected and fully recognized. When, however, Puhalo departs from the factographic and literary-historical sphere and strays into critical interpretation and evaluation, the reader begins to follow him reluctantly. We get a clear indication of Puhalo's critical approach in the remark that the right understanding and appreciation of Milton was greatly facilitated by the „translation of the Soviet History of English Literature (1950)“.²⁷ At least twenty past generations of Yugoslav students of English literature are blissfully unaware of the very existence of this book, and it is to be hoped that it will remain buried in the oblivion it deserves. Puhalo's studies bear, however, unmistakable belated marks of the dogmatic school inaugurated by that translation: „Milton's life illustrates exquisitely the human virtues best appreciated precisely by our revolutionary generation: the lifelong dedication to the progressive spiritual goal, uncompromising loyalty to the revolutionary ideal, and highly principled spirit both in victory and defeat.“²⁸ It is therefore quite understandable that Puhalo's book is very closely associated with the time in which it was written and that it is characterized by a repertory of concepts and terms which exhale a very archaic ideological aroma - „not dialectical“, „progressive“, „reactionary superstructure“ - and that it contains irrelevant, but pious references to Karl Marx and the notoriously mediocre Yugoslav communist ideologist Boris Žiherl. Puhalo's conclusion concerning Milton's spiritual attitude is:

²⁷ *Milton i njegovi tragovi u jugoslovenskim književnostima*, p. 277.

²⁸ *Ib.* pp.258-259.

Milton was not an anarchic rebel, but a constructive revolutionary: he rebelled and fought in the name of the future empire of God - not Satan - on the earth... he was motivated by the ideal of a society in which the intellectually and ethically accomplished individual, willingly subjecting himself to the society, achieves, precisely by doing this, the fullest freedom, because he submits himself to the norms of a society in which freedom is achieved by the appreciation and acceptance of the rule of law. Because of that, Milton's ideal, though different as regards the specific historical circumstances in which it was born, is ideologically and emotionally close to the ideal of the communist revolutions of our time. It is not by accident (though it is not quite justified) that Prof. Grierson calls Milton „a bolshevik“.²⁹

D. Puhalo's thesis gives a general survey of English critical studies of Milton and an exhaustive list of earlier studies, references and translations of Milton's works in former Yugoslavia. His account is factually accurate, but because of Puhalo's ideological exclusiveness the reader soon finds that the results of his researches inspire greater confidence than his critical judgments. Thus the article of Svetislav Stefanović „O mistici i mističarima engleske poezije“³⁰ is said to „represent an arbitrary and superficial adaptation of English poetry to the reactionary ideological mould in the spirit of Dostoyevsky's literature of a new kind, very popular at that time among our bourgeois intellectuals“.³¹ The next few lines claim that it is an elementary truth that Henry Vaughan does not belong to the „pronounced mystics“. Even if did not come from the pen of the man who is probably unsurpassed in Yugoslavia in encyclopaedic knowledge of English literature, such a statement would be hard to explain. Svetislav Stefanović, an excellent translator of Shakespeare and other English poets, was not able to respond (being judicially murdered by the communists in 1945), that Vaughan's mysticism is apparent even to those who are familiar only with his anthology pieces and that numerous studies had been written on the subject. As opposed to such denigration of Stefanović's (very competent) knowledge, we are recommended an example of „progressive literary criticism“ and as a representation of „English literature in a more correct light than usual“ in an anonymous article, which is, even Puhalo admits, „rather confused“ and, moreover, instructs the innocent reader about a non-existent work by Milton!³²

²⁹ *Ib.* p. 239.

³⁰ *Letopis Matice srpske*, 1921, sv. 3.

³¹ *Milton i njegovi tragovi u jugoslovenskim književnostima*, p. 274.

³² *ib.*, p. 276.

On the other hand, such an approach to writers from earlier times and different ideological climates certainly secured great advantages to the critical school embraced by D. Puhalo. When reading Puhalo's studies of Milton, one can only envy the author whose loyalty to the ruling ideology gives him such a feeling of intellectual superiority that he calls (not once) such a superb and erudite mind as Milton's „naive and childish“ and even expects this remarkable „discovery“ to be taken as one of the most original contributions of his Ph.D. thesis.³³

Puhalo's major study was published in its entirety eight years after it was accepted as a doctoral thesis, but some of its parts had appeared in print even before that time. The somewhat abridged and revised second part of the thesis, dealing with the reception of Milton, was published in 1962,³⁴ and an abbreviation of the first, general part was included in the first volume of Puhalo's comprehensive history of English literature.³⁵ In this latter form, Puhalo's study gained a wide reading public and powerful influence, since his history of English literature was for more than two decades the only university textbook of its kind in former Yugoslavia and numerous generations of students of English acquired knowledge and adopted critical views from his book.

Puhalo's study „Milton i mi“ also dates from these years.³⁶ It is actually the report on a survey conducted among the students of English Language and Literature at the University of Belgrade, designed after the then fashionable model of I.A.Richards.³⁷ The students were given the text of Milton's short poem „On Time“ and were asked to make critical comments on it. The aim of the questionnaire is explained by Puhalo himself: „I wanted to test on the basis of one example my conclusions concerning the problem of the literary value of works based on obsolete and scientifically superseded ideologies.“ Judging by the answers (which Puhalo publishes in full), the results were disappointing, as regards both the number of students who responded and the anticipated denouncement of „scientifically superseded ideologies“.

Dušan Puhalo's studies of Milton are of twofold importance. They are important as a detailed, highly professional and reliable survey of the

³³ Cf. particularly, *op. cit.*, p. 7.

³⁴ „Miltonovi tragovi u jugoslovenskim književnostima“.

³⁵ *Istorija engleske književnosti od početka do 1700. godine*, I ed. Beograd, 1963, pp. 149-179.

³⁶ *Zivi jezici*, 1960, knj. II, sv. I, pp. 29-38.

³⁷ I.A.Richards, *Practical Criticism*, London, 1956.

reception of Milton in the territory of former Yugoslavia and as the document of a critical approach. They give us the first complete general account of Milton's life and works in the South Slavonic regions. The second part of Puhalo's thesis represents a careful synthesis of the earlier research, gives a reliable evaluation of its value and offers a sober general conclusion concerning the much-discussed relationship between *Paradise Lost* and Njegoš's *Luča mikrokozma*. In his critical account of Milton's works, Puhalo's studies often offer penetrating comments which have helped our students of English to understand better this classic of English literature. His studies are the expression of a sincere, well-informed and self-consistent approach, determined to confront its task in an honest way, but an approach formed within a mercilessly exclusive ideological matrix. It represents an exceptionally explicit and detailed testimony, a critical attitude and a specific repertory of critical concepts and terms which marked the reception not only of Milton's works, but also of the writings of many other great West European authors in a bygone, but not brief phase of the cultural history of these regions. Therefore these critical works, though the fruit of persistent and thorough research, appear today more obsolete and outdated than some other critical studies of Milton written in the other parts of the world half a century earlier.³⁸

In the next history of English literature to appear in former Yugoslavia, published almost twenty years later, Milton is given comparatively little space, but the account of his work (by Marta Frajnd) is balanced, free of extra-literary considerations and in harmony with contemporary views.³⁹

Some interesting problems of the reception of Milton in the South Slavonic regions are discussed by Svetozar Brkić in his article „Oko jednog mogućeg načina prevodjenja Miltonovog *Izgubljenog raja* na srpskohrvatski“. ⁴⁰ Brkić asks the question: „Why is Milton insufficiently known outside the narrow circle of professionals, and why he has been only partly translated?“

The first explanation Brkić offers is that the critical appreciation of Milton has varied in England and that it has been at its lowest ebb precisely

³⁸ For, W. Raleigh, *Milton*, London, 1900; Stopford Brooke, *Milton*, London, 1916; and, sepecially, Denis Saurat, *Milton Man and Thinker*, 1925.

³⁹ V. Kostić (editor), *Engleska književnost* I, Sarajevo-Beograd, 1979, pp. 293-304.

⁴⁰ Prevodna književnost. Zbornik radova Četvrtih beogradskih prevodilačkih susreta, Beograd, 1980, pp. 95-102.

in the present century because of the adverse criticism of T.S. Eliot and F.R. Leavis. Their views were indeed fashionable for quite a time in English academic circles, particularly among the younger people, but they have been finally relegated to the monuments of „bizarre criticism“, as Brkić justly says, only in recent decades. It is not very likely, though, that their opinions influenced the reception of Milton in the South Slavonic regions, for the number of readers in these parts who are familiar with T.S. Eliot's comments on Milton and, particularly, with the criticism of the controversial Leavis was and still is negligibly small. It is certainly smaller than the number of those who could have formed a more favorable opinion of Milton on the basis of their own reading or of critical works less deliberately unorthodox.

The other reasons adduced by Brkić are more plausible. One of them is the fact that Milton's works are based on a specific system of ideas and values and express „an individual national theology“ which does not have an immediate appeal for Serbian readers.

Another important reason is the difficulty of rendering into Serbian Milton's „organ voice“, as Tennyson calls it - that is Milton's poetic idiom fostered on the best and most elaborate traditions of English poetic style. An analysis of the Serbian translations of *Paradise Lost* clearly show that Brkić's observation is fully justified.

The critical, informative and historical comments and studies published either with the Serbian and Croatian translations of Milton's works or on the occasion of their publication complement the picture of the reception of Milton in this area, and they are particularly important because they are likely to be the main source of information for the common reader.

Staniša Nešić in an article written on the occasion of the publication of *Paradise Lost* and *Paradise Regained* in the Serbian rendering of D. Bolfan and D. Kosanović, gives some superficial information on Milton, but remains wisely reticent about the quality of the translations themselves (which are very poor⁴¹) and merely says that they represent „an event“ in Serbian publishing and translating.⁴²

Djilas's translation is accompanied by several appendices, and they probably deserve a closer scrutiny for it is probable that the Serbian readers will most often read Djilas's rendering of *Paradise Lost* and rely on these appendices for further information.

⁴¹ The recent translations of Milton's works into Serbian are analysed by the present author in an article published in *Mostovi*, 1997.

⁴² „Mit o Adamovom padu i usponu“, *Politika*, 30 November 1989.

The longest article is „Svijest o satanizmu u čovjeka. Povodom pojave Miltonovog epa *Izgubljeni raj* Milovana Djilasa“, written by Vasilije Kalezić. This essay is characterized by sheer verbiage which abounds in far-fetched and inappropriate parallels between Milton's and the translator's biography (Milton is deprived of his third marriage, so that the similarity between him and Djilas, who married only twice, might appear more striking), and even more inappropriate analogies between the translator and Milton's Satan.

This essay is followed by an unsigned note on Milton himself, which though very short (pp. 459-461), teems with errors. The reader is informed that „Milton was in frequent conflict with his professors, which demonstrated his rebellious spirit“. The only known fact from Milton's biography on which this assertion of his revolutionary character may have been based is a solitary reference that Milton had some sort of misunderstanding with his tutor in Cambridge, the occasion of which is not known.

We are further told that „immediately after graduation, in 1638, Milton travelled to Italy“ (p. 459). Neither did Milton, who was admitted to the university in 1625, take as many as thirteen years to graduate nor did he go to Italy immediately after the graduation. He graduated on time, in 1629, and three years later he was awarded his M.A. After that he retired to his father's country house at Horton, where he spent six years in further study. This is the so-called Horton period, of essential importance for Milton's later work. It was only after this interval of solitude that Milton set off on his travels in France and Italy.

„The last years of his life were spent in poverty, indigence and family quarrels caused primarily in his three unsuccessful marriages.“ Leaving aside the question of style, we may observe that while Milton was not actually rich in his last years, he was certainly not indigent. He owned a house which had „four rooms with a fireplace“⁴³ and when he died he left almost a thousand pounds, which was quite a substantial sum at that time. As regards the reference to his three unsuccessful marriages, that can be hardly squared with the way in which Milton describes his second, untimely deceased wife „*my late espoused saint*“ and with the explicit testimonies of witnesses in court regarding his relations with his third wife.⁴⁴

⁴³ E. Salliens, *John Milton*, Oxford, 1964, p. 251.

⁴⁴ The author did not have to seek far or in foreign languages reliable information on Milton's biography. Puhalo's biographical, critical and comparative study had been published about twenty years previously.

It is further said that *Comus* is „Milton's tribute to a Cambridge student who was drowned“ and even some vague critical observations on this work are offered, the author of the note being all the time unaware that the poem on which he instructs the innocent reader is not *Comus*, but *Lycidas*.

As regards *Paradise Lost* itself, it is stated that Milton completed it in 1667. The poem was actually written by June 1665, and its printing was delayed because of the great fire in London in 1666. Milton's other epic, *Paradise Regained*, was not written in 1671, as the note states; this work was given the official *imprimatur* in the first half of the preceding year.

One of the latest essays on Milton published in Serbia is „Avgustinova Božja država i Miltonov Izgubljeni raj“. ⁴⁵ The paper examines the similarities and differences in the presentation of the Christian legend of the Fall of Angels and the Original Sin in Augustine's and Milton's works.

*

What conclusions can we draw from this survey of the reception of Milton in the South Slavonic regions in recent times?

There has been no space to discuss here the recent translations of Milton's works, ⁴⁶ but it can be said that some notable achievements have been made in this sphere.

As regards comparative studies, it may be noted that the interest in the relationship between *Paradise Lost* and Njegoš's *Luča mikrokozma* still persists. Especially interesting are the studies of M. Flašar, who points out the need to explore the mediating and modifying channels through which Milton's ideas reached Njegoš. The other comparative studies are either negligible or biased by patriotism. It may be observed that the latter type of analyses have shifted from verifiable parallels, analogies and echoes to rather vague comparisons of the theological and ideological ideas of the two writers (extolling Njegoš at the expense of Milton) in a manner which casts serious doubt on the adequacy of the linguistic and scholarly equipment of their authors.

As regards the critical and historical studies, however, some notable achievements have been made, surpassing by far, as regards their thoroughness and scholarly value, what was written in the earlier decades. The greatest advance in this respect was made by D. Puhalo, but various other critical

⁴⁵ *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knj. XX (1992), pp. 63-71.

⁴⁶ His is the subject of an article published by the present author in the 1997 issue of *Mostovi*, the periodical of the Union of Literary Translators of Serbia.

works and histories of literature also contain valuable texts which have contributed to the better knowledge and wider reception of this classic of English literature in the South Slavonic regions.

ДОПРИНОС ПРОУЧАВАЊУ РЕЦЕПЦИЈЕ ДЕЛА ЏОНА МИЛТОНА У ЈУЖНОСЛОВЕНСКИМ КРАЈЕВИМА

Резиме

Преглед наших превода, критичких тумачења и приказа дела највећег енглеског епског песника Џона Милтона (1608-1674) који су се појавили у Србији после темељне студије Душана Пухала *Милтон и његови трагови у југословенским књижевностима*, докторске дисертације одбрањене на Београдском универзитету 1958. и објављене 1966. показује да је последњих година било значајних доприноса бољем познавању и разумевању тог класика енглеске књижевности у нашој средини.

Као последица повећаног интересовања за Милтона у Србији се у последње две деценије појавило неколико превода његових дела. У њих спадају, између осталог, два српска превода *Изгубљеног раја*, један превод *Поново задобијеног раја*, преводи *Сопећа*, *Ареопазитике* и неких мањих прозних дела. Ти преводи су неједнаке вредности. Неки су врло лоши и показују недовољно познавање енглеског језика Милтоновог доба, али неки као интегрални прелаз *Изгубљеног раја* М. Ђиласа или превод Бранимира Живојиновића првог певања тог епа, значајна су достигнућа нашег преводилаштва.

Компаративне студије објављене у овом раздобљу баве се углавном често разматраним проблемом односа између Милтоновог *Изгубљеног раја* и Његошеве *Луче микрокозме*. Приметно је, међутим, да се у последње време нагласак померио с испитивања специфичних аналогичности и одјека на опште теолошке сличности и разлике, као и на питање модификаторских канала преко којих су Милтонови протестантски погледи могли dospети до нас и постати прихватљиви за православног Његоша.

Miodrag STOJANOVIĆ
Faculty of Philology
Belgrade

FROM RIGAS VELESTINLIS TO IVO ANDRIĆ Serbo-Greek Literary Mutualities

Abstract: The author views Serbo-Greek literary coordinates in separate thematic wholes: the poetical and revolutionary figure of Rigas Velestinlis in Serbian literature, the first Serbian teacher of the Greek language Vukašin Radišić during Serbian and Greek enlightenment, Serbian folk poetry on the Battle of Kosovo in Greek literature, literary cooperation between Serbs and Greeks in the 19th and 20th centuries (Branislav Nušić and Dimitrios Kokkos, Vojislav Rašić and Costas Pasagiannis), literary historical studies of Mihail Laskaris, and, finally, the reception of Andrić's novels and Dučić's poems in Greek literature.

We have considered, first of all, to commence our mutual recognition of Serbo-Greek literary coordinates in the past two centuries with the ancient heritage in the works of Dositej Obradović, the greatest educator in the Balkans and the founder of modern Serbian literature and culture, in order to encompass, respecting a certain chronology, recent Greek translations of poems by Vasko Popa and Miodrag Pavlović. Quite an endeavor for a single lecture. So, we will confine our exposition to the period of literary pervasiveness from Rigas Velestinlis, a Greek poet and revolutionary of the late 18th century, to the opus of Ivo Andrić and the reception of his works in Greek literature in the 1960s.

*The poetical and revolutionary character of Rigas Velestinlis
in Serbian literature*

The earliest traces of Rigas Velestinlis among the Serbs are to be found in manuscripts of verses by poets and poetesses of Greek fanariot and

Serbian bourgeois poetry. Thus the pesmarica of Jakov Ilijin, dated 1807, and kept in the Matica Srpska library in Novi Sad, contains thirteen records of mainly Greek folk verses. Among them is Rigas' war cry *O Thourios Hymnos*, dated June 10, 1803. This transcript is four years older than a Bucharest text from 1807, so it may rightfully be considered the oldest known manuscript record of Rigas' poem about the insurrection. Our manuscript truly carries only selected verses, but it is important as a testimony of the spread of Rigas' war cry in the years before the Greek rise for independence in 1821.

The early phil-Hellenism of Jovan Sterija Popović is reflected in translations of battle verses known as marches (*emvatiria*) Rigas Velestinlis, Adamantios Korais and Jakovakis Rizos Neroulos. Their verses, and others, are compiled in the manuscript collection *Sedmostručni cvetak borećim se Grecima posvećen* (Septuple posy dedicated to the fighting Greeks), written in Vršac, in September and October, 1825. Sterija brought three poems ascribed to Rigas Velestinlis on the first pages of the anthology from the Manuscript Department of Matica Srpska. The most well-known is the one titled *O Jelini, ustanite!* (O Hellens, rise!). Such insurgents and revolutionary messages predetermined Rigas' eventual suffering.

The Austrians' delivery of Rigas to the Turks for execution beneath the walls of fort Kalemegdan was described by Ivo Andrić in his historical essay *Predaja* (Surrender) on the 150th anniversary of his death. Andrić writes beneath the subtitle *Riga od Fere (Rigas Velestinlis)*, in a narrative tone.

„A bulky, tarred Austrian ship... put in on the afternoon of May 9, 1789 under the Danube gates of the city of Belgrade... Eight fettered Greek patriots lay in the dark interior of the ship...

The Austrian sergeant was reading out the names of the Greeks with a German accent, the Turks with their own, and the prisoners yelled them out in Greek... The sergeants were collecting acts on the surrender... At that moment, a harsh voice rose above the murky crowd of fettered prisoners,

–Mr. Lieutenant!

It was Rigas Velestinlis, a blond, broad-shouldered, man, with a broad lion face...

He spoke quickly, as if by heart, carried by his speech, as if every word were a sacred formula from which action sprang.

„...We will die a horrific death maybe even tonight, but there is no disgrace in our misfortune, the shame lies with you. Yes, we will die, surren-

dered or sold, while you go, free and happy, to your Vienna, serve your emperor, pray to your God, live your „cultural“ life, but shame on you, before the world, before history...” writes Ivo Andrić, a message topical to this day.

The first Serbian teacher of the Greek language - Vukašin Radišić

When prince Miloš ordered, on August 22, 1836, that Greek be taught in the Kragujevac secondary school, Vukašin Radišić from Zemun applied for the post on September 27. He said in his request that he spoke the Greek language, as he had taught for three years „the Hellenic-Greek language“.

Radišić composed a book for his subject, *Grčka čitaonica (čitanka) za upotrebljenje srpske junosti* (Greek reader), published in Belgrade, in 1837. On the back of the title page is a thought from a moral in Dositej's third fable on the importance of learning Greek: „This language has been dear to me since youth,” says Dositej, adding „I wish it esteemed by many of our youth.” The book is divided into nine chapters marked in majuscule script (A, B, G etc). The first six chapters contain selected thoughts by Socrates and Plato, Demosthenes, Plutarch and other Greek sages. Chapter seven, titled *Bog* (God), contains Radišić's Greek translation of the philosophical diatribes of Jovan Stejić. Chapter eight contains the translation of an article *O ljubavi* (On love), from Dositej's *Sovjeti zdravoga razuma* (Counsels of a sound mind). The final, ninth, chapter, comprises four poems by New-Greek poet Georgios Sakelarios, whose verse belongs to pre-Romanticism and Classicism. Two short poems by the praised Greek fanariot poet Athanasios Christopoulos are worth mentioning as well. We single out five philosophical educational and scientific articles by New-Greek educator Adamantios Korais, disciple of Jeroteos Dendrinos in Smyrna, who is of a younger generation, though at the same time our Obradović studied there. Vladan Djordjević left us a fuller account of this in his academic prologue speech *Grčka i srpska prosveta* (Greek and Serbian education), 1896, under the heading *Dositej i Korais* (Dositej and Korais).

Serbian folk poetry in Greek literature

When the reform work of Vuk Karadžić was paving its way in European literature and culture, Greek newspapers wrote about the habits and customs, the character and folk poetry of Serbs. The earliest information to reach Greek readers was the translation of Ranke's *Srpska revolucija* (Serbian

revolution), published in *Pandora* magazine (1861), then separately, for thirty years, before a full Serbian translation. A Greek translation of *Žene istoka* (Women of the east), by Dora d'Istrija, was published that same year. The sixth book of the work are titled *Srbi* (Serbs). It was written in the form of epistles, of which there are four. The first epistle, subtitled *Kneževina Srbija* (Principality of Serbia), sent from Belgrade, is based largely on a prose translation of the Kosovo cycle of poems: *Ženidba kneza Lazara* (Wedding of Prince Lazar), *Zidanje Ravanice* (Building Ravanica), *Propast carstva srpskog* (Fall of the Serbian empire) and *Car Lazar i carica Milica* (Tsar Lazar and Tsarina Milica). „These verses, a true epic of Serbian medieval women, admirably characterizes the time when the great princess Jelena was able to enter the political life of Tsar Dušan,” wrote Dora d'Istrija, adding, „Though she never attained the high position held by Jelena, Milica enjoyed great respect from Serbian noblemen... Tsarina Milica was a model noble Serbian woman of the past.“ Dora d'Istrija concludes.

After the earliest Greek translations of Serbian mainly lyrical folk poetry, translated from Vuk's original writings by Nikola Tomazeo and Stephanos Kumanudis, in 1862, the first Greek dispute opened about Serbian literature, titled *O srpskoj narodnoj poeziji* (On Serbian folk poetry). The chronology of recording Yugoslav folk poems in recent Greek studies about literature list the dispute, by Joanis Pervanoglous, as the first such text to appear by a Greek author. Professor of New Greek literature at the Athens university, a writer and translator, Joanis Pervanoglous himself stated his sources - N. Tomazeo, L. Ranke, A. Dozon, Talfijeva. His said Tomazeo included in his anthology of Corsican, Toscan, Illyrian and Greek poems a considerable number of translations of Serbian poems into the literary Italian and Greek languages, with various notes. We find the framework of the dispute in the notes appended to individual verses, especially in Tomazeo's introduction to the book *Ilirske pesme* (Illyrian poems).

Three other contributions relevant to our topic were recorded in a span of fifty years. Let us mention first, the poem *Car Lazar i carica Milica*, translated by Achileos Paraschos in 1878, as a kind of mimesis of the Serbian folk poem. The entire poetic rendition was taken over by Anthonios Spiliotopoulos and included in his ethnographic, historical, political and economic study *Serbia* (1912). The author explains in a note that he took over the poem for „its lyricism, suffering of the people, and magnificent verse“.

Let us mention that Spiliotopulos delivered a lecture nearly two decades later, in 1928, in the literary society Parnasos, titled *Usmeno pesništvo*

balkanskih naroda i njegova srodnost sa grčkim (Oral poems of the Balkan peoples and their similarity with Greek). „In a modest prose translation,“ as he himself says, Spiliotopoulos brings us two poems, *Propast carstva srpskog* (Fall of the Serbian empire) and *Zidanje Ravanice* (Building Ravanica). The relics of the martyr-tsar were subsequently transferred to the monastery. The poem itself is „wholly symbolic and presents the revival of Serbian patriotism through the blood of Tsar Lazar; from the memory of his sacrifice, and from the blood of Paleolog with us (Greeks), the tree of the national insurrection grew,“ Spiliotopoulos concludes.

We wish to add to the Kosovo cycle of Serbian folk poems an artistic creation - the poem *Miloš Obilić i Markos Bocaris* (Miloš Obilić and Markos Botsaris). Its author is poet Dimitrios Kokkos, whose sympathy towards Serbs has been expressed in the poem. Namely, he personally visited Kruševac on the occasion of the 500th anniversary of the Prince's dinner and the Battle of Kosovo, on June 28, 1889. He wrote the poem in Kruševac, the city of Lazar, comparing two heroes - the Greek Botsaris and the Serbian Obilić. The poem was translated into the Serbian immediately by none other than Branislav Nušić himself, and the translation was published simultaneously in three local magazines - *Naše doba*, *Nova Zeta*, and *Odjek*, two years before the original Greek poem was published, in 1891.

Literary cooperation between Vojislav Rašić and Costas Pasagiannis

During the First World War there appeared in Greece a series of translations of prose and poetry by Serbian writers. Most of the translations and articles about Serbian writers were published separately, during the war, in magazines and daily newspapers such as the *Kerkyraiki Anthologia*, *Nea Hellas*, *Elephtheros Typos*. On the other side, articles by Greek authors on Serbian literary themes were immediately transposed and published in the *Srpske novine* in Corfu and the *Srpski glasnik* in Salonika.

Mihail Laskaris had already remarked that deserving most credit in this task was writer and journalist Costas Pasagiannis, a fiery friend of the Serbs, who had published a great many texts about Vuk Karadžić, Petar Petrović Njegoš, Branko Radičević, Vojislav Ilić and Vojislav Rašić in the *Nea Hellas* in 1916 and 1918. All the articles and translations were comprised subsequently into his anthology *Servika tragudia* (Serbian poems). Instead of a prologue, Pasagiannis introduced a chapter titled *First acquaintances*, where he describes his first meeting with the Serbian army, in Corfu, in January, 1916. Arriving on the island, with the courageous Serbian fight-

ers. was Voivode Radomir Putnik. Pasagiannis dedicated his welcoming speech to Putnik, endeavoring, as he himself said, to convey his own and the sympathy of his people in a lyrical address. „Welcome, old man, you tireless leader of a heroic nation, to the island of Homer’s kingdom... The Greek people, who in their heritage carry admiration for heroism, offer their dearest sympathies to the suffering Serbian fighters.“ Pasagiannis continues, „Since then I have become more closely acquainted with archimandrite Miron and the Greek-educated Serbian journalist and writer, Vojislav Rašić, who have, the latter especially, helped me enormously in my study of Serbian literature. I owe to their help this small contribution about the Serbian language and poetry.“ The Greek author defines the linguistic renaissance of the Serbs in the early 19th century as follows, „The Serbs, like us Greeks, have had their linguistic question. But... they did not eternalize it as a great educational and national loss of their fatherland. They removed scholastic teachers with their pseudo-Latin and Russo-Slavic and themselves paved the way for linguistic development“. What Vuk Karadžić did for the Serbian popular language, was done for the Greek by Nikos Politis, a folklorist, with Vuk’s energy and persistence, and literary author Aleksis Palis; Djura Daničić confirmed the victory of the Serbian national language with the seal of science, and Joannis Psycharis did so among the Greeks.

The youngest bearer of Vuk’s standard in the linguistic revolution was the noble and sentimental Branko Radičević. The „first poet with long hair in Serbia,“ as Pasagiannis said, became the greatest lyric poet in the Serbian renaissance. Greek poets Dyonisios Solomos, and especially Julios Typaldos, at times resemble Branko Radičević. Pasagiannis offers merely a few of Branko’s lyrical poems in his free translation - *Devojka na studencu* (Maiden at a spring), *Sretan pastir* (Happy shephard), *Mini Karadžić u spomenicu* (In memory of Mina Karadžić), *Gusla* (actually, the beginning of the poem *Gojko*), then *Ukor* (Reprimand) and *Vragolije* (Pranks).

Pasagiannis singles out Vojislav Ilić as the best representative of the poetic family of Jovan Ilić. In addition to the usual facts of his life, the Greek reader learns that Vojislav wrote lyrical, satirical and patriotic poems. We single out *Glasnik slobode* (Crier of freedom) of his two poems in the alphabetical expression of Pasagiannis’ translations. One has no difficulty discerning that the poem voices a strong poetical feeling inspired by the death of Rigas Velestinlis at the Belgrade Fortress.

Today forgotten as a poet, Vojislav Rašić is known as an exhilarated phil-Hellenic and translator of Greek poems. Rašić’s love for Greece and the

Greek language was inspired by three Serbian phil-Hellenics, his teachers: Stevan Kačanski, the poet of *Panjelinion*, historians Panta Srećković and Jovan Turoman, who taught him the Greek language.

Studying relations in the Balkans, Rašić advocated the opinion that the Greeks, who gave the greatest apostle of the Balkan idea and its first victim - Rigas Velestinlis, could be the Balkan nation most suitable to implement unity in the region. Overwhelmed with enthusiasm, he yielded to the Greco-Serbian idea. He wrote phil-Hellenic contributions and discourses, translated Greek writers, delivered inspiring speeches at the Belgrade High School about Suliotes, the Greek uprising in 1821, and contemporary Hellenism.

Costas Pasagiannis sees a valuable example of Rašić's early phil-Hellenism of in his anthology *Iz grčke slobodijade* (From the Greek liberative), published in Belgrade, 1891. The anthology, with a dedication to the Serbian and Greek youth fraternity, includes his own translations of *Oda Bajronu* by Dyonisios Solomos, *Bekstvo* and *Samuil* by Aristotelis Valaoritis, three poems by Rigas Velestinlis, the earlier mentioned *Ratnička pesma* (War song), then *Napred, grčka deco*, and *Dolazi, braćo, trenutak slobode*. Following are *Kleft* (Kleftis), by Alexandros Rizos Rangavis, *Oda Rigi* by Georgios Zalokostas, *Arcadia* by Panagios Vergotis and an *armatolika tragoudia* by Spiros Lambros.

In the article about his Serbian friend, Pasagiannis says nothing of Rašić's two books published in Novi Sad in 1919. One book is titled *Sa viteških majskih grobova u Solunu* (From the chivalric May graves in Salonika). It contains mainly Rašić's memories of Salonika in 1913. The book's chief message might be concisely conveyed through the moving inscription, „Many a Greek mother, sister or sweetheart come to the grave of their loved ones, and just as soon consider it their duty to do the same for the grave of the Serbian brother, saying, ‘receive this from me and my son, brother, or husband, when your own folks cannot come’“.

Rašić's second book, *Uspomene sa Krfa* (Memories from Corfu), says in the subtitle *Srpsko-jelinsko prijateljstvo iz 1916-1918*, (Serbo-Greek friendship between 1916-1918) that the articles composed under the same heading was published „in a separate book in Greek, in Corfu, early 1919, by Mihail V. Landos, and here everything is translated.“ First, Landos' article from the newspaper *Kerkyraiki icho* was taken over, titled *Ite, paides* (Go, children). „There, with those words,“ says Landos, „our glorious forefathers said goodbye to their heroic children when they were heading for glory. Those

same words, more than anywhere else, become you today - noble children, of brave and glorious Serbia!" These words of patriotic blessing were spoken to Serbian soldiers who were leaving Greece and its hospitality after five years of war and combat. „Go, children! All Corfu loves you and follows you to the path of your country's happiness," Landos proudly concludes his inspirational address.

Exalted by these warm words of love toward all Serbs, Rašić responds in a no less inspiring text, titled *Krv i ljubav* (Blood and love). „Your excellent pen and noble thoughts," he says to Landos, „have once again served our common cause... It should be cherished today more than ever, because it comes from our blood and our love. Anyhow, I have been working on it for about thirty years already, which is enough for you to always understand me! Because I never forget the wise principle: 'If we wish to serve our country, let us be sure to show it!'" Thus Rašić leafs through the pages of our common past, seeking a moral and message for future generations of Serbians and Greeks.

Several reports were written in the First World War on the poet and diplomat Jovan Dučić and his presence in Greek literature and culture. Almost all of Dučić's poems in prose were translated in those times, Laskaris noted, in various almanachs and magazines (such as *Hemerologion Skokou*, *Hellenikos Kozmos*, *Phylla*, and others). Several articles were published about Dučić, an official then of the Serbian legation in Athens, of which one deserves to be mentioned. It was published in *Noumas* magazine, 1914, by the notable publicist Mihail Rhodas. Dučić himself left us three highly inspirational travel-logs in epistolary form, from Corfu, Delphi and Athens.

Reception of Andrić's works in Greek literature

Andrić's first short story to be transposed in Greek, as far as we know, is *Most na Žepi* (Bridge over the Žepa). It was published as late as 1954, in the September issue of Athenian magazine *Nea Estia* (New hearth), as the first of a dozen translations of literary works by Serbian writers, titled *Savremena jugoslovenska književnost* (Contemporary Yugoslav literature). The introductory note says that the selection and translation of the writers Ivo Andrić, Branko Ćopić, Mihailo Lalić and others, was done by writer and journalist Jorgos Pratsikas. He translated Andrić's interview to our newspaper *Mladost* (Youth), titled *Moje zanimanje i moja umetnost* (My profession and my art). Signing the article in initials, Pracikas previously noted that

„Youth magazine *Mladost* published an interview with novelist Ivo Andrić in 1958 on the following subject: How I became what I am today and why I like my calling? The reply of the Yugoslav writer who won the Nobel prize for literature in 1961 is exceptional.“

Chronologically, before 1961, the short story *Snopići* (Sheafs) was translated under a different heading - *Dobro iverje* (Good Smithereens), in *Nova epoha* magazine (1959). We know the translator is a M. Katramandos, who used a nom de plume, Kolgias Nisiotis.

Editor of *Nea Estia* Petros Charis carries in full Pracikas' earlier published literary article on Andrić in the November issue, 1961. Several months after, Petros Charis first recalls it was confirmed once again that spiritual authors were the best ambassadors of a nation. „When the plane landed (on Athens airport), an elderly gentleman came out; we knew he was nearing seventy, but we had no idea he would be so simple, modest, so restrainfully cordial, so human,“ said the article, subtitled *Pisac i čovek* (Writer and man).

The first novel by Andrić to be transposed into Greek is *Na Drini cuprija* (A Bridge over the Drina). We know of two translations: one was by Kosmas Politis (the pen name of writer Paris Taveludis), and the other by Constantin Meraneos, writer of philosophy, translator and publicist. Politis began publishing his translation on November 20, 1961, in Athenian daily *Tahydromos* (Herald). According to explanations from the translations, both Politis and Meraneos departed from the French translation by George Lucien, *Il est un pont sur la Drina* (There is a bridge over the Drina). This translation was literally transposed into the Greek title - *Ine ena jefiri ston Drino*. Many places congruent in both translations, the Greek and French, differ, in philology and style, from the original. Prominent elements of similarity between the French and Greek translations are Lucien's notes to the translation. Namely, not infrequently does Meraneos transpose parts and details from the notes of the French translator into his own context. Such divergences from the original narrative course are found in the Greek translation of *Travnička hronika* (Chronicle of Travnik), which Meraneos translated with Leno Politis, most probably through French mediator Michel Glušević.

The comparatively slight knowledge in Greece of Andrić as a lyricist is characteristic of the reception of his meditative opus. Only two excerpts are known from his lyrical prose *Ex ponto* and the poem *Povratak* (Return). These translations, by Aris Dikteos, published in the *Nea Estia*, have also been taken over from the French, from the *Antologija jugoslovenske književnosti* (Anthology of Yugoslav literature), by Miodrag Ibrovac.

Let us here consider Andrić's meeting with Greek writers in Belgrade, fall 1963. It is interesting to note how the meeting was experienced and noted by author of the novel *Eoliki gi*, Ilias Venezis, in his travel records *Putovanja u Rusiju, Dalmaciju Švajcarsku i Englesku* (Travels to Russia, Dalmatia, Switzerland and England), published in Athens 1973, in the year of the writer's death. We cite the following lines. „The last evening in Yugoslavia. In Belgrade. Ivo Andrić was waiting for us in the garden of the writers' club, surrounded by older and younger fellow writers. Dušan Matić, an imposing personality among Yugoslav writers, was there, too...And Ivo Andrić, the authentic glory of Yugoslav writers, smiled paternally, spoke softly, commenting about events and people with great magnanimity and kindness; he spoke of foreign writers opposing him since his candidacy for the Nobel prize; he told us of the conflict that apparently existed in the Swedish academy regarding primacy (between) poetry and prose in our times. He called to memory days of joy and fatigue in Sweden, Greece and Egypt.“

So, Andrić's work found a place in Greek literature and culture when he became a Nobel laureate in 1961. In addition to the translations and Meraneos' preface to *Travnička hronika*, other critical writings or essays on Andrić's historical prose and any influence it might have had on younger Greek writers is unknown. But, this is a subject for itself, to become topical only when the works of the first Balkan Nobel laureate are translated in Greek from the original.

We are left to conclude with a recollection of what we have said in the introduction that the paper merely set the outlines of literary forms of cooperation and ties between Serbs and Greeks in a particularly rich but also dramatic period of their history. These outlines have left out numerous writings and translations of prose and dramatic works on both sides, and scientific contributions. However, we should strive to keep the centuries of vivid activities on cultural rapprochement between the two peoples a permanent inspiration.

Translated by Dragana Vulićević

ОД РИГЕ ВЕЛЕСТИНЛИСА ДО ИВЕ АНДРИЋА

Резиме

Српско-грчке књижевне узајамности биле су условљене културно-историјским и друштвено-економским токовима у XIX и XX веку. Било је то време јаке грчке дијаспоре на српском тлу, време буђења националне свести и ослободилачких покрета два народа и ратних вихора на балканском поднебљу. Аутор је, стога, своја истраживања усмерио на одређене тематске целине везане за поједине историјске, просветене и књижевне личности од значаја за прожимање култура српског и грчког народа. Тако је најпре осветљен песнички и револуционарни лик Риге Велестинлиса у српској књижевности (В. Илић, И. Андрић, С. Велмар-Јапковић), затим *Први српски учитељ грчког језика код Срба* (В. Радишић, *Грчка чинџанка*, 1837), *Српско народно песничтво у грчкој књижевности* (Н. Томасо, Ст. Куманудис, Ј. Перваноглус), *Књижевна сарадња В. Рашића и К. Пасајаниса* и *Рецепција Андрићевих дела у грчкој књижевности* (*Ex Ponto, На Дрини ћурија, Травничка хроника*).

† Ana RADIN
Institute for Balkan Studies
Belgrade

HISTORY, LEGEND, LITERATURE: Prince Vlad Tepes alias Count Dracula

Abstract: Although exactly five centuries passed after the time of count Vlad Tepes Dracule, his unusual character never ceases attracting the attention of scholars and public in general. Seeing that history, legend, and literature portray him in different ways, the author tries to examine all the three sources and to expose the matter on which his literary profile was based. The author offers this paper as a contribution to the celebration of the first-novel-on-Dracule's centennial.

It is hard to imagine an „expert on Dracula“ calmly resisting the charm of great jubilees: five centuries since the real life and one hundred years since the literary life of Walachian Prince Vlad Tepes Dracula. „Experts on vampires“ must endure the same trial, so the author of the paper should be included among those who were unable to resist the charm.

In order to make our task as difficult as possible, we were tempted to enlighten Dracula's figure from three angles: historical, legendary and literary. Soon it became evident that the first two are almost inseparable, which should have been apparent from the start, or at least when we began a study by Romanian author Stefan Andreescu, which begins with the same conclusion.¹ We will nevertheless abide by our original intention, hoping amid the ocean of information to at least partly distinguish the historical from the legendary.

¹ „Vlad Tepes este unul dintre putinii domni români a căror biografie nu se poate reconstitui în afară de legenda.“ Stefan Andreescu, *Vlad Tepes (Dracula), Intre legendă si adevăr istoric*, Bucuresti, 1976, p 5.

Historical Dracula

As becomes such a personality as Dracula, no one knows exactly when he was born. Most scholars set the date at 1431, others believe Dracula was born some years earlier.² Even the date of his death is disputed - not the year - all agree it was in 1476, but the month is uncertain; it was most probably December, as Dracula began his third reign over Walachia on November 26, 1476.

Regardless of other doubts, one thing is certain: Walachian Prince Vlad Tepes Dracula was a contemporary of the last generation of the Serbian Brankovic family. Events in which he took part occurred in the immediate vicinity of the Serbian state, and he was himself a prominent figure in 15th-century Balkan history. In addition to this, „during his lifetime, Vlad Tepes became a well-known European personality. Military exploits, the energy and rigor that quenched every opposition put him among the political figures of the epoch /.../“.³

His birth was preceded by important events with impact on Serbia, Hungary, Byzantium, Turkey, and the Dracula dynasty. Confronted with the most onerous task of the century - resistance to the looming Ottoman Turks, who were advancing from the southeast, trampling the Balkan states and principalities, threatening to reach Central Europe - Hungarian King Sigismund of Luxembourg founded in 1408 the Knight Order of the Dragon which he bestowed on select noblemen, distinguishing them from other members of the aristocracy around his court.⁴ The immediate task of the order was to oppose Turkish onslaught and the spread of Islam. Among the first knights selected was Serbian Despot Stefan Lazarevic, and subsequently (some say in 1431) Walachian Prince Vlad, Dracula's father. This explains the son's inherited knightly insignia Dracul. Viewed chronologically, the Turkish siege of Constantinople (1422) and Ottoman domination over Serbia (1427) are two other big events preceding the birth of Vlad Tepes.

² Among the former are, for instance Radu Florescu and Raymond T. McNelly *In Search of Dracula*, 1972 (Р.Флореску Р. Мекнели. *У појрази за Дракулом*, Београд 1988, 23), while Nicolae Stoicescu is among the latter (*Vlad Tepes*, Bucuresti, 1976, p 227). Toponimus, personal names, and pagination are given here according to: Флореску, Мекнели. *У појрази за Дракулом*, Историја румунскиг народа and Мариана Дан, *Фантасџика у румунској књижевности*.

³ *Историја румунског народа* (edited by Andrej Ocetea, member of the academy), Novi Sad, 1979, p 129.

⁴ Taken from Јованка Калић. *Срби у поном средњем веку*, Београд, 1994, 73.

Doubts as to the birthdate of Vlad Tepes arise perhaps from the belief that his parents took him to Nuremberg in February 1431, where his father received the insignia of the knight order, the princely throne of Walachia, and title of duke of Transylvanian regions Almas and Fagaras.

As most Walachian princes at the time, so Vlad (the father) was forced alternately, sometimes simultaneously, to court two empires - Hungary and Turkey. Attached at first to Hungary (whose king had instituted him to the throne), old Vlad, a cunning and able politician, quickly perceived that circumstances favored the ambitious Turkish Sultan Murad II, so he contracted a secret alliance with him. Bound by the contract, Vlad took part in the Turkish assault on Transylvania in 1438. However, Murad was not absolutely sure of Vlad's loyalty and sincerity. He enticed him with his sons Dracula and Radu (some say in 1443, others 1444), and imprisoned them. Old Vlad offered Murad his sons as hostages, to keep his throne and stay alive. They were transferred to Egrigis in Asia Minor, where young Dracula remained until 1448. His brother Radu, known as Handsome, and a favorite with the sultan, remained in the Turkish court much longer.

Resentful because of the betrayal, Hungarian King Janos Hunyadi ordered the capture and death of old Vlad. This took place in Baltena swamp near an old monastery, in 1447. Hunyadi was not appeased, but ordered a cruel death for his eldest son and heir, Mirce. He appointed a prince from the rival family Danesti to reign over Walachia. (The Danesti family was founded by prince Dan, one of Dracula's grand-uncles.)

As most of the princes from the Danesti family were unswervingly loyal to the Hungarian kingdom, the Turks attempted in many ways to oust them, and, releasing young Vlad from prison, to put him to the throne, well aware of his hatred toward the Danestis. They still kept Radu as a guarantee. All this coincided with the second Battle of Kosovo (October 17, 1448) where the Turks defeated Hungary and wished to have the loyal prince Dracula, notorious for his shrewdness and cruelty, near the Hungarian border.

Thus begins Dracula's first reign over Walachia (of three that history has recorded), ending only two months later when Vlad was forced to take refuge in Moldavia, threatened by his father's killers. The choice of this most northern Romanian principality was not accidental. Moldavia was ruled by Stefan the Great, with whom Dracula had good relations. The two vowed to help one another always, with armies when required.

In October 1451, Tepes left for Transylvania. He judged political relations in the Balkans correctly, when he foresaw that this time Janos Hunyadi

would help him recapture the throne, as Walachian Prince Vladislav II Danesti suddenly turned to Turkey. On July 3, 1456, Hunyadi informs the Saxons that he had entrusted the southern borders of Transylvania to Duke Vlad Tepes.⁵

Dracula mounted the Walachian throne again most probably in July (before August 20, 1456, when Vladislav II died), and proclaimed Trgoviste as the capital. This was his longest reign - until 1462. The beginning of his reign coincides with significant events in the Balkans: unsuccessful Turkish siege of Belgrade and the death of Janos Hunyadi (of bubonic plague), and ends quite dramatically, and, judging by legends, romantically, mysteriously and dreadfully.

On the plane of internal politics during the second reign, relations with the boyars were extremely strained. The reason should be sought in Tepes' centralistic rule, which completely marginalized the role of boyars in political and state affairs. Paraphrasing Romanian scholars,⁶ it could be said that Dracula introduced authoritarian rule, forcing the nobility, with stern measures, to bow to his policies unquestioningly. He literally destroyed a large part of the rebellious boyars and replaced their private troops with a standing army, mustered from the troops of submissive boyars and subjugated peasants. The measures incurred the hatred of the boyars which lasted literally till his death.⁷

During the second reign, specifically from 1461, the Turks demanded that Tepes renounce his alliance with Matthias Corvinus (son of Janos Hunyadi and King of Hungary from January 24, 1458). As Tepes rejected the order, the sultan sent Hamzi Pasha (in some sources Hamzi Bey) to seize him by guile. But quite the reverse occurred. Tepes captured the pasha and his men and killed them all. Knowing that the sultan would now advance on Walachia with his huge army, Tepes informed Corvinus of his conquest and the impending danger. The Hungarian king promised to come with his troops to Transylvania to unite with Tepes' army, but reneged. The sultan's grand army crossed the Danube in mid-May, 1462, and spread across Walachia. Tepes retreated with his army, and attacked only by night, inflicting heavy losses on the Turkish army. The sultan ordered retreat.⁸

⁵ Such precision is enabled by the chronological tables of N. Stoicescu, *Ibid.*, pp 227-229.

⁶ On this occasion Stefan Andreescu, *Ibid.*, p 268

⁷ *Istorija...*, p 129.

⁸ See above cited work for information about Dracula's strategy.

The Turks lay siege to Kiliya in June, and wounded Prince Stefan⁹ the Great. The troops were led by Radu the Handsome, Dracula's brother, who was joined by the rancorous Walachian boyars, who, as we know, bore a grudge against their prince. On August 15, 1462, the Transylvanian authorities recognized Radu the Handsome as the ruler of Walachia.

Fortunately, most of these stormy events were recorded by Serbian-born Constantin Mihailovic from Ostrovica, a notable member of the Turkish Janissary Corps, who neatly penned everything that took place. The notes were published by professor Djordje Živanović (Belgrade, 1966), under the title *Јаничарево сећање или турска хроника* (A janissary's memories or Turkish chronicle). The events mentioned above are related in chapter 33.⁹

Finally, early in October 1462, Matthias Corvinus ordered the arrest of Tepes. Dracula remained a prisoner of the Hungarian king for the next twelve years. His release was granted, at the insistence of Stefan the Great of Moldavia (or perhaps due to some love affairs to be related later on in the text), and Tepes renounced his Orthodox religion and with the aid of Matthias Corvinus reclaimed the Walachian throne, though briefly. Official records state that Dracula was killed in a battle near Bucharest, by Lajota Basarab and the Walachian boyars.

Contrary to the above account, the „official“ historical version of the Walachian prince Dracula, additional details may be uncovered from other sources. The story of Tepes' childhood, youth and maturity, the places he visited, the castles, cities and monasteries he had built, the portraits preserved and lost, and, finally, (German, Russian and Romanian) accounts, excerpts of which are cited at the end of the text, interesting the moreso for their variety in description and evaluation of the same historical figure.

Above all, this minor, or better still, intimate history of Tepes contains much information to which the official records are indifferent. It claims that Dracula was not born in Walachia but in Transylvania, in the old German fortified city of Sasburg (Sigisoar in Romanian), about a hundred kilometers south of Bistrica. Dracula spent his entire childhood there, traveling frequently to Germany. Knowing this, one might suppose the boy's development was influenced by German culture.

⁹ The chapter is titled *О влашкој војводи, ђосподару доње Молдавије*, and concerns Vlad Tepes, i.e., Duke Dragula (as Constantin refers to him) and his entire political role from Turkish imprisonment till his release, ascension to the throne and conflicts with Turks in mid-May, 1462.

Analogous to this, one might assume that during his six-year captivity in Turkey (1442-1448), Dracula mastered the Turkish language, and became acquainted with the customs and culture of the great, powerful, Asian empire that Turkey was at the time. The Hungarian influence on the formation of Dracula's character requires no particular mention: it was profound despite the twelve years spent in the dungeons of Matthias Corvinus (1462-1474).

Following the dark years of captivity, Dracula can undeniably be said to have been - above all else - a firm, hardened ruler, highly trained in the historical, political, social and cultural circumstances of the Balkans and beyond. Romanian historians that are firmly insistent on separating the historical from the legendary, portray Dracula as a prominent, hard, courageous and responsible ruler who played a significant role in the difficult period of 15th-century Romanian history, with a vision of Romania as a free and united single country prominent not only the Balkans but the whole of Europe.

Though Kampulung was the first capital of the Walachian princes, Dracula moved the seat to Trgoviste, a city situated on the slopes of Transylvanian mountains. Today only vestiges of the princely castle bear testimony of the capital. The capital and castle were destroyed and rebuilt again and again. Besides Trgoviste, Dracula fortified Bucharest in 1459 as the strongest bastion against Turkish onslaught.

Though some sources maintain that Dracula had erected five monasteries, there is evidence only of the church of Trgsora. The account related to the discovery of the church resembles an adventure story. Young scholar Constantin Djurescu visited the village of Stresnjik in 1922. Standing in the churchyard, conversing with a local priest, Djurescu spotted a stone protruding from the ground, with the inscription „With the mercy of God, I, Count Vlad, prince of Walachia, son of grand duke Vlad, had this church built and completed on June 24, 1461“.¹⁰

There is more information on Dracula's portraits and all of them are rather mysterious. The only full-size portrait hangs today in Ambras castle near Innsbruck. It was founded by Ferdinand II, the grand duke of Tirol, who desired portraits of unusual and „terrifying“ historical figures. Dracula was already dead at the time, so the presence of the painting in the gallery

¹⁰ *Ibid.* This information attests to a much more reliable source: Stoicescu, *Ibid.*, Chronological tables, p 228.

has been variously interpreted. The most widespread version is that one of his descendants, fleeing Walachia sometime in the 17th century, carried the painting, and fell captive to the Jesuits who handed the painting to the grand duke.¹¹

The same source mentions three portraits of Dracula. One was kept in Anif castle near Salzburg. As the account related to it is mysterious, the following is a quotation from the source. „It was discovered late in the previous century, under rather unusual circumstances. A member of the Florescu family, Demetar, a lawyer by profession, traveling through Salzburg in 1885, received an invitation to dine with Count Arko-Steperg, the owner of Anif castle. After the dinner, the count took his guest on a tour of the oriental paintings in the gallery. Demetar was surprised to see a portrait of Dracula, having several days before seen another picture of him in Ambras castle.

¹¹ Florescu and McNelly, *Ibid.*, pp 51-52.

The owner was unable to explain how his family obtained the painting,¹² nor has there been any discovery of it since the extinction of the family. It disappeared without trace.

The two other portraits have been preserved till the present day. One is exhibited in the art gallery in Vienna (oil miniature, most probably a copy of the painting in Ambras). „The other was discovered by chance by V. Peters, a German expert on Romanian history, in the summer of 1970. Titled the ‘Torturing of St Andreas’, the picture shows Dracula, a symbol of evil in the eyes of the 15th-century Austrian painter, as an observer enjoying a horrific scene.”¹³

Though historical sources do not state any particulars of his marital life, we learn from his private records that he married twice. His first wife was a boyar’s daughter, and died in 1462.

His second marriage is dubious. Some sources claim Dracula married a cousin of King Matthias Corvinus of Hungary, others that he married the king’s sister and that the connection enabled his release from captivity.

These are the most important facts from the history of Prince Dracula.

The Legend of Dracula

The very name of Vlad Tepes Dracula is mysterious. The middle name (a soliloquy, in fact) is seen as the workings of legend: tepes in Romanian means stake, i.e. one who impales, as the people seemed to prefer. The name Dracula (despite the noble ancestry) in Romanian, and other languages, is associated with dragon and the devil. One can easily picture the fright of superstitious peasants seeing the symbol of the dragon on the standard of the Draculas. It is absolutely possible that the old prince was seen as the devil and his successor as the devil’s son.

Serious scholars well acquainted with Romanian folklore, as Mariana Dan, once told us of the „imported“ (western) origin of the legend of Dracula. Such a stand is backed in *Istorija rumunskog naroda*,¹⁴ (History of the Romanian people) which says that it was King Matthias Corvinus of Hungary himself who helped spread the legend of the Walachian prince as a blood-thirsty tyrant. Dan set out in her book, *Fantastika u rumunskoj kniževnosti*

¹² *Ibid.*, p 52.

¹³ *Ibid.*, p 53.

¹⁴ See note number three where *Istorija ...* is cited with the necessary bibliographical data, including page number.

(The fantastic in Romanian literature) that „cherishing horrors and terrors is not part of the Romanian spirit, testimonial to which is the fact that the legend on Dracula, so widely in use today, is not of Romanian origin; it is a ‘western construction’”.¹⁵

However, Florescu and McNelly, who toured Romania recently with their associates, recorded that the legend of Dracula still lives in the most remote parts of Romania, among peasants in particular. Nevertheless, it is possible that the legend is indeed of western origin and had thence reached and spread across Romania. Mariana Dan does not dispute the opinions of the above authors in her book, she even refers to them when saying, „It appears that the interpretation of Dracula’s pilgrimage in Romania (narratively, not actually) is owed to the fact that the geographic name was attractive, especially for such events (Transylvania in Romanian denotes beyond the woods, an attractive name, with a mysterious sound, seeming just the right place for such events to occur). On the other hand, it appears the vague starting point of the legend of the historical figure of Vlad Tepes Dracula /.../ a great warrior and ghastly personality, who apparently impaled not only dishonorable persons and captive Turks but also sparrows and mice (when he was in prison).”¹⁶

Taking into consideration available literature, it would appear that Stefan Andreescu was only partly right when he noted that the legends of Dracula were of two kinds: those inspired by friends and others instigated by enemies. Based on our inspection, if they are to be divided, the legends should be distributed in three groups: the first of German origin, the second of Russian, and the third of Romanian. Those originating from Germany are the most venomous. They portray Dracula as a matchless bloodthirsty fiend, no surprise to those acquainted with Dracula’s stand toward the Saxons. The Russian accounts are less severe: they blame Dracula not so much for his brutality but for renouncing the Orthodox faith and embracing Catholicism. The Romanian legends are the least critical. They depict Dracula as a brave justice-loving ruler, not a tyrant steeped in cruelty; a match only for the most hardened criminals.

In any case, when history recounts Dracula’s brutal accounts with enemies, the legend descends to the minutest, bizarre details. There has to be at least a little truth in it, considering Dracula’s soliloquy Tepes, and the use

¹⁵ Mariana Dan, *Fantastika u rumunskoj knjževnosti*, Belgrade, 1997, p 97.

¹⁶ *Ibid.*, pp 97-99.

of impalement as a favorite means of torture. He had developed a kind of „black ritual“ with every detail strictly planned and thoroughly elaborated.

However we might flinch from these details, the task we have taken on does not allow euphemisms. Judging by tradition, impalement was for Dracula not only a method of punishment, but an act of great pleasure. So it was to last as long as possible, for days, if possible, and to this aim Dracula developed a particular method. He ordered his executors that the stake must not be too sharp as it would easily penetrate and pierce a victim's inside, causing a quick death. On the contrary, the tip of the stake was to be rounded. Horses were tied to the victim's legs. Class, age and gender of a victim played a role in the entire procedure. Social status determined the length of a stake (longer or shorter, thicker or thinner), the position of the victim (with head or feet upright, impaled through the navel or heart) and other atrocities. According to some legends, Dracula had so perfected the technique of impalement that he was attentive also to the „aesthetic“ aspect. The place where impalement would take place was spatially and geometrically exact. Mostly, the stakes were placed near the entrance to a city, visible to everyone, and jabbed in concentric circles.¹⁷

When history records the Walachian boyars' revolt against their prince, the legend takes up, from the beginning of his second reign. As soon as he reclaimed his throne, Dracula invited notable boyars, rulers and priors, even the metropolitan, to court. His father had already been killed and Dracula judged the killer had to be among the guests. He asked them all the same question, „How many reigns have you lived through so far, my loyal subjects?“ After everyone replied, Dracula ordered the immediate impalement of more than five hundred, near the castle, to be left until their bodies were eaten by crows. The horrific scene was allegedly captured by Teodor Aman, a contemporary Romanian painter.¹⁸

Dracula's first wife is believed to have committed suicide, according to a folk tale. The princess had supposedly learned of the hopeless position of the court during the 1462 Turkish siege, and before anyone could stop her, ran up the circular staircase and, dreading Turkish captivity, threw herself from the top of the tower into the Ardjes River. That part of the river is known today as Riul Doamnei - the princess' river.¹⁹ This is the only account mentioning Dracula's first wife.

¹⁷ Florescu and McNelly, *Ibid*, p 48

¹⁸ *Ibid.*, p 64

¹⁹ *Ibid.*, p 74

Various tales accompany the proclamation of Trgoviste as capital and the erection of the prince's castle. The castle was perched at the very source of the Ardjes river, a place virtually impregnable. Before the castle stretched out a magnificent view of the Walachian plains, and the high Fagaras hills beyond, leading to which was a secret passage.

Added to the inevitable secret passages and dark tunnels in tales and legends are data from Tepes' captivity in Hungary. Unusual and frightful rumors have been circulated regarding the event. According to some, even in prison, Dracula was unable to curb his bloodthirsty passion, and, befriending the guards, was regularly supplied with small animals (mice, rats, chicken etc.) which he happily dismembered or impaled. Other, more poetical, and romantic accounts, relate the passionate love between the sister of King Matthias and Dracula. She had a secret passageway dug from her chambers to the prison. The romance ended in the proper release of Dracula, wedding bliss and his reascension to the Walachian throne.

The meagre historical facts of Dracula's death have been mentioned. They seem most likely correct in stating that responsibility for his death lies with the boyars. According to one account, the whole affair was quite a tragicomic event. When the Turkish troops were losing strength, Dracula, certain of victory, climbed to a nearby hill to see his army deal the final blow. Suddenly realizing he was cut off from his own men, Dracula disguised himself as a Turk. He was spotted by one of his own men who thought before him stood a stray Turkish soldier, and (how ironic) pierced him with a long spear.²⁰

Both accounts (the long and brief) maintain that Dracula was buried in the monastery of Snagovo, situated on an island of the same name.²¹ There are no specific details related to the monastery at that time. There are, however, documents attesting that many notables of the Dracula house made generous donations to the monastery and that it was considered their endowment. It seems the monks, fearing his enemies, laid Dracula in an unmarked grave (a standing place in legends and folklore generally) in one of the monastery's three chapels, the only one that remains to this day.

The legend would be incomplete without a buried treasure involved. Thus the Turks burned part of the monastery, and destroyed another part, so

²⁰ *Ibid.*, p 118

²¹ Mainly in *Documenta Romaniae Historica, B, Tara Romaneasca*, v, I, Bucharest, 1966.

the monks, anticipating the event, hid Dracula's entire treasure in the lake. There is another mysterious account, in the manner of every good legend. Soon after Dracula's death, a violent storm gathered and in its rage uprooted the Uspenska church and belfry and plunged it into the lake (the church is one of two in the monastery). Local peasants claim they hear chimes whenever the lake is disturbed.

These are the legends so far of the frightful Prince Dracula.

The Literary Character of Dracula

Dracula was first portrayed in literature about a hundred years ago in a novel of the same name by Bram Stoker.

The complex task of his creation can be reconstructed to the minutest detail today. Even details from Stoker's private life that led him in that direction are known.

Stoker was born in Dublin in 1847, and christened Abraham, after his father. Everyone called him Bram, though. He was a sickly and weak child, and spent the earliest years of his life in confinement, always in bed with his mother keeping vigil. An Irishwoman from Sligo, she told Bram fairy tales and stories, some of them might today be included in the horror genre. A writer with an unusual name, Joseph Sheridan Le Fanu, lived in Dublin. Le Fanu wrote *Karmila*, one of the best stories about vampires. Bram Stoker must have read it, and it left a deep imprint on him, considering that soon after its publication Stoker began eagerly collecting material for his novel on Dracula.

Acquaintance with the renowned Orientalist, Sir Richard Burton, was of exceeding importance. Burton translated into English *The Arabian Nights* (which includes a vampire tale) and several Indian stories about vampires. One should remember that this was the time when Jack the Ripper was active. Strange rumors of the vicious murderer must have kindled Stoker's vivid imagination.

He was fortunate in 1890 to have met Hungarian scientist Armin Vamberi, who related tales of the historical and legendary Walachian prince. Though evidence is lacking, it is assumed that Stoker corresponded with Vamberi on the latter's return to Budapest. Vamberi was surely the one to inform Stoker of the distant and mysterious land of Transylvania as the setting for his hero. He supplemented additional information found in old books about Eastern Europe, exploring them passionately in the British Museum. At the time, the Museum happened to come by one of the many German

pamphlets that depict the Walachian prince as a most horrid character. Convinced that mysterious Transylvania was the best setting for his novel, Stoker gathered every information he could about it: a guide through eastern Europe, geographic maps, everything on the popular legends of Dracula, spread more or less among the people who lived then in the territory of what is today Romania.

The literary environs in which Stoker developed were favorable to the future author of *Dracula*: the inheritance of the Gothic tales, popular in 18th-century England, to narratives and novels of horror and gloom, such as, for instance, Mary Shelly's *Frankenstein* (1817), Polidor's (or Byron's) *Vampire* (1819), a drama of the same name by Dumas pere (1820), *Melmoth the Wanderer* (1820) by Robert Matthewryan, to *Vernej vampire or the blood feast* (1847) by Thomas Prescott-Prest.

Stoker now had everything he needed: a historical figure and his imprint in legend, the vampire cult in Western European literature and an ideal frame for the macabre events - Transylvania.

The novel was published in London in 1897, becoming soon a bestseller in England, then in America, and worldwide. It was translated into many languages, printed in countless copies that are reissued today. Stoker's *Dracula* has always been a fascination to film-makers, inspiring many pictures about him, such as *Nosferat* starring Max Sreker in 1922, *Dracula* with Bella Lugosi (considered the best interpreter of Dracula on film to this day) in 1931, *Fear of Dracula* with Christopher Lee in 1958, till the most recent, with special attention on Francis Ford Copolla's *Dracula*, which closely followed the original.

There is every possibility that the 100th anniversary of the novel will arouse fresh interest and evaluation.

Besides all we know about Stoker's preparation for writing the novel, and the material he selected for its basis, literary criticism has long judged that *Dracula* reflects less the historical facts on the brutality and bloodthirstiness of the prince, and more the legend - some say the myth on the vampire - on the popular belief in vampires.

Its place in the history of literature is known as a „standing“ place, and justly, too. Our standpoint is similar, with the difference that we recognize in *Dracula*'s character, and the ambience pervading the novel, central European, romantic variants, where vampires are depicted as polished characters from aristocratic circles, elegant, refined, well-bred and highly educated gentlemen with a somewhat decadent appearance concealing a seem-

ingly bizarre disposition, but in fact having the most horrific, mysterious and bloodthirsty urges. Such vampires are found in *Vampire*, by Alexei Tolstoy, or in our own *Gospodja vampirica* (Miss Vampire) by Bozidar Kovacevic.

These are well-known facts so we will mention only the latest review of Stoker's novel that departs from the common pattern. The author is Joanna Labon, from London (Brunel University and Birkbeck College) who brought forth a fresh, original stand in a recent lecture in Belgrade, organized by the British Council, titled „A Hundred Years of Dracula and The Demonisation of Eastern Europe“. The author could not have picked a better time and place to broach the question on demonization of Eastern Europe.

Opening the lecture, Ms Labon asked why Stoker's *Dracula* was so popular in Britain when it is known that the then Eastern Europe was not under the patronage of the British Empire, nor could it be controlled, as the subjugated races in the colonies. The author links the answer to the well-known phenomenon *fin de siècle*, evinced in England as an affinity toward mythic figures capable of transformation, including Stevenson's *Dr Jekyll and Mr Hyde*, or Oscar Wilde's *Dorian Gray*. The purpose of such stories should be sought in their ability to show, externalize and, finally, destroy a certain constellation of contemporary fears. We, of course, know this to be the most ingrained explanation of the popularity of horrors (whether in literature, film, or other form of art).

However, what followed in the lecture really excited interest. The author said that an important collective fear in England (one might say in the whole of western Europe), mediated by the novel *Dracula*, was a fear of Jews. It did not emerge by accident at the turn of the 20th century. The immigration of Jews in England was a subject of fierce dispute in the 1890s. About 120,000 Jews settled in England between 1880 and 1914, mainly from Eastern Europe. Having, most probably, no social or political aspirations, Stoker nevertheless depicts an uncivilized homeland of Jewish settlers. His Transylvania is, in fact, the European East End.

Though many Jews were expelled to Russia and Poland around the year 1500, fear of their invasion remained. It was said that a secret Jewish horde was in the east, and waiting to be beckoned to assault Christianity and destroy it.²² Stoker's hero has an aquiline nose, thick, dark, curly hair - very „Jewish“-looking.

²² Joanna Labon here cites Jeffrey Richards, *Sex, Dissidence and Damnation, Minority Groups in the Middle Ages*, London, 1991, p 101.

Another English „delicacy“ was woven into the whole matter: nobility and education were automatically placed with the hostile category, against the middle class which dominated Victorian England. In contrast to westerners, who generally have only one profile (lawyer, doctor etc.), Stoker's count has many talents: he is a brilliant linguist, polyglot, he is in possession of an admirable library, and has serious plans to „capture“ London. Traditionally, pluralism is characteristic of central European intellectuals. There were many Jews and intellectuals among the Austro-Hungarian nobility such as Dracula, from whence another contemporary fear could have been kindled: not only of the poor eastern European Jews, but of the capable Jews, business people who were included in the international conspiracy to capture England through trade (Dracula uses a Danube international bank) or even via parliament (Jews were allowed access to parliament in 1858).

Because of all this, Joanna Labon believes that the vast literary, theatrical and film production inspired by Stoker's Dracula (i.e. the myth on the vampire) contributed largely to the demonization of Eastern Europe during the cold war in the 20th century. To make matters more interesting, the production, instead of dropping, has increased, since the fall of the Berlin Wall. Stoker describes Dracula's homeland as a backward, feudal, barbaric country in the East. The empire that occupies that country is evil, because it is not British, and dark, because it is not illuminated by Victorian progress.

Worst of all, the stand still affects western notions about Eastern Europe. For instance: Eastern Europe is „naturally“ outside the European community, its arts and sciences are „naturally“ marginal, etc. Considering the British stand toward the war in the former Yugoslavia, the Balkan peoples appear somehow „naturally“ primitive, pugnacious and bloodthirsty. One might imagine that such myths emerged during the cold war, and they certainly developed over the past fifty years, but their origins are much older. Stoker's „myth on Dracula,“ which is 100 years old, is such an example.

However, the „barbarians“ in Austria-Hungary, or the Hapsburg empire at the close of the 19th century would hardly recognize themselves in Stoker's novel. Historical sources are completely in contradiction with Stoker. Budapest and Vienna were two commercially and culturally powerful capitals in the Hapsburg empire. Budapest was a modern city with first-class hotels, glass windows, electric tramways and the biggest parliament building in the world. It was among the first to have a subway, and the railway station, completed in 1883, was one of the biggest and most modern in Europe. Budapest was a bustling cultural and commercial center, the triumph

of modern civilization. Transylvania, on its eastern borders, was a beautiful country with luxuriant forests, suitable for tourism and hunting. At the time when Stoker was writing his novel, trains for Transylvania were on time.²³

Stoker's novel *Dracula* might be thus interpreted. Experience with the vampire motive and *Dracula*'s image in Serbian literature adds to the political, ideological and historical background.

Commencing with *Tenac*, an excerpt from the short story *Prokleti kam* by Stjepan Mitrov Ljubisa, through *Ljudi sa cetiri prsta* by Miodrag Bulatovic, to the novel *Kako upokojiti vampira* by Borislav Pekic and *Testament* by Vidosav Stevanovic, political, ideological and historical planes are the basic foundations on which images of vampire and *Dracula* are built and where evil, in sanguinary form, is transposed to totalitarian political systems, to all forms of dogmatic ideologies (from nazism, and fascism to communism), and, finally, to history as a compulsion that devours like a heated pot not only individuals and nations, but the entire human race today.²⁴

In Serbian literature, only one writer has shown interest in the character of *Dracula*: Miodrag Bulatovic. The character appears in the aforementioned *Ljudi sa cetiri prsta*, under the name of Jozef Franc *Drakula*. As in Stoker's novel, the structure of *Dracula*'s character in Bulatovic's novel is not based on historical facts about the Walachian prince, but on the mythic, vampiric matrix. Judging by the name of the character, Bulatovic touched on history lightly (giving his hero a name so suggestive of Franz Joseph), going no further than that. The period of the novel is not during the reign of Austria-Hungary's „dungeon of people“: on the contrary, the time is set in the recent past, the years following the Second World War, and the theme is political emigration and terrorism, led by *Dracula*, the personification of eternal evil.

Bulatovic borrowed from mythical heritage the chief characteristics of a demon. His *Dracula* lives only in an unsocial space (a dark house on an isolated plane), moves about in the dark only (whether at night or in the house with the blinds down), dresses in black, and is crippled in the right arm.

²³ To avoid any misunderstanding of a „supporting“ attitude, the most interesting parts of Ms Labon's lecture have been transposed without any claims on style, aiming only at accuracy, the „word for word“ technique.

²⁴ See my study *Мотив вампѳра у митју и књижевности*, Beograd, 1996, for a more thorough explanation of the cited stands.

Bulatovic borrowed the essential from popular belief in vampires: habitation, scene, and method of killing a vampire. Jozef Franc Drakula spends most of his time in an antiquated coffin resembling closely that of a vampire, torments people, kills and sucks blood. Finally, his victims know well that the only way to destroy the evil is to pierce Drakula with a hawthorne stake.

Had he been more fortunate, Miodrag Bulatovic would have written a „real“ book on Dracula, according to data offered by history and legend on the Walachian Prince Vlad Tepes. There is real, material, evidence to the statement.²⁵ Prior to his death, Bulatovic was engrossed in his research on Tepes, published in 24 sequels in the Politika newspaper (from February 2-26, 1990), entitled „Ljubavnik smrti ili U potrazi za Drakulom“. The material is assembled in the form of a chronicle on the writer's travels through Romania, adventures he experienced, knowledge he acquired, thoughts and associations (political and ideological primarily) that emerged during his travels. Unfortunately, it all remains in rudiments, unsorted, even chaotic, without distinction in literature. For investigators of Dracula's character, however, the material is an oddity. It shows clearly in what direction a writer can move when such a topic is selected for a future work, all the angles from which the historical and legendary character of Dracula can be observed, and finally, how it can reflect today in these parts, where a terrible war was waged led by bloodthirsty political tyrants. Even if the possibilities were not so wide, the chronicle about Dracula is an excellent opportunity to peep into the writer's workshop.

There are few works on the character of Vlad Tepes Dracula in his native country. This might be used as evidence in favor of arguments that the legend was „imported from the West“ and that tales of horror and gloom are alien to the Romanian spirit. The earliest Romanian works on the topic are of inter-genre, or, more precisely, multidisciplinary, character, where historical and literary aspects play an equal role. They appeared in the same area (Transylvania) where the earliest texts on medieval history emerged.²⁶

²⁵ One is of personal nature: knowing that I was closely working on the vampire motif while he was interested in Dracula, Bulatovic phoned me on one occasion, and for more than an hour we exchanged information about Dracula. He was interested mostly in the connection between the legendary and literary character of Dracula and the vampire motif.

²⁶ Seeing we are no experts on Romanian literature, we felt free to quote Andreescu in giving information about Romanian works inspired by Dracula, chiefly because his much quoted work devotes an entire chapter on the subject.

The most notable is the *Ciganijada*, by distinguished Romanian writer Jon Budai-Deljanu, a member of the celebrated Erdelj school which has been so valuable to Romanian culture in general. *Ciganijada* appeared in 1800, first as a heroic-satirical epic in twelve songs. The final version, published in 1812, is based on an anecdote about Gypsies whom Vlad Tepes forced to fight against the Turks (the same that appeared in German records of the dreadful Walachian prince Dracula). According to some contemporary Romanian scholars,²⁷ the message of *Ciganijada* is directly linked with the Romanian social and political situation in the late 18th and early 19th centuries.

Another work on Tepes appeared also from the Erdelj school, by Georg Sinkai, titled *Hronika Rumuna i drugih naroda* (A Chronicle of Romanians and other peoples), 1810. Sinkai is today viewed as an author who approached every task with deep scientific thoughtfulness. He ranks among Romania's most prominent historians who seriously investigated basic historiographic problems and the author that most objectively depicted the historical character of Vlad Tepes.

In addition to the above, most important authors, there were others who dealt with the personality of Walachian prince Dracula in the 19th century (among them Aron Florian and Mihail Kogaljnicanu). Prior to the 1848 revolution, Vlad Tepes first appeared as a hero in a drama. The drama, titled after the prince's name, was written by Jon Katina. In 1863, Dimitrije Bolintineanu had published in Bucharest *Zivot Vlada Cepesa i Mirce Starog* almost simultaneously with the appearance of the well-known evocation *Nekoliko sati u Snagovu* by Aleksandar Odobescu, considered one of the most successful works on Dracula.

The destiny of Vlad Tepes in 20th-century Romanian literature has not improved. He is, however, mentioned in one place by renowned author Mihaj Eminescu,²⁸ and in another, by lesser known Aleksandar Vlahucu (only in fragments in the first act of his only and unfinished drama), finally in the work *Sirotinjski praznik* by Mihail Sorbul, inspired by 15th-century legends.

Judging by these data, Dracula did not inspire Romanian authors, nor did anyone write any work that do justice to his prominent role in Balkan 15th-century history.

Thus Stoker's novel continues to be the first „real“ novel about Dracula, and the one that comes to mind when the personality of the Walachian prince is viewed in the literary context.

²⁷ Andreescu, *Ibid.*, p 260.

²⁸ *Ibid.*, p 264.

Viewed as a whole, the literary treatment of the motif on Dracula confirms two old rules. According to the first, when a writer decides on a classical (in the sense of an old, standing or wondering) motif, his very choice leads him to heritage. If the heritage encroaches on different areas of culture, the writer will always select the one closest to literature. In the case of Vlad Tepes, he will sooner turn to legend and chronicles than to history. According to the other rule, literary treatment of a model depends mostly on the time when a literary work is being created, i.e. on the current literary and cultural situation. Testifying to this is not only Stoker's novel, but the works in Serbian and Romanian literature.

As a model of a bloodthirsty satrap, Dracula is easily placed in every time and space. Linked to the vampire motif, he moves in a comparatively broad semantic field, acquiring symbolic functions and personifying negative categories of a given moment, mainly on the ideological and political plane, as literature shows.

Supplement

German Chronicles

(taken from Manuscript No. 806, Sen Galein monastery library)²⁹

There are 32 and they all charge Dracula with horrific crimes. In every one of them, Dracula does nothing but burn villages, dismember, impale and behead people, quarter women and dissect their insides. Below are a few citations.

Under No. 3: „Then Dracula burned villages and castles in Transylvania near Hermanstat (Sibiu), and burned to the ground a fortress in Transylvania and the village of Berkendorf (Benesti), Holtznec (Hosmanul).“

Under No. 5: „Dracula shut up the tradesmen and coachmen from Vicerland, on a holiday, and impaled many of them.“

Under No. 26: „He once had some noblemen beheaded, and their bodies prepared as food. He invited their friends and had them eat the food. He then said, 'Eat the bodies of your friends'. He impaled them after.

²⁹ Not only German, but other chronologies that we will cite here have been extracted from Supplements I, II and III of the afore cited book *U potrazi za Drakulom*, by Radu Florescu and Raymond McNelly. We need not fear the liberty taken by the authors, as the sources are stated with precision.

Russian chronicles

From the oldest Russian manuscript on Dracula: MC 11/1088
from the Kirilov-Belozerski monastic collection
in the Saltikova-Shchedrina national library
in Saint Petersburg

These chronicles belong to a few preserved, authentic, and signed documents from the 15th century. Many ascribe their source to Fyodor Kuritsin, a Russian diplomat at the Hungarian court in the 1580s.

“Whoever was the real author, he was disturbed more that the prince turned his back on the Orthodox church, than that he was cruel.”³⁰ We will cite only the history that states precisely this.

Under No 15: „Since the prince has died, the Hungarian king sent a messenger to Dracula in the dungeon, asking him if he would like to become Walachian prince, as he had been before, and conditioning it on his embracing the Latin faith. If not, he will die in prison. Dracula preferred the pleasures of this life much more than the eternal world. He abandoned Orthodoxy, renounced truth and light, and accepted darkness. Unfortunately, he was unable to bear the transient pains of prison, and was prepared to endure endless torture in hell, abandoning our Orthodox faith and embracing the fallacious Latin religion. The king gave him not only reign over Walachia, but his sister for a wife. She bore him two sons, and he lived ten more years, ending his life as a heretic.”

Romanian chronicles

(from popular traditions, written and oral)

Romanian chronicles contain many variants, a milder approach to Dracula, and morals. We will cite only one about a tradesman:

Under No. 1, variant A: „When Dracula reigned over Walachia, an important merchant from Florence traveled the country, with many goods and much money.

Arriving in Trgoviste, the country’s capital at the time, the merchant went to the prince’s palace, and asked Dracula for servants to protect himself, his goods and money.

Dracula commanded him to leave his goods and money in the city square and come to night at the palace.

With no other choice, the merchant obeyed. Still, 160 gold ducats were stolen from his coach that night.

On the morning of the following day, the merchant found the goods untouched, but missed the 160 ducats. He went to Dracula immediately, informing

³⁰ *Ibid.*, p 171.

him of his loss. Dracula told him not to worry, the money and gold would be found. He ordered his servants to reimburse the gold ducats from his own treasury, and to add one more ducat. He told the people in Trgoviste to seek out the thief, or the capital would be demolished.

Meanwhile, the merchant returned to his coach, counted the money, once, twice, three times, surprised at finding all his money, and an extra coin.

He returned to Dracula as says, „Sire, I have found my money, but there is a surplus of one ducat.“

The thief was brought to court at that moment, and Dracula told the merchant, „Be gone with peace. Had you failed to inform me of the surplus, I would have had you impaled together with the thief.“

Thus Dracula behaved with his subjects, with believers and heretics.

Translated by Dragana Vulićević

ИСТОРИЈА, ЛЕГЕНДА, КЊИЖЕВНОСТ: КНЕЗ ВЛАД ЦЕПЕШ алиас ГРОФ ДРАКУЛА

Резиме

Време великих јубилеја - у овом случају пет векова од историјског и сто година од књижевног живота влашког кнеза Влада Цепеша Дракуле - по правилу је доба када се обнавља интересовање за „слављенике“.

Будући да је овога пута реч о истакнутој историјској фигури позног средњег века која је имала великог значаја у спречавању Османлијског царства да се преко Балкана домогне Средње Европе, историјској личности, дакле, која је истовремено постала предмет легендарних предања и књижевних обрада, пут од реалног, преко фолклорног, до фикционалног лика грофа Дракуле водио је аутора кроз три области.

Претрага историјских података показала је да се ради о храбром и самовољном владару, подвргнутом снажним притисцима двеју великих царевина (Турске и Угарске) и степшеном између њихових супротстављених интереса. То је био кнез коме румунски научници приписују идеју о уједињењу румунских области у једну државу, довољно снажну и добро уређену да у сваком часу може да одбрани сопствену самосталност. О Дракулином приватном животу и његовој нарави, историја бележи само толико да је био деспотске природе и суров према непријатељу.

Насупрот историографији, легенде се плету управо око Дракулиног карактера. У зависности од места настанка, оне га приказују као страшног крволока (саске), великог грешника који из православља прелази у католичанство (руске) и као суровог али праведног и истинољубивог владара (румунске).

Најзад, књижевни лик грофа Дракуле највећим се делом темељи на народном веровању у вампире. Он, дакле, увек симболише вечно зло и у зависности од средине и времена настанка везује се за доминантне негативне категорије за које се у протеклих сто година показало да су махом идеолошке и политичке природе.

BIBLIOGRAPHY

Andreescu S.,

1976 *Vlad Tepes (Dracula), Intre legendă si adevăr istoric*, Bucuresti.

Дан М.,

1997 *Фанџасџика у румунској књижевности*. Београд.

Documenta

1966 *Documenta Romaniae Historica, B, Tara Romaneasca*, v. I, Bukarest.

Floresku R. & Mekneli R.,

1988 *U potrazi za Drakulom*, Beograd.

Историја румунског народа

1979 *Историја румунског народа* (ур. академик Андреј Оцетеа), Нови Сад.

Калић Ј.,

1994 *Срби у њозном средњем веку*, Београд.

Радин А.,

1996 *Моџив вамџира у миџу и књижевности*, Београд.

Richards J.,

1991 *Sex, Dissidence and Damnation, Minority Groups in the Middle Ages*, London

Stoicescu N.,

1976 *Vlad Tepes*, Bucuresti.

Djordje S. KOSTIĆ
Institute for Balkan Studies
Belgrade

TESTIMONIES TO COMMON LIFE German Writers of Travel Accounts from the 18th and 19th Centuries about the Greeks in Serbia

Abstract: Searching for testimonies to common life on the territory of South-East Europe, the testimonies freed from excessively emotional and partial views and opinions, in this paper the author has examined, on the basis of the material found in travel accounts, how foreigners saw, understood and interpreted the presence of Greeks in Serbia in the 19th century. The question at issue is primarily travel accounts, published in separate books and journals in the German language. From the chronological point of view, the paper discusses notes made on journeys starting from the first decades of the 18th century, until the time when Serbia gained independence and international recognition in the 19th century.

Such a chronologically founded survey commences with the works of an adventurer, Wilhelm Retchir from 1722; two envoys in the entourage of the ambassador, Gerar Cornelius von Driesch from 1723, and Franz Gudenus from 1741. One travel account of a military-intelligence character, written by Franz Mihanovich, dates from the 18th century as well. The description of the journey of an anonymous author, issued in a German publication in 1817, (*Journal*), is followed by a list of significant names in the 19th century travelogue literature. These are Otto Dubislav von Pirch from 1830, Ami Boué from 1840, Franz Possart from 1837, Wilhelm Richter from 1840, the Austrian consul J.Hahn from 1861, the Evangelical pastor David von Cöln from 1865, Felix Kanitz from 1868; as well as Gustav Rasch from 1873.

The material, that is the records about the Greeks in Serbia in the 18th and 19th centuries from in the texts of the aforementioned authors, can be classified into several groups.

Usage of Certain Concepts and Their Meanings

When discussing particular concepts, such as 'a Greek', 'a Serb', 'Greece', 'Serbia', 'Greek faith', 'non-Uniate Greek faith', etc., it is necessary to point out that certain German writers of travel accounts in the 18th, and many of them in the 19th century as well, made use of the concepts that had already become standard in German travel account dealing with south-east Europe. Only in the works of a few authors, did the term 'Greek' have two senses, denoting a Serb and a Greek. An example of such a usage is registered in the second decade of the 18th century, in the book written by one of the envoys in the diplomatic mission from Vienna to Constantinople, Gerar Cornelius von Driesch: „among the Greeks or *Raci*“.¹

However, even in the 19th century some authors used the term 'Greek' in the identical manner. One of them is A. Griesebach, a botanist and a physician from Göttingen, who made a tour of the entire southeast Europe. Among other things, he wrote the following about Prizren: „Man rechnet nämlich auf 4000 Häuser 500 griechische und 3500 albanische Familien, von denen die grosse Mehrzahl der letztern sich zum Islamismus bekennt“.² He even managed to write down a legend about the Nemanjićs, which he had heard from a Greek, (that is, a Serb): „Ein alter Grieche wusste die Sage davon mitzuthellen“.³

However, Cornelius von Driesch and Anton Griesebach are exceptions. Other writers did not confuse these two senses. They made a clear distinction between the Serbs and the Greeks by using two different terms.

A different picture is obtained when the terms denoting religious or ecclesiastical affiliation are discussed.

In this field, two terms are most frequently employed, of which almost all authors make use in their works, one way or another.

The term „griechische Kirche“ denoted the affiliation to the Orthodox church, regardless of whether it was Greek or Serbian. Thus Ami Boué, certainly one of the best connoisseurs of south-east Europe, wrote on several

¹ Driesch, 239.

² Griesebach, Bd. 2, 310.

³ Griesebach, Bd.2, 319.

occasions in his best-known book about European Turkey, that the Serbs belonged to the Greek Church: „Sie gehören alle der griechischen Kirche.“⁴

Similar examples can be found in the works of all German writers of travel accounts who visited these regions up to the mid-19th century. It was difficult for them, and for the German speaking public as well, to stop using the terms customarily employed throughout several centuries.

In the second half of the 19th century, the terms „serbische Kirche“ and „griechische Kirche“ were habitually applied to designate the Serbian and Greek churches respectively, primarily owing to the numerous writings of Felix Kanitz, then David Cöln and Gustav Rasch.

The situation was similar as regards the usage of the terms designating religious affiliations. In this field, as in the works of German travel-writers in the previous centuries, it was customary to employ the expressions „nicht unitem Griechen“⁵, or „griechische Religion“,⁶ as well as „Christen des griechischen Ritus“⁷ to designate the Serbs of the Orthodox religious affiliation.

In the course of the 19th century, the situation began slowly to change. The terms finally started to acquire the meanings in which they are used nowadays. For this inconsistency regarding the conceptual, and thereby meaning, fields, we quote an example from the book edited in the middle of the 19th century by Franz Heinzelmann on the basis of fragments taken from various travel accounts: „der Erzbischof von Karlowitz ist nämlich Oberhaupt der nicht unierten Griechen in den österreichischen Staaten, d. h. der zahlreichen Serben in Ungarn“⁸

Greeks as Members of a Separate Ethnic Community in 18th and 19th Century Serbia

The works of German authors contain numerous testimonies bearing on the Greeks as members of a separate ethnic community.

Enumerating the inhabitants of Belgrade that he encountered in this town in the second of the 18th century when travelling with envoys to Istanbul, Cornelius von Driesch phrased it in the following words:

⁴ Boué, bd, 1, 342.

⁵ Heinzelmann, 104.

⁶ Boué, Bd. 1, 341

⁷ Boué, Bd. 1, 341

⁸ Heinzelmann, 104.

„That town, like all others in Turkey, is peopled by the Muslims, Rascians, Greeks, Jews and Armenians“.⁹

More than one hundred years later, Otto von Pirch was to meet the Greeks in Belgrade, too:

„An awful lot of interesting faces gathered there: the Serbs, sullen Bulgarians, Bosnians, Greeks, savage Albanians in their red garments and the Turks.“¹⁰

And the picture of numerous ethnic communities that a traveller could come across in nineteenth-century Serbian towns, is supplemented by Felix Kanitz:

„Towns are surrounded by innumerable scattered houses and spacious suburbs, where many nations live: the Turks, Jews, Greeks, Mayars, Dalamatians and others“.¹¹

Travelling around the Serbia of that time, the German writers did not go into detailed explanations concerning the nationality of particular ethnic groups. The authors seemed to be only interested in establishing the fact that members of different nations lived on this soil. For this reason, their works do not contain more precise data about the number of Greeks living and working on the territory of Serbia of that time.

The only exception is the work of one of the best connoisseurs of 19th century Serbia. It is, of course, Felix Kanitz and his book *Serbia. The land and population from the Roman period until the end of the 19th century* in three volumes. Having spent decades travelling around this principality, and subsequently kingdom, Felix Kanitz is the only German travel-writer to note down a greater number of facts about the members of different ethnic communities inhabiting, apart from the Serbs, not only in Belgrade, but also the settlements in the province. Thus, German readers could find out which of the settlements of that time were populated by Greeks.

According to the notes of Felix Kanitz, at the close of the 19th century the Greeks resided in the following towns: there were 212 Greeks and 138 Tsintsars in Belgrade, 123 Greeks in Požarevac, 121 Greeks and 112 Tsintsars in Kragujevac; 10 Greeks in Valjevo; 135 Greeks in Niš, and 27 Greeks in Prokuplje.

⁹ Driesch, 238.

¹⁰ Pirch, 15.

¹¹ Kanitz, Bd. 1. 33.

Greek clergymen and laymen in Serbia in the 18th and 19th centuries

It can be claimed that the portraits of Greeks - clergymen in eighteenth and nineteenth-century Serbia are a commonplace in the majority of German travel accounts. Of course, these are the descriptions of bishops phanariots. The pages of numerous German publications contain many bitter words addressed to them.

The best evidence related to them was left by Otto Dubislaw von Pirch, who had an opportunity to observe them at close quarters during his sojourn in Serbia in 1829. In the course of the 18th and in the first decades of the 19th century, the Patriarch of Constantinople sent to Serbia the bishops, native Greeks, „whose very language“, writes Pirch, „was alien to the indigenous population, and who could never come to terms with their flock, but remained in the country as long as they wanted to, associating with the Turks rather than the Serbs, and with their squandering and debts always were more of a burden to the country, never bringing any good“.¹²

Other German authors, Felix Kanitz, David Cöln, and Gustav Rasch expressed a similar opinion. They also saw the bishops „more as accomplices in Turkish violence, than friends of the Christians entrusted to them“.¹³

The pages of German travel accounts also contain testimonies bearing on the Greeks as members of a nation involved in different business transactions in Serbia of that time.

The Greeks were most frequently described as merchants, people who could be come across in all important places in Serbia, in all fairs, markets and commercial town districts.

Greek merchants are another commonplace found in numerous German travel accounts. That occupation of theirs was not only described by German, but also by other European authors, e.g. English, French, Russian, and many others, who toured around Serbia in the 18th and 19th centuries.

Greek merchants were seen by the aforementioned authors in Belgrade *čaršija* (commercial district), then on the banks of the Danube where they transported goods by ships. The trade evolving on the Danube was divided. In the upper course it was under the control of Austrian and German companies, while in the lower course all trade was in the hands of the Vlachs, Austrians, Greeks and Englishmen.¹⁴

¹² Pirch, 6-7.

¹³ Pirch, 52

¹⁴ Boué, Bd. 2, 88.

Extensive trade transactions were also carried out in quarantines, for instance, in Aleksinac, or Zemun „which was the centre of Serbian merchants, who, together with the Greeks and Turks, ran all businesses“.¹⁵

Felix Kanitz made the most beautiful pictures of Greek merchants during his frequent visits to Serbia in the 19th century. These illustrations of his, of outstanding artistic value, can be seen today not only on the pages of his book about Serbia, but also in the publications of that time, issued in Leipzig, Dresden, Vienna, etc.

The most beautiful literary portrayal of Greek merchants is from the pen of Otto Dubislav von Pirch. His description of three merchants seems to elucidate the entire philosophy of their business success. Strolling around Belgrade, he noticed a line of „low, wooden stores with shingle roofs“, and „Serbian, Greek and Turkish merchants sitting next to each other in such stores“. The Turks were easily recognized „by white muslin wrappers around their heads, yellow sullen faces, and an indifferent, scornful look“. The Serbian merchant dressed in a modest costume „sees the person entering his shop first as a guest, and then as a customer, and his entire bearing discloses a cheerful disposition, the inheritance of his nation“. And the Greek „with his red cap trades, his eyes never keeping still, speculating, invites strangers to buy something, with the courtesy revealing the proud remembrance of his great ancestors, whom even the Greek of the lowest origin never forgets“.¹⁷

Almost all German writers of travel accounts have left notices, shorter or longer, about Greek merchants in southeast Europe and the territory of Serbia of that epoch. Other occupations pursued by members of this nation and their engagements were mentioned in a few records, a couple of meagre sentences or casual remarks.

On his journey around Serbia in the autumn of 1829, Otto von Pirch became acquainted with a Greek, the owner of an inn in Požarevac. It was Demetrios the Greek who „got the room ready“ for our author „very well“.¹⁶

In the description of one of the missions to Istanbul, we come across the account of a Greek who was a Turkish translator. „Ali-Pasha’s translator“, Gudenus writes, „introduced the Ambassador to Kapiji-Pasha“.¹⁸

¹⁵ Henzelmann, 105.

¹⁶ Pirch, 29–30.

¹⁷ Pirch, 55.

¹⁸ Gudenus, 44.

In the first decades of the 19th century, Ami Boué wrote about Greek draymen who escorted caravans in southeast Europe. With one of them, coming from Klisura, he himself travelled on Bosnian and Serbian roads.¹⁹

It is common knowledge that a lot of gardeners in 19th century Serbia either originated from Bulgaria, or were Bulgarians, but the Evangelical pastor in Belgrade David Cöln had the opportunity of meeting an occasional Greek in this profession in the second half of the 19th century.²⁰

On Culture, School System and Literature

Only a few German writers (Otto Dubislav von Pirch, Franz Possart, Felix Kanitz and David Cöln) touched upon the school system, the cultural and literary engagements of the Greeks on the territory of Serbia in the 18th and 19th centuries: only those authors who had visited all regions and managed to find persons capable of providing them with necessary information.

David Cöln noted down priceless records about Greek schools in Belgrade. At the beginning of the sixth decade of the 19th century, there were „eight primary schools“ in the capital of the Principality, of which one was Greek.²¹

In his description of Belgrade, the same author registered another interesting piece of information. The issue at question was newspapers, both in Serbian and in foreign languages, that inhabitants, or travellers, could read in the public library. The interested had at their disposal „14 Serbian, 1 Polish, 5 Russian, 1 Bulgarian, 1 Czech, 6 Greek, 7 German and 5 French newspapers“.²²

In the 19th century, the German readers could find detailed information about Serbian literature in the two books of the abovementioned authors, Otto von Pirch and Franz Possart. In a bibliographic survey of the 18th and 19th Serbian literature, they provided a list of authors renowned for their literary work. In it, both Pirch and Possart made mention of two writers whose interests included the Greek language and literature. They were Georgije Zaharijević and Mihailo Bojadži:

„Georg Sachariewitch: Von dem Anstand der Jungend, aus dem Griechischen des Isokrates“;²³ „Georg Sachariewitch: Griechische Grammatik“.²⁴

¹⁹ Boué, Bd. 2, 479.

²⁰ Cöln, 63.

²¹ Cöln, 11.

²² Cöln, 11.

²³ Pirch, 169.

²⁴ Pirch, 176; Possart, 103.

„Mijajl Bojadschi: Gründlicher Unterricht in der Sittenlehre“.²⁵

However, in terms of literature, a text from the book of Otto Dubislav von Pirch is of greater interest. Discussing literary creations, Otto Pirch could not disregard folk epic poems. He must have become acquainted with them when preparing for a journey around Serbia. But not only with them. He was also familiar with Greek folk epics, so that their description and comparison in the book are of extreme interest:

„The force that made them was the same, but their character is completely different“, Pirch wrote. „Greek epics were created in the epoch of the nation's more recent struggle with the Turks, the majority of them emerging in the initial, most unfortunate period. They are permeated with a black thread of sorrow and pain, apart from bloody revenge; the colour of hope is barely visible. They are elevated, noble, they move, and frequently astound. Serbian poems, however, are mostly pictures from the beautiful past. Knightly courage, treacherous and cunning seizures, now tender love, now pleasure and riches, make up the principal components of these poems in which the people took delight, and from which they drew support in their misery. The basic tone of these poems is almost exclusively cheerful: they originated from the inexhaustible cheerful disposition of the people themselves, which is one of their most conspicuous characteristics. Work and rest, their entire life is nothing to them without poems“.²⁶

This remarkable description of folk epics and the comparison of Serbian and Greek folk poetry has been frequently reprinted from Pirch's book in the works of other writers of travel accounts. The same text, word by word, was to appear, without quoting the author's name, first in Franz Possart's book *The Principality of Serbia*, Darmstadt 1837; and then in the work of Friedrich Heinzelmann, *Travelling Pictures and Sketches*, Leipzig 1853.

A similar historical destiny, i.e. foreign occupation lasting many centuries, as well as the struggle for the national, political and cultural liberation in the first and the third decades of the 19th century respectively, are commonplaces in the travel accounts produced by German writers. They displayed interest in, and devoted many pages to the courage of the people who after so many centuries managed to find strength to mount a rebellion, and immediately started to work on literary and cultural enlightenment. The pages discussing the fate of distinguished personalities, such as, for instance,

²⁵ Pirch, 170; Possart, 99.

²⁶ Pirch, 176.

Rigas Pharaeus. can be grouped into the most touching and beautiful passages in German travel accounts from the 19th century.

On the pages of their books, German travel writers left invaluable records about Greek literary creations. These books contain small treatises on Serbian and Greek folk epics, on their character, nobility, sublimity and messages that they carry in themselves. The reader of that time could become acquainted with the works published by his contemporaries, the authors living in Serbia of that time.

Translated by Dragana Vulićević

СВЕДОЧАНСТВА О ЗАЈЕДНИЧКОМ ЖИВОТУ
– НЕМАЧКИ ПУТОПИСИ ХVIII И ХIХ ВЕКА О ГРЦИМА У СРБИЈИ –

Резиме

Трагајући за сведочанствима о заједничком животу на просторима југоисточне Европе, за оним сведочанствима која су ослобођена сувишних емоционалних и пристрасих погледа и мишљења, аутор је у раду, на основу грађе коју пружају потуписи, испитао како су странци видели, схватили и тумачили присуство Грка у Србији током ХIХ века.

У овом случају реч је, на првом месту о путописима, објављеним у засебним књигама и часописима, на немачком језику. Хронолошки посматрано, у раду се расправља о белешкама путника насталим у првим деценијама ХVIII века па све до стицања независности и међународног признања ондашње Србије у ХIХ веку.

Грађа, односно белешке о Грцима у Србији у ХVIII и ХIХ веку, који се налазе у текстовима поменутих аутора, може се сврстати у неколико целина: а) употреба појединих појмова и њихова значења, б) Грци као припадници поједине етничке заједнице у Србији у ХVIII и ХIХ веку, в) Грци као духовници и световњаци у Србији ХVIII и ХIХ веку, г) о култури, школству књижевности.

LITERATURA

Boué

1889 Ami Boué, *Die europäische Türkei*, Wien.

Cölln

1865 William Denton, David von. Cölln, *Serbien und die Serben*. Nach anderen Quellen und eigenen Erfahrungen frei bearbeitet von D. von Cölln, Berlin.

Driesch

1723 Gerar Cornelius von Driesch, *Historische Nachricht von der Röm. Kayserl. Gross-Botschaft nach Constantinopel*, Nürnberg.

Grisebach

1841 Anton Grisebach, *Reise durch Rumelien und nach Brussa im Jahre 1839*, Göttingen, Bd: 1, 2.

Gudenus

1962 Gerhard Fritsch, *Paschas und Pest. Gesandtschaft am Bosporus*,. Graz und Wien.

Hahn

1861 Johann Georg von Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik*, Wien.

Heinzelmann

1853 *Reisebilder und Skizzen aus Galizien, Ungarn, dem Banat und Siebenbürgen, der europäischen Türkei, Griechenland, dem Archipel, den jonischen Inseln und Montenegro*. Herausgegeben von Friedrich Heinzelmann, Leipzig.

Journal

1817 *Reise nach Jerusalem und den Libanon von einem Schweizer*, [In:] *Journal für die neusten Land- und Seereisen*. Berlin, Bd. 26, S. 265.

Kanitz

1868 Felix Kanitz, *Serbien. Historisch-etnographische Reisestudien aus den Jahren 1859-1868*, Leipzig.

Mihanovich

1936 Franz Mihanovich, *Relation [1783]*, [In:] Д. Пантелић, *Војно-географски описи Србије пред Кочину крајину од 1783. и 1784. год.*, Споменик СКА LXXXII, други разред, књ. 64, Београд.

Pirch

1830 Otto Dubislaw von Pirch, *Reise in Serbien im Spätherbst 1829*, Berlin.

Possart

1837 Franz A. Possart, *Das Fürstenthum Serbien, seine Bewohner, deren Sitten und Gebräuche*, Darmstadt.

Rasch

1873 Gustav Rasch, *Der Leuchthurm des Ostens. Serbien und die Serben*, Prag.

Retchir

1722 Wilhelm Retchir, *Der Sächsische Robinson*, Leipzig.

Richter

1840 Wilhelm Richter, *Serbiens Zustände unter dem Fürst Miloš bis zum dessen Regierungs-Entsagung im Jahre 1839. Eine Darstellung der jüngsten Ereignisse, Charakteristik des serbischen Volkes und Abriss einer Topographie des Fürstentums*, Leipzig.

Mirjana DETELIĆ
Institute for Balkan Studies
Belgrade

FLESH AND BONES: ON LITERARY AND REAL CODES IN FAIRY TALES

Abstract: This paper is dedicated to analysis of efficacy of cliché and formula as means of encoding *realia*, particularly in case of „human flesh and bone“ motif in Serbian and Russian fairy tales. The present approach is grounded on several prepositions: 1) that structure of fairy tale is complex; 2) that realization of this structure is simple; 3) that the former is possible to achieve by cliché and formula; 4) that fairy tale, as well as oral literary texts in general, is burdened by two dominant codes: a real and a literary; 5) that cliché and formula, keeping the same qualities in many different types of application, are successfully used as means of encoding on both levels - the level of *realia* and the level of literary text. The choice of means and evaluation of their efficacy are specially stressed: cliché offers best results on the level of global organization of sujet („roasted children“ and cannibalism), and formula is the best choice for multilevel connection between *realia* and text itself („rolling over the bones“).

If one were to formulate the question intriguing the contemporary „fairyology“ for decades, then it should have to be: why is the fairy tale - in spite of everything and for such an unaccountable amount of time - a successful literary genre? From Propp (1928) on, the answer has been sought, with varying results, both within the structuralist and semiotic studies, which resulted in these two methods considerably coming closer together, but not in a *Poetics of the Fairy Tale* comparable to Propp, or serving as a logical supplement of his *Morphology*. Nevertheless, the elements necessary for such

a poetics have already been built into the results of the research done so far and, if not yet systematized into an acceptable whole, it is the sole result of the lack, in the study of oral literature, of the real need for a firm theoretical basis in the operative approach to this genre. Such a basis is, however, indispensable when speaking about literary codes, so that - for the needs of this paper - we shall try to define its coordinates.

Therefore, what makes fairy tale a successful literary genre is a balanced action of two opposite form-generating principles: *complexity* of structure and *simplicity* of its realization.

There is no need for proving that structure of the fairy tale is complex.¹ It has to be so because of its generic commitment, especially if one bears in mind the common-place modelative theory of oral genres, by which in the process of modeling of a literary text, a completed non-literary² model can appear as the original. Such modeling is raised to the third degree, and the literary text becomes in fact a model of a model, which means that its structure is enhanced by additional, in some other sphere already defined and to the new function adjusted, elements. Code signals that these elements carry within themselves are not completely lost, but during the transfer they are pushed back, being replaced by stronger, literary code. Since - theoretically - a number of non-literary models starting this new modeling is in no way limited, the density of code signals that are pushed back can - also theoretically - be indefinite. The limits are, however, placed within the literary norm, with a tolerance which, although directly dependent on the basic characteristics of the genre, shows a general tendency of rise from poetry toward prose. Also, under the influence of literary norm, namely, in accordance with the priority needs of the text, the density of these signals is not only limited, but also graded, which leads to the stratification or leafing of

¹ Most important studies of the fairy tale, treat precisely this problem: Пропп (1982; 1984; 1986), Мелетинский et al. (1969), Meletinski (1974), Цивьян (1975), Corno (1979), Maranda ed. (1971), Dundes (1964), Škreb (1969) - together with many others that we shall have not be able to mention here (e.g. Max Lüthi, Kurt Ranke, Linda Dégh, Lutz Rörich, Maja Bošković-Stulli, D. S. Lihačov, J. Lotman, and others).

² In principle, there is no reason why a *literary* model should not serve as the original. For example: the sujet of „*riša riba*“ (goldfish), regardless of the sources from which it was conceived, is introduced into the epics as a finished literary text originating from a different genre. Depending on the direction of derivation, in any case a narrative text - prose (if taken from the fairy tale) appears as the original, or a text in verse (if it is taken from the lyrics). Further procedure is the same; only a degree of modelation is changed.

code records found in the material. At the same time, this means that in case of oral literary types one should in principle count on *two* dominant codes, of which one - the literary - is given in advance, being inscribed into the very structure of the text and directly accessible through its form, while the other - the real - is connected with the material, written into it and accessible secondarily, by way of decoding.³

Predomination of the literary code⁴ in literary text is an axiom *per se* and needs not be proved. Only very rarely can one of real codes become so strong as to cover the literary code, or become its equal in the strength of impulse. This can happen only in those text segments which are replaceable - for instance in formulas. Then *generic blanks*⁵ are created, an interesting and important phenomenon, but considerably less noticeable.

Determination of the predominant among the real codes is closely connected with generic affinities. In principle, for a set of *realia*, the predominant code is the one which appears to be the last one in the process of decoding, i.e. the one above which - from the standpoint of text - there is no need for new codes. For the heroic epics such a code is ideological; for non-ritual lyrics - social or mythical, depending on context; for ritual lyrics - ritualistic and mythical, and for the fairy tale - as we shall try to prove - that code is demonic.⁶ Since this is, however, the predominant, but not the sole code

³ Certainly, literary code - as any other, by its definition - can be also decoded (theoretical foundations of literary text could not be established in any other way), but the text is thus undermined and is being deconstructed into metatext. Decoding of real codes (the dominant one and an undetermined number of subordinate ones) is taking place, however, mostly *outside* the text, so that it has no influence on its integrity. That influence is realized within the sphere of reception of both the concrete text and the genre in general, which is an altogether different question.

⁴ In fact, one should speak of literary *codes*, but on this occasion it is not indispensable and could, furthermore, undermine the text and bring about confusion. Each time when literary analysis is performed from the standpoint of language, form, structure, sujet, plot, etc., the term „standpoint“ can equally be replaced with the word „code“. Among all the literary codes, the most frequent one in oral literature is genre coding. It is the most express and therefore the easiest to notice, and - if one approaches it with sufficient attention - it gives the quickest and the most efficient results.

⁵ See: Detelić, 1996 b, p. 409. Generic blank is in fact such a form of text in which the material (due to the real code predomination) communicates with the recipient without an intermediary.

⁶ Мелетинский et al. (1969) define the relation between the myth and the fairytale as a relation between the metatext and the text (p. 88), however at the structure level.

written into *realias*, i.e. into the material, the modeling effect of various genres brings about interesting turnabouts. For instance, the wedding in epics, under the influence of the respective predominant code, instantly becomes a manly marriage of an epic hero with three generic varieties⁷ but, differently than in lyrics, never, not even in indications, does it become the feminine marriage, as it appears from the standpoint of a bride. In the fairy tale, however, that same wedding is encoded socially, or even more narrowly, as a family event - which means that it does not enter the sphere of the predominant code at all, or that it is related to it only marginally.⁸ Within the framework of the same genre as well, different aspects and levels of encoding render a characteristic picture. In the fairytale again, food can serve as a good example. When the stepmother sends her stepdaughter to the forest giving her only a piece of bread in a bag, and in the same situation, later, equips her own daughter with a roast, cheese, bread and wine - one of the lower real codes written into this context is undoubtedly social. Since the purpose of different food distribution in these fairy tales is not in itself, but has a significant role in heroine's temptations and tests of her values according to the rules of the demonic world (*baba-jaga*, witch, *ala*, bear), thus the last - and therefore the predominant - code that can be read here is in fact demonic, as should have been expected. On the contrary, when in the fairy tale „Careva kći i svinjarče“ („Emperor's Daughter and the Swine-herd“)

(This view had most and the greatest effect in the West: compare Susan Reid, *Myth as Metastructure of the Fairytale*, Maranda ed, 1974, II, pp. 151 - 173.) „Strong structural limitations“ - which are missing from the myth, as an element of „primordial folklore“, and which are found in the fairytale - cannot be interpreted differently than in close connection with the genre, so that the systematization of real codes suggested here is closely related to the text of the Russian authors. On the contrary, when somewhat later (p. 104) they differentiate in fairytales the mythical (macrocosmic and microcosmic), tribal-familiar and linguistic (словесны) code, it is the case of non-literary encoding which is in our systematization defined as subordinate (or lower) in relation to the predominant real code. One should particularly stress that in our system, all real codes - including the predominant one - are necessarily subordinated to literary encoding. We consider it logical that in the literary text the priority should be given to the procedures and means which, above all, meet the needs of that text.

⁷ See: Detelić 1992 (pp. 221 - 254).

⁸ In the case of marriage (male/female) to a demonic being, Connection with the dominant code can in that case be achieved mechanically as well, as a rule when such marriage, in the function of the initial or secondary sujet, serves as a formal link with the main story (e.g.: „Baš Čelik“ as opposed to „Stojša and Mladen“).

we read the following: "When he got out, the boy squatted in the dark, took out of his bag bread and roasted chicken and a bottle of wine, and started eating and drinking. In the darkness, it seemed to the Turk that the child was doing the same job that makes an emperor dismount the horse, so he squatted also and with great difficulty and effort did the same. Hearing at that moment that the child was eating and chewing something, he thought the kid was eating his feces, and the Turk started eating his own"⁹ - and when we know that all this is happening in the function of competition for the emperor's daughter's hand, it becomes clear that coprophagia in this context loses all its indigenous codes and is subject only to one, literary coding.

Two different dominant codes are at the same time, therefore, both a necessity and an advantage, not only of the fairy tale, but also of every other oral genre. Owing to this, each individual text - as well as the genre as a whole - is on one hand directly connected to literature as a subsystem of a respective culture, and on the other, also without intermediaries, to the very tradition upon which that culture is founded. While the first system of relations has priority in literary-theoretical research, the latter is, above all, significant for folklorists: precisely due to it, literary texts are rated among equally valuable evidence within the complex process of reconstruction of a culture tradition. Nonetheless, the best results on both sides are achieved only in their combination.

In order to make such a combination possible, the means it will be achieved by must fulfill at least two conditions: their form must be literary, and their application simple. According to general poetical standards for oral literary genres, *cliché* and *formula* satisfy such conditions the best. Highly stylized, conservative, and resistant to the influence of cumulative changes within genre, adaptable in form, and therefore easily movable from poetry to prose and from genre to genre - cliché (as a special pattern of text organization), and formula (as a special type of cliché), counterbalance the structure complexity and the stratified encoding everywhere¹⁰ - and especially in the fairy tale. And not only that: cliché and formula, as sense-generating forms, are exactly that kind of text which keep the greatest number (and the oldest) of code recordings *per se*, and are therefore a logical live connection between literature and the sources from which it draws its material.

⁹ Vuk, p. 239.

¹⁰ See: Detelić 1996 a (especially Chapter: „For the Rehabilitation of Cliché“ pp. 10–12).

Thence the goal of this paper, and that is to test the functionality of clichés and formulas - as separate gravity centers in a future poetics of the fairytale - on the analysis of particular and general codes of *human bones and flesh* as a special kind of food in this genre of oral literature.¹¹

*

A brief systematization of material on the basis of which this paper has been written is contained in *Annexes 1* and *2*. Therefrom one can clearly see that human flesh is eaten (or intended to be eaten) above all, by demonic beings: the fantastic bird from the underworld, devils, dragon, *ala*¹² and *ala's* sons, giant and one-eyed *divljan*,¹³ the master of *Zlatni Rasudenac*,¹⁴ three *Sudenice*¹⁵ in the forest. For the establishment of such relationship between the world of demons and the world of humans no effort is needed: its logical pattern is written into the foundations of tradition culture and is therefrom taken finished, regardless of the function it should serve and the environment in which it will be situated. That is why coding is simple, and the harmony of dominant codes is complete. Such balance, however, cannot be

¹¹ The material for this analysis is contained in the following collections: Вук Стеф. Караџић, *Српске народне приповејке*, Сабрана дела Вука Караџића, књ.3, Просвета, Београд 1988; Веселин Чајкановић, *Српске народне приповејке*, СЕЗ ХЛ, Српске народне умотворине књ. 1, Београд 1927; А.Н.Афанасьев, *Народные русские сказки в трех томах*, Наука, Москва 1985. We have opted for these collections, among other reasons, because they are all equipped with the scientific apparatus, so that they offer a good perception of variants - their number and distribution. Exceptions are only the tales „Srećni sat“ (1894) and „Grbo i kralj djavolski“ (1899), taken from periodical *Bosanska vila*, since the three collections contain no such subjects, and they were necessary for the creation of our corpus.

¹² Serbian *ala* (noun, f.) is an anthropomorphic demon with ability of transforming into animals (usually birds). It also can change heads, i.e. it can put e.g. horse head on its „human“ body. Although inclined to devour people, *ala* could also protect them and their harvest from another demon of the same kind. Due to this and to its dangerousness, in fairy tales it is often approached by people who wish to have it as a godmother.

¹³ Serbian *divljan* (noun, m.) literally means: wild man. It is usually one-eyed and paralleled with classic Cyclops.

¹⁴ *Zlatni Rasudenac* (untranslatable: name of a fairy land or kingdom). It is a place of demonic world where a hero comes in seek of stolen or lost treasure (either a princess or a precious goods). Its ruler is itself a demonic figure.

¹⁵ Serbian *Sudenice* (noun, f.) are comparable to the classic Parcae. They are three in number and they dispose of a persons destiny.

achieved in all segments of the text, so that there is nothing strange in the fact that this specific relationship is realized in the central segment of the fairy tale, where hero's destiny is also resolved - either through difficult tests (giant, dragon, *ala*, the master of *Zlatni Rasudenac*), through the test of hero's capability of obtaining a miraculous helper (the bird, devils, *ala*'s sons), or through his direct collision with the enemy (dragon, devil, *divljan*, *Suđenice*). On the other hand, this segment (together with the beginning and the ending), is liable to change the least in the structure of the fairytale, so that whether human flesh is devoured in it, or blood of a killed horse drunk, a poor-man's loaf of bread shared, or life of an insignificant animal spared - becomes irrelevant if this fits into the system of clichés obligatory for this part of the tale. In other words, the narrative manner is of far greater importance here than the choice among *realia*.

When flesh belonging to one's own species should be eaten, things change essentially and unexpectedly: people do it on their own will and need, or even with indulgence and lust, while demons do it only if tricked into it. Nonetheless, in order to gain access to this kind of food, the man must first undergo certain changes, namely he must bear some kind of stigma. In our examples, the unslaughtered ninth *hajduk* (ruscal, *Annex 1-4.2*) offers himself a comparison with a demonic animal,¹⁶ and a much older paradigm of evil step-mother, witch, and a demonic stranger, is inscribed into the unnatu-

¹⁶ Comp. *Elijade*, p.136; *Čajkanović* 1994, V, p.73. This character is problematic and, in some characteristics, probably an insufficiently successful consequence of contamination of at least two different literary genres: the fairy tale and the epic poem (comp. „Jovan and the Giants' Chief“). On one hand, his old age, as well as the length and whiteness of his beard, indicate a typical fairy tale hero, a demonic, the master of the underworld. On the other, the fairy with whom the *hajduk* enters into an expressly epic conflict, the council he receives from her, and the offerings demanded by *Sentin*'s sister feigning to be sick - all are typical for the epics. In the poem, however, *Jovan*'s adversary is a giant who lives in a cave, and in the fairy tale the *hajduk* lives in a lord's castle. (What is the same for both cases is the initial situation in which *Jovan* and his mother - and *Sentin* with his - live in a cavern on a mountain.) Being aware that this epic *sujet* originates from the prose, it seems that the fairy tale „*Sentin*“ from *Čajkanović*'s collection is an insufficiently good variant, which one should simply keep in mind. The lack of skill of its creator is reflected in the unexplained and totally uncalled for appearance not only of *Sentin*'s sister, but of a friendly lioness which, except from being mentioned, plays no role in the entire plot. Due to all this, the mentioned *sujet* will not be discussed further, until the analysis of the bones procedure. Till then, when discussing cannibalism, only example 4.1 will be taken into account.

ral image of parents inclined to eating their own offspring (*Annex 1 - 4.1*).¹⁷ The effect of literary coding in this direction can be also somewhat finer, as we shall see if we recall the terms defining human flesh as food: for humans it is „the sweet human flesh“, and for the giant it is „tame“.¹⁸ The inscribed real codes are, however, too strong, so that the mentioned literary procedure stops at this very place, since its purpose is not to make people act as demons or to, further in the fairytale, appear instead of them. In other words, the sign of equality is not placed between people and demons since the confusion, likely to come about, could easily get out of control.¹⁹ On the contrary, with special care, two interventions are being done in the *sujet* structure of this

¹⁷ See: e.g. Antonijević 1991, pp. 161 - 171. The *sujets* of this type are maintained on the international motif that has several variants: AT: A720 (step-mother is cooking her step-son and offering him as lunch to his own father); AT: B 780 A (the cannibal brothers are eating their own sister); AT: A 315 A (the cannibal sister intends to eat her brother; this type of *sujet* bears some elements contained in Afanassiev, No. 106 - 112 - the hero flees to a tree, the sister bites the tree, the hero runs to another tree, the faithful dog saves him, etc.).

¹⁸ Adjective „tame“ (from the opposition *savage-tame*) belongs here to a broad scope of one of the main oppositions within the system of tradition culture: *forest-home* (the opposite *modus* signifies the view from the demonic world). „Tame flesh“ can in the same context stand in contrast to venison as „savage meat“. In that case, between the domestic stock and the man - since their common gravitation center is *home* - there is no difference. For the demon living in a forest cave this isosemia is natural. As a term denominating quality - beside the used „fat“ - it can be changed equally into: „sweet“, „delightful“, „tasty“, or whatever. However, when „sweet“ appears as a term denominating the taste of human flesh, the balance existing between the elements of the opposition is disturbed and the man acquires demonic characteristics. The inscribed real codes can be, certainly, interpreted further and deeper, as for instance did Tihomir R. Đorđević in the quoted example 4.1 from *Annex 1*.

¹⁹ The exception are the Jews from Vuk's fairy tale „Opet maćeha i pastorka“ (pp. 132 - 135), but only at first glance. *Čivuti*, „The Jews“, are here in fact not perceived as humans, but as non-humans or „human-eaters“, in accordance with the ugly superstition which (almost all throughout Europe) was connected with the Jews and the Gypsies. In any case, their appearance in this context - as well as in a poem that will be mentioned further on - is very recent. The other case which could be interpreted as true cannibalism - but is still not presented as such, is eating of the mother transformed into a cow (the fairy tales of Cinderella type). The grounds for such an interpretation is above all found in the fact that Cinderella is prohibited from tasting any of that flesh. However, the text took trouble in covering the true meaning of the prohibition by the form in which the meat (flesh) is eaten (it is no longer „the meat of the mother“ or „human meat“, but it is „beef“). In this way, the effect of the inscribed paradigm of evil step-mother - the demonic stranger, is also alleviated. Nonetheless, the codes are there, only shifted away very successfully and very far toward the periphery.

type: first, the cannibalistic action (man-eats-man type) and preparations for its fulfillment are moved toward the beginning, into the very initial event, if needed. Only then, true demons of special kind are introduced into the development segment of the sujet (*psoglav*, *Čivuti*),²⁰ and an unintentional cannibalistic activity (inversion type: demon-eats-demon) takes place. The evident change in the choice of demons that will bring the initiated action to the end, is supported by the fairy tales in which the initial event (parents preparing to eat their children) is missing, since this usually involves functionally replaceable, as a rule antropomorphous beings (*baba-yaga*, the witch and their daughters, the devil king and queen: *Annex 1 - 3.1-10*). Whether the flesh is really eaten or not has no influence on the sujet structure: in both cases, the demon becomes enraged because of the deception and begins the revenge, and after the first mentioning, the parent-cannibal is no longer spoken of.

In other words, in the „conflict of authority“ in the course of realization of the text structure of any oral literature form, strong real codes are being pushed as far back to the margin as possible, with an explicit intention to find themselves at a non-pointed place or as close to it as possible; but, due to this - for example in the fairy tale - there is danger that the central part of the sujet may remain empty. Then - as always in similar cases and in different genres - the *reduplication* of the main motif takes place:²¹ it is repeated, but this time in the predominant literary code and at a pointed place. This simple and efficient solution, which always gives expected results, would be practically impossible without an elaborate application of clichés. Thus, from the standpoint of poetics, cliché appears also as a means which serves to defend the text from *realia*.

However, not every oral genre is equally sensitive to cannibalistic motifs. There, where the predominant real code is not demonological, and where, therefore, there is no danger of confusion if the border between the demons and the people is erased, roasting and eating of children can be the central or, even the single, element of the sujet. In epics, for instance, among the poems about the hero weddings, examples can be found with such an episode at a pointed place:

²⁰ On appearance, origin, and characteristics of *psoglav* (demons with human body and dog's head) see: Чајкановић, pp. 508, 509 (notes accompanying tales No. 27 and 28).

²¹ More about same see: Detelić 1996 b, pp. 408, 409.

<p> <i>Кад је јујиро о зорици било, Ал' ево њи до два Циџанина, Они носе звоздене ражњеве, Пожубише два Војиновића, Ђе сјаваху кано и заклани, Пак им русе одсекоше главе, Окидоше ноге до кољена, И бијеле руке до рамена, Набише их на звоздене ражње, Пријекоше вајри њламенијој,</i> </p>	<p> <i>шећером су месо њосијали Да их не би свайи ујознали. Кад су ђеца већ пчени били, Понесоше међу свайтовима; Даше Вука Краљевићу Марку, Мића даше Обилић Милошу. Када виђе Краљевићу Марко, Он сас' јече међу свайтовима, Дјјели за свој дружини редом, Неке њуће свайи заложили²²</i> </p>
--	--

Whatever was inscribed into these lines as the real code, it was successfully pushed not to the periphery - but outside the text itself. What was left is only what the dominant, ideological norm can take: a triple national-confessional conflict (the Serbs against the Latins and the Turks), a noble Latin girl who wants a heroic Serb for her husband and not a Turk, the horrible crime of the deceitful king of Leđan (who preferred the Turk for his son-in-law), and the terrible revenge when the crime is discovered. In this context, there are in fact no inner contradictions: the dreadful procedure with children is also defined, as everything else, within the framework of the opposition *one's own-someone else's*, where what is essential is not whether the participant is a demonized human being or humanized demon, but *on whose side* did the sin take place. From that angle, the quoted lines had to be placed into the center of action, because the conflict would have otherwise

²² The same motif can be found in the poem „The Wedding of Milić Andjelić“ (Вук Стеф. Караџић. *Српске народне пјесме*, from the unpublished manuscripts of V. St. K., Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, 1974, Vol. Three, No. 67). In the quoted example the episode is really physically in the center of the poem which contains 262 lines. while in the Academy edition III, 67, it is shifted towards the end, since that poem has a sujet combined of two equitable parts (seduction of a girl under false pretenses; marriage of the seduced girl against the will of her father). In this case (Academy) there is also another motive for the roasting of brother-in-law (Ban Zadranin is thus revenging the shame inflicted upon him), while in the former (Vuk), the reason for hatred is not explicitly given. Beside these, there is a number of poems on hajduks forcing the parents to roast and eat their own children (see: Branislav Krstić, *Indeks motiva narodnih pesama balkanskih Slovena*. Serbian Academy of Sciences and Arts, 1984: P.V. 216. *Grešni hajduk*). Poems with the same motif have been recorded in Bulgaria as well (see: SbNU XXXV, No. 198 and the entire publication). In examples recorded among the Serbs in Romania, hajduks are replaced by Turks (Бездински весник, 3-4 /7-8/, Arad, 1996: recording made by Sava M. Ilić, Varjaš 1953; recording made by Stevan Rajić, Ivanda 1996). This motif exists in the international fairy tale sujet as well (AT: 955 B*).

remained latent, relations unclear, and the grand names in the wedding party (Kraljević Marko, Relja Bošnjaniin, Miloš Obilić) inactive and unused. Eventually, the epic structure of the event would have remained forsaken (as in the case of the poem „Ženidba Grbljičića Zana“ for example),²³ which is, from the position of poetics, a crime greater even than cannibalism.

Finally, the lyrical poem - if it needs to - can skip even this minimal contextual condition and realize its entire structure through formula as a framework for murder and eating of a child. As an example we quote here a Bulgarian poem „Евреин деца коли на сватба“ (The Jew Slaughters Children on the Wedding Day):

*Сл - ичице, мило ѝиленце,
 Јој' ми зарана ни за ѝдиш,
 да ѝи арѝајте ни кълнѝи,
 ѝослед арѝајте вързиче,
 на Драцко ѝоле косаче?
 - Ој мај, ој мила мај,
 малко си съм ѝостѝо ял,
 мноѝо си съм жумбѝи ѝоѝледал:
 ѝврејѝе свайѝба ѝравља
 на самовилцко вършило,
 ѝи са заклали, заклали*

*до девейѝъ крави ялови,
 десейѝа крава младоишна.
 Та сѝѝкми ѝозба, ни сѝиѝна
 дор си заклаха, заклаха
 ѝедничѝк сина у маѝка,
 ѝѝоѝи хми ѝозба сѝиѝнала!
 Къде му кърви ѝечаха -
 цървен ѝрендафил ѝоникна;
 къде му ѝочи изѝекоха -
 два кладенца ми извр яха;
 къде му коса ѝокаѝа -
 чесѝа ми ѝора ѝоникна!²⁴*

One could almost claim with certainty that, outside the lyrics, such a text could not exist. Its exceptional density was achieved by the extension of the introductory formula to the point in which it starts „swallowing“ the poem, giving it at the same time the framework, thus fitting the given structure into a single segment which must fulfill three functions: a sense-generating one, a form-generating one and a pragmatic one.²⁵ When brought into such a position, the formula in fact always imposes upon the text its structure, to which the first two functions are immanent. Such overlapping, which can also be found in other oral genres, undoubtedly points to the archaic

²³ Vuk VII, 20.

²⁴ Harvest song (SbNU, 1963, L, p.140: Dramsko).

²⁵ It is a harvest song and is sung during harvest and during corn-husking (sic!) The dialogue form of the formula indicates, on its part, a ritual. See about this: Н.И.Толстой 1984. However, it is equally plausible to interpret this form in the magic key, especially if the quoted text is compared to the similar songs e.g. Sbornik, XXXIX, 51: Rodopi, 1927. On the mythical context of dialogue among the heavenly bodies see: Krnjević, 1989, p. 214.

character of real code recordings,²⁶ but only in lyrics - through the ritual - does this acquire an additional, extra-literal, sacral purpose. Decoding inevitably leads to the myth, while the fact that there are no conditions for its correct procedure remains irrelevant.²⁷

It is, however, important to note that formula, as a poetic means the effect of which is more intricate and profound, successfully „does“ what cliché is in principle unable to do: under its effect the *realia* are transformed so that they can survive in the literary text without disturbing its structure. This is precisely the reason why at the same place, in only a few lines without any contradictions, we find epically coded *fainj's lodge*, *bojling brooks*, and *bloody rose*, and the *forest* which - in harmony with the fairytales of „Cinderella“ type - *grows out of victim's hair*, and in another similar example *grows out of buried bones*.²⁸ Such an intergeneric recognition, with such high tolerance, is in oral literary forms as a rule mediated by the formula. This exceptional feature, however, does not make the formula a „transparent“ poetic means. Precisely because it keeps successfully the profound and old layers of different origin (literary and non-literary), the formula frequently becomes

²⁶ On this see: Detelić, 1996 a, pp. 62-70.

²⁷ Marazov (1981) in his work suggests a myth of Atamant. That myth, however, is much more successful as a solution for the paradigm of evil step-mother (Ina toward Nefela's children), than for the subject treated by the author, and which can be brought into connection with Tantalus for more reasons than one. How uncertain can the myth connection be, is best seen in another genre - the legend, aetiological in particular, which clearly points to a myth basis, but remains completely dark nonetheless. For example: „A woman went to the mountain, and ordered her daughter and son to make her lunch, before her return. The sister then tells the brother to sit in her lap, so as to pick his lice. She did not want to pick his lice, but she cut his throat instead, and made the lunch for her mother. When the mother was back, her daughter started serving her lunch; taking out the food from the pot, she somehow caught the little boy's hand. Seeing this, the mother started crying and at that moment turned into a cuckoo bird“ /Grgo Petković, *Narodne gatke (Budak u Dalmaciji)*, ZNŽOJS, 1907, XII, 1: „Kako je postala kukavica?“, p.152/. Compare the Medea cult in Kolchida.

²⁸ SbNu, XXXVI, p. 29, No. 70 (Nevropsko, 1893: harvest song). In Bulgarian folklore this motif can be found outside the wedding context as well, related - for example - to the sacrifice of Abraham (SbNU, 1936, XLII; 1953, 79) or to St. George's Day (a child is slaughtered instead of lamb that father cannot afford; a miracle occurs: the child is resurrected, and the lamb is in the pot). Compare: Marazov 1981, p.177. In the already mentioned poems on the sinful hajduk, this connection with the St. George's Day can also be found Manojlović, 1953).

ambivalent: functional but unclear (if accent is placed on literary coding),²⁹ and vice versa - clear and unfunctional (if stress is laid on some of marginal real codes).³⁰ In both cases, of course, the non-accentuated sphere of effect of the formula is the one demanding particular attention. One of the examples for the situation of the first type is found in the fairy tales as well.

*

We shall note, in accordance with the already mentioned, that the sujet about the deceived demon that in ignorance eats (or avoids eating) the flesh of its own species, evolves in the Russian fairy tales differently than in the Serbian examples. It must also be noted that all sujets in Afanassiev (106-112) have a common moment: before the deception is discovered, *baba-yaga/witch* (sometimes together with the guests) exits from the house into the yard, throws herself on the ground (earth, grass), rolls on it and utters a certain text. In the apparatus accompanying Afanassiev's collection, it is said about the text that it is: „a frequent traditional formula in similar eastern-Slavonic fairy tales“.³¹

However, it is necessary to pay attention to the fact that the formula in question is neither single nor unique: its seven appearances can be placed under two types. The first consists of the texts speaking about the rolling and the eaten flesh, and the quoted comment concerns them: „Покатюся, поваляюся, Ивашкина мясца наевшись!“ (Afanassiev, No. 108-110, 112). The actor is a witch. Formulas of the second type are not considered different, although the actor is *baba-yaga* and although they bring the bones to the forefront: „Покататься было, поваляться было на жихарьковых косточках!“ (Afanassiev, No. 106, 107, 111). In addition to this, if we compare Afanassiev's examples 106-112 as they are given in *Annex 2*, we shall notice that all secondary elements in the sujet (which is considered common) as well are in fact very different indeed: heroes are of different origin, the manner in which *witch/baba-yaga* abducts them is not always the same, the place where they live and from which they are being abducted differs from text to

²⁹ E. g. epic formula of „hero in the fog“ (Detelić, 1996 a and b). Both in iconic and non-iconic aspects, this formula is always in the service of sujet and cannot be replaced by another, similar one.

³⁰ E. g. the emptied formula „кличе вила с Авале планине“ („a fairy is crying out from the Avala mountain“) in the poems of so-called „the most recent times“ (Detelić, 1992, s.v. *Gora*). Fairy is here easily replaceable with any other epic informer.

³¹ Vol. I, p.464.

text, the deliverance from the chthonic empire is once like this, and next time it is different. The only thing of the secondary apparatus that does not change at all is the mentioned dialogue formula. The fact that it appears in two types does not have to prevent us from interpreting such a state of the recordings as a fixed image of the process of transformation of *one* source model which, already at the moment of recording, had already been in use for a very long time.

First of all, different from throwing oneself on the ground and grass, which within the context of devouring hero's flesh remains unmotivated,³² rolling over the bones makes sense both at the realistic level of *sujet* motivation, and at the level of depth coding of *realia*. It is not at all by accident that it is precisely *baba-yaga* „костяная нога“ that is brought into the contact with bones: in that context, she is very close to *ala* from Serbian fairy tales, and not only as the border guard and an original chthonic being, but also as a demon whose natural surroundings consist of torn human flesh and blood.³³ The most important thing, however, is that - even there where flesh is not tasted by anyone and where there is no rolling at all (No. 106) - the bones formula is uttered anyway, and the dialogue is carried out, thus justifying the presupposition that it is precisely this formula which is considerably older than the others, and that it was inherited such as it is. Finally, in example No. 107, it is no longer the case only of the formula, but also of the special kind of action that accompanies it: „баба яга/ поела все, собрала все кости, разложила их на земле рядом и начала по ним кататься ... Вот яга, катаючись, приговаривает: Любезна моя дочь! Выйди ко мне и покатайся со мною на Филюшкиных косточках!“³⁴ The special trouble that *baba-yaga* takes to gather all the bones (after, having believed that she is eating the hero, she has eaten her daughter), the order in which she lays them on the ground, what she is doing with them, and the dialogue form in which the formula is realized (*Annex 2*, 3.1), speak about a systematic behaviour which - in accordance with the ritual - is hampered by additional meaning, the sense of which cannot be deduced from the text itself, but is yet to be discovered.

³² Comp.: „Grbo i kraljdj[avolski“. Regardless of the age and sacral character of the material, the fairy tale - as was noted long time ago - takes much care about the realistic possibility of motivation and details. On this see: Škreb, 1969.

³³ Comp.: „Kuma ala“, Čajkanović, No.115; Afanassiev, No. 102-103.

³⁴ *Ibid.*, p. 137. On this type of fairy tales see: Пропп, 1984, pp.118-120. It is a pity indeed that in this case Propp stopped on Buslayev's criticism and did not offer his proposal for text analysis. He did not do so in *Istori česki korni...* either (pp.52-111) where there was room for this *sujet* as well.

It is self-understandable that what is sought cannot be the same as what one has started from in his search: rolling over the bones has not only been unnoticed anywhere, or affirmed as a possible ritualistic behaviour, but one should not even expect to find such an affirmation. The formula is unclear precisely due to the fact that there are no longer *realia* with which it could be directly connected. On the other hand, it is clear that its final (literary) form was shaped out from two different sources, one of which undoubtedly being the ritual (rolling), while the other is probably mystic (bones). They can be investigated in this order as well.

*

There is abundant and important literature on ritual rolling³⁵ for the entire Slavic region. In general, the folk calendar lists six occasions for its performance: Christmas Eve (Serbs),³⁶ *Maslenica* (Russians),³⁷ St. George's Day (Serbs, Bulgarians, Russians, Poles),³⁸ the first thunder (Serbs, Macedonians, Bulgarians, Russians, Slovenes),³⁹ Mayday (Serbs, Rus-

³⁵ Мачај, 1892; Терновская, 1974; 1979; Шаповалова, 1974; Виноградова, 1978; Н.И. and С.М.Толстой, 1982; Н.И.Толстой, 1984; 1986; Чајкановић, 1985; Братић, 1985; Прица, 1986; Сикимић, 1996; Агапкина, 1996.

³⁶ Н.И.Толстой, 1984, p.15; Чајкановић, 1994, I, pp.128-132; Сикимић, 1996, p.246. On Christmas Eve a non-fat dinner is eaten from a rug on the floor (ground). After the dinner the rug is gathered together with utensils and the leftovers, and two men take it like this and roll it over the room. Someone from the household asks: „What are you doing?“ and the participants respond: „I am rolling this year's crop and well-being!“ So gathered, the rug remains on the floor overnight, and in the morning the women return the utensils to the table, while the crumbs from the rug are scattered over someone else's field for the birds. Explanation is also given: so that the birds would not peck corn from the field of the house-master.

³⁷ Соколова, 1978, p. 58. At that time of the year, the ground is still covered with snow, so that instead of rolling, there is sleighing. On the last day of the Carnival (Shrove Tuesday), when *maslenica* is lit, the sleigh used earlier for sleighing is being broken on the ice. Young people are sleighing, as a rule, but for newlyweds it is an obligation.

³⁸ Шаповалова, 1974, p.128, 129; Виноградова, 1978, p.17; Н.И.Толстой, 1982, p. 52; Чајкановић, 1985, p. 124, 202; Прица, 1986, p.135. On St. George's Day a series of different rituals are carried out, and rolling as well appears in various contexts: 1) in dew, in someone else's rye, on field boundaries - for good health; 2) in dew, in barley (*je čam*) (girls, so that young men would groan for them) - for the purposes of magic; 3) in field, over wheat - for a better crop.

³⁹ Терновская, 1979, p. 120; Н.И.Толстой, 1982, pp.51-52; Чајкановић, 1985, p.279. In all mentioned cases, the harvesters are rolling (on the ground, in rye) so as to avoid backache. The Serbs in addition to this adorn themselves with nettle. With Bulgarians and Macedonians, a small male child is rolling on the ground so that the crop is not destroyed by hail. The Slovenes roll on the ground so that the white mushroom harvest is abundant.

sians),⁴⁰ and the end of harvest (Russians).⁴¹ Reasons are mostly the same and can be reduced to securing health and fertility. What is especially significant for us, however, are the first and the last mentioned rituals, because - although not noted as a pair - in the Slavic world they stand one at the beginning (Christmas Eve), and another at the end of the cycle of vegetation (harvest). Particularly discreet topography of these recordings does not have to be the reflection of a real situation, as the shortcomings or insufficiencies of the material presented here are not the basis for a polemic on this subject, but on the author that is dealing with it. Therefore, conditionally, these two rituals belong to the same logical model. This is the premise from which our analysis shall proceed.

Although in literature we have found no descriptions similar to the Christmas Eve rolling of food in other Slavic peoples, nonetheless, in principle, the elements of the habitual-ritualistic complex contained in this holiday are so archaic, that they indicate the pan-Slavic character and a common, pre-Slavic origin.⁴² On the other hand, the ritual rolling on a just reaped field is indeed not reaffirmed in the Serbian harvest rituals, but many details related to „God’s beard“ are strikingly similar to or same as the actions described in the Russian sources, especially the rounding up (standing in circle, walking in circle, or placing objects in circle) and the ritualistic silence.⁴³ Although practice into which all this rituals fit is not unique, they

⁴⁰ Мачај, 1892, p. 122; Н.И.Толстој, 1986, p.15. With Serbs, frail and childless women roll on a moist field at the dawn of Mayday, so as to ensure good health and fertility. In Polesye, at the end of Whitsun holidays, on Saturday, the unmarried girls ride on „мау“ (троицкаја зелень), as not to become spinsters.

⁴¹ Терновская, 1979, p. 120; Братић, 1985, p.113. There should be more examples in the literature of all the peoples of the group, but they are not to be found in the literature that we have used. In the Russian examples, the rolling is accompanied by the uttered formula: „Field, field, give me back my strength!“ The author considers this formula to be the basic one, and all the others (more complex ones) to be derived. In the Serbian regions, the rolling takes place after hoeing up of the corn (without formula).

⁴² Чајкановић, 1994, I, pp.240-261.

⁴³ „In some regions there was a custom for the harvesters to walk around the ‘beard’ three times from left to right - ‘as one sows’. In the villages in Leskovac region, before plucking wheat, the harvesters sit around the unplucked ‘beard’, surround it with their sickles, then pull out the blades and braid the ‘beard’. In the vicinity of Peć, the unreaped ‘beard’ is tied with red thread, and the reapers then form a *kolo* and dance around it three times. /.../ the one carrying ‘God’s beard’ must not speak ‘because of the mice’.“ (*Srpski mitološki rečnik*, s.v.)

are the initial and the final acts in a ritualistic communication with earth aimed at providing good crop and survival. Therefore, it can virtually be brought into a relationship, which still makes sense even when checked through an entire series of binary oppositions (on Christmas Eve something is *asked from* and given to the earth, at the end of harvest, one *gets* and takes from it; giving takes place in *winter* and in *enclosed space*, and taking happens in *summer* and in *open space*; giving is performed by *males*, taking by *women*, etc.).

In addition, if we accept the interpretation stating that everything that happens on Christmas Eve and on Christmas itself is meant for the souls of ancestors, especially everything connected with food and the manner of its consumption (directly from the ground),⁴⁴ then the other direct contact with the earth (rolling), is not only chthonic (which by definition it is), but also communication with the dead. If this thesis is true, somewhere at an important moment in the winter ritual, activity performed only by women should exist. It is, of course, already there - since women are those who throw crumbs from the Christmas Eve dinner onto the fields on Christmas morning, intending them for birds as food.⁴⁵ Since this is in fact the first ritual offering to earth in the starting year, one could say that both at the beginning and at the end of the vegetation cycle, the ritualistic contact with the dead is realized by the woman, i.e., that in this circle of actions, she both gives and takes. Therefore, when offering sacrifice to birds/souls, and when, with the last sheaf in hands, she rolls on the freshly reaped field, or even on 'God's beard', such woman - as Ternovska noticed - is performing the function of the pagan priestess around whom a magic circle is completed, and whose actions are followed in silence.⁴⁶ On the other side of the barrier separating the world of humans from the demonic world, the activity of the same kind is performed by *rusalke*, who on Whitsun, with ritualistic shrieks and laughter, roll in thick, high or dewy grass in the woods.⁴⁷ So that in this class of procedures yet another - this time real - series of binary oppositions (silence-noise, woman-demon, field-forest, wheat-grass) is completed, also making sense both within the context and outside it.

⁴⁴ Чажкановић, 1994, I, pp.240-261.

⁴⁵ Crumbs and bones are, according to Čajkanović again, a typical sacrifice offering to the dead/ancestors (V, pp.31-32). Christmas offering does not include bones, because Christmas Eve dinner is a non-fat meal.

⁴⁶ *Op.cit.*, p.120. All details have been taken therefrom.

⁴⁷ Зеленин, 1995, p.163, 174, 192.

For us, however, of special importance is above all the dialogue form of the described rituals, and, together with it, the choice of formulas through which this form is being realized. On Christmas Eve, the question („What are you doing?“) and the reply („I am rolling this year's crop and well being“) are not only one of secondary elements in actions from the realm of imitative magic (the way this food is rolling, thus the wheat sheaves are to roll in the field), but it is quite the opposite: they are the obligatory formula by which the donor of food is indirectly pushed into a relationship defined in advance, and is thus, in fact faced with a *fait accompli*. The strength of the ritual word is executory (what is said is done), but is projected into the future. At the end of the harvest the projection changes: the formula „Filed, field! Give me back my strength“ indicates the finalization of the cycle and the return to the state of rest until the next obligation, but *per se*, it is not executory and does not have the strength of action. That is why in this ritual the stress is shifted to magic procedures (going in rounds, making circles, rolling, keeping silent), and not as in the former case - to the magic of words. Also, for the same reason, the dialogue is incomplete, and even the formula is not always the same, and, what is particularly important, it is not altogether obligatory: the structure and the function of ritualistic behaviour are not disturbed even if the formula is completely missing. Thus its use in this context can be considered redundant, which, on the other hand, indicates the contamination of this ritual with activities and purposes more sensibly fitting for other instances mentioned earlier (for health, love, etc.).

Applied to the fairy tale, the complementarity of such different ritual practice can serve as a framework for understanding *baba-yaga*'s behaviour. The dialogue which accompanies this behaviour has truly the significance of a magic text: the obliging strength of words is in fact the one which brings about the intensification of the hero's conflict with demon (if the hero had kept silent, there would have been no conflict at all). In addition, the sujet could have been sufficiently well realized without that turn (which in fact happens not only in Serbian fairy tales of the same type, but in the international sujet of „Hansel and Grettel“), which means that the need for it is not primarily literary motivated. As a confirmation there are those fairy tales in Afanassiev in which the witch/*baba-yaga* has three daughters, so that the situation is repeated *ad absurdum*, until demon itself is destroyed (No. 106), or until the hero manages to run away (No. 111). Dialogue, therefore, has significant influence both on the structure and the function of the plot which the fairy tale takes by way of its intervention. The meaning of the action is

probably closest to magic procedures at the end of the harvest, when - in order to preserve the creative power of seed, animals, and people⁴⁸ during the period of inactive vegetation - it is necessary to seize and conserve the vital force whose source was in the earth. Taking, plundering, and the profit are certainly a convincing enough motivation for the establishing of relations between the demon and the hero in the fairy tale. It is yet to be seen how bones fit into that context.

*

From whatever angle one looks at them, whatever one does with them, and wherever they may be - bones always, on all occasions and in every type of context, show the same common characteristic: they contain great power that can be used for the purpose of magic. The goal of such use is defined in two ways: when they serve as a means for the conquering of powers or features of someone or something outside themselves, the bones are an intermediary between this and the other world, an agent freeing the chthonic forces, channeling them and securing their controlled effect; when, however, the activities with bones are aimed at the bones themselves, the used means have different origin, and the expected goal is to activate the vital force which they carry in themselves, namely - the resurrection. In the fairy tales - and, of course, in folklore at large - it is possible to find both examples.

In healing, for instance, if it is supposed to be carried out with the assistance of bones, it is always their mystical force whose effect is counted upon - either in the case of saint's bones,⁴⁹ dead person's bones that drifted in with flood or were stolen from an unknown grave,⁵⁰ bones of a still-born child,⁵¹ or bones of an animal sacrificed at Christmas, Carnival, or St. George's Day.⁵² Great in itself, that power - by the nature of things - is signally indifferent, so that it can be used with equal efficiency for less noble

⁴⁸ Wreaths of wheat from the last sheaf are hung over the stable door and above the barn, and the „God's beard“ is kept under the eaves on the house; there they remain during the whole year (until the new harvest). Seeds from „God's beard“ were added, due to their powers, to the sowing seed for the next year, but it also had several other uses. „God's beard“ decorated the pole on the threshing floor, it was added to the straw used on Christmas, its seed was used in Christmas cake, etc. (*Srpski mitološki rečnik*, s.v.)

⁴⁹ Павловић, 1954.

⁵⁰ Раденковић, 1996 а.

⁵¹ Мачај, 1892, р. 107.

⁵² Кајмаковић, 1973, р. 222; Кашуба, 1974, р. 166; Кулишић, 1970, р. 91; Раденковић, 1966 б, р. 126, 132-134.

purposes (for instance in love charms, in fertility theft, for acquiring psychic powers and invisibility, etc.), but in those cases the bone is usually taken from unblessed animals (cat, frog, bird, snake - as different from pig, Christmas rabbit and St. George's Day lamb).⁵³ Finally, bones (animal and human), in the same way in which they have the power to protect⁵⁴ and to provide fertility,⁵⁵ can kill and destroy.⁵⁶ Due to all this, magic actions taken in this context are aimed at, above all, activating and purposeful using of intermediary affinities of the bone as an *object* which definitely belongs to the world of *dead*, but which can relatively safely serve for the needs of the living.

Bones have somewhat different features if they are understood as the residence of soul,⁵⁷ namely, as *the vital principle* or the active substance which, owing to its never-ending force, lives through the physical death and becomes the guarantee of possible resurrection. That logical model is built into the fairytales of „Cinderella“ type, where the bones of cow-mother must be carefully collected, preserved, and buried; it is that model which prevents Jova to come back to life until the last bone is accounted for,⁵⁸ with the same reason why the devil, when wishing to destroy the hero, is not satisfied with eating his flesh, but must „crush his bones“ as well.⁵⁹ Different from this

⁵³ Раденковић, 1996 в, р. 123, 148, 163; Беговић, 1986, р.247.

⁵⁴ Т.Р.Ђорђевић, 1985. рр. 150-151; Кашуба, 1974, р. 166; Журавлев, 1994, р. 21, 25. Into the same context enters the use of bones in the protection from demons: when there is a cloud carrying hail, which is believed to be brought by *ala*, in the vicinity of Novi Pazar - for instance - a table is carried out of the house (or *sinija*) (commonplace: comp. Јефтић, 1958) with various utensils („*čuvadara*“ a piece of Christmas cake, *poskurnik*, wedding ring, etc.) among which, in the case of Muslims, *Kourban bones* are an obligatory item (Братић, 1985, р. 113).

⁵⁵ Грбић, 1909, р. 64; Николић, 1910, р. 139; Кајмаковић, 1973, р. 222.

⁵⁶ *Annex 2*, I.1.

⁵⁷ Чајкановић, 1994, V; Elijade, 1985, and the literature they quote.

⁵⁸ „Carev sin armičar“. Elijade (p. 53) gives the following example from shaman mysticism with Yakuts: the shaman, that is hatched from an egg, is being dismembered by three devils who later put him together bone by bone. „If later a bone is missing, one of his family must die in order to replace it.“

⁵⁹ „K vragu po tri dlake“. In Afanassiev the same role is played by emperor-bear (No. 201). There is a known belief in folklore that the bones of Đurđevilo (the lamb slaughtered on St. George's Day) and of Christmas roast must not be broken, since otherwise the sheep will break their legs during the year. (Миљевић, 1984, р. 122; Кајмаковић, 1973, р. 222) In the ballads of „Prokleti Duka Štković“ type, the worst punishment, to be carried out only for the gravest of sins, is to throw away a dead man's bones „za izvanjske gore“ (to the mountains that form the outer frontier of the whole man's world) (See: Detelić, 1992, p. 44).

already classical repertoire, in the Kett fair ytale about the old man and his children of fantastic origin, about their death, and resurrection by cooking in a rocking cauldron, we find a somewhat different concept: if the cauldron, while rocking, overturns eastward, the children are dead „by weak death“ and come back to life; if the cauldron overturns westward, death is final and no resurrection will take place.⁶⁰ Similar cooking in the cauldron, similar reconstruction of the skeleton, rocking and expected resurrection, Eliade finds in shaman rituals around neophytes, recognizing them as an element, or relic, of „shepherd spirituality“. ⁶¹ In this context particular attention should be given to the relationship between the perishable flesh (which is always ritually destroyed and rejected) and the lasting bones which - since soul resides in them - become the only true connection with the eternal world of ancestors and, therefore, the only valid instrument for acquiring and transmitting knowledge from one world into the other. Thus, mystical dismembering of the neophyte's body, the deconstruction of the skeleton into tiny parts and its construction anew, working and binding the skeleton into a whole strengthened by iron, is not only the resurrection of a temporarily taken life, but also the completion, modeling, and enhancing of the knowledge acquired in the world of demons and the only way in which that knowledge can be transmitted into the world of living without punishment.⁶² That special knowledge, which in the case of shamans has both practical and mystical significance, is in the fairytale conquered indirectly - as the award for fulfilling the contract in the hero's agreement with the devil - and is in sujet, among other forms, being found as a miraculous rejuvenation and resurrection of the hero by being cooked in the devil's cauldron.⁶³

⁶⁰ Алексеенко, 1974. Children were gotten (from clay) by cooking in the cauldron. Falling eastward is provided for by shrewdness: the old man supports the cauldron with a stick, so that it cannot but overturn to the desired side.

⁶¹ Elijade, p. 53, 137. On the possibilities and frameworks for a comparison with shamanism, see: Flašar, 1996; Манжигеев, 1978.

⁶² On the way in which demons (precisely - *ala*) defend the transmission of knowledge to the ignorant ones, and further, see: Раденковић, 1996с, p.16. The motif of the forbidden transmission of knowledge from one world into the other is in fact international (AT: 333 B and A 363): a cannibal godfather/godmother eats hero in the same way and for the same reason as *ala* does in our parts; in sujet A 363, demon is a vampire that kills the victim only after it unknowingly admits of being aware what the vampire is doing and into what it changes.

⁶³ „Неумойка“, Афанасьев, No. 278. The contract that the soldier makes with the small devil (чертенок) - not to shave, cut his hair, cut his fingernails, clean his nose, and change for 15 years - is in fact equal to a fifteen-year long death (very similar

Although cannibal demons are nothing unusual in fairy tales, it is finally obvious that rolling over the bones of the eaten victim asks for additional explanation. The only one, based on this review, that makes any sense, can be found in the intention - after having destroyed the perishable meat - to destroy the undying soul residing in the bones. If that is the goal of *babaja*'s actions, it can doubly be provided for in the described manner: by crushing of the bones (which destroys their magic wholeness - and thus their power), and by taking the force contained in them (which is, most generally, the purpose of every ritualistic rolling). When this is done, the hero is definitely disabled and cannot come back to his own world in any way whatsoever. The fact that he manages to do so, however, to save himself from the demon by cunning and to find allies that will lead him away from the chthonic empire - is in fact the reason for telling the fairy tale.

*

All that we have discussed here, could serve only as the material for modeling the basic and the derived sujet elements that have reached us in their final, literary form. In the process of material selection, concrete generic affinities were respected, but from the aspect of the final, several times over interposed user (our position in the analysis is certainly no better than that), it is difficult to say what those affinities were and, especially, which among them had priority. Of course, it is possible to suggest not one but - depending on the angle of perception - several associative chains, with the note that their validity should be accepted only conditionally.

1. - The first such chain is found in *badnjak* (yule log), certain Christmas customs and the unusual origin of heroes in fairy tales. It concerns a Ukrainian ritual known as *voločiti kolodku*, the elements of which can be recognized to a certain extent in the southern regions of Greater Russia, in Belorussia, Poland, Slovakia, Slovenia, and Croatia.⁶⁴ What is interesting in that context is the coincidence - for the Serbs excessive coincidence - of

similar to shaman neophyte's death during his mystic initiation which is carried out in the world of demons, while the body falls dead in the world of humans). What happens to the hero at the end of the story, is also very similar to the shaman initiation: „Чертенюк изрубил его на мелкие части, бросил в котел и давай варить; сварил, вынул и собрал все воедино как следует: косточка в косточку, суставчик в суставчик, жилка в жилку“ (p. 288) Live and dead water, which completes the process of bringing back to life, are specific for the fairy tale and belong to it as a common place.

⁶⁴ Толстой, 1995, p.249.

the wrapping up of yule log into linen (Ukraine), i.e. „into a clean shirt of the head of the household“ or into the shirt of the youngest male child (Leskovačka Morava).⁶⁵ Thus in fact the birth of yule log is performed, while the further current of developments in the eastern Slavonic context (which is missing in the case of Serbs)⁶⁶ points to their hagiographic character.

In the fairy tales which constitute the subject of this paper, where the records come from Černigovska, Saratovska, and Kurska district - and where, according to Tolstoj's testimony, *вучење клале* (dragging of the log) is celebrated - Ivanuška is created from the *пань* (tree-stump) that the grandfather brings from the forest, and the grandmother is rocking it in the crib (Afanassiev No. 109), Lutonjka comes from the linden (*луїшошка*) which the grandfather brings one winter from the forest and throws nearby the fire, so that in three days time a child is created from it (No. 111), and Treščica comes from *клада* (a log) in the following manner: “Вот сделали они /баба и деда/ колодочку, завернули ее в пеленочку, положили в люлечку, стали качать да прибаюкивать - и вместо колодочки стал рость в пеленочках сынок Терешечка, настоящая ягодка!”⁶⁷ The Ukrainian ritual still provides for the log to be killed and buried, namely burnt. The main role in this was played by women.⁶⁸

This sujet line would be oriented to the hero and his destiny, which the fairytales do not express all in an equal measure, but certainly do express.

⁶⁵ *Ibid.*, p. 249, 250. Tolstoj stressed that „wrapping a child into father's shirt - is an inseparable part of the birth ritual in many Slavic zones, eastern, southern, and western“ (p. 250).

⁶⁶ This circumstance does not have greater importance since the Serbs have preserved fairly well the cult of tree-stump as an idol (comp. *Српски митолошки речник*, s.v.).

⁶⁷ In fairy tales No. 108 (District of Voronez) and 110 (unknown origin), nothing is said about the hero, except that his name is Ivaško. Since these two examples are

most probably from the same area, it is possible that they were sometimes accompanied with a story about the hero's origin, so that in the moment of recording it was forgotten or is missing due to other reasons. Fairy tales No. 106 and 107 were recorded in Permska and Tambovska districts. In them, the hero is not the only son (in No. 107: one of three) or is not the son at all (No. 106: lives with a cat and a sparrow). Animal names of hero's brothers in No. 107 (Ram and He-Goat) indicate that both these examples belong to the same category, also very archaic but completely different from the rest (other five examples).

⁶⁸ In similar activities around Serbian *бадњак*, which are accessible only to men, in the cases in which *бадњак* is bound like a newborn baby (Leskovačka Morava), it

2. - The second associative chain could be constructed from the ambiguous position of the engaged female demons.

In the fairy tales which for hero's adversary take the witch, (Af. No.108, 109, 110, 112), the rolling mentioned by the formula is performed on the ground or in the grass. Although there are not many instances in which direct parallels can be drawn between human and demonic actions of the same kind but different purpose, as it was possible in the case of ritual rolling, it still remains unclear why *rusalke* are rolling in the grass on Whitsun - and that is the only datum of the kind that could also be reconfirmed outside the fairytale framework. The general meaning of the ritual rolling (the contact with the sources of vitality and taking of their powers regardless of the performers' origin), is in this context insufficient, indicating discrete secondary data written into the material. However, when brought into connection with the belief that fairies are born from dew,⁶⁹ and when compared with the lascivious formula which accompanies the rolling in dew in a Bulgarian custom,⁷⁰ this behaviour of *rusalke* - and even that of the witches from our fairytales - acquires even an erotic significance. Nevertheless, the main point is in the type of ground.

was recorded that the tree is cut in a „feminine“ manner (by horizontal cuts from the west side and in several places). Thus a double opposition male/female - east/west was inscribed into the ritual. We noticed the marginalization - probably much stronger in the past - of the role of women in Serbian rituals on Christmas Eve and Christmas Day, already earlier, when we discussed the rolling of food and the sacrifice offering to birds/souls. The same system of replacement feminine-for-masculine is indicated in the fairy tale „Grbo i kralj đavolski“ (*Annex 1 -3.1*). Differently from Russian fairy tales with *baba-vaga/veštica*, the mentioned fairy tale shows a male demon and his guests (godfathers), and standard victims (devil's daughters) are supplemented with the demon's wife (the queen). This relation is also maintained in the Serbian examples of „Hansel and Grettel“ since it is always the male characters („the Jews“, „*psoglavi*“, etc.) who give orders to „grandmothers“ and „mothers“ how the children should be cooked or roasted. The only active woman character with cannibalistic intentions (mother/stepmother ready to eat her own children), in Serbian fairy tales is in fact never realized. Owing to all of this, the line of the female demon-cannibal is more easily followed in the Russian, considerably more archaic subjects.

⁶⁹ Т.Р. Борђевић, 1953, p.70.

⁷⁰ On St.Jeremiah's Day (the day of expulsion of snakes, which are also the souls of ancestors), on the Mayday, young women go out into the fields at dawn, lie on the ground and roll in the grass wet with dew, saying: „яш, п... трева“ (SbNU, 1936, XLII, p. 128) Here, one should take into account also the international motif of reincarnation of the burnt man through the touch with his skull or some undetermined bones (AT: B788): a woman becomes pregnant from a contact or swallowing of such bone, and bears a child who is the reincarnated dead man.

3. Liminality of the persons participating in the chthonic ritual is always implied or mediated by the liminality of space and time in which the ritual is taking place (liminal places: threshold, fireplace, crossroads, border, unclean places in general, and such times of day or days: midnight, the dead of night, unchristened days, etc.), even more so if the participant himself is a chthonic being and - in addition - keeper of the frontier between this and that world. *Baba-yaga*, who is all of these, cannot be replaced by the witch in all the respects, and as the keeper of the frontier - not at all. The frontier itself is „strong“ and unpenetrable in everyday circumstances, so that we could agree with the view that „the hero can enter the chthonic space and discover the secret of that world - but he must not transmit that secret to the people“. ⁷¹ Hero in these fairy tales does not belong to the category of the so-called „informed“: he does not know the rules of conduct in demonic space, he is not very skillful in the world of humans either (he was caught by trick or due to his own mistake), he is not even offered the opportunity to pass the test and acquire the right to passage in this or that direction. In general, therefore, he is not seen as returning from that world, so that *baba-yaga*'s actions should be interpreted accordingly.

In these two chains, the sujet line follows the demonic opponent, but only with the appearance of *baba-yaga* does the space for the mystical use of bones open.

Finally, as many as new chains we open, we shall still be unable to determine what - and if any at all - ritual stood in the initial position of the conception of formula for rolling over hero's bones. ⁷² The signals that are being sent by the real codes inscribed in it (so far as we are able to track

⁷¹ Раденковић, 1996 с, р. 16.

⁷² „Hagiographic“ character of Christmas Eve rituals with Serbs and Ukrainians points to *one* possible interpretation. It is probably not completely senseless, since the roasting and eating of children, of which we spoke earlier, appears in the same light. In that context, one should pay special attention to the datum about one of quoted Bulgarian examples („The Jew slaughters children during the wedding ceremony“), where the ritual character of the text is doubly indicated: secondary - through the title (wedding) and primarily through its generic characteristic (harvest song). In accordance with the rituals related to the end of harvest (some of which we have analyzed here as well), the „hagiographic“ character of the customary texts could refer to wheat. The connection is only conditional, but already as such it points to myths about gods that resurrect, which are, as a rule, all related to the agricultural cycle. On the other hand, devouring of flesh and preservation of bones, indicate a ritual of different kind. In that sense Eliade, outside the context of the book on shamanism, mentions a Tibetan ritual *chöd* (see on this: Evans-Venz, 1988).

them), arrive from various sources (ritual dialogue, yule log, ritual rolling, the mystique of bones, protection of the strong frontier). In principle, every one of them could be considered the true one, under the condition that it fits into the story of successful resurrection - and that condition is in fact fulfilled by all of them. Perhaps such a syncretic picture calls for the quest for the initial sujet of the myth, and perhaps in its foundation there was, unknown to us, a very archaic ritual that was certainly abandoned long time ago. Although these presumptions are not to be rejected as being unable to investigate, and then, reconfirmed or rejected, from the standpoint of literary poetics there is practically no need for such an enterprise: formula in oral literary types „works“ under much simpler conditions. If the fairy tale demands not only that the hero should deceive the demon (which can be done in another ways as well), but also that the demon should annihilate his own kind, it will attempt to select, among the means at hand, those which will be most easily recognized and the quickest to fit into the new surrounding. As real codes are clearer and stronger, the association circle is narrower and handier: all the rest belongs to the narrative strategy.

Translated by Zdenka Petković

КОСТ И МЕСО

Књижевни и реални кодови у бајкама

Резиме

У овом раду учињен је покушај да се ефикасност клишеа и формуле, у својству средстава за кодирање реалија, провери на мотиву људских костију и меса као хране у српским и руским народним бајкама. Приказана анализа заснована је на неколико теоријских претпоставки: 1) да је структура бајке сложена; 2) да је реализација те структуре једноставна; 3) да је једноставност њене реализације омогућена применом клишеа и формуле; 4) да у бајци, као и иначе у текстовима усмене књижевности, постоје два доминантна кода: реални и књижевни; 5) да клише и формула, захваљујући посебним особинама које задржавају у различитим итповима примене, успешно служе као средства за кодирање у обе равни - равни реалија и равни књижевног текста. Посебан акценат стављен је на избор средстава и процену њихове ефикасности: клише даје најбоље резултате у равни глобалне организације сижеа („печена деца“ и људождерство), а формула у дубинском повезивању реалија са текстом („ваљање по костима“).

Annex 1

1. the animal eats man (part of his body)

1.1-9 The magical assistant - the eagle that brings the hero from the other world into this one - during the flight, when he runs out of the meat prepared for the trip, eats hero's flesh (part of the leg - calf): at the end of the journey the bird spits out a piece of flesh which, when fixed on hero's leg, grows into it, and the leg is as it was before.

Source: „Кравариџ Марко“, Чајкановиџ No. 10 (also 11, 12, 16); Вук („Биберче“); „Три царства - медное, серебряное и золотое“, Афанасъев No. 128 (also 129-131)

Similar motif („spit and stick“): devils. Mire's girlfriend's brothers, „in happiness“ kiss the hero: „all three kissed him on the cheek, and wherever each kissed him, he bit his flesh and ate it in happiness. /.../ Each spat and watered it and it grew as it used to be.“

Source: „Царев син и Мирева девојка“, Чајкановиџ No. 47

NB: in the first type of the fairy tale (where the eagle takes the hero to the upper world), the young birds at first hide the hero from their bird-mother, because they are afraid that she could eat him from happiness

2. demon eats man

2.1 Dragon, the hero's adversary, every day „carries a dead man home“ to eat it for dinner.

Source: „Биберац“, Чајкановиџ No. 11

2.2 *Ala's* sons eat human flesh: „In the evening, *ala's* sons came and asked her: 'Mum, why do we smell human flesh?' And she said to them: 'It was human flesh you ate for lunch, so you can smell it'. Then they took sticks to pick their teeth, one took out a shoulder from a tooth, another a rib.“

Source: „Цицанка царица“, Чајкановиџ No. 33

2.3 Devil (*vrag*) eats people; when he comes home and smells the hero, cries: „Here is a baptized soul, say where it is, so I can eat his flesh and crush his bones!“

Source: „К врагу по три длаке“, Чајкановиџ No. 37

2.4 Hero's enemy, *divljan* (one-eyed giant man-eater), eats human flesh in his cave: „and he started probing them behind the neck, to check who is fat to slaughter and roast him, and he found a fat priest, caught him and killed him, put him on a roasting-spit and placed over fire to roast“.

Source: „Дивљан“, Вук, p. 139

2.5 Three women in a forest are roasting a man in order to eat him: „one is spinning the spit, the second is poking the fire, and the third is bringing fire-wood“.

The context implies that they are demons (*Sudenice*).

Source: „Сестра сачувала брата“, Чајкановиџ No. 86

2.6 *Ala* christens a man's child and the day after calls his wife to visit her: at home (where a poker and a broom are fighting, in one room there are human arms, in another legs, in the third human flesh, in the fourth blood, and in the fifth *ala* took off her head and put on a horse's one), *ala* eats her godson and his mother as punishment for their improper behaviour in the demonic world (breach of speech prohibition): when the godson's mother says that she saw her changing heads: before that (broom, arms, legs, flesh, blood) *ala* does not react.

Source: „Кума ала“, Чајкановић No. 115; Афанасјевић No. 102-103 (*babavaga*)

2.7 Dragon, in his castle, eats people for lunch every day: „after he kills and roasts a man, he takes him and eats him (he eats only once) and makes her / the emperor's daughter/ eat human flesh also, but she deceives him by throwing it under the table, and eats other things that she cooks herself“. On that day (when the hero should free the emperor's daughter), the dragon eats two men.

Source: „Срећни сат“, Босанска вила, 1894.

2.8 Giant, the hero's enemy, lives in a cave and intends to eat the hero, but the giant's daughter helps the hero and he is not eaten. So all giant's activities are concluded in threatening only, that is in crying upon coming home: „There is tame flesh here“ (meaning human flesh) „tell quickly where it is, so that I can eat it“.

Source: „Царевић и дивова кћи“, Чајкановић No. 21

2.9 The master of *Zlatni Rasudenac* threatens the hero that he will eat him unless he fulfills difficult tasks: „If you do not do this, be sure that I will roast and eat you“.

Source: „До Златног Расуденца“, Чајкановић No. 40

3. *demon eats demon*

3.1 Hero's enemy, the devil king, king's godfather and the godfather's son, in ignorance, thinking that they are eating *Grba* (nickname meaning: Hunchback), eat the flesh of their queen - wife of the devil king (*Grbo* tricks the devil queen and roasts her: the king and his guests, thinking that it was *Grbo* who was roasted, eat everything without noticing any difference: only the godfather's son knows what they are eating and repeats three times that it is not right for them to eat their queen; thus the deception is unraveled).

Source: „Грбо и краљ ђаволски“, Босанска вила, 1899

3.2 Three *psoglavi* catch „some children that were guarding cattle“, take them home and make (their) mother prepare one of the children for lunch, and the other two for dinner. The children trick the old woman, push her into the boiling water, and run away. Upon returning home, the *psoglavi* learn what has happened, send their dogs after the children, but the dogs could not find them; the children find shelter with a woman who was married to a *psoglav*, she saves them, gives them food and helps them across the Morava river, so that the children save their lives.

Source: „Деца и псоглави“, Чајкановић No. 27

Ћајкановић („Деца анђели“, No. 28) has another fairy tale mentioning

psoglavi in a similar context: the children, who are being fattened by their parents so they can roast and eat them, a day before this should happen, beg holy Sunday to set them free, which indeed happens: running away, the children fall into the hands of *psoglavi*; they also want to eat them, and leave them to the old woman to cook them in the cauldron: the children trick her and cook her („We are small, and we don't know how to do that /to see if the water is boiling/ come with us and show us, so that we can do it next time“), but *psoglavi* do not eat her, although they go after the children (from that point on, the stories differ).

3.3 The heroes (daughter and son, step-children), after the boy is well fattened, instead of being eaten, cook the old woman. The Jews do not eat the woman, but when they learn what has happened, run after the children who run away and find a water-spring; by the spring a (demonic) woman gives the children nice gifts (roses from the mouth and pearls from the eyes); the step-mother sends her daughter to the same water-spring, but she does not pass the test and receives ugly gifts (slime and bloody tears).

Source: „Опет маћеха и пасторка“, Вук, p. 133

3.4-10 The hero tricks *haha-yaga*'s daughter and pushes her into the oven; upon returning, *haha-yaga* eats her daughter thinking that she is eating the hero: „Баба яга! поела все, собрала все кости, разложила их на земле рядом и начала по ним кататься“.

In some variants the witch brings also guests to dinner (similar to „Grbo“), but, differently from „Grbo“, none of the guests recognizes what kind of flesh he is eating.

Source: „Баба-яга и Жихарь“, Афанасьев No. 106 (AT 327 Ц, Ф)

4. man eats man (a part of his body) or intends to eat him

4.1 Wife carries lunch to her husband in the field, but she falls down and breaks the pot; out of fear she cuts her breast and cooks him a new meal, and the man (father of children - the heroes of the fairy tale) eats his wife's breast in ignorance and remarks that „he has not eaten anything tastier in his life“; the wife suggests: „See how sweet human flesh is, my husband. Let us lock those children of ours in a barrel and feed them, and then kill them and eat them“.

Source: „Деца анђели“, Чајкановић No. 28

T.R.Đorđević in his article *Cannibalism* (NNŽ, 1 p. 92) quotes a story from Skopska Crna Gora identical to the beginning of our fairytale: „It talks about a man who caught two pigeons and gave them to his wife to prepare dinner, and how a cat got them and ate them. In fear that her husband will beat her for that, the wife cut off her breasts and instead of pigeons made her husband dinner with them. When the man started eating, he could not stop praising the taste of flesh he was eating. The wife tells him the truth and, since she was the step-mother to her husband's children, tells him: 'When (human flesh) is so sweet let us slaughter your children, and eat them'.“ (Source: SEZ, VI, p.487)

4.2 Sentin, the fairy tale hero, thinks he has killed all his enemies *-hajduks*, but the ninth was not killed completely; during nine years, the ninth *hajduk* was healed by eating *flesh and bones* of his killed peers.

Source: „Септин“, Чајкановић No. 23.

*Annex 2***1. human bones - magical**

1.1 Hero (Sentin) thinks he has killed all his enemies - *hajduks*, but the last, ninth, he did not kill; during nine years, the ninth *hajduk* was healed by eating the flesh and bones of his killed friends; only one little forked bone was left that he could not chew". A fairy told the *hajduk* „that in human bones there is one bone which is poisonous, and the one who cuts himself on that bone would immediately die. This is that bone”.

Source: „Сентин”, Чајкановић No. 23

2. soul in the bones

2.1 The hero's (Jova's) enemy, an arrow-shooter, kills Jova and throws him into a well in order to take his place; ten years later, after the flesh had rotten and only scattered bones are left in the well, the God sends St. Peter to gather the bones and put each one in its place; St. Peter does not bring out all the bones at first - a finger is missing; the God orders him to descend into the well once again and find the finger which was hidden under a stone; on that finger there is the ring that Jovo received from the Emperor's daughter. Then, „God breathes into those bones a soul, and from them Jovo - Emperor's son is created again, alive as once he was before”.

Source: „Царев син армичар, Чајкановић, No. 60.

2.2 The heroine, Cinderella, is prohibited to eat the meat and bones of the cow into which her mother has turned; the prohibition comes from the cow itself: „Be silent, don't cry, but when they slaughter me, do not eat the meat, but collect all the bones and bury them in the ground under that stone behind the house, so that whenever you are in trouble, you can come to my grave and you will get help”. (A magical coffin appears on and disappears from that grave on its own will.)

Source: „Пепељуга”, Вук, pp. 125-128.

2.3 The heroine must not eat the meat of the cow foster-mother: the cow orders her to gather the bones, make a bundle, plant it in the fruit-garden and water it every morning; a magical apple tree grows out of the bones, with silver branches and golden leaves; thanks to it (indirectly), the heroine marries a prince.

Source: „Крошечка-хаврошечка”, Афанасьев, No. 100 (AT - magical cow) type Cinderella

3. bones - procedures with bones

3.1 - rolling over the bones -

3.1.1 **Афанасьев, No. 106:** a cat, a sparrow, and a courageous youth (*жихаръ*) live together; the cat and the sparrow leave to cut wood and tell the youth: „Remain at home and be careful: if *baba-yaga* comes and starts counting the spoons, don't say a word!” The youth remains on the fire-place, behind the chimney, and *baba-yaga* comes and starts collecting the spoons: „This is the cat's spoon, this is the sparrow's, and the third is *žihar*'s. *Žihar* could not take it any

longer and started yelling: „ Don't touch my spoon, *baba-yaga!*“ *Yaga* catches him and takes him to her home, but the cat and the sparrow save him twice; third time they don't succeed. After the trick with roasting *baba-yaga's* oldest daughter, *yaga* comes, and *before eating the flesh from the oven*, says:“Let me roll over the *žikarko's* bones!“ The same procedure is repeated with the middle and the eldest daughter, and finally, with *baba-yaga* herself. The rolling formula is irrelevant and acquires its true significance only in variant No.107.

3.1.2 **Афанасьев, No. 107**: there were three brothers in a family: one was called Ram, another He-Goat, and the third Čufilj-Filjuška. On one occasion, the three brothers went to the forest to visit their grand-father. The brothers left Filjuška with him, and went hunting. The grand-father was old and lost control over Filjuška, who wanted to eat apples, climbed a tree to pick one, when *yaga-bura* came „in the iron mortar and with the hammer in hand“ . She offers him the first apple - he refuses because it is rotten; she offers him a second one - he refuses because it has worms; she offers him the third „from her hand“, he takes that one and she takes him home. Two times his brothers save him, the third time they do not succeed. The episode with *yaga's* daughter and roasting follows. Filjuška hides, taking with him *yaga's* mortar and hammer. Eating the flesh, *yaga* does not think of her daughter, believing that she is in the other cottage spinning wool. Rolling over the bones, *yaga* utters the formula about rolling Filjuška replies: over bones, and Rock, mother, roll, mother, over the bones of your daughter *Yaga* attacks him, he defends himself by hitting her with the hammer and runs onto the roof. He sees a flock of geese flying over the roof, asks them for some feathers to make himself wings, and they give him what he asked; with the help of the wings, Filjuška flies home.

3.1.3 **Афанасьев, No. 108**: an old man and an old woman had a son, Ivašečka. Ivašečka went fishing and remained at the lake-side: from time to time, the mother comes to take the fish and bring him lunch. The witch imitates the mother and calls Ivašečka, but he knows that it is not his mother's voice and does not go; the witch goes to the blacksmith to make her voice same as Ivašečka's mother's, or she will eat him. When she gets the new voice, she catches Ivašečka and takes him to her place. She orders her daughter Alenka to roast Ivašečka, and she herself goes out to bring guests to dinner. The episode with the roasting of Alenka follows. The witch and her guests eat Alenka, and after the dinner, they go out of the house in the garden they roll in the grass. The witch utters the formula: without mentioning the bones, and Ivaško, who hid on top of an oak, replies: in the some manner as before (no 197) In anger, the witch starts chewing the oak-tree, but breaks two front teeth; runs to the blacksmith and asks him to make her false teeth, threatening to eat him. With iron teeth she cuts the oak into two, but Ivaško climbs the next tree. The witch breaks again two (lower) teeth, the blacksmith (under the same threat) makes her iron teeth, and she bites into the tree again. Over Ivaško, three flocks of swans are flying. Ivaško begs them to take him home; only the third flock accepts and brings him back to his parents.

3.1.4 **Афанасъев, No. 109**: a man and a woman are childless; the man brings a tree-stump from the forest, the woman rocks it in the cradle and the stump becomes a real child. When he grows up, the son Ivanjka, asks for a silver boat with a golden row so that he can fish in the river. From then on same as in No. 108. Instead of oak, Ivanjka hides in a maple-tree. The witch brings her *kumovi* (god-fathers) as guests. The rolling formula - the same. Ivanjka is also saved only by the third flock of geese.

3.1.5 **Афанасъев, No. 110**: a man and a woman had a little boy named Ivaško. The fishing is taking place in a lake. The witch's daughter is called Marusya. After the dinner, they roll in the grass (explicitly). The rolling formula is the same. The response is the same. The last flock of geese takes Ivaško home.

3.1.6 **Афанасъев, No. 111**: an old man and an old woman have no children. The old man brings from the forest some wood and *lutoška* (a specially worked out linden) out of which a child is created; his name is Lutonjka. *Babavaga* abducts him. Three daughters. The rolling formula mentions bones. Lutonjka is sitting on a tower. All three daughters are killed by deception. Lutonjka is saved by the swans (only one flock): they give him feathers to make wings and he flies home on his own.

3.1.7 **Афанасъев, No. 112**: a man and a woman have no children; they take a tree-stump, dress it into a diaper, put it into a cradle, rock it, and the stump becomes a child. They call it Treščica. The rest is the same. Witch's name is Čuviliha. Treščica is hiding in a tall oak. The witch rolls without mentioning the bones. Biting the tree and iron teeth - the same. Treščica is saved by the third flock of swans.

Source: „Баба-яга и Жихаръ“. Афанасъев No. 106 (AT 327 C, F)
same sujet 106-112

The rolling formulas:

1) Афанасъев, No. 112

Witch: „Let me rock, let me roll, after I ate the Splinter's flesh!“

Treščica: „Rock and roll, witch, after you ate your daughter's flesh!“

It does not say on what kind of material the rolling is taking place: „The witch went out of the house, she rocks, and rolls, and calls “ (the formula follows).

2) Афанасъев, No. 109

Witch: “I will rock, I will roll, after I ate Ivanjka's flesh!“

Ivanjka: “Not, but - Alenka's!”

- rolling most probably on the ground: “After they ate this meat, the witch went to where the maple-tree was, on which Ivanjka was hiding, and she started rolling and calling” -

3) Афанасъев, No. 108

Witch: “Let me rock, let me roll, Ivaško's flesh eaten!”

Ivaško: “Rock and roll, Alenka's flesh eaten!”

- rolling on the grass: the witch and the guests eat Alenka and later go out “in the garden and they roll in the grass” -

4) Афанасьев, No. 110

Witch: "Let us rock, let us roll, after we ate Ivaško's flesh!"

Ivaško: "Rock and roll, after you ate Marusya's flesh!"

- rolling explicitly on the grass: both the witch and the guests are rolling -

5) Афанасьев, No. 111

Baba-yaga: "Let me rock, let me roll over Lutonjka's bones!"

Lutonjka: "Rock and roll over your daughter's bones!"

- it does not say on what they are rolling: "She went out of the house and said" (formula is following) -

6) Афанасьев, No. 107

Yaga-bura: "My dear daughter! Come to me and roll with me over Filjkuška's bones!"

Filjkuška: "Rock mother, roll mother, over your daughter's bones!"

- rolling on the bones: "/baba-yaga/ ate all, gathered all bones together, put them orderly on the ground, and started rolling over the bones" -

7) Афанасьев, No. 106

Baba-yaga: "Let me rock, let me roll over žiharko's bones!"

Žihar: "Rock and roll over your daughter's bones!"

- the flesh has not been eaten, *baba-yaga* utters the formula before she even looked at the lunch; only the rolling formula is uttered, but the rolling does not take place.

3.2 - bones as construction material -

3.2.1 The hero, hunter, as a difficult assignment, must make a court out of giant's bones near the Emperor's court.

Source: „Сатаницкова кћи“, Чајкановић, No.39

3.2.2 The hero goes to see why the mountain flashes during the day and burns during the night; there he finds an old woman whose yard's fence is made of human bones and some people are standing in it „dumb and not moving“; the old woman turns him into a similar creature; later, his twin brother liberates him.

Source: „Три јегуље“, Вук, p.121

3.2.3 The animals unite and run into a forest, but fall into a deep trench: the cock and the hen fly over, but the rest of the animals (a rabbit, a ram, an ox, a fox, a wolf, and a bear) fall into it and are not able to get out; during the captivity in the trench, the animals eat one another, and the last one is eaten by the bear; finally, out of the bones of the eaten animals the bear „made a ladder, and got out of the trench“.

Source: „Хајдуци“, Чајкановић, No.2

3.3 - crushing of bones -

3.3.1 The devil eats humans; when he comes home, he smells the hero, and yells: "There is a christened soul in here, tell me where it is, so that I can eat its flesh, and crush its bones!"

Source: „К врагу по три длаке“, Чајкановић, No. 37

4. bones as food

4.1 - animal bones -

4.1.1 In a large household, the head of the family does not respect his father and mother, but keeps them behind the fireplace and every day, after dinner, „a girl comes to collect all the bones into one heap, and throws them behind the fireplace“, and „two old, skinny apparitions come out and start sucking on those bones.“

Source: „Усуд“, Вук

4.2 - human bones -

4.2.1 During nine years the unslaughtered *hajduk* healed himself by eating flesh and bones of his eight killed peers; only „one forked little bone which he could not chew“ was left. That bone was poisonous.

Source: „Sentin“, Чајкановић, No.23

LITERATURE

Агапкиша, Т. А.,

1996 *Концепт движења в обрядовој мифологији славјан (на материјале весеннего календарно го циклуса)*, Концепт движења в јазыке и културе, Москва, 213-255.

Алексеевко, Е. А.

1974 *Обряд и фольклор у кейшов*, Фольклор и етнографія. Обряди и обрядовый фольклор, Ленинград, 27-33.

Аптонијевић, Драгана

1991 *Значење српских бајки*. Етнографски институт САНУ, Београд.

Беговић, Никола

1986 *Живой Срба ѓраничара*, „Просвета“, библиотека Баштина, Београд.

Братић, Добрила

1985 *Промене у аграрним обредима. Истѣраживања у околини Новоѣ Пазара*, Зборник радова Етнографског института, 17-18. 97-168.

Sermanović, A. & Srejskić, D.

1996 *Leksikon religija i mitova drevne Evrope*, Beograd; Miron Flašar, *O bogovima, mitovima i verovanjima stare Evrope*, XIII-XLII.

Цивьян, Т. В.

1975 *К семантике пространственных элементов в волшебной сказке*, Типологические исследования по фольклору, Москва, 191-213.

Corno, D.

1979 *Segno, fiaba, racconto*, Torino.

Чајкановић, Веселип

1985 *Речник српских народних веровања о биљкама*, Београд.

1994 Сабрана дела из српске религије и митологије у пет књига, I-V, Београд.

Детелић, Мирјана

1992 *Мийски просѣпор и еѣика*, САНУ - АИЗ Досије, Посебна издања Књ. DCXVI, Одељење језика и књижевности књ. 46, Београд.

1996 а *Урок и невестѣа. Поеѣѣика еѣске формуле*. Балканолошки институт САНУ - Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Крагујевцу, Београд.

1996 b *Маџла и маџлићи. Једно теоријско истражање*, Књижевна историја, XXVIII, 100. стр. 399-411.

Dundes, Alan

1964 *The Morphology of North American Indian Folktales*, FFC 195.

Ђорђевић, Тихомир Р.

1953 *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању*, САН, Одељење друштвених наука, СЕЗ LXVI. Живот и обичаји народни књ. 30.

1985 *Зле очи у веровању Јужних Словена*. „Просвета“. библиотека Баштина, Београд.

Елијад, Миџа

1985 *Šamanizam i arhajske tehnike ekstaze*. „Matica srpska“, Novi Sad.

Evans-Venc, V. J.

1988 *Chöd. Prizivanje i potčinjavanje nečistih sila u tibetanskom obredu*, „Sfairos“, Beograd. (prevod sa engleskog: Rastko Jovanović)

Грбић, Саватије

1909 *Српски народни обичаји из среза Бољевачког*, СЕЗ, XIV.

Jason, Heda

1978 *Aspects of the Fabulous in Oral Literature*, Fabula, 19, 1/2, 1031.

Јефтић, Милап

1958 *Одбрана од ђрада у Поцерини*, Гласник Етнографског музеја, XXI, 281-292.

Кајмаковић, Р.

1973 *Arhai čni novogodišnji obi čaji dinarskog stanovni štva*, Godišnjak X, Centar za balkanološka ispitivanja 8, Sarajevo, 213-249.

Кашуба, М. С.

1974 *Сеоски привредни обичаји и обреди народа Јужославије у пролећном календарском циклусу (у 19-ом и почетком 20-ог века)*, Гласник Етнографског музеја, 37, 163-177.

Крљевић, Хагица

1989 *Обредни предмети - „молићвена чаша“ у песми „Диоба Јакишића“*, Српска фантастика. Натприродно и нестварно у српској књижевности, САНУ. Научни скупови књ. XLIV, 207-220.

Кулишић, Шпиро

1970 *Из сјајне српске религије*; Новогодишњи обичаји, Београд.

Кулишић, Ш. Петровић, П.Ж. Пантелић, Н.

1970 *Српски митолошки речник*, Београд.

Лома, Александар

1996 *Пракосово. Порекло српског јуначког епа у светлу индоевропске компаративистике*. Од мита до фолка. Лицеум 2. Крагујевац, 52-89.

Манџигеев, И. А.

1978 *Бурятские шаманистические и дошаманистические термины*, Москва.

Маразов, Иван

1981 *„Жртвоприношение на овен“ в тракийския шлем от Коцопенеци*. Обреди и обреден фолклор, Софија.

Maranda, Pierre & E.K, ed.

1971 *Structural Models in Folklore and Transformational Essays*, The Hague.

Мачај, С.

1892 *Црноречки округ*. ГСУД, 73. Београд. 7-186.

Meletinsky, Eleazar

1974 *Structural-Typological Study of Folktales*. Soviet Structural Folkloristics, I - II, ed. by Pierre Maranda. The Hague: Mouton, I, 19-53.

Мелетинский, Е. М. и др.

1969 Е. М. Мелетинский, С. Я. Некльдов, Е. С. Новик, Д. М. Сегал, *Проблемы структурного описания волшебной сказки*. Труды по знаковым системам, Тарту, 4, 86-135.

Милићевић, М. Ђ.

1984 *Животи Срба селѧка*. „Просвета“, библиотека Баштина, Београд.

Новик, Е. С.

1975 *Система персонажей русской волшебной сказки*. Типологические исследования по фольклору. Москва, 214-246.

Новиков, Н. В.

1974 *Образы восточнославянской волшебной сказки*. Ленинград.

Павловић, Леоптије

1954 *Преглед светиих моштицију кроз историју у Српској православној цркви*. Из Зборника Православног богословског факултета, III. Београд, 231-256.

Потебня, А. А.

1865 *О мифическомъ значеніи нѣкоторыхъ обрядовъ и повѣрій*, гл. 2: *Баба-Яга*, Чтенія въ Императорскомъ обществѣ исторіи и древностей россійскихъ, Москва, кн. 3, 85-232.

Прша, Инес

1986 *Ђурђевдан*. Зборник радова Етнографског института, 19, 121-169.

Pror, Vladimir

1982 *Morfologija bajke*. „Prosveta“, Beograd.

В. Я. Пропп

1984 *Русская сказка*. Ленинград.

1986 *Исторические корни волшебной сказки*. Ленинград.

Радековић, Љубишко

1996 а *Народна бајања код Јужних Словена*. „Просвета“ - Балканолошки институт САНУ, Београд.

1996 б *Симболика светиа у народној маџији Јужних Словена*, „Просвета“ Ниш - Балканолошки институт САНУ.

1996 с *Миџска бића српског народа*, Од мита до фолка, Крагујевац, Лицеум 2, 11-16.

Sikimić, Biljana

1996 *Etimologija i male folklorne forme*. Institut za srpski jezik SANU, Beograd.

Соколова, В. К.

1978 *Масленица*. Славянский и балканский фольклор, Москва, 56-61.

Шаповалова, Г. Г.

1974 *Егоровский цикл весенних календарных обрядов у славянских народов и связанная с ним фольклор*. Фольклор и этнография. Обряды и обрядовый фольклор, Ленинград, 125-135.

Škreb, Zdenko

1969 *Još o posloviци i bajci*, Zagreb. Umjetnost riječi. 1-2, 125-132.

Терновская, О. А.

1974 *Словесные формулы в урожайной обрядности восточных славян*, Фольклор и этнография. Обряды и обрядовый фольклор, Ленинград, 136-146.

1979 *К статье Д. К. Зеленина „Східньо-слов'янськы хлеборобськы обряди качаннэ и перекиданнэ по землы”*, Проблемы славянской этнографии, Ленинград. 112-123.

Толстой, Н. И.

1984 *Фрагмент славянского язычества: архаический ритуал-диалог*, Славянский и балканский фольклор, Москва, 15-17.

1986 *Троицкая зелень*, Материалы к полесскому этнолингвистическому атласу. Опыт картографирования, Славянский и балканский фольклор, Москва, 14-18.

Толстой, Никита Ильич

1995 *Језик словенске кулџуре*, „Просвета“, Ниш.

Толстой, Н. И. и С. М.

1982 *Заметки по славянскому язычеству. 3. Первый гром в Полесье. 4. Защита от града в Полесье*, Обряды и обрядовый фольклор, Москва.

Виноградова, Л. Н.

1978 *Заклинательные формулы в календарной поэзии славян и их обрядовые истоки*, Славянский и балканский фольклор, Москва, 7-26.

Зеленин, Д. К.

1995 *Избранные труды. Очерки русской мифологии: Умершие неестественной смерти и русалки*, Москва.

Журавлев, А. Ф.

1994 *Домашний скот в поверьях и магии восточных славян*, Москва.

Darko TODOROVIĆ
Faculty of Philology
Belgrade

CRETAN LITERATURE IN LATE VENETOCRACY A General Review of Literary Procedures

Abstract. The end of 16th and the first decades of 17th centuries mark one of the most significant turning points in the history of Neo-Hellenic literature. Renaissance influences in the regions dominated by Latin rulers, at the island of Crete above all, give rise to the conception of an entirely original linguistic model. Based on the local dialect, it departs not only from the scholarly heritage of the medieval literature, but from Neo-Hellenic *koine* of the late and post-Byzantine period as well. The paper summarizes some of the basic characteristics of this new literary medium, introducing at the same time the largely discussed question of the periodization of this part of Neo-Hellenic literature.

In the interval between 1210 and the final Turkish occupation in 1669 Crete was under the dominion of the Venetian Republic, its spiritual, economic and political centre not being the imperial town on the Golden Horn, but the trading republic in the north part of the Adriatic. This fact gained the additional significance in the decades following the fall of the Byzantine capital. The Greek lands under the Latin rule, first of all the great islands of Rhodes, Chios and Cyprus, which, as well as Crete itself, persisted in giving resistance to Ottoman pressure, were not to confront with the sudden and painful break brought about by the Turkish conquest of the other parts of the Hellenic world: their dependence on Western patrons and orientation towards centres of Romance culture enabled the Greeks inhabiting the islands to achieve, together with other European nations, the natural and gradual transition from the 'autumn of the Middle Ages' to the modern era, and thus, in

their own way, become the participants of the great innovating movement which was about to shape the character of modern man - the Renaissance.¹

*

Here, on the bordering islands of the former Byzantine commonwealth, a completely new kind of literature was about to be flourishing for a while, extraordinary and fresh, the literature whose inspiration was so far unheard-of. This vernacular poetry, based on the local dialect, was free from all the traditional (scholarly and theological) preoccupations of Byzantine poetry, assuming upon itself new literary forms that were to express more complex poetic experience and lyric sensibility of a new style. The anonymous *Rhodian Love Poems* from the 14th-15th centuries, the poetry by Emmanouil Georgillas, a series of Petrarchan sonnets in the Cypriot dialect, written on the eve of the Turkish invasion in 1571,² all of these poetic works testified to the supreme virtuosity and skill in mastering the complex metrical and musical technique which has come to represent the original heritage of the Renaissance.

However, it was on Crete that this literature of the Hellenic Renaissance reached its peak, which was the last of the Latin islands where, for almost a century, after relatively rapid successive falls of Rhodes (1522), Chios (1566) and Cyprus (1571),³ the last vestiges of Hellenic freedom were successfully preserved and cherished in a completely barbarian surroundings.⁴ Together with the islands in the Ionian sea, Crete was a stop where learned Byzantines would tarry on their way to Venice, Florence, Rome and other cultural centers of Renaissance Italy, fleeing the occupied capital with scrolls of old manuscripts in their luggage. Most of the classical and Byzantine manuscripts which have been kept in the libraries of Cretan monasteries would on that occasion be either copied or bought off, only to find their new retreat in the libraries of the newly founded universities and academies of the West.⁵

¹ L. Politis, 1966, 225-26.

² Th. Siapkarakas-Pitsillidès, 1952, 1976² (Greek).

³ The island had been in the possession of the French feudal family of Lusignan up to 1470, and from that year on it became the property of Venetian Republic.

⁴ In the period of truce between 1648 and 1667 the Turks - since they had not been successful in their first siege of Candia from 1647-8 - strengthened their rule in the remaining territory of the island, but the town itself was not threatened any longer, and it seems to have been free of any problems concerning the food provision from the provincial area.

⁵ K. I. Giannakopoulos, 1965, 47f.

Only with some delay did Cretan literature of the 16th and the 17th centuries manage to keep abreast of those processes simultaneously taking place in the countries of Western Europe. Whereas the beginning of the 16th century marks the climax of the Italian Renaissance and its creative powers, for Crete the whole 15th and the first half of the 16th century represent nothing but continuation of the final stage of Byzantine literature. There is nothing new in this period to be identified concerning literary genres, expressive procedures, as well as style. At this moment, poets do not draw their inspiration from the contemporary Italian literature, with which they might not even be familiar with, or which, at least, they do not even think of imitating. Their language does not differ from that of the popular literature of the last centuries of the Byzantine era, nor does their spiritual orientation differ from that of the medieval man of the previous period. The predominant idea of these works is the idea of death and the problem of ethical redemption (Bergadis, Choumnos, Sklavos, Pikatoros). Apart from these religious topics, there is also a motif of expatriation, common in folk literature. Other works (Dellaportas, Sachlikis, Falieros, *The Book on a Donkey*) depict the contemporary life, often in a very straightforward and caustic manner, using satire, which the Middle Ages were also familiar with. The narrative epics, created after a Western model (*Apollonios*), represent yet another offspring of the late Byzantine novel. Nothing but sporadic signs of increasing susceptibility to Western influences are to be noticed, the slow and gradual getting acquainted with the new poetic models springing from the bosom of the Italian Renaissance (the translation of Boccaccio's *Teseida*).

However, since 1550 the Renaissance influences have been quite evident. Both epic as well as lyric style are inspired by Antiquity, united by consistent efforts of deliberate imitations of classical models. In this way, they are transferred from Italian to Cretan literature (e.g. Achelis). Later on, around 1600, there are new literary genres typical of the Renaissance, the genres that are not modeled after Byzantine literature. Herewith a new sensibility came to light, as well as a new linguistic perspective.⁶

⁶ One should bear in mind that Cypriots were the main contributors to this linguistic orientation (it is difficult to assess to which extent Cretans owed to this model, if they did at all). Orientation to vernacular patterns and the original demotic is a typically Renaissance phenomenon. Paradoxically as it may seem, the Renaissance cult of the Antiquity and imitation of its models as a rule goes hand in hand with thorough and systematic cherishing of national modern languages. In Italy itself the process of mingling of the two lines started as far back as the time of

Even a brief glance at the development of Byzantine literature of demotic orientation leads us to the conclusion that at the beginning of this process it implies a kind of mixed and archaic model, but which gradually gets closer to what we could define as pure demotic. The primitive and the 'barbarian' character of these early stages of Neo-Hellenic literature becomes distinct just with this mixed linguistic model: the more primitive a certain stage is, the greater number of archaisms is to be recognized in it. S. Xanthoudidis, a long time ago, pointed out⁷ to the fact that the process of gradual purification had been going on as early as the medieval period of Greek literature, and that this course of sophistication kept pace with the increasing dominance of demotic style.

The language of those literary achievements written after the above-mentioned stage turns out to represent a completely new phenomenon: a deliberate change is quite evident and is undoubtedly a matter of just one person, or at least one literary school being responsible for it. S. Alexiou in his superb paper on Kornaros' *Erotokritos*⁸ - pointing out the systematic character of Cretan style, developed according to the defined method, along with the simultaneous purification and assimilation of learned elements⁹ - has drawn attention to yet another, even more characteristic issue: that the poets that lived around 1600 were the first to use the Cretan dialect deliberately and systematically - primarily Chortatsis, then the anonymous poet of *The Fair Shepherdess* and, finally, Kornaros - while the older ones did not write in the dialect, but the Neo-Hellenic *koine* imbued with just few elements of Cretan.¹⁰ In this way many elements of Ancient and Medieval Greek disap-

Lorenzo de' Medici and Angelo Poliziano. In the 16th century the process gained its theoretician - Pietro Bembo. This phenomenon was evident in other countries of Western Europe: this kind of double role of the French Pléiade and Milton is well known. Cyprian and Cretan demotic revolution of the 16th and 17th centuries should be included in this process, despite its specific particularities. These demotic affinities are even expressed by Patriarchs Cyril Loukaris and Meletios Pigas, both Cretans by origin (the latter being worth mentioning for the perfection of his Italian sonnets). Alexander Palladas is yet another learned Patriarch of Cretan origin, who grieves because of the fall of Candia expressing his sorrow in his perfectly simple demotic verses.

⁷ S. Xanthoudidis, 1915, LV.

⁸ S. Alexiou, 1952, 400.

⁹ N. V. Tomadakis, 1953, 78, points out the fact that the selection of language and the demotic elements taking part in its forming was not carried out at random and without the plan.

¹⁰ There are numerous papers dealing with the Cretan dialect that is to be found in the works of 16th and 17th-century poets and their relation to the collo-

peared, while a certain number of them were adapted. Some were still used, although to the extent which did not disturb the harmony of pure dialectical model (where archaic shadowing or a tinge of old times was necessary). Learned elements of this kind are certainly evident with Chortatsis' contemporaries as well, and even with the authors of the previous generations. However, the difference between the Cretan classics of the 17th century and the older Cretan writers is more than conspicuous: while the archaisms of the earlier works (especially those of lexical character) were easy to notice - since the poet was not being skillful enough in adopting them from some of his models, or adopted them under the influence of the learned language, primarily that of the Church¹¹ - with the classics these borrowings were not

quial variant of the dialect, which has been kept up to this moment (at least in the speech of the Cretan country). These are just some of the characteristic remarks on this topic made by D. Vagiakakos, 1972, 38: "Some of the main features of the Cretan dialect were developed as early as the 16th century, and its East Cretan variant was accepted not only as a means of communication of all Cretans, but also as an artistic medium of Cretan poetry. The very few of the works of poetry which were written in West Cretan do possess many of the East Cretan elements"; the same, *ibid.*, 12, n. 2: "Although *Erophile* was written in East Cretan, it contains some of the West Cretan forms." G. Chatzidakis, 1927, 21: "I can observe, first of all, that, since the poet's (= Foskolos') time (1668-9) up to present day, some linguistic development, although very little, has been taking place ... so that some meanings have been transformed, while some words have been forgotten, particularly those of foreign origin etc." The same, 1913-4, 47, on Cretan dialect in literary works of that time: "... with the exception of *Erotokritos*, ... not any of the works of poetry written on Crete gives us a genuine picture of the contemporary colloquial Cretan speech neither in the phonetic, nor morphological, nor lexical sense", while N. Kontosopoulos' opinion, 1970, 248, is different: "The conservative character and the slow development of Cretan dialect resulted in the fact that the language of Cretan peasants from the beginning of the 20th century was fairly the same as the language of Cretan texts from the 17th century, so that the picture of Cretan dialect created by non-Cretans merely by reading old texts is completely true."

Owing to the fact that soon after the Turkish conquest Chortatsis' Cretan demotic ceased to be a linguistic medium of refined literature, so that it could be traced only on few sites of the Cretan country, today, despite the complicated rhetoric and the learned character of the poet's linguistic expression, it sounds to a certain degree 'rustic'. This is the reason why Chortatsis was disregarded for a long time as being uncultivated and not sufficiently 'literary' a poet.

¹¹ On archaisms with pre-classical authors of Cretan literature see G. Chatzidakis, 1905, 493f. and 1913-4, 45f, as well as S. Alexiou, 1952, 400; the same author, 1959, 300, also presents another opinion: "In the texts in which linguistic models are distinctly mixed, such as in the case of all the older works of Cretan literature, as well as the subsequent ones from the 17th century, written in

that striking. A gifted poet, who uses the Cretan dialect deliberately and systematically, is easier to fit his learnedness in the organic unity of the work and in this way avoid his archaisms to be overtly and directly colliding with the spirit of the vernacular.¹²

A new code was established by mingling of stylistic elements selected from several existing codes: oral demotic of the rural and urban Cretan setting, the folksong, written demotic of the previous period (that only sporadically included Cretan elements as well), and, finally, Italian poetry and rhetoric, as well as the colloquial Italian language (although to a very small degree). In this way the literary medium was being transformed, not because the vernacular itself was changing, as pointed out by Xanthoudidis, but because the radical turning point in the poetics of Cretan authors at the end of the 16th century, who for the first time, deliberately and systematically, took up creating a new linguistic medium for the purposes of new artistic forms. It is Chortatsis who contributed to the fact that those tendencies took shape of a distinctly and explicitly articulated literary programme.

*

The artificiality of the language of Cretan literature is manifested as a series of lexical, morphological and syntactic traits not common in the original demotic tradition. There is an enormous difference between Kornaros and the older folksong which used to be sung on Crete before *Erotokritos*

not such meticulous a style, as in the case of *Zenon* and particularly *The Cretan War* by Bunialis, it is quite clear that the principle of uniformity is not evident..." On the same see also S. Xanthoudidis, 1915, LV, and S. Alexiou, 1969², 18.

¹² S. Alexou, 1952, 406, on the deliberate use of Cretan dialect in the works of Cretan classics of the 17th century: "There is something completely original in the way the first major Cretan poets treat language: it represents the first deliberate, systematic and complete use of Cretan dialect." R. Browning, 1969, 95, writes: "By the time of Chortatzis and Kornaros a process of purification has taken place, and few specifically non-Cretan forms are to be found, although in the matter of vocabulary borrowings are freely made from the learned language." N. Kontosopoulos, 1969, 14, points out that the language of *Erotokritos* differs very little from the one spoken by elderly peasants in the eastern part of the island. On archaisms in the works of Cretan poets S. Alexiou, 1959, 301, says: "The use of learned elements is evident in the vocabulary of the 17th-century classics, but it is always deliberate and it does not derive either from incompetence or tendency to archaic expression: it is a way for the poet to cope with the metrical demands, or, on the other hand, to enrich his linguistic expression. This attitude is not to be mixed with the archaism of the older period."

became widespread and well-known enough to provoke a feedback impact on folk literature. This difference is even more striking when the language of the folksong is compared to the one of Chortatsis': the Cretan dramatist writes in much more elaborate a style than the one of Kornaros'.¹³ His sentences are longer, often too long, the natural word order disturbed to a much greater degree.¹⁴ adjectives separated from nouns, objects from verbs,¹⁵ there are not any of Kornaros' asyndeta, while the enjambement is extremely frequent.¹⁶ It is difficult to find an analogous example of syntax in other works of Neo-Hellenic literature. This language, according to Alexiou, "being artistic to the point of being affected",¹⁷ has all the features of manneristic structure, with frequent alliteration and assonance, repetition and pun. Yet another characteristic of this expression is a passive syntax, which demotic usually tends to avoid if possible (though does not ignore altogether). This syntax, according to Politis, makes Chortatsis' style "elaborate, complex, affected and even sometimes maze",¹⁸ and as such could not derive from either Greek folk tradition (which must have been in the back of poet's mind) or Italian poetry. Politis asserts that this syntax is more likely to reflect the poet's dependence on Latin authors.¹⁹ This structure of Chortatsis' language is in close connection with radical innovations in the realm of verse. The inner composition of the fifteen-syllable verse is now much more affected and less vernacular than in the case of *The Sacrifice of Abraham* or

¹³ On Chortatsis' style in comparison to the one of Kornaros' see L. Politis, 1964, κε', and E. Kriaras, 1975, 28.

¹⁴ In many cases the inversion is a natural result of metrical needs.

¹⁵ Here we deal with the so-called hyperbaton (ὑπερβατόν σχῆμα), which implies that one word is pushed farther away from the other one with which it is in close syntactical connexion (this figure was common in Ancient literature as well, thus it could be looked upon as a learned archaism).

¹⁶ S. Alexiou, 1954, 30. The author's tendency to learnedness is noticeable throughout the text. He would rather choose the expression which is not frequent enough (being already replaced by a vernacular one). Such is the case of the genitive, usually avoided by the original demotic, using instead of it prepositional construction or a clause. Mrs P. Komnini devoted her doctoral thesis to the learned elements of Chortatsis' language (Ioannina 1977).

¹⁷ μέχρι ἐπιτηδεύσεως ἔντεχνος, S. Alexiou, *ibid.*

¹⁸ L. Politis, 1964, κε'.

¹⁹ Politis, *ibid.* λζ', has collected all the quotations from Chortatsis which could contribute to the thesis that the poet was a connoisseur of Latin. According to him, Chortatsis had a "Western education" and he "did not have anything to do with scholarly tradition".

Erotokritos.²⁰ These are the features that make Choratsis' language less intelligible to an ordinary reader or spectator - even to Cretans themselves. A certain amount of effort is necessary in order to be able to follow the text continuously and at the same time not to drop out anything relevant to its meaning. There are parts whose linguistic meaning was never entirely understandable to an ordinary audience.²¹

The versification of Cretan artistic poetry is something completely different in comparison with the versification of the contemporary popular poetry. Its accent is far more flexible and different in type, although it may seem irregular when compared with the accent of popular poetry. Its metrical stress, enclitic pronunciation of polysyllabic words, frequent and bold synizesis between accented vowels,²² avoiding caesura which would coincide with the borders of metrical and semantic units,²³ internal punctuation - those are features which make Cretan poetry clearly different from the standard demotic fifteen-syllable line. The wide use of enjambement,²⁴ which Xanthoudidis considered to be the one artificial trait of Chortatsis' poetic expression, is, according to Alexiou, the basic element of a completely new organization of fifteen-syllable line, unknown to the earlier popular poetry.²⁵ The strict isometry, semantic completeness of the self-contained lines and distichs, the balance of hemistichs, the entire strict system of the traditional prosody inherited from late Byzantine demotic poetry, begins to loosen and dissolve in contact with the flexible and lively prosody of the Italian late Renaissance and pre-baroque mannerism. The ideas do not progress from the first towards the second hemistich, but from the second towards the first hemistich of the following line. The same tendency towards the pregnant expression, strictly articulated in both semantic and formal sense, was what influenced Chortatsis' consistent avoidance of hiatus, which here disappears not only within hemistichs, but also in the places of their contact, and even between the very lines (usually beginning with a consonant).

One of the most characteristic traits of Chortatsis' is rhetoric developing of long chains of conceits and images grouped according to a strict logi-

²⁰ L. Politis, *ibid.* loc. cit.

²¹ S. Alexiou, 1954, 30.

²² Contrasted to the more 'learned' elision, which distort the line, making it sometimes rather vague.

²³ By contrast, when popular poetry is in question, each hemistich usually contains a completed thought.

²⁴ *συχνότατοι διασκελισμοί*, S. Xanthoudidis, 1928, μδ'.

²⁵ S. Alexiou - M. Aposkiti, 1988, 54; see also L. Politis, 1964, κε'.

cal plan, beginning from some general principles and leading us, by means of series of metaphors, antitheses and hypotheses, to one particular instance which at the same time illustrates the initial principle. This kind of composition of analogous series, some expressing the question and reflection, and other expressing the answer and conclusion; the strict symmetry between the series and its individual items; rhetoric figures (epanalepsis, erotesis etc.) - all the above-mentioned characteristics testify in favour of the poet's being well informed of the contemporary West European rhetoric. If we, however, agree with Politis²⁶ and Evangelatos²⁷ hypothesis that the Cretan poet did receive some of his education in Italy, then the stay may have enabled him not only to get familiar with the contemporary theatrical practice, but also to study the poetic and rhetorical expression of the day. He is quite likely to have been attending lectures of rhetoric at the University of Padua at the time of his hypothetical law studies. On the other hand, it is quite certain that a gifted poet of Chortatsis' kind might have acquired this knowledge also through books - those various 15th and 16th-century Italian volumes of rhetoric, which were, as we know, available in the library of the poet's learned patron Matteo Calergi.²⁸

*

By far more significant, but the least studied area of Cretan studies, particularly the studies of Chortatsis' dramatic work, is style. Few papers have been published on this topic.²⁹ The remarks of the so-far editors considering style are usually repetitions of some general conclusions taken from reference books,³⁰ or even more often do nothing but present some examples of linguistic and metrical traits, which can hardly be regarded as stylistic appreciation. Chortatsis' work has just recently become subjected to appreciation and assessment in relation to other Cretan and Italian authors of the day. However, we hardly know anything about the techniques which Chortatsis used to achieve certain shades of meaning in his work. An average reader considers a play such as *Erophile* to be nothing but a series of tiresome

²⁶ L. Politis, 1978⁸, 67.

²⁷ S. Evangelatos, 1970, 214.

²⁸ According to Alexiou, 1954, 253, the density (πυκνότης) of the poet's style "refers to Chortatsis' being familiar with the contemporary Italian and Greek rhetoric on one hand, and to his classical education (ἀρχαιομάθεια) on the other."

²⁹ R. Bancroft-Marcus, 1980, 39.

³⁰ Apart from (to some extent) S. Alexiou, 1988, 51f.

soliloquies, seasoned here and there with a vivid image or a high-sounding accent. The study of the 16th-century rhetoric, its poetic images and figures, particularly the art of literary conceit, which was thoroughly appreciated in poetic compositions of Chortatsis' West-European contemporaries (Shakespeare, first of all), was hardly ever been considered seriously in the case of the Cretan playwright, although, according to Mrs R. Bancroft-Marcus, it is essential to any modern study of Chortatsis' work.³¹

Together with the exhaustive analysis of the meter and its stylistic variants, a special area of research has recently come up as the result of considering the issue of determining literary period to which Chortatsis' dramatic work belongs. Neither C. Bursian nor K. Sathas, although familiar with those close ties between *Erophile* and the 16th-century Italian literature, found this issue worth being dealt with. That is why Sathas reached a rather arbitrary conclusion which regards *Erophile* as a representative of the "medieval theatre".³² The identical characterization is repeated some decades later with the N. Veis' edition from 1926 and its subtitle "A Medieval Tragedy".³³ Veis, as well as the previous publishers, does not take up into consideration the problem of classification of *Erophile* in any of the stylistic periods of European literature. Xanthoudidis did nothing more either.³⁴ L. Politis, however, was the first one to speak competently and systematically of the Renaissance character of Cretan literature in its final stage (with direct references to *Erophile*).³⁵ Somewhat later, this time starting from the fact that completely new literary forms are in question, the forms unknown to Byzan-

³¹ R. Bancroft-Marcus, 1980, 40.

³² K. Sathas, 1879, vζ'.

³³ Μεσαιωνική τραγωδία. Veis' *Erophile* was published in Μεσαιωνικά ('Medieval literature') edition of the "Stochastis" publishing house.

³⁴ To which degree the question of literary and historical periodization of Neo-Hellenic literature was not so long ago the subject of the most controversial speculations (and in some details it is still the case) is clearly testified by the example of E. Kriaras, 1951, 14, who suggested that the year of 1700 should be seen as *terminus ante quem* of the medieval stage of Neo-Hellenic literature(!). Several years later the same author, 1953, 309, modified his attitude by replacing the above-mentioned *terminus* to the year of 1600, thus admitting the futility of his own effort to prove the medieval character of the late Cretan literature. The validity of Kriaras' use of the term 'Renaissance' referring to the Greek 18th-century Enlightenment is also rather questionable (the only justification for such an arbitrary use of this term the author finds in recognizing the *renaissance* character of the above-mentioned epoch).

³⁵ L. Politis, 1949, 90f.

tine literature. S. Alexiou placed the Cretan playwright into "late Renaissance".³⁶ M. Vitti goes even a step farther by tracing the elements of mannerism and even baroque in late Cretan literature, the tendencies born in the Renaissance Italy at the end of the 16th and throughout the 17th century. Vitti pointed out that it is not just a matter of mere imitation of Western models, because Cretan authors themselves, Chortatsis in particular, take part in developing processes of the contemporary European spirituality. Cretan plays, especially tragedies, reflect the same obscure world of pathological passion and violence which is to become the very historical reality of the turbulent years of the Counterreformation.³⁷

Doubts about points of view of this kind (which were even in Greece considered to be too bold when originally presented) are expressed by A. Gemert,³⁸ whose basic argument is that "it is impossible to speak of Greek baroque because there was no Greek Renaissance to precede it". Seen in this light, the Cretan theatre plays are nothing but "translations and adaptations of Italian prototypes", therefore baroque elements cannot be spoken of for, after all, G. B. Giraldi himself, who was Chortatsis' model, does not belong to the end of the 16th century, so that both he and his imitators cannot be regarded as baroque writers. The above-mentioned S. Alexiou is to take part in this interesting dispute, opposing Gemert's radicalism with a simple remark that the transfer of stylistic schools from one cultural setting to another is basically not necessarily conditioned by the existence of any previous historical stage on the part of the recipient.³⁹ According to Alexiou, Cretan plays are creative adaptations, so that the entire ideological 'stock' of their Western models came along with the plays themselves, and thus it is quite reasonable to speak of Cretan baroque as a specific offspring of Italian baroque (in its Hellenic apparel).

These new tendencies still cannot fit in the fixed definition since they are inconsistent in many details because of their continuous flowing and

³⁶ S. Alexiou, 1954, 77.

³⁷ M. Vitti, 1971, 80f, where the author refers to the relations to the contemporary rhetoric and church sermons. In 1965, 17 Vitti employs the term *maniera barocca o prebarocca* to mark the literary character of the late stage of Cretan literature. Cf. also W. Puchner, 1980, 85f.

³⁸ A. Gemert, 1974, 205.

³⁹ To support this statement Alexiou points out that e.g. French surrealism had considerable echo in Greece, although it was not in the least the case with symbolism, which barely had any representatives in Neo-Hellenic literature, S. Alexiou – M. Aposkiti, 1988, 61, n. 79.

growing into one another. There is at least one thing that is quite certain: *Erophile* marks a step beyond the Renaissance and stands at the threshold of the baroque. According to V. Pecoraro, we are not dealing here with those sumptuous and fantastic creations of poetic imagination characteristic of the baroque in the real sense of the word: it is a mature manneristic treatment of the Renaissance Petrarchism, which beat the track for *concettismo* and *secentismo* - that is to say, the kind of artistic, highly rhetorical and cerebral poetry of the 17th century, which is entirely based on complex conceptual play, as well as the lavish use of figures of speech.⁴⁹

Translated by Aleksandra Todorović

КРИТСКА КЊИЖЕВНОСТ У ПОЗНОЈ ВЕНЕТОКРАТИЈИ Општи преглед књижевних поступака

Резиме

Последње столеће критске венетократије, вишевековне млетачке управе над највећим од егејских острва (1210-1669), поклапа се са једним од најзначајнијих периода у развоју новогрчке књижевности на народном језику. Крај XVI и највећи део XVII в. - до 1669, када острво пада под турску власт - раздобље је које новогрчке књижевне историје обично називају златним веком критске књижевности, посебно драмске (Хортацис) и епске (Корнарос). Тесне везе са новом културном матицом, Венецијом, омогућиће острву да не заостане за савременим културним и књижевним процесима у Европи, управо, у Италији тога доба. Насупрот критској књижевности старије фазе (крај XV - прва половина XVI в.), која ни избором жанрова, ни песничким поступком, а ни принципијелним ставом према језику не показује неки значајнији помак у односу на последњу етапу византијске књижевности - критски златни век сасвим је у знаку модерних позноренесансних и предбарокних утицаја, који се најизразитије манифестују у области језика и поетске стилизације. Новогрчки народни језик први пут у својој историји пролази кроз процес свесне и доследне пурификације - и то не у смислу архаизовања, већ напротив, у смислу потпуне превласти димотичког стила. Дијалектални језички модел (критски идиом) уздиже се до изражајног медија једне необично сложене, брижљиво реторизоване поезије стилизоване у "барокном" маниру. У овом наизглед парадоксалном споју димотикизма и реторске учености, придошле овај пут не из византијске школе већ са западних универзитета, треба видети основно обележје критског стила златног века (посебно изражено код Хортациса, а у много мањој мери код Корнароса).

⁴⁹ V. Pecoraro, 1986, 53, 61. The same author, 1972, 386, n. 33, even suggests the term 'Seicento cretese'. Cf. also M. Vitti, 1971, 79f.

Πитање књижевноисторијске периодизације критске књижевности XVI/XVII в. још увек заокупља пажњу научног света. Став да је овде реч о природном наставку, односно завршници средњовековне етапе у развоју новогрчке књижевности - на сази све до половине нашега века - у новије време доживљава радикалну ревизију (као и сама периодизација новогрчке књижевности у целини). Сада се, с правом, све чешће говори о критској ренесанси (термин који је нашао своје место и у модерним историјама новогрчке књижевности), па и о критском бароку, односно предбарокомном маниризму, дакако у његовом "хеленском лику".

LITERATURE

Alexiou, S. (Ἀλέξιου, Σ.)

1952 *Ὁ χαρακτήρ τοῦ Ἐρωτοκρίτου*, Κρητικά Χρονικά 6.

1954 *Ἡ κρητικὴ λογοτεχνία καὶ ἡ ἐποχὴ τῆς*, Κρητικά Χρονικά 8.

1959 *Κρητικὰ φιλολογικὰ I. Μεθοδικὰ ζητήματα τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας*, Κρητικά Χρονικά 13.

1969² *Κρητικὴ Ἀνθολογία (ΙΕ' - ΙΖ' αἰώνας)*. Εἰσαγωγή, ἀνθολόγηση καὶ σημειώματα, Ἡράκλειο.

Alexiou, S. – Aposkiti, M. (Ἀλεξίου, Σ. – Ἀποσκίτη, Μ.)

1988 *Ἐρωφίλη, τραγῳδία Γεωργίου Χορτάτση*, Ἀθήνα.

Bancroft-Marcus, R.

1980 *Georgios Chortatsis and His Works: a Critical Review*, Μαντατοφόρος 16.

Browning, R.

1969 *Medieval and Modern Greek*, London.

Chatzidakis, G. N. (Χατζιδάκις, Γ. Ν.)

1905 *Μεσαιωνικά καὶ νέα ἑλληνικά I*, Ἀθήνα.

1913-4 *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς*, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Ἐθνικῶν Πανεπιστημίων 10.

1927 *Σημειώσεις εἰς Φορτουνᾶτον*, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 1.

Evanggelatos, S. (Εὐαγγελάτος, Σ.)

1970 *Γεώργιος Ἰωάννη Χορτάτσης (ci. 1545 – 1610)*, Θησαυρίσματα 7.

Gemert, A. F.

1974 M. Vitti, *Storia della letteratura neogreca*, Torino 1971 (Review), Ἑλληνικά 27.

Giannakopoulos, K. I. (Γιαννακόπουλος, Κ. Ι.)

1965 *Ἑλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν*. Μελέται ἐπὶ τῆς διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην, Ἀθήνα.

Komnini, P. D. (Κομνηνὴ, Π. Δ.)

1977 *Τὰ λόγια γλωσσικὰ στοιχεῖα στὰ ἔργα τοῦ Χορτάτση*, Ἰωάννινα.

Kontosopoulos, N. G. (Κοντοσόπουλος, Ν. Γ.)

1969 *Γλωσσογεωγραφικὰ διερευνήσεις εἰς τὴν κρητικὴν διάλεκτον*, Ἀθήνα.

1970 *Ἡ σημερινὴ γλωσσικὴ κατάσταση ἐν Κρήτῃ καὶ ἡ γλῶσσα τῶν ἐν Ἀθήναις Κρητῶν*, Κρητικά Χρονικά 22.

Kriaras, E. (Κριαράς, Έ.)

- 1951 *Η μεσαιωνική ελληνική γραμματεία*, Ἀγγλοελληνική Ἐπιθεώρηση 5.
 1953 *Ὁ λαϊκὸς τρόπος χαρακτήρας τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, οἱ λογοτεχνίες τῆς Ἀναγέννησις καὶ ἡ βυζαντινὴ δημοτικὴ παράδοση*, Κρητικά Χρονικά 7.
 1975 *Γεωργίου Χορτάτση, Πανόρια*. Κριτικὴ ἔκδοση μὲ εἰσαγωγή, σχόλια καὶ λεξιλόγιο Έ. Κριαρά. Θεσσαλονίκη.

Pecoraro, V.

- 1972 *Contributi allo studio del teatro cretese. I prologhi e gli intermezzi*. Κρητικά Χρονικά 24.
 1986 *Studi di letteratura cretese, II. Struttura e composizione dell' Erofilo*, Quaderni dell' Istituto di Filologia Greca dell' Università di Palermo, N. 15, Palermo.

Politis, L. (Πολίτης, Λ.)

- 1949 Ἀγγλοελληνική Ἐπιθεώρηση 4.
 1964 *Γεωργίου Χορτάτση, Κατζοῦρμπος, κωμωδία*. Κριτικὴ ἔκδοση, σημειώσεις, γλωσσάριο Λ. Πολίτη. Ἡράκλειο.
 1966 *Il teatro a Creta nei suoi rapporti con il teatro italiano del Rinascimento e in particolare con la commedia veneziana*, Venezia e l' Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento, Firenze (Variorum Reprint).
 1978 *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Ἀθήνα.

Puchner, W.

- 1980 *Kretisches Theater zwischen Renaissance und Barock*, Maske und Kothurn 26.

Sathas, K. N. (Σάθας, Κ. Ν.)

- 1879 *Κρητικὸν Θέατρον ἢ συλλογὴ ἀνεκδότων καὶ ἀγνώστων δραμάτων*, Βενετία.

Siapkaras-Pitsillidès, Th. (Σιαπκαράς-Πιτσιλλίδης, Θ.)

- 1952 *Le Pétrarquisme en Chypre. Poèmes d'amour en dialecte chypriote d'après un manuscrit du XVIe siècle*, Ἀθήνα.
 1976 *Ὁ Πετραρχισμὸς στὴν Κύπρο. Ρίμες ἀγάπης*, Ἀθήνα.

Tomadakis N. V. (Τωμαδάκης, Ν. Β.)

- 1953 *Ἑλληνικὴ Δημοκρατία* 12.

Vagiakakos, D. (Βαγιακάκος, Δ.)

- 1972 *Γλωσσικὴ συγγένεια Κρήτης καὶ Μάνης*, Λεξικογραφικὸν Δελτίον 12.

Veis, N. A. (Βέης, Ν. Α.)

- 1926 *Ἐρωφίλη, μεσαιωνικὴ τραγωδία*, Ἀθήνα.

Vitti, M.

- 1965 *Teodoro Montselese, Eúgèna*, a cura di M. Vitti, Napoli.
 1971 *Storia della letteratura neogreca*, Torino.

Xanthoudidis, S. (Ξανθουδίδης, Σ.)

- 1915 *Βιτσέντζου Κορνάρου Ἐρωτόκριτος*, ἔκδοσις κριτικὴ, γενομένη ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πρώτων πηγῶν μετ' εἰσαγωγῆς, σημειώσεων καὶ γλωσσαρίου ὑπὸ Στ. Ἀ. Ξανθουδίδου, Ἡράκλειον Κρήτης.
 1928 *Ἐρωφίλη, τραγωδία Γεωργίου Χορτάτση (1600)*, ἐκδομένη ἐκ τῶν ἀρίστων πηγῶν μετ' εἰσαγωγῆς καὶ λεξιλογίου ὑπὸ Στ. Ξανθουδίδου, ἐν Ἀθήναις (Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie, 9).

Vanja STANIŠIĆ
Faculty of Philology
Belgrade

TWO TYPES OF ANCIENT INDO-EUROPEAN ISOGLOSSES IN THE ALBANIAN LANGUAGE

Abstract. Since a separate Indo-European feature of the Albanian language has been discovered in the mid-19th century, reliable and generally accepted criteria for determining its ethno-linguistic connections were largely exhausted. Due to the comparatively late appearance of the Albanian language on the historical scene, on the one hand, and the absence of literary testaments of old-Balkan languages on the other, the dispute on the origin of the Albanian language has been conducted for two centuries, with relatively moderate results. This paper attempts to view the question of Albanian ethno-linguistic ties in the light of new conclusions that have emerged in the comparative grammar of Indo-European languages.

The fact that Albanian is spoken in territories inhabited in the past by Illyrian tribes has incited pioneers in Albanology to view it as a successor of the Illyrian language [J. Thunmann, *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, Leipzig, 1774]. Besides a similarity in the tribal names of the ancient and contemporary inhabitants of that part of the Balkans, the Illyrian Ἄλβανοί - the Albanian *arbën/arbër* (with a void of eight centuries between them), linguists have before them meager data which has itself been a subject of dispute and insufficient for any reliable judgment on the Illyrian language.¹ An indisputable fact, nevertheless, is that the Albanian lan-

¹ Congruity between the names of Illyrian tribes Δελμάται - *Dalmatae* and Alb. *del(m)e* „sheep“, the ancient names of Ulcinj and Kotor, Οὐλκίνιον - *Olcinium*, Ρίζον - *Rhizon*, with the Alb. name for „wolf“ *ujk/ulk* and the verb „flow“ *tjedhë* [Çabej 1976: 26] are based only on external similarities. One of three certain Illyrian words such as ῥίνον from Homer's Scholia (Οἱ λέγουσιν Ἰλλυριοῦς ῥίνον λέγειν τὴν ἀχλύς „They say ῥίνον means darkness to the Illyrians“), which N. Jokl

guage in late antiquity met with considerable Latin influence, bordering with a region whence the Romanian language descended, but the territory cannot be reliably established due to large migrations which altered the ethnic map of the Balkans in early medieval times. Thus Walter Porcig [1964:222-223] argues that the Albanian language cannot be examined as a direct representative of the Illyrian group, but must be compared with the other languages, including the Illyrian, as an independent tongue. In other words, the Albanian language emerged in consequence of inter-linguistic diffusions among the indigenous and Romanized Balkan populations, as inferred by Agnia Desnitskaya, resulting in an amalgamation of the old and new with the Latin lexicon as a substrate element of the new language of the new inhabitants [Десницкая 1987: 125].

A more detailed investigation of the linguistic facts produced an opposite view, that the Albanian language might be of Thracian rather than Illyrian origin, as assumed by Herman Hirt at the close of the previous century [Festschrift für H. Kiepert, Berlin 1898]. Guttural reflexes put the Albanian as a member of the satem languages, and there are reliable examples of Satemic reflexes in the Thracian and Phrygian to be found among old Balkan languages,² which cannot be said for certain regarding the Illyrian language.³ Gustaw Weigand [Balkan-

was the first to link with the Alb. *re(n)* „cloud“ [Нерознак 1978: 163], and then Çabej linked it to the Alb. *errēt* „darkness“ (1976: 27), could also be connected to the Old Balkan (Old Macedonian) name for the *Cma* River, the western tributary stream of the Vardar River - Ἐπίγων, whose closest areal parallels, according to V. Georgiev [1958: 133] are in the Greek and Armenian terms for darkness - ἔρεβος and evening - *erek*, which was, however, subsequently relativized by the discovery that they are IE archaisms confirmed in the Tocharian A *orkām* „darkness“, Old Ind. *rajaný* „night“ and Goth. *riqis* „darkness“ [Семереньи: 78; Джаукян 1982¹: 49].

² Phryg. ζέμελεν „man“, i.e. countryman, with the same motivation as the Lith. *žmónės* „people“, derived from *žēmė*, the Lat. *homō* from *humus*, and the Gothic *guma* „man“ [Хаас 1980: 390], and the Thracian divinity from the Illiad Σεμέλη: Lith. *Žemėlė* „mother earth“, < *d^he-ǵ^hōm, Phryg. ζέλκια „vegetables“, Thrac. ζελάς „wine“ (Old Slavonic *зелак*, *злакъ*, Bulgarian *зелки* - Gr. *χλωρός* „spinach, grass“, Hittite *halkiš* „cereal“ < *ǵ^holkō-), Phryg. σίκκινις „war game satire“ (Lith. *šókti* „play, jump“, Gr. *κηκίει* „be merry, roguish“) Phryg. ἄζενον „chin, double chin“ (Greek *γένυς*, Arm. *сnawt*, Lat. *gena* „cheek“), Phryg. ζεύμαν „source“ (Gr. *χεῦμα* „current, stream“, Arm. *zoyl* „pour out“) [Широков 1981: 10-11].

³ Apart from some scholars such as M. Budimir (1965: 8), who found among the scanty Illyrian glosses an occasional form with palatalization, such as, for instance, *Záγκλη*, a city in Sicilia, comparable with the Lith. *ginkla* „sickle“,

Archiv 3/1927] made his hypothesis of a common Albano-Romanian origin on the basis of the abovementioned Albano-Romanian linguistic ties and, in particular, their common cattle terminology, and the fact that the Albanian language has no autochthonous marine terminology. Advocates of the Thracian hypothesis (e.g. W. Tomaschek, M. Vasmer, J. Pokorny, X. Barić, H. Krahe) have endeavored to find traces of Albanian phonetic changes in ancient toponyms in the interior of the Peninsula, outlined by the borders of ancient Dardania and Paeonia (Niš-Štip-Ohrid), [Barić 1959:30-31]. The cited material is nevertheless quite debatable and only *Štip* would reflect all elements of Albanian phonetic change (from *ΑΣτιβος with the typical Albanian omission of the initial *a*-, as in the Albanian latinism *mik* 'friend' < *amicus* together with the lenity as in some early Albanian Slavisms: *Pushtericë* < Бѣстрица [Loma 1991: 282-300].

Considerable popularity among scholars who considered the Albanian as a descendent of the Illyrian language,⁴ was a tripartite concept by Holger Pedersen, according to which the Albanian language has reflexes of all three orders of gutturals so is therefore neither centum nor satem („Die Gutturale im Albanesischen,, KZ 36/1900). Pedersen based his assumption on about a dozen examples that should contain traces of old labiovelars, which, in his opinion, gave different reflexes than ordinary velars (became palatalized positionally into *q*, *gj* [k, g̊]). However, in 1907, Eduard Hermann showed that Albanian mediopalates *q*, *gj* occurred much later, so there was no difference in the reflexes of labiovelars and common velars [*E. Hermann*, Über das Rekonstruieren, KZ 41], while Eqrem Çabej negated most of Pedersen's samples, arguing that Albanian palatal reflexes were only *th*, *d[h]*, and labiovelars only *s*, *z* [Çabej 1986^b: 82-85; Откупщиков 1989^a: 44]. This hypothesis was never conventionally accepted in scientific comparative literature, as that would make the Albanian language unique, having all three orders of gutturals, which, according to the current very convincing twopartite interpretation, did not exist simultaneously even in the ancestral language, thus only velars and palatals can be reconstructed

nomen instrumenti linked with the Old Slavic жати - therefore, with a typically Alb. reflex of the voiced labiovelar (g^hen-), such as the Alb. *zjarr* „fire“ according to the Old Slavonic жаръ (*g^her-).

⁴ Десницкая 1966: 12-13; Ölberg 1976; Нерознак 1982: 142; Русаков 1987: 173; Demiraj 1989; 38-48.

in satem languages, and only velars and labiovelars in centum languages. With regard to that, the most important thing is that there is no trace of labialization in the Albanian language, according to Oleg Shirokov [1981:10], and that „partial“ or „inconsistent satem“ instances such as the Albanian *kohë*: Old Slavonic *часъ*, *quaj* (dial. *kluonj*) „call“: Old Slavonic *слышати* (cf. Prussian *kīsmān* „time“, lit. *klausýti* „listen“) do not separate the Albanian from other satem languages.

On the other hand, ancient scholars put old Dardania and Paeonia as part of the Illyrian country. Illyrian lands, according to Herodotus, extended north of present-day Macedonia, including the sources of the Ibar and Južna Morava rivers [Papazoglu 1969:167]. Though only one term remains from the Paeonian language - *μόναπος* „wild bull, aurochs“ which tells us nothing about that language [Ködderitzsch 1985:23], today we know that „Illyrian“ and „Thracian“ were predominantly ethnopolitical notions, inclusive of other ethno-linguistic strata, particularly in the central Balkans. As far as Paeonia is concerned, it could also be excluded from the assumed Albanian native land because it fell to Macedonian rule in the third century B.C., bearing strong Hellenic influence since, which reflected on the subsequent Roman division of the Balkan provinces, under which Paeonia remained part of Macedonia. The Albanian language, however, shows no signs of Hellenization, but of Romanization.

The Dardanian hypothesis has been most widely accepted today, as it encompasses the followers of both the Illyrian and Thracian origin of Albanians. The Dardanian-Illyrian origin of Albanians formulated by Norbert Jokl in the 1930s is accepted by many contemporary scholars [Hamp 1966: 106; Ködderitzsch 1988: 113; Loma 1991: 283-284; Gindin 1992]. The traditional opinion that Dardanians were of Illyrian origin is based on express claims of ancient scholars, above all Strabo and Apian. Though only the names of three plants have been preserved from the Dardanian language, abundant onomastic material (primarily Dardanian names dating from Roman times in present-day Kosovo and Metohija) have an overall Illyrian character. Contrary to this, positive Thracian onomastic traces are to be encountered in eastern Dardania (e.g. Βεσίαννα, with the Thracian ethnicon Βεσσοί recognizable in the basis, and Δαρδάρπαρα with a Thracian name for a settlement in another part). The presence of Thracian elements has been ascribed to the political expansion of Dardania to the Južna Morava and Nišava rivers in the third century B.C. [Papazoglu 1969: 161-195].

On the other hand, advocates of the Thracian hypothesis saw potential Albanian ancestors in the Thracian stratum in Dardania. In keeping with a comparatively recent view of this Thracian stratum as an ethno-linguistically separate Daco-Mysian region, which included Dardania, V. Georgiev in assumed a joint Daco-Mysian heritage of Albanians and Romanians in 1960. His main argument was that the substrate lexicon of the Romanian language (the Daco-Mysian heritage) has parallels in the Albanian language almost entirely, while the common Romanian-Albanian lexicon of Latin origin is distinctly different in its geo-linguistic and ethno-social features from the western Balkan Dalmatian language. On the basis of all this, Georgiev inferred an affinity between the relationship of the Albanian language to the Daco-Mysian on the one hand, and the Romanian language to the Latin, on the other. Contrary to Jokl, who considered Albanian an amalgamated language of central Balkan origin, with predominantly Illyrian features, Georgiev saw it as a basically Daco-Mysian language with specific Illyrian components [Georgiev 1960: 19]. Georgiev's hypothesis, however, is relativized by the fact that the ethno-linguistic distinction between Dacian and Thracian is also a hypothesis, and that traces of the Dacian language comprise only about a dozen plants and several anthroponyms and toponyms. Still, Georgiev's hypothesis, though set out in the early sixties, has not been seriously contested, but rather approved of, as the text will show later on.

In the light of new knowledge about the Balkans as a meeting-place of northern and southern groups of Indo-Europeans [Gamkrelidze, Ivanov 1984:956], the old question of areal relations in the Albanian language, between west and east, within which scholars decided in favor of or against linking satem Albanian with an apparently centum language such as the Illyrian, has in the past few decades developed into a no less exclusive interpretation of the Albanian language either as a member of the northern group of Indo-European languages, or as a member of the southern Indo-European group.

The idea of ancient ties between the Albanian language and the southern Indo-European branch, comprising Greek, Phrygian, Armenian and Aryan languages, is a modified version of the Thracian hypothesis dating from H. Pedersen and V. Pisani,⁵ and was in this form

⁵ Pedersen, N., *Albanesisch und Armenisch*, KZ 36, 1900; Pisani, V., *Saggi di linguistica storica Scritti scelti L'albanais et les autres langues indo-européennes*, 96-114), Torino 1959; Барић Х., *Историја арбанашиког језика*, Sarajevo 1959, 19-28.

included in the dialectic classification of Indo-European languages by T. V. Gamkrelidze and V. V. Ivanov [1984: 911]. However, meagerly corroborated, with only three structural morphological traits and a few isoglosses, their assumption was persuasively criticized by Agnia Desnitskaya. The first of these traits, Pedersen's and Pisani's old idea of a possible link between the Albanian suppletive aorist *hëngrā* „I ate“ from *ha* „I'm eating“ with an augment prosthetic appliance that is a structural feature of past times in Greek, Armenian and Aryan, was refuted by Vladimir Orel (1985), who argued that the initial *hē-* was not an augmentative prosthesis such as the Greek ἔ-φαγον „he eats“ (according to the infinitive φαγεῖν), but the root of the main verb preserved in the older northern Albanian form *ha-ngra*. The second trait is an old idea of G. Meyer, linking the Albanian plural suffix genitive-dative *-ve* (*njerëzve* „of people/to people“, *vajzave* „of girls/to girls“) with the Old Indian suffix *-bhyah* the well-known dative-instrumental formant **-b^h/y/os* characteristic of Indo-Iranian, Armenian Greek, Italic and Celtic (Lat. *-bus*), though H. Pedersen solved the origin of this Albanian suffix at the end of the last century, indicating that *-b-* (from **-b^h-*) would not have survived under the laws of Albanian historical phonetics because of the well-known omission of intervocal media in proto-Albanian. Based on Pedersen's conclusion that the final *-e* in Albanian derives from the old dative-ablative *-ōm* (from **-o-mos* with the omission of the final consonant as in proto-Slavonic) and the expanded anti-hiatus formant *-v-*, Desnitskaya saw this as confirmation of the exclusive northern European dative-instrumental formant **-mos* also in Albanian, i.e. another significant structural connection of the Albanian and Balto-Slavic and Germanic languages, i.e. with the northern European branch. [Десницкая 1989:106-113; Desnickaja 1993: 497-502.]

Before this, the southern Phrygian-Armenian hypothesis suffered harsh criticism by O. Shirokov, who convincingly proved, with a supply of abundant material, the primarily northern European dialectic character of the Albanian language.⁶ Some of these isoglosses, such as for

⁶ As the following examples testify: Alb. *baltë* = Proto-Slavic **bolto*, Alb. *daltë* = Proto-Slavic **dolbto*, Alb. *murgash* „dark, tawny“ = Lith. *mārgas*, Russ. /с/муръш, Alb. *djalë* „son; child“ = Latvian *dēls* „son“ with the same motivation as the Latin *fīlius* „son“ from *fēlare* „nurse“, root **k̑(e)r-w-* which only in Albanian and Balto-Slavic means „horned beasts“, Alb. *gjedh* - Old Slav. *гоубадо* with the unique dental

instance the loss of the old name for „horse“ from the root *ekwos in the Albanian and northern European, are by their broad significance equal to the structural ties of the Albanian language with this branch, such as, for instance, the mixed reflexes of *o/*a in Germanic, Balto-Slavic and Albanian, and concurring reflexes of short vocals *ɪ, *ʊ in Albanian and Balto-Slavic, for example, *ɪ > ri: Albanian *krimb* „worm“ on the Lith. *kirmis*, Old Ind. *kṛmih*, and Old Slavonic чрьвъ; Albanian *dritë* „light“, Welsh *drych* „appearance; mirror“, Old Indian *dṛṣ* - „appearance“, Greek δρακεῖν „look“ < *dṛk̑-ti [Huld: 169] (contrary to most Indo-European languages, whose reflexes of vocal sonants are of a closed timbre, the Albanian language here unites with the Balto-Slavic and Celtic the common high vocal of front order).

On the other hand, E.Çabej argued in a separate investigation [Çabej, 1987], that the Albanian has separate lexical links with the Celtic languages. Though Çabej merely registered these ties, the examples, confirmed as a rule in old Balkan and the southern group of languages,⁷ might lead to the conclusion of the existence of a southern branch of the northern European area, created by the migration of some Indoeuropeans to central Europe and the Mediterranean. This caused a separation of

expansion from the root *g^oou-, Alb. *lag* „damp“ - Old Slav. влага, Alb. /v/eshkë „kidney“ - Old Slav. нстро „bowels“, Alb. *dhëmb* - Old Slav. зъвъ from the root *gemb^h- „bite, tear“, Alb. *vetull* - Old Slav. вежда, Alb. *bredh* „wander“ - Old Slav. бредж, Alb. *tret* „lose“ = Old Slav. трацтж, Alb. *kohë* „time“ - Old Slav. чась Alb. *zall* „coast“ - Proto Slavic *jalouь etc. [Десницкая 1965; Широков 1981; Нерознак 1983; Çabej 1987].

⁷ Such as the Albanian-Celtic-Armenian names for „alder-tree“ (Alb. *verr*, Brythonic *giwern*, French *ver/g/ne* from the root *wernā- confirmed in the Arm. *geran* „log, trunk“ [Çabej 1987: 374-375; Джаукян 1982 1: 38]; Alb. *mal* „mountain, hill“ (confirmed in the earlier name of the Roman province *Dacia Maluensis* - *Dacia Ripensis*) with parallels in the Latvian *mala* „coast“ and the Old Ir. *mell* „hill“, *mala* „brow“ [Shirokov 1981: 20]; Alb. *mat* „river bank or sea coast“ (found in the name of the northern Albanian *Mati* River) with parallels in the Old Ir. *math* „sand“ [Çabej 1987: 378], Alb. *nëm* „curse“ cf. Alb. *Malet e Nemuna* - the Prokletije mountains, the „cursed mountains“, with parallels in Old Ir. *namae* „enemy“, and in Gr. νέμεσις „just wrath, divine vengeance“, as in Greek νέμω „grazing cattle“; Alb. *gju/glu* „knee“, Old Ir. *glún* „knee, generation, descendants“ [Широков 1981: 17; Çabej 1987: 375], the Albano-Celtic variant of Indo-European names for „knee“ and „gender“ *genu-; Alb. *dhe* „earth“ (confirmed in related Paleo-Balkan forms such as the pre-Greek Δη-μήτηρ „mother earth“, Old Macedonian Мокке-δών, Dac. Σιγγι-δών, Old Ir. *dú* „earth“, *dún* „fortress, trench“ with a likely metathesis of the root *d^h(e)-g^hōm > *g^hdōm > *dōm, the inter-stage of which is represented by the Gr. χθών [Гиндин 1981: 71-76].

the Germanic-Balto-Slavic dialectic group, which is chronologically encompassed by the northern Indoeuropean name for the „ryc“ (English *rye*, Lithuanian *rugys*, Old Slav. рѣжь), a cereal cultivated in Eastern Europe since the first millennium B.C. [Gamkrelidze, Ivanov 1984:659]. Contrary to the Germanic and Balto-Slavic branch, the southern branch of Old European languages has common traits with the languages of the southern area, such as keeping the old name for «bear», from the root *H₂tk-, or the extremely conservative preservation of the diphthong in Illyrian, Greek and Celtic, to which M. Budimir drew attention [1953,1965], in regard with the Illyrian and Gaelic form of the Old European lexeme τευτα „people“ (as opposed to its secondary reflexes in the Italic, Germanic and Baltic).⁸

Despite the fact that the thesis of ancient links between the Albanian language and the southern Indoeuropean area is corroborated in Ivanov's and Gamkrelidze's study with only one certain common feature, the negation *mē, and a comparatively small number of exclusive Albano-Greek-Armenian isoglosses, a more exhaustive analysis of the material in their work has in fact revealed several other common traits between the Albanian language and the southern group.

1) The negative word *mē which expresses a prohibition in Aryan, Greek, Armenian, Phrygian and Albanian (Old Indian *mā*, Greek μή, Armenian *mi*, Phrygian με, Albanian *mos* - to which *ne corresponds in other IE languages).

2) The dental reflexes of mediopalatals in Albanian and western Iranian languages, as opposed to the spirant reflexes of these consonants in other satem languages, e.g. the Albanian *dhëndër* „son/brother-in-law“; Modern Persian *dāmād*; Beluchi *zāmāt*; Avestan *zāmātar*; Old Indian *jāmātar* „son/brother-in-law“ (*jñatī* „cousin“); Lit. *žentas*; Old Slav. зять - Greek γυνωτός „cousin; Lat. *gener* „son/brother-in-law < *gen-t- (evolutionary parallelism explained as a consequence of a greater occlusion of consonants in the western group of Iranian languages [Эдельман 1984: 22]. These reflexes are in the areal context also parallel to the positional dental palatalization of labiovelars in Greek (Gr. τίς, ποῦ „who,where“ - Lat. *quis, quod*, Old Ind. *cit, káḥ*, „what, who“, Alb. *si, kush* „how, who“, Old Slav. чьто, кѣто < *k^his, *k^ho-).

⁸ Thus *Teutana*, the old name of Piza, „founded by some Pelazgi“, according to Katon, must be Illyrian, because the root in Oscko-Umbrian is *touto*, and, like the Lith. *tautà*, is characterized by a vocalism of the closed timbre [Budimir 1965: 5-7].

3) The loss of syllabic nasals as Albanian-Greek-Aryan isophones: Old Ind. *math'* „thought“, Gr. *αὐτό-ματος* „automatic“, Alb. *mat* „measuring, thinking“ - Lat. *mens* (genitive *mentis*) „sense“, Got. *ga-munds* „memory“, Lit. *mintis* „thought“, Old Slav. *па-мать* < *mṛtis [Калужская, Орел: 19]. In this, as in the previous case, this was not necessarily a common development due to contact among these languages, but common developmental trends conditioned by common linguistic strata.

4) Closing the articulation of sonants *y-, *w- in the initial prevocal position is a common trait of Albanian, Greek, and Armenian (with the transition of *y- > z-/ž-: Greek *ζυγόν*, Albanian *zgjedhë*, Latin *iugum*, Old Slav. *иго*; Arm. *jur* „water“ - Latvian *jūra* „sea“), Celtic and sometimes Old Iranian (with the transition of *w- > g-/gw-: Arm. *gelmn* „wool“, Welsh *gwelt* „grass“, Old Ir. *gelid* „graze“ - Hittite *wellu-* „graze“, Gothic *wulla* „wool“, Old Slav. *вълна*). Though it is known that the transition *j- > z / žh / dž* is a typological phonetic change known to many languages of the world (Lat. *iugum* - It. *giogo*, Turk. *jol* „road“ - Kirghizian *дол* [В. А. Серебрянников, ВЯ 5/1958], the areal context indicates that this is an isophone,⁹ confirmed by the veralization of the old spirant in the same position, again in the Albanian, Greek, Armenian, Iranian and Brythonic group of Celtic languages, with the most specific reflex precisely in the Albanian *gj-* (*gjumë* „dream“, Greek *ὑπνος* - Lat. *somnus*, Old Ind. *svapnaḥ*), or dissimilatively *th-* (*i thatë* „dry“, Gr. *αῦτος*, Avestan *hišku*, Welsh *hesp* - Old Ir. *sesc*, Lit. *saūsas*, Old Ind. *çōsa*), while undergoing a transition in the intervocal position together with the Iranian languages, from *-s- > -h- (*kohë* „time“ - Old Slav. *часъ*, Old Persian *ahy* „your are“ - Old Ind. *āsi*).¹⁰

⁹ As earlier assumed by scholars who linked the Greek reflex ζ- < *û- with the Thracian language (Śmieszek, A., *Un nouvel essai d'expliquer le ζ- grec de l'i.e. *i-*, *Symbolae in honorem I. Rozwadowski*, I, Cracovie 1927; A.J. van Windekens, *Once again on Greek Initial Zeta* JIES 7/1979; M. Leroy, *Sur le double traitement de *y- initial en grec* Mélanges ... à P. Chantraïene [Герценберг 1981: 117].

¹⁰ This positional velarization of enunciation can be linked with the well-known „pseudolaryngeal“, i.e. insufficiently phonematized /h-/ linked with the initial prevocal position precisely in the mentioned languages [Герценберг 1979: 14-15; Polomé 1980: 27].

5) The previous example can also bring into connection the joint Albano-Phrygian simplification of the initial group **sw* > *w-* as in the reflexive-possessive pronoun **s(e)wos*: Alb. *vetë*, Phryg. (ε)φε - Gr. ἐ(φ)ός, Old Ind. *s(u)váh*, Lat. *suus*, Prussian *swais*, Old Slav. *свои*, found in the first part of the kinsfolk noun **swek(u)ros*; Alb. *vjehër*, Phryg. φεκρος - Gr. ἔκυρός, Old Ind. *çvaçurah*, Lat. *socer*, Lith. *šėšuras*, Old Slav. *свекры*.

The list of reliable Albano-Greek-Armenian isoglosses includes the following examples:

a) Greek ὄνειρος „dream“, Arm. *anuř*, Alb. *ëndër* (Huld: 63) (Alb. group *-nd-* is of secondary origin [Çabej 1987: 62]; Gr. ἡμέρα (ἡμᾶρ) „day“, Arm. *awr*, Alb. *zëmër* „afternoon; light meal“ (*zëmërij* „have a light meal“ - Alb. form indicates the sonantic prothesis **y-amar*, with the same development as in the Alb. *zgjedhë* < **yugom* [Çabej 1986^a: *zëmër*];

b) The Albano-Greek-Armenian parallelism of the root **d^hal-*, meaning „tearing, piercing“, can be added to this, deriving from the Alb. *dal* „emerging, springing, originating“, Gr. θάλλω „flourishing, blooming“ and Arm. *dal* „grass, remedy“; and while in other Indoeuropean languages this root with the vocalization **d^hel-/d^hol-/d^hl-g^h* means „boring, drilling“ (Old Indian *dalāyati*, Lat. *dolo*, Old English *delfan*), a vale and hollow (Old High German *tal*, Old Slavonic *долъ*), length and destination (Proto-Slavic **dolgъ*, **dolina*), the meaning of moving upward and a green sprout is common for all three languages, to the abstract Armenian noun *dalukn* „jaundice“ and the name for „mint, peppermint“ *daljn*, the same as the Dacian word *teudila*, which refers to the same plant [Джайкян 1982: 113; Çabej 1986^a: *dal*, Герознак 1978: 21];

20. c) Some unique Albano-Greek innovations: Gr. ὀδμή „odor“, Alb. *amë* „smell“ - contrary to the Latin *odor* which derives from the root **od-* „smell“ but with different suffixes (*-mā/-os*); Gr. ξένος „stranger“, Alb. *huaj* < **g^hsen-*; Gr. δόρπον „supper“, Alb. *darkë/drekë* „dinner/lunch“ [Porcig: 262-265]; Albano-Greek heteroclytic root with the vibrant **m^hl-*, from the term for «hand» as a symbol of social and family power **m^hl-* (Het. *maniyahh-* „rule“, Lat. *manus* „hand“), signifies the evolution of the unique Balto-Slavic name for hand **ronka*, because the Alb. verb *marr* (< **marnō*) „take“ relates to the Homeric

Greek μάρη (= χείρ „hand“) just as the Lithuanian verb *riñkti* (*renkù*) „gather“ relates to the solitary Slavic рѣка [Десницкая 1965:36].

This comparatively small number of exclusive Albano-Greek-Armenian isoglosses may be enlarged with Aryan-Greek-Armenian ties of which the Albanian language is a part.

Old Indian *ajál/ajikā* „she-goat“, Old Persian *azak*, Greek αἴξ, Arm. *ayc* with parallels in the Baltic: Lith. *ožys* „goat“, *ožkà* „she-goat“, Prussian *wosee*, also Alb. *dhi* „she-goat“ - dialectic name for she-goat in this group of languages from the root *a(i)ǵ-ā (while the Albanian name for „kid“ *kec/kedh* is a northern European lexeme with parallels in the Slavic and Germanic root *koǵ-ā; Old Slavonic *коза*, Old English *hēcen*), [Гамкрелидзе, Иванов 1984: 585-589].

Old Indian (Ved.) *ná* (genitive *nāras*) „man“, Greek ἀνὴρ (gen. ἀνδρός), Arm. *ayr* (gen. *afn*) and Alb *njerí* „man“ < *ner- - term for man derived only in this group of languages from the meaning for „life force“ and „virility“ (Gr. ἡνορέη „virility“, Lat. *neriōsus* „strong“, Proto-Slavic **norvь* „disposition“ [Гамкрелидзе, Иванов 1984: 190, 802; Топоров 1976: 46-47].

The root *pelios in Aryan, Greek and Armenian is a sign of „gray hairs“: Old Indian *palitá-*, Gr. *πολιός*, Arm. *alik'* dfv(plural), and old age generally in Albanian: Alb. *plak* „old man“, while denoting „pale-ness“ in other languages (Lat. *pallidus* „pale“, Old Eng. *fealu*, Lith. *paĩvas* „pale yellow“, Old Slavonic *плавъ* „golden yellow“ [Porcig: 231, 35, 301].

Innovations in names for milk and dairy products mainly characteristic for Indo-Iranian, developing due to intensive growth of cattle-breeding in this dialectal group [Гамкрелидзе, Иванов 1984:570]: Old Ind. (Ved.) *kṣīrám* „milk“, Avestan *xšvīd-* (Per. *šīr*) - with parallels in Lith. *sviestas* „butter“, Alb. *hirrë* „whey“ and Old Slav. *сѣра* „fat from the first milk“ the same as the Lat. *serum* [Трубачев 1971: 32-39]; Old Ind. (Ved.) *dádhi* „sour milk“ (G *dadhnás*), Alb. *dhall/t'ë* „skimmed milk; cream“, *dhjathë* „cheese“ Gr. θήνιον, Arm. *dal* „cream“ - areal derivative from the root *d^hej- „nurse“.

Areal archaisms common for this dialectal group are also significant, throwing new light on the problem of archaisms and innovations in dialectal divisions of Indoeuropean languages, as those archaisms characteristic primarily for one area and dialectally linked region cannot be viewed in the same manner as those preserved in various pe-

ripheral parts of the Indoeuropean territory. This view is at the same time a paraphrase of the old demand of Italian neolinguists G. Bonfante and G. Devoto that differences should be made between individual conservative traits and common archaic tendencies, as the creation and preservation of a series of structural common traits must be born in mind from the point of view of contacts among languages in a certain territory.¹¹

Names for „barley“ in the Alb. *drithë*, Gr. κριθή, Arm. *gari* and the Lat. *hordeum*, are archaic forms from the root *ǵr̥- in contrast to the northern European innovation *ǵr̥n-om, meaning basically „grain“ [Huld: 55-56; Гамкрелидзе, Иванов 1984: 655-656].

The old Indoeuropean name for „beard“ *smek̥ru- is preserved in the Hittite *zamankur*, Old Ind. *çmaçru-*, Old Arm. *moruk* and Alb. *mjekër* (in an altered meaning and in some old European languages: Lith. *smākras* „double chin“, Old Ir. *smech*, Old Eng. *smāeras* „lips“), while the innovation *b^har-d^hā replaced it in the northern group of IE languages [Иванов 1985: 162].

It is probably no accident that the ancient Indoeuropean name for „arm“, from the root *ǵ^hes-r/-t, testifying to which are two archaic IE languages - the Hittite (*keššar*) and the Tocharian (A *tsar*, B *šar*), has been preserved in Greek (χείρ), Arm. (*jeṛn*), Alb. (*dorë*) and Arian (Old Pers. *dasta*, Avestan *zasta-*, Old Ind. *hāsta-*) [Гамкрелидзе, Иванов 1984: 785].

On the basis of the above, one gets the impression that instead of only linking the Albanian language with one or another group of languages, it would be more realistic to merge Jokl's or Georgiev's hypothesis into a new view on the transitional character of the Albanian language, like the one revealed in some details in paleo-Balkanic, such as for instance, the oronym *Caucasus* - Καυκάσιον ὄρος, found in the toponyms of Greece and Thracia, but the closest parallels are in the northern group of languages: Gothic *hauhs* „high“, Lith. *kauūkas* „top“, Proto-Slavic **kuka*/**čuka* [Откупщиков 1989⁶], as in the Alb. *sukë* „small hill“ the transition from č- > s- is in parallel with the old Albano-Romanian lexical parallels of the type Alb. *sorrë* - Rom. *cioară* „crow“ [Станишић 1995: 25, 29].

¹¹ G. Bonfante, *Studi Baltici* (Roma 1935), 30-37; G. Devoto, *Germanisch-lateinisch und germanisch-oskisch-umbrisch*, Hirt-Festschrift, Heidelberg 1936, 536 [Макаев 1964: 31, 57].

The above southern traits of the Albanian language might in the context of historical facts be linked to the Troadic Dardanians, Phrygians and Mysians. Despite the utmost meagerness, traces of the Phrygian language do not contradict Greek traditions on ethno-linguistic affinity between Phrygians, Greeks and Armenians. Testifying to the close ties between Phrygians and Mysians is an inscription on a marble plate from Ujucuk, dated from the fourth and third centuries B.C. [Нерознак 1978: 36-37], and the fact that in Hittite and other sources from Asia Minor, the Mysian name – *Muški/Mušku* - was a sign for Phrygians [Дьяконов 1980: 364]. Dardanians do not have literary monuments, but, unlike the two other participants of the Trojan War, they became legendized, and this underlines their deeper antiquity. Their leading role in the Trojan alliance won historical confirmation in Egyptian sources, according to which Dardanians, as allies of Hittites, took part in the battle at Kadesh in the 12th century B.C. These Troadic Dardanians were claimed as ancestors by four peoples of the ancient period: the central Balkan Dardanians, Macedonians, Epyrotes and Romans, of whom Macedonians and Epyrotes, inferred on the basis of onomastic remains, together with the Proto-Phrygian Brygs and Paenonians, comprised the southern Macedo-Phrygian group [Ködderitzsch 1985].

It is known that all three participants of the Trojan War are linked to the central Balkan area, and are according to Greek traditions the older ethnic layer in the Balkans. This view was subsequently confirmed by archeological discoveries of a special cultural group in the central Balkan Danubian area of the Bronze Age, the material or spiritual culture of which cannot be linked directly to the Illyrians or Thracians, and is conditionally referred to as the Proto-Dacomysian group [Гарашанин 1988: 73]. Though Dardanians belonged ethnolinguistically among Illyrians, this might have been the result of subsequent circumstances, as in the case of Danubian Moesia, who, according to Tomaszek's classification of Thracian tribes [Papazoglu 1969: 311], belonged to the Phrygian-Mysian group and represented remnants of the oldest population in the northeastern Balkans. The migration of this Balkan proto-substrate, which under pressure from Illyrians and „younger“ Thracians from the north, in ethnic migrations in the Eastern Mediterranean in the 2d millennium BC, found itself in Asia Minor, might have left trace in Greek traditions on the foundations of Troy, whose founder Dardan was born on the island of Samothrace, and on

the Balkan origin of Phrygians, while related to them, the Mysians in the 12th song of the *Illyad* are located in the Balkan Danubian Basin. The same form of the names with the name of the Troadic Mysia (Μυσοί) enables us, as Georgiev set out (1960), to establish the time of transition of **ū* > *ü* > *i* y in the paleo-Balkanic and Albanian, as the diphthong inscription *oi/oe* in the name of the Danubian Moesia (Μοισοί/*Moesi*), discovered by Romans in their conquests, might be assumed as a transitional stage in the Albanian same-root form *mi* < **mūs* „mouse“ (narrowing articulation of the vowel is a common trait of Albanian, Greek, Slavic and Celtic vocalism, the substrate of which is considered the labialization of the Latin *ū* in French). Also, these Mysians, „fighters from up close“ (Μυσοί τ'αγγέμαχοι), who posed a „mythic past“ for the Homeric Greeks, because of their ignorance of the bow and arrow, have a parallel in the tradition of the Balkan Dardanians, as „people of the Trojan War who went wild and became barbarians“ [Papazoglu 1969: 101-103, 351].

Based on the above, certain parallels are imposed with the present ethno-linguistic situation in the Balkans. Preserving this Balkan proto-substrate in the central Balkan border zone between the Illyrians and Thracians recalls, perhaps not by chance, the well-known Van-Vijk's thesis on the Balkan-Romanic substrate region which in the same area divided two groups of Southern Slavs.¹² The geographic congruity of these two substrates might testify that the migration of Northern Indo-Europeans to the Balkans went along the same route in both cases - let us recall, in this context, the original ideas of W. Mańczak that Romans survived Slavization because it did not take place directly from the west, but indirectly, from the south, from Macedonia.¹³ In the context of ethnic circumstances in Dardania, the Albanian ethnic name need not be of Illyrian continuity. The old ethnic name, which might be of Caucasian origin, might have been taken over by Illyrian settlers later on, which took place much later with the Southern Slavic tribes in neighboring Macedonia. Finally, different Indo-European layers in the

¹² Cf. П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд 1971, 18-20.

¹³ W. Mańczak, *Pourquoi la Dacie, au contraire des autres provinces danubiennes, n'a-t-elle pas été slavisée?*, *Vox Romanica* 14/1988 – О. Н. Трубачев, *Древние славяне на Дунае. Лингвистические наблюдения*, *Славянское языкознание* 11, Москва 1993, 17-18.

ethnogenesis of Albanians and Romanians only confirms the fact that the Balkans had since time immemorial been a crossways of Indo-European migratory trends.

ДВЕ ВРСТЕ ДРЕВНИХ ИНДОЕВРОПСКИХ ИЗОГЛОСА У АЛБАНСКОМ ЈЕЗИКУ

Резиме

У светлости нових сазнања о Балкану као месту контакта између северне и јужне групе Индоевропљана, старо питање о ареалним односима албанског језика типа запад – исток, у оквиру којег су се стручњаци раније одређивали за или против повезивања сатемског албанског језика с једним наизглед кентумским језиком као што је илирски, последњих деценија је прерасло у ништа мање искључиво тумачење албанског језика или као члана северне групе индоевропских језика, или као члана јужне индоевропске групе. Идеју о древним везама албанског језика с јужним индоевропским ареалом (грчки, фригијски, јерменски и аријски), тј. прерађену верзију старе трачке хипотезе која је у овом облику ушла у дијалекатску класификацију индоевропских језика Т. В. Гамкрелидзеа и В. В. Иванова [1984: 911], подвргли су оштрој критици А. В. Десницкаја и О. Широков, који су на обилу материјала показали преваходно северноевропски дијалекатски карактер албанског језика. Томе се могу додати и одвојене лексичке везе албанског језика с келтским језицима, које су по правилу потврђене и у старобалканском и у језицима јужног ареала, из чега би се могао извести закључак о постојању јужног огранка северноевропског ареала, насталог спуштањем дела ових Индоевропљана у Средњу Европу и Средоземље.

Упркос чињеници да је теза о древним везама албанског језика с јужним индоевропским ареалом поткрепљена у студији Иванова и Гамкрелидзеа релативно малим бројем ексклузивних албано-грчко-јерменских језичких веза, исцрпнија анализа пре свега материјала њихове књиге показује да албански језик с овим јужним ареалом повезује знатно више заједничких одлика. На основу тих црта, стиче се утисак да би уместо искључивог повезивања албанског језика само с једном или само с другом групом језика, реалније било извести закључак о прелазном карактеру албанског језика, који у себи садржи два различита индоевропска језичка слоја.

Описане јужне одлике албанског језика би у контексту историјских чињеница могле да се доведу у везу с тројанским Дарданцима, Фригијцима и Мизима. Као што је познато, сва три учесника тројанског рата везана су такође за централнобалкански простор и грчка предања их сматрају старијим етничким слојем на Балкану. То гледиште потврдила су каснија археолошка открића посебне културне групе бронзаног доба на средњобалканско-подунавском подручју, која се по својој материјалној и духовној култури не може непосредно везати ни за Илире ни за Трачане, и условно се зове прото-дакомезијском [Гарашанин 1988: 73]. Иако су Дарданци етно-лингвистички спадали међу Илире, то би могао да буде резултат каснијег стања,

слично као у случају подунавских Меза који су припадали фригијско-мизијској групи и представљали остатке најстаријег становништва североисточног Балкана.

На основу реченог, намећу се неке паралеле с данашњим етно-лингвистичким приликама на Балкану. Чување овог балканског протосупстрата у средњобалканској пограничној зони између Илира и Трачана подсећа, можда не случајно, на познату Ван-Вејкову тезу о балканороманској супстратској области која је на истом простору раздвајала две групе Јужних Словена. Географско поклапање ова два супстрата могло би да сведочи како је досељавање Северних Индоевропљана на Балкан у оба случаја ишло истим правцима. У контексту етничких прилика у Дарданији ни албанско етничко име не би морало да буде доказ илирског континуитета. Старо етничко име, које би могло бити кавкаског порекла, могли су потом да преузму илирски досељеници, као што се то много касније десило с јужнословенским племенима у суседној Македонији. Коначно, и различити индоевропски слојеви у етногенези Албанаца и Румуна само потврђују чињеницу да је Балкан од памтивека био место укрштања индоевропских миграционих струја.

BIBLIOGRAPHY

Барић Х.

1959 *Историја арбанаског језика*, Сарајево.

Будимир М.

1953 *Илирски проблеми и лексичка група teuta*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 55, Split.

1965 *Месито арбанаског у кругу индоевропских језика*, Gjurmime albanologjike 2, 5-12.

Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В.,

1984 *Индоевропейский язык и индоевропейцы I-II* (Москва - Тбилиси).

Гарашанин М.

1988 *Насијанак и порекло Илира*, Илири и Албанци, Београд, 9-80.

Георгиев В.

1958 *Исследования по сравнительно-историческому языкознанию*, Москва.

1960 *Albanisch, Dakisch-Mysisch und Rumänisch. Die Herkunft der Albaner*, БалкЕ 2, 1-19.

Герценберг Л. Г.

1979 *Реконструкция индоевропейских слоговых интонаций*, Исследования в области сравнительной акцентологии индоевропейских языков, Ленинград, 3-88.

1981 *Вопросы реконструкции индоевропейской просодики*, Ленинград.

Гиндин Л. А.

1981 *Древнейшая ономастика Восточных Балкан*, София.

1992 *Zur ethnischen zugehörigkeit der Dardaner*, Balcanica XXIII, Belgrade, 421-423.

Десницкая А. В.

1965 *Древние германо-албанские языковые связи в свете проблем индоевропейской ареальной лингвистики*, ВЯ 6, 24-43.

1966 *Реконструкция элементов древнеалбанского языка и общербалканские языковые проблемы*, Первый конгресс балканских исследований: Сообщения советской делегации, Москва.

1987 *Албанская литература и албанский язык*, Ленинград.

1989 *О специфике сравнительно-грамматической интерпретации фактов албанской морфологии*, Актуальные вопросы сравнительного языкознания, Ленинград, 96-114.

1993 *Über die Form des Gen.-Dat. pl. im albanischen. Zur Methode der vergleichenden Sprachforschung*, Comparative-Historical Linguistics. Indo-European and Fino-Ugric, Papers in Honour of Oswald Szemerényi, Amsterdam/Philadelphia), 489-503.

Джаукян Г. Б.

1982 *Сравнительная грамматика армянского языка*, Ереван.

Дьяконов И. М.

1980 *Фригийский язык*, Древние языки Малой Азии, Москва, 157-177.

Иванов В. В.

1985 *Индоевропейские этимологии* (1. лит. *lópeta* „лопата“; 2. хет. *išhiya* „шить“; 3. хет. *zamaḡur* „борода“), *Этимология* 1983 (1985).

Калужская И. А., Орел В. Э.

1983 *Наблюдения над отражением индоевропейских слоговых сонантов (â, á, â, ã, ã) в албанском языке*, СБЯ. Проблемы языковых контактов, Москва, 17-21.

Лома А.

1991 *Словени и Албанци до 12. века у свейлу тџономасџике*, Становништво словенског поријекла у Албанији., Титоград, 279-323.

Макаев Э. А.

1964 *Проблемы индоевропейской ареальной лингвистики*, Москва-Ленинград.

Нерознак В. П.

1978 *Палеобалканские языки*, Москва.

1982 *Албанский язык*, Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Задачи и перспективы, Москва.

1983 *Палеобалкано-балто-славянские языковые интерреляции*, Балто-славянские Этноязыковые отношения в историческом и ареальном плане. Тезисы докладов второй балто-славянской конференции, Москва, 39-41.

Откупщиков Ю. В.

1989^a *Ряды индоевропейских гуттуральных*, Актуальные вопросы сравнительного языкознания, Ленинград, 39-69.

1989^b *Кавказ*, БалкЕ 3-4, 159-163.

Орел В. Э.

1985 Алб. *ha, hēngra*, *Этимология* 1982 (1985), 151-155.

Parazoglu F.

1969 *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo.

Порциг В.

1964 *Членение индоевропейской языковой области*, Москва.

Русаков А. Ю.

1987 *К вопросу о реконструкции древнеалбанского консонантизма*, Acta Baltico-Slavica 7, Warszawa.

Семереньи О.

1980 *Введение в сравнительное языкознание*, Москва.

Станишић В.

1995 *Срџско-албански језички односи*, Београд.

Топоров В. Н.

1973 *К фракийско-балтийским языковым паралелям*, Балканское языкознание Москва, 30-60.

1976 *К древнебалканским связям в области языка и мифологии*, Балканский лингвистический сборник, Москва, 40-58.

Трубачев О. Н.

1971 *Заметки по этимологии и сравнительной грамматике*, Этимология 1968 (1971), 24-67.

Хаас О.

1980 *Памятники фригийского языка*. Древние языки Малой Азии, Москва, 378-407.

Широков О. С.

1981 *Албано-балто-славянские глоттогенетические связи*, ЗФЛ 24/1, 7-21.

Эдельман Д. И.

1984 *К генетической классификации иранских языков*, ВЯ 6, 14-22.

Cimochowski W.

1958 *Prejardhja e gjuhës shqipe*, BUSHT XII/2, 37-53.

Çabej E.

1976 *Studime gjuhësore* III. Hyrje në historinë e gjuhës shqipe, Prishtinë.

1986^a *Studime gjuhësore* I-II. Studime etimologjike në fushë të shqipes.

1986^b *Studime gjuhësore* VII. Hyrje në studimin krahasues të gjuhëve indoevropiane.

1987 *Studime gjuhësore* IV. Nga historia e gjuhës shqipe, Prishtinë 1987.

Demiraj SH.

1989 *Gjuha shqipe dhe historia e saj*, Prishtinë.

Hamp E. P.

1966 *The position of Albanian*, Ancient Indo-European dialects, Los Angeles, 97-119.

Huld M. E.

1984 *Basic Albanian etymologies*, Columbus, Ohio.

Ködderitzsch R.

1985 *Brygisch, Päonisch, Makedonisch*, БалкЕ 4/1985, 17-41.

1988 *Gedanken zur Ethnogenese der Albaner (aus sprachlicher Sicht)*, БалкЕ 3-4/1988, 105-116.

Ölberg H.

1976 *Zwei oder drei Gutturalreihen? Vom Albanischen aus gesehen*, Scritti in onore di G. Bonfante, 2 (Brescia).

Polomé E. C.

1980 *Armenian and Proto-Indo-European laryngeals*, First international Conference on Armenian linguistics, New York, 17-33.

Jelena PREDOVIĆ
Belgrade

THE INTERACTION OF DIFFERENT CULTURES IN THE LITERARY WORKS OF IVO ANDRIĆ

Abstract: Ivo Andrić (1892-1974) is the Yugoslav Nobel Prize winner for literature well-known for his vivid depiction of life in Bosnia. Historical events forming the background of Andrić's novels and stories cover the period from the sixteenth century, when long-lasting Ottoman rule over this region began, to the Austrian annexation of Bosnia and Hercegovina in the nineteenth century and dramatical events in the first half of this century. The turbulent history of Bosnia was the result of its position on the periphery of the Ottoman Empire, where for so long Turks confronted the Habsburg Monarchy.

Ivo Andrić was born in 1892, at Travnik. Convincing tone in the author's presentation of the life of mixed population in Bosnia stems from his persistent observation of customs and habits of the people living there and of the way they speak. Following the line of the collector of Yugoslav oral literature and creator of alphabet Vuk Stefanović Karadžić, Andrić concentrated on the language people really use in everyday life. In Bosnia itself folk tradition had a great influence upon Serbo-Croat language which is spoken by the whole population. It also served as a means for the preservation of the words of Turkish origin that had been adopted by the natives. Numerous Turkish loanwords in Serbo-Croat language resulted from the establishment of the Turkish administrative and military units and the introduction of Islam during the period of Ottoman rule over this region from the sixteenth to nineteenth century. Great number of Christians converted to Islam out of free will, in order to protect their land and property. Although

Andrić refers to the converts in his literary works as Turks, they have actually preserved native Serbo-Croatian language and national identity. Even those Bosnian Moslems who have entered the Turkish service are distinguished in his novels by the manner of speech. For example, Suleiman Pasha the Deputy Vizier, the character from „Bosnian story“ speaks in a halting Turkish, using many provincialisms.

In order to achieve authenticity in his novels Andrić combined proverbs, popular sayings and bywords used by different nations, Turkish loanwords, even obsolete ones with the citations from the Yugoslav oral poetry and stories. It should be pointed that in his writings the author used the ekavian dialect of the Serbo-Croatian language which is for the most part spoken in Serbia, while he shifted to the ijekavian dialect that is dominant in Bosnia for the reason of authenticity.

In „Bosnian story“ Andrić concentrates on a brief period of Bosnian history (1807-1814) when the Austrian and French consuls stayed in Travnik.

In his description of life and mentality of the ethnically, religiously mixed population of Travnik emphasis falls on division and isolation. Andrić observes that pride is the second nature of the townsmen, using both Serbian and Turkish loanword for pride – *ponos* and *nâm* to underline that common trait in the character of the population. It is manifested in their behavior: „Invariably canny and reserved, they never laugh aloud but they are not incapable of a smile; they talk little and prefer to talk scandal in whispers.“¹ The fact that town is the seat of a Vizier gives a sense of importance to the people, although their pride is displayed in resistance to foreign influence of any kind. All communities have learnt from centuries of Turkish rule: „The best Vizier we ever had was the one who got as far as the frontier, than went back to Stamboul and never set foot in Bosnia.“² Bosnian Moslems regarded even the news of the Turkish victory over rebels in the neighbouring Serbia with mixed feeling, knowing that Vizier will apply more tyrannical methods towards them upon his return to Travnik. Living under the Ottoman regime has strengthen their belief that any change to the established order of things can be only for the worse.

Andrić indirectly expresses the views of different communities regarding political situation in the town in order to emphasise mistrust among them and fear from action. He either resorts to popular sayings summarising gen-

¹ Ivo Andrić, *Bosnian story*. London: Lincolns-Prager, 1958. P.18

² *Ibid.* p. 19

eral mood of the inhabitants or provides an explanation for their non-committal, short expressions ending in dignified, contemptuous silence. The feeling of restraint is suggested even from the description of a position of Travnik: it is „a valley full of damp and draughts, there is hardly anywhere a straight road or a piece of level ground where a man can set his foot freely and without taking heed.“³

Reaction at the news of arrival of the Western consuls, for the first time during the centuries of Turkish rule, reveals much of the character of each community.

For the Bosnian Moslems the instability in the neighbouring regions and, particularly, removal of their compatriots from Hungary, have already increased doubts for every Turkish undertaking and spread the gap between non-Moslems and themselves. Andrić resorts to the Turkish loanword *raja* to denote non-Moslems community i.e. Christians, Jews, Gypsies of the status few below that of the Bosnian Moslems. This Turkish loanword is still used in our language, particularly in the region of Bosnia and Hercegovina, and is a widespread term meaning people. As for the religious differentiation, Bosnian Moslems use derogatory Turkish loanword *kaurin* and *ćafir* for the Moslems meaning infidel while for the Christians in particular *vlah*. Among Bosnian Moslems particularly the Begs, i.e. old nobility, fold fast to Islam and from standpoint of true believers criticize the Viziers for allowing the advent of Western influence into the region. They are also against the reforms initiated by the Sultan and full of despise for the Vizier since he is supporting them. However discouraged at the news of the arrival of the French and Austrian consul, Bosnian Moslems console one another that „the Consuls might never come, or that if in the last resort they came, they might vanish with the bad times which had brought them.“⁴ Andrić says that they are „people of a stubborn faith and a stony pride, who can be as impetuous as a mountain stream and as patient as the earth“.⁵

Position of Christians to waver between the interest of begs and the Vizier can be summoned up in a proverb: „For the fear of God I musn't tell lies / for fear of the beg/ I musn't tell the truth“.⁶ With the arrival of the consuls, Christians attach great significance to the possibility of seeing some

³ Ibid. p. 18

⁴ Ibid. p. 23

⁵ Ibid. p. 59

⁶ Ivo Andrić, *The Development of Spiritual Life in Bosnia under the Influence of Turkish Rule*. Durham and London: Duke University Press, 1990. P. 37

other flag rising beside the Turkish one. Andrić underlines the Turkish loanword *barjak* – flag, as the center of their secret hopes remarking that „a man can live on a single word, if only he has left in him the will to fight and by fighting to keep himself alive“.⁷

Jews on their part truly support Napoleon.

Collision of interests and the fact that Travnik was at the outpost of the Ottoman Empire should be taken into consideration when analysing contact between East and West. Pointing to the harsh climate and sense of being cut off from mainstream of events, the author provides to a certain extent a justification for the resentment expressed by all foreigners in Travnik. For the Viziers situation is particularly depressing since they are sent to this remote place as a punishment for slip in duty.

Response of the French and Austrian consul to the Eastern community springs mostly from their professional contacts with the Viziers and church representatives. Among the foreigners in Travnik only Daville's secretary observes daily life in the town and takes interest in the past of the region as well. Both consuls are struck by the impression of being exiled into the region where disorder prevails and unreliable rulers and rusticity of people makes one lose consciousness of an aim, value to rely on in life. In the relations with the Viziers, consuls find it difficult to distinguish ceremonious approach that they generally receive from the Viziers from the moments of domination of military spirit and in them. The same discrepancy is reflected in the manner of speech. Daville finds annoying Turkish habit of quoting verses, apparently in no connection with the subject which is discussed. Compliments and sympathetic tone that he receives from the Vizier Mehmed Pasha, who proclaims himself an admirer of the French culture prove, to be illusory. Andrić reveals the gap between two civilization in the episode from the Vizier's residence. As the Vizier appeared to take interest in French theater, the French consul wanted to get him acquainted with it by reading him a passage from Rasine's „Bajazit“. For all Daville hopes that Mehmed Pasha might be familiar with the subject, the reaction of the Turk was of an uncompromising disgust. He was astounded by the mere possibility of the Great Vizier's bursting into the harem and conversing with women. Actually, Mehmed Pasha's admiration for different cultures only satisfies his need for a change from the monotonous life he leads in Travnik. Daville soon realises that considerate approach received from Turkish authorities means

⁷ Ivo Andrić, *Bosnian story*. London: Lincolns-Prager, 1958, p. 25

no good. Westerners also find annoying the tendency of the Turk to undermine things and restraint in their action, which might be regarded as a part of oriental scepticism. It gradually distorts the rational, clear approach to life that Daville tries to establish: „He shrank from putting things in writing and from rapid, clear decisions, he was afraid of innovations and of new arrivals, he shuddered at all changes and the idea of change“.⁸ In the novel Andrić seems to be more concerned with the psychological portrait of the French consul than with finding in his behaviour traits typical of the Western mentality. His reaction to the surroundings stems mostly for his inability to realise that contradictions are inevitable and that one must adapt to them.

Different approach to life between the French consul and his secretary Desfosses is highlighted from the beginning of the novel. It partly springs from generation gap as Desfosses is described as young, enthusiastic man who takes interest in every aspect of life in the town while Daville is reticent, even irritated beyond measure by the outspoken manner of his secretary. His own lack of resolve, Daville ascribes partly to the depressing conditions he finds himself living in. When it comes to the question of bad roads in Travnik the contrast of opinion between the French Consul and his secretary is most obvious. Daville attributes that tendency of barring off from the outside world to backwardness, ignorance even malice of the population. Desfosses, on the other hand could justify bad state of roads taking into consideration historical circumstances people are living in. He realizes that goodness and badness of the people is the result of these conditions. A Catholic monk confines in Desfosses that desperate position of their monastery under the Ottoman rule forces them to destroy roads. In that way, the monk explains, they put barrier between them and the Turks.

However, Desfosses could not help noticing the negative points that the fear from extinction breeds. He points to the secretiveness, fear from an inappropriate word and direct expression of one's thoughts as common traits in the character of population in Travnik. Every action of the inhabitants is interspersed with fear and mistrust, contributing to the feeling of isolation for which Desfosses finds term Bosnian silence. The author observes: „He found it in everything around him. In the architecture of the houses whose true face was turned towards the courtyard and only a dumb, forbidding back towards the street: in the bearing of men and women; in their looks, which say much although their lips are silent. And even in their speech, when

⁸ Ibid. p. 398

they at last ventured to speak, he was better able to distinguish their significant pauses than the words themselves. His ears and his mind felt how silence crept into each of their sentences between the words and into every word between the syllables, crept like rough water into a frail skiff. He marked their vowel-sounds, so colourless and indistinct that the speech of boys and girls sounds like an inaudible whispering which dies away in the silence. Even the singing which sometimes came to one's ears from a road or a courtyard, was nothing but a long cry of pain, muffled by silence at its source and in its utterance, as an integral, and indeed the most eloquent, part of the song.⁹

These traits are pronounced in Desfosses' conversation with the monks of Catholic and Orthodox church. The Franchman realises that monks' rigid insistence on the autonomy of their churches on the principles exhibited in Rome or Russia stems from their need for self-defence against the conquering Turks. However, it seems to Desfosses that despite the fact that origins of these churches are in Europe, both Catholic and Orthodox priests have completely overlooked the need for education and opening up to the roads of prosperity, which were to come after Turkish occupation is ended. In to conversation with monks „everyone was carefully saying only what he wanted known and propagated further afield and was endeavouring to listen only to what he desired to learn and the rest were desiring to conceal, no real conversation, of course, could develop or take on a natural and cordial tone.“¹⁰ Even facial expressions, especially the way priest look „not in the eyes but somewhere in the shoulder, rather low and slightly askance“¹¹ point to the distance between themselves and the French officials. Daville recognises that Bosnian look in the same way different religions groups as Desfosses observes the traces of Bosnian silence in the relations between French secretary finds it paradoxical that the monks should stubbornly hold to their faith, proclaiming all outside that influences as dangerous, while there is so little the whole population have from life.

The rift in the relationship between communities is accentuated by the position of Jews and Levantines. Throughout the novel involvement of Jews in the town's life has been discreet. It is only in the last chapter that Andrić has pointed to their living condition and historical background, presenting it

⁹ Ibid. p. 142-143

¹⁰ Ibid. p. 258

¹¹ Ibid. p. 359

in a form of a confession of the Jew Salomon Atijas. He belongs to the Sephardic Jews who have migrated from Andalusia in the sixteenth century, having two homelands ever since that time. „Cut off completely from our own and our kin, we try to preserve all that is Spanish, our songs, our food, our customs, but we feel everything changing within us and about us, and corrupting and becoming forgotten. We remember the language of our country, in the form in which we brought it with us three centuries ago, a form in which it is no longer spoken there, and we struggle laughably to speak the language of the rayah in whose company we suffer and the language of the Turks who rule over us. So the day is perhaps not far distant when we shall only be able to express ourselves in pure, fully human language in prayer, which does not in fact require words“.¹² The irony of their position is pointed by the fact that they have preserved their religion and through it their national identity but lost self-respect. Although of inferior status, the Jews of Travnik have not lost a hope that the time will come when their community would be respected on the criteria which are not based on religions division.

Andrić describes not only the position of a nation forced to waver between East and West, but even more drastic cleavage occurring in an individual like Cologna. He is one of Levantines in the novel, i.e. Christians who are coming from the West but are professionally tied to the East. The destiny of Levantines is revealed in the words: „It is the lot of Levantines to be poussière humaine, human dust, drifting drearily between East and West, belonging to neither and pulverized by both. They are men who know many languages but have no language of their own; they are acquainted with two religions but hold fast to neither. They are victims of the fatal division of mankind into Christian and non-Christian, eternal interpreters and gobetweens, who nevertheless carry within themselves so much that is unclear and inarticulate. They are connoisseurs of East and West alike, and their customs and beliefs, and yet they are despised and mistrusted by both.“¹³

In order to underline Cologna's contradictory position in Bosnia, Andrić leaves open the question of his full name, origin, nationality and race. General impression of instability is also revealed in his appearance and in every activity of the Levantine: „With the same ease with which he changed expression and gesture, Cologna passed from one language to another, mingled and interchanged words and whole sentences. As a matter of fact, Italian

¹² Ibid. p. 452

¹³ Ibid. p. 286

was the only language he knew well.,¹⁴ The Levantine trait to wrangle and compete connects him with the interpreter Dovna and Rotta, although Cologne's eagerness for knowledge surpasses „lower“ side of his character. Andrić points: „In his fundamental convictions Cologne was a man with the ideas of his time, a *philosophe*, a free and critical spirit devoid of all prejudices“.¹⁵ His tendency to accumulate knowledge from different spheres, when it comes to religion, for example, prompted him to visit Catholic, Orthodox monasteries and Bosnian Moslem divine of Travnik and discuss religious customs. Yet although his theological knowledge far exceeds that of the church representatives of all faiths, it distanced him from all domains of life in a small patriarchal community of Travnik. He expresses not just his personal inability to communicate with the outside world but also stands for men of knowledge of his time who are destined to cope with narrow-minded and prejudiced surroundings: „Why should my thoughts, which are good and true, be of less value than exactly the same thoughts coming into the world in Rome or Paris? It is because they were born in this deep defile known as Travnik? Can it be that these thoughts of mine will never be noted and never anywhere set down in a book? Impossible. In spite of the disjointedness and disorder we see, things are nevertheless all interconnected and work together. Not a single human thought, not a single spiritual effort is wasted. We are all on the right road, and we shall be surprised to find ourselves meeting. Yet we shall all meet and understand, wherever we may have got ourselves to now and however far we may have strayed, that will be a glad encounter indeed, a rare and saving surprise.“¹⁶ These words cast a ray of light upon the bleak and narrow valley where distance among different religious group rules over.

Andrić novel „The Bridge on the Drina“ provides a more coherent picture of life in the small Bosnian town Višegrad, from the sixteenth century when the bridge on the Drina was built until the beginning of the First World War.

In the novel the bridge is regarded as an integral part of the town where mountains widen into valley, linking Christian settlements on the left bank with the rest of the town. Andrić uses Turkish loanword *kasaba*, meaning small town like Višegrad, instead of Serbo-Croatian substitute for the

¹⁴ Ibid. p. 250

¹⁵ Ibid. p. 250

¹⁶ Ibid. p. 288

sake of authenticity. The author resorts to the Turkish loanword *ćuprija* as well, instead of substitute *most* from our language. Although there is another bridge in Višegrad, in the talks of the townsmen events from the past are always described to have happened „on the bridge“, using Turkish loanword. The central part of it is *kapija* – gate with benches on one side of its two terraces, forming the center of social life of the town. Gate of the bridge allows the townsmen to indulge in oriental ritual of sitting idly over Turkish coffee and tobacco and thus captures the atmosphere of Višegrad. Its inhabitants are considered from the old time as „easy-going man, prone to pleasure and free with their money“, ¹⁷ partly due to geographical conditions: „the waters and the air of Višegrad are such that his children grow up with open hands and widespread fingers and fall victims to the general contagion of the spendthrift and carefree life of the town with its motto: ‘Another day another gain.’“ ¹⁸

The bridge functions as the collective memory of the town. Throughout the history, every part of it has significance in the mind of people living by its banks. Christian children, for example, cross it in the first days of their lives to be baptized in the central part of the town. While all children of Višegrad upon the mention of the word bridge, associate it with the Grand vizier Mehmed Pasha Sokolović* who had commissioned its building. The story of an Arab, who is called „Black Arab“ by every child, forms part of the history of bridge. It goes that an Arab workman died after the huge rock had hit him during the construction of the bridge. As his body could never be completely extracted, he had always provoked fears in every child. Children believe that the person whose name they are afraid to pronounce lives in dark hole in the central part of the bridge and that the child who sees him will die. Playing by the banks of the bridge, they revived in memories legends from the past of each nation. Christian and Bosnian Moslem children associate the hollows in the river banks with the stories of their national heroes Kraljević Marko and Alija Đerđelez. Andrić points: „They knew all the bosses and concavities of the masons, as well as all the tales and legends associated with the existence and building of the bridge, in which reality and imagination, waking and dream, were wonderfully and inextricably mingled.

¹⁷ Ivo Andrić, *The Bridge on the Drina*. New York: The Macmillan company, 1959, p. 20

¹⁸ Ibid. P. 21

* Descendant of Bosnian region who was taken at an early age by the Turkish troops to the capital as a part of boy-tribute.

They had always known these things as if they had come into the world with them, even as they knew their prayers, but could not remember from whom they had learnt them nor when they had first heard them.¹⁹

Andrić is concerned with the extent to which oral tradition of the Bosnian region interweaves with the life of the people of different nations during the time of the bridge construction. The author depicts suffering of the Christians who were on forced labor and their need to ease mind by listening to the folk songs sang by *gusle* – Montenigrian one-stringed fiddle. Ruthless methods of the Vizier's representative, who had supervised works with a long green shaft, inspired them to produce new songs. Not only Christians, but Bosnian Moslems as well felt the misfortune brought during the building of the bridge similar to that caused by floods. As the floods had frequently hit Višegrad at the time of building the bridge, stories of the *vila* – „spirit“, who destroyed constructions and demanded sacrifice were widespread. Andrić combines patterns from Bosnian Moslem and Serbian oral tradition to form coherent picture of the beliefs of two nations. The theme of spirit is taken from the Slavic folk songs and used as a motivating force for the workers' conspiracy led by Serbian peasant Radisav. Once the rumour of supernatural influence upon the works gains hold among all population, it leads to another – that spirit could not be overwhelmed until twins should be walled into the foundation of the bridge.

Interaction of elements from oral tradition and reality is achieved through the presentation of an event that had occurred near the bridge building site gives the new scope to the theme of human sacrifice. The image of a simpleminded girl, who after the burial of her still-born twins wandered around the bridge in search for them. People superstitiously connected with the folksong of the same subject. Long after the bridge construction, when the living conditions that spurred different accounts of the same story from oral tradition have changed, a legend remained of an ancient builder of the bridge who could not have completed the works on the bridge without the sacrifice of the twins called by the traditional names Stoja and Ostoja. When the children were found and built into the central pillar of the bridge, the builder left the openings through which mother could continue to feed them.

In the description of the terrifying punishment ordered by the Turks against the leader of conspiracy, peasant Radisav, Andrić parallelly conveys

¹⁹ Ibid. p. 15

reaction the townsmen. Indignation upon the sight of an impaled man and the feeling of hopelessness is expressed with minimal stylistic devices. Andrić hints to the „hush filled with pity and anxiety” felt among Serbs. Upon the sight of martyred men, they considered it a sacred duty to provide the Orthodox Christian burial for him. Andrić draws heavily upon the Orthodox tradition in presenting the story of transformation of a peasant into a legendary hero. When the tortured man finally died, Serbs crossed secretly and women felt relief in uttering words of prayer and lighting ikon-lamps hidden in the corners of their rooms. On Radisav's grave men said a prayer in Old-Slavonic language. Women could see plenteous light on his grave in the form of candles, to which throughout the novel Andrić ascribes Christians' hopes of liberation.

The legend of Radisav and of his burial by the bridge has lot in common with the legend of the Turkish martyr for faith, on whose grave, in the same place by the bridge as on Radisav's, light from heaven is shed. Andrić points to the Turkish loanword *dobri* – holy one, which is related to the Islamic faith meaning one whose holy spirit has become part of worship.

Similarity of patterns is noticed in the songs as well. They carry some general belief arising in the time of struggle and envisage the time to come. Andrić points to a refrain of the Bosnian Moslem patriotic song, which has been adopted by the Serbs – the only change is that different name of the hero is used: „In that grate and strange struggle, which had been waged in Bosnia for centuries between two faiths, for land and power and their own conception of life and order, the adversaries had taken from each other not only women, horses and arms but also songs. Many a verse passed from one to the other as the most precious of booty.”²⁰ The author is concerned to reconstruct the circumstances that have inspired people to make certain song and to find in it reasons for its popularity. Song of a Moslem girl Fata, renowned for her beauty and wit has outlasted all cultural differences from the time it was made. For as Andrić observes „it has always been the case that at least one girl in each generation passes into legend and song because of her beauty, her qualities and her nobility.”²¹ It is sung on the bridge in different historical periods and the author uses it as a means to create an atmosphere in which love for singing, drinking, merry making binds up the people of Višegrad, forming common trait in their mentality.

²⁰ Ibid. p. 87-88

²¹ Ibid. p. 104

Andrić reflects that trait in the mentality even in the most difficult moments for the town, when it is hit by great floods. This disastrous event for the whole population of Višegrad survives in the memories of older people of each generation „as a date from which to reckon time, to calculate the ages of citizens or the term of men's lives“.²² Living on the past experience of danger shared together relieves old inhabitants of the town of daily troubles. That is the reason why they often return to it in conversation. At the same time, with the rise of great flood, distinguished members of four different faiths joined efforts to cope with it. Hardened by experience, they try to keep people's spirit alive by relating anecdotes concerning priest of different faiths, stories about eccentric characters of the town and all other strange, unusual events. Andrić points to the solidarity of people in the face of danger manifested in their insistence to keep comical, light tone in conversation even if someone mentions flood.

Not only in case of natural calamities, but in the period of historical upheavals fundamental humanity prevails among the townsmen. Friendship between the Serbian priest Nikola and a Bosnian Moslem Mula Ibrahim bridges all dark foreboding, images of brutal force that have been stirred again at the news of the arrival of Austrian army. Both priests enjoy respect from all religious groups and when priest Nikola is concerned, even children stoop their heads before him to receive blessing. Peoples sympathy for him is revealed even in the way they call him – using the word *dedo*, which is the Bosnian equivalent of the word *deda* in the ekavian dialect of Serbo-Croatian language meaning „granddad“. What makes the Serbian priest stand apart from the priests of other creeds is his sense of humour. Andrić points at his readiness to make jokes and conceal his fear in the moment of tension before the advent of the Austrians. Priest Nikola has inherited that streak of humour from his father, also a priest who used to jest in the face of great flood and thus helped men master difficult situation. Mula Ibrahim is described as an embodiment of virtue being attentive, generous, ready to find sympathetic word for everyone. Bosnian Moslem and Serbian priest Nikola call one another „neighbour“ in jest for their houses are at the opposite ends of the town. Andrić relates how the townsmen, always ready to mock, formed a saying for men who live in friendship and understand each other without words: “They are as close as the priest and the *hod'a*“. It has become a proverb in the town.

²² Ibid. p. 74

Andrić's insistence throughout the book on the townsmen's sense of humour and their concern with the present moment confirms the idea that life is wonder preserved by some ancient order which could not be easily changed by whatever misfortune. The motto of the book might be: „our destiny on the earth lies in the struggle against decay, death and dissolution and that man must persevere in this struggle, even if it were completely in vain.“²³

This principle is manifested in the behaviour of the people of different faiths upon the changes that are introduced by the Austrians. Andrić hints to the transformation in the outward appearance of the town as a result of the incessant activities of the new rulers. The works on the bridge, construction of new buildings and other facilities have brought many foreigners in Višegrad. After first misunderstandings upon encounter with the customs existing in the East, Poles, Magyars and people of other nationalities have gradually grown used to the habits of the townsmen. Andrić describes them „conversing leisurely about trivialities or drinking slowly and occasionally munching a snack as the townsman knew how to do so well.“²⁴ For snack Andrić uses Turkish loanword *meze*, which has been in Serbo-Croatian language in connection with oriental custom of sitting at ease and chatting.

The townsmen for their part appear reluctant at first to accept permanent lighting that has been introduced by the Austrians. Lantern put on the bridge does go along with their time-honoured custom of enjoying night life on the gate, typical of *meraklija* – joker, goodfellow in English. This Turkish loanword is used in Serbo-Croat language to denote a person in habit of leading carefree life of enjoyment and stems from *merak* meaning pleasure. Young people with the inclination for singing melancholy, love-yearning songs, known as *sevdalinke*, have smashed the lantern several times before getting used to give free vent to their feelings under it. The Turkish loanword *sevdah* from which the name of the type of song derives, denotes love longing.

Representatives of the old nobility among Bosnian Moslems are predisposed from the start against the innovations introduced by the Austrians. The outburst of activity in the town does not go a long way with the peaceful and quiet life they used to lead under the Ottoman regime. Prejudices among older generation of Bosnian Moslem are formed on religious basis, so that the most fervent men find in every innovation an impact of Christianity. For

²³ Ibid. p. 73

²⁴ Ibid. p. 175

example, they refuse to wear military uniforms in the European manner because the belts on it crossed over the chest and so create the symbol of the cross.

Apart from division on religions basis, spread of education resulted in the clash of old values, ways of thinking, behaviour with the new ones. People have accepted new words brought by foreigners, although they sometimes assigned different meaning to them in comparison with the Westerners. For example, before peasants could fully grasp the significance of railway, they associated the Germanic loanword machine with „some swift, mysterious, deceitful contraption“, designed to cheat them. The Turkish loanword *ujdurma* which is still used in our language is associated with the words contraption or treachery. Development of trade and transport has enabled many young men to continue their education not just in nearby centers, but in Vienna, Prague and Graz. During summer holidays they bring with them new words, jokes and the new way of gathering on the bridge. „Men began to leave their old associates and form new groups, to be repelled or attracted according to new criteria and new ideas, but under the stress of old passions and ancestral instincts.“²⁵ Clash of the old habit of spending time on the bridge in quiet conversation or in severe longing with the new way of conversing loudly and endlessly is reflected in the opinion of the distinguished tradesman Pavle Ranković. New times and clamorous onrush of new ideas and new ways of life, thought and expression are embraced for him by the word „politics“.

Continuity throughout the novel is provided by projecting peoples forebodings, anxieties and passions into different circumstances, so that they should be put to the test of time. Historical upheavals starting from beginning of the First World War have reflected on the characters of the population at Višegrad as a whole rather than on the character of each nation. Old legends have been dispersed and in the critical situation people related old anecdotes and jokes which could not offer relief to them as in the time of great floods. Nevertheless, Andrić's point that in the town „there had always been concealed enmities and jealousies and religions in tolerance, coarseness and cruelty, but ... also ... courage and fellowship and a feeling for measure and order, which restrained all these instincts within the limits of the supportable and, in the end, calmed them down and submitted them to the gen-

²⁵ Ibid. p. 216

eral interest of life in common²⁶ sets the prevailing atmosphere in the book. The author chose the Turkish loanword *merhamet* to denote the feeling of fellowship.

Translated by Jelena Predović

ПРОЖИМАНЈА РАЗЛИЧИТИХ КУЛТУРА У ДЕЛУ ИВЕ АНДРЋА
Резиме

Судбина различитих народа - Срба, Хрвата, Муслимана и Јевреја, који су живели на периферији источне и западне цивилизације, најбоље је описана у историјским романима Иве Андрића *На Дрини ћуприја* и *Травничка хроника*, као и у бројним приповеткама. Посебно су занимљива Андрићева дела која оживљавају период опадања Отоманске империје током XIX века јер су у то доба прешлитања мађу културама у Босни најача. *Травничка хроника* спада у врсту Андрићевих романа који се баве утицајем привременог боравка француског и аустријског конзула на друштвени живот босанског управног центра, Травника. Белешке конзула о сусрету са припадницима различитих култура представљале су у ствари покушај људи који су припадали хришћанском Западу да схвате менталитет Истока. Као последица дугог присуства исламске културе, трагови овог менталитета су обележили веровање и обичаје становника Травника, постајући заједничке црте карактера сваког од ових народа. Неповерење као једна од особина присталица четири главне вероисповести - хришћана подељених на католике и православце, муслимана и Јевреја - стварало је неспоразуме међу њима упркос чињеници да су поделе и изолованост у Босни супротстављене значењу које је Андрић придавао мостовима и легендама везаним за њихову изградњу. Андрић је гледао на мостове као на заједничко наслеђе свих народа.

²⁶ Ibid. p. 283

Bojan JOVANOVIĆ
Institute for Balkan Studies
Belgrade

PSYCHOLOGICAL ROOTS OF THE MYTH ON THE KILLING OF ELDERS

Abstract: The mythical origins of the story on the killing of elders asserts a presupposition that such a rite never existed as a common ritual practice among the Balkan peoples, to which their traditions testify. An analysis of the mythical aspect reveals the psychological roots of the tradition, the chief function and meaning of which lie not in factual, but in psychological reality. The account of the rite is a symbolical substitution for an actual ritual that satisfied a community's psychological and social needs for such meaning. Part of folk tradition primarily as a fictive invention, the ritual on the killing of elders clearly sends a message which forbids an act that would bring into question the social, moral and spiritual foundations of a community.

Although memory of cultural experiences is a condition and necessity of human survival, their transmission in traditional accounts is accompanied by changes influenced by individual and collective factors. An evocation of these experiences is therefore mainly a recollection whereby narratives are creatively altered and actualized. However, in spite of changes, the constants of relevant experience, embodied with an unconscious structure, a pattern of thought and behavior, remain unchanged. In contrast to the manifest narrative and receptive level, mythical contents were not conceived deliberately. They are a product of images, motifs and archetypes unconsciously forced upon the mind, which only after verbalization acquired the makeup of a connected, logical presentation.¹ Jung's idea of the archetype as a psychologi-

¹ C. G. Jung 1977/a, 110.

cally inherited unconscious pattern of emotional and spiritual behavior expressed in a mythical image, connected to the instincts and open toward spirit and freedom,² is more definite in the context of those elements of the tradition that, according to N. Frye, signify motives as lesser narrative units.³ Verbal ritual renews the mythical elements of the story and gives a conviction of their reality;⁴ thereby actualizing its original natural and spiritual meaningful layers. Without relying on mere repetition, as an impersonation of an event, the narrative on the ritual of the killing of elders in folk tradition actually expresses the possibility of spiritually transforming inherently negative, i.e. undesirable, impulses. The principal image on the killing of elders unconsciously admits the possibility of such a naturally spontaneous relationship toward aged community members, though transposed into a story, it becomes spiritually transformed, gaining different significance through a fabulous aura.

The account on the killing of elders serves chiefly a logical molding and interpretation of existing logical, irrational impulses which if unleashed could threaten the community. Projected onto symbolical reality, the mythical substance of the unconscious drama illuminates those mental factors whose mechanism of action in the presupposed, hypothetical, ritual becomes more understandable.

BEYOND THE BORDERS OF THE RATIONAL

Striving to fathom and articulate a reality that eluded man's immediate control and rational understanding of the world, a myth proffered an experience of mental reality, and its exaggerated value became an essential feature of magical and animistic consciousness and its importance in traditional cultures.⁵ Considering they begin where the power of rational and immediate practice ended, magic, religion and myth evolved in a mental reality that is complementary to factual reality.⁶ In traditional societies that presupposed belief in the truth of a myth, a myth is experienced, so the presented experience is equal to the event itself, whose factual evidence can be replaced with an appropriate subject from mental reality. Such reality presupposes the possibility of a fictive act with identical cultural consequences.

² C. G. Jung 1977/d, 537-542; 1977/c, 138.

³ N. Frye 1991, 41; 1979, 120, 401.

⁴ E. Kasirer 1978, 104.

⁵ S. Frojd 1970, 206-207.

⁶ B. Malinovski 1971, 75, 126.

From this standpoint Freud examined the act of patricide in pre-hordes and set out that the mere impulse of hostility toward a father, the desire and fantasy to kill and eat the father, were sufficient to condition that moral reaction which created totemism and taboo. In this way we can escape the inevitability of linking the origins of our cultural heritage, of which we are justly so proud, to horrendous crimes that offend our feelings. Thereby the causal link stemming from the beginning and reaching into the presence would not be impaired, because mental reality was significant enough to bear all these consequences.⁷ Instead of a perpetrated act, we are faced only with impulses, an urge to commit the act, which does not occur because its factual realization is prevented.⁸ Unconscious desire for the death of a close relative as deliberately unrecognized and suppressed emerges, as Hugo Klein has shown, through the psychopathology of slips in everyday life.⁹ So, the suppressed and unrecognized desire is projected beyond the current reality of space and time into a mythical era that allows its scenic elaboration.

The mythical past is a screen onto which the projected content of the currently unconscious is transformed into a fabulous spiritual invention. The belief that the ritual practice had been performed until the development of moral and rational motives that eventually led to its abolition is founded on such a scenario. An examination of the significance of the psychological reality in the creation and transmission of the tradition on the killing of elders reveals its motivational aspect which helps elucidate the paradox of its mythical history. Namely, paradoxical in comparison with the present time, because detached from it, mythical history, as Levi-Strauss set out, is at the same time bound to it.¹⁰ Detached from their mythical ancestors, posterity shows its proximity with them in an actualized event wherein a potential instinctive negativity is transposed into a story and transformed into a social good.

Situated in the remote past, the account on the killing of elders is a mirror which is submitted to an aggressive phantasmal impulse the actualization which is expressed as an impossible and unacceptable ritual. The message of the story clearly warns against and forbids such an act, in the name of survival of the human group. Satisfying chiefly the conscious and

⁷ S. Freud 1970, 287.

⁸ S. Freud 1970, 286.

⁹ H. Klajn 1993, 196–204.

¹⁰ K. Levi-Stros 1966, 274.

unconscious needs of community members that narrate and listen to an account, its content, in fact, leads to a wider framework of meaning, through the language of symbols. The individual, as a member of a community, is not a participant in the ceremony, but a partner in the ritual of narration, exposed to an internal space wherein the drama of relations toward the symbolical holder of social power develops and is resolved.

Phantasmal reality

The ritual spoken of is a relevant event that outshines other events in the level of its mental reality. Rather than conjecturing and establishing whether the primary scene of patricide really took place in the remote past, it is more important to view its phantasmal reality as a live socio-psychological presence in the tradition of the lapot (killing of elders). The truth of the account was expressed with a belief in its facticity, and not the mere existence of the facts. The impression the account leaves is identical with the real experience of the world, thus from that standpoint the lapot is true as a phantasm of a projected patricidal desire.

The mental reality offers a more satisfactory understanding of the role, function and meaning of the tradition on the killing of elders. Transmission of the tradition by word of mouth presupposes a different relationship toward a narrative that is not linked with factual, but rather with mental reality. Freud resolved his dilemma on the significance of the mental and factual by pointing to the possibility of a primeval act. The statement 'at the beginning there was a deed', which concluded his paper *Totem and Taboo*,¹¹ the author of psychoanalysis rephrased the opening of the Scriptures, on God's creation of the world. However, the imperative declaration of names in the divine creation of the world follows the creation of heaven and earth. In the order of creation, verbal expression of creative will follows primary creation, and there is no statement as to whether it was carried out with the assistance of words, or whether words were used only when light was to be created. Belief in the ability of words¹² to come to life is based on the idea of a fundamental connection between words and their object. In mental reality,

¹¹ S. Frojd 970, 288.

¹² In magico-religious practice, words constitute a powerful means of creation, a defence from evil, and a tool for making miracles. Christ's miracles in the New Testament result from faith the strength of which is confirmed by the materialization of what has been said. See Mt 17, 20; cf. also Mt 21, 19; 21, 21.

belief in the creative power of words equates the fictive with the factual, therefore verbal inventions have the status of actual existence.

If, therefore, the primacy of the deed is accepted, as the necessary beginning, it does not presuppose repetition, i.e., the ritual known in cultural tradition. Thus from Freud's point of view, the killing of elders as a ritual is impossible, either as a permanent or occasionally repeated action, practiced among Old Slavs, that is, Proto-Slavs, the ethnic and social ancestors of the Serbs. This profound cultural aspect of the purported ritual should be singled out for its arbitrary and unreliable reference to unverified and unverifiable data from remote prehistory, as corroboration for the existence of the same ceremony or its remnants in the near or distant past of a particular tradition. This kind of argumentation has been presented in support of the lapot as a ritual on the killing of elders in Serbian tradition, despite results of analyses from the data collected on the tradition.¹³ Literal interpretations of the mythical character of the folk story disregard these results, and place the ritual on the killing of elders in a remote, unverifiable, Old Slavonic past, where relics of Slavic culture would suggest its existence in Serbian tradition. However, all of the aforementioned ethnic entities, from Proto-Slavic, then Slavic, to the Serbian, have sustained during their periods of development rituals and myths wherein the motif on the killing of elders had essentially psychological meaning.

On the basis of archeological and anthropological findings about religion in prehistory, which sublimate remote ritual practice and mythical images, it is quite unequivocal that men then did not kill aged community members. Namely, Paleolithic burial customs plainly evince a piety toward the dead, a need to protect them and send them off as safely as possible to the other world.¹⁴ The developed mythology of prehistoric man reveals a being capable of creating complex symbols and penetrating into the secrets of the world.¹⁵ Although limited, without encompassing all communities on that level of development, this knowledge naturally offers a valuable insight into their spiritual practice, religious understandings, moral principles, ritual and burial customs.

An examination of tomb contents has revealed an absence of violent deaths of those who died in old age, given the human age limit of that time.

¹³ N. N. Veleckaja 1996; S. Petrović 1996, 47.

¹⁴ A. Leroi-Gourhan 1968, 55–65; B. Gavela 1969, 71–72.

¹⁵ A. Leroi-Gourhan 1968, 143–144.

In early prehistoric times, the dead were buried in a fetal position. In the following stage, the dead were laid supine, and in the latter stage cremation was most widely accepted and used, in numerous ways among the Slavs.¹⁶ Considering the relevant facts linked to burial rites in traditional Slavic culture, the significance of their myths on death becomes more clear. Tales on death were a way to face the end of life, and a way for its mythical transcension. One of those widespread myths is the tale of the violent execution of elders.

The substance of the ritual practice on the killing of elders appears extant only in the myth, i.e. in the tradition transmitted from one generation to the next. Substituting the ritual, the myth fulfilled the role of a phantasmal ceremony that repeated itself only in tradition. The narrative ritual, which showed its basic meaning and real function in psychological reality, deeply and convincingly renewed its symbolical substance of the account. The mere narrative in the form of a story is molded as a ritual pattern,¹⁷ which is not founded on recounting the actual ritual on the killing of elders, but on the possibility of transforming unconscious impulses toward such an act.

Creating a past

Although Freud spoke of patricide in pre-hordes as an actual deed, disregarding its mythical, i.e., phantasmal essence, in "*Formulation Regarding the Two Principles in Mental Functioning*," published in 1911, he developed the idea of primary and secondary processes, juxtaposing them to the principle of reality. Ascertaining that meaning can replace activity, Freud discovered that traumatic events described as memories by patients never actually took place, but were a product of their imagination, i.e. instincts as the power that immediately caused them.¹⁸ Considering that conscious images of the world are a product of unconscious psychological activities whereby facts of the immediate palpable world are transposed into spiritual reality, the psychological world as the source of man's conclusions of the real world¹⁹ should be comprehended as the sole reality and substance of the ritual on the killing of elders.

The account of the ritual is the result of psychological activities whose reality is reflected in the phantasmal expression and experience of primary

¹⁶ A. Leroi-Gourhan 1968 57–58; D. Srejskić 1991, 41; L. Niderle 1954, 61–74; S. Trojanović 1901, 5–9.

¹⁷ N. Frye 1991, 28–29.

¹⁸ S. Frojd 1971; G. i R., 1985, 30–31.

¹⁹ K. G. Jung 1977/b, 81.

psychological impulses and deliberately unrecognized desires.²⁰ Coming from the unconscious, a trace of phylogenetic processes contains the non-conscious impulse whose confirmation in cultural experience has acquired specific archetypal meaning accumulated beneath the threshold of consciousness in our collective unconscious. If, therefore, the archetype stems from a long and relevant experience toward expression of the collectively as yet non-conscious, then its unconscious emergence is a kind of memory that acquires specific meaning in the conscious and relations between the conscious toward that substance.

Comprehended as the bearer of an unconsciously inherited pattern of emotional and spiritual behavior, the archetype in the motif on killing elders expresses a primary auto-plasticity of the phantasmal impulse. However, the unconscious aspect of the tradition points to an alo-plastic dimension of its content and tradition as a mediator of collective messages.²¹ On the level of the nationally unconscious, it contains messages relevant to an ethnic community which is united by culture and tradition, with its immediate function in the narrower family unconscious.²² The phantasmally shaped content of the tradition is a factor in forming impulses that are recognized as unfavorable and subdued in the unconscious. The primary, instinctive status of the non-conscious impulse, recognized as unfavorable, acquires archetypal con-

²⁰ Originally, the term phantasm comes from the Greek word meaning an apparition, whose etymology has been related to the name of the old Greek god of sleep, Phantasus, responsible for both pleasant and unpleasant dreams, as well as his brother Morpheus, who sends human shapes to the dreamer, are the sons of Hypnos, the god of sleep, and nephews of Thanatos, the god of death. Phantasm also stimulates the creative imagination. Early phantasms, encompassing basic structures of the psychic actualized through individual experience, contain not only primal scenes, but also scenes of castration and the types of eroticism associated with the individual developmental phases. Cf. D. Krstić 1988, 667; Ž. Trebješanin 1996, 77. According to M. Klein, being unconscious representations of instinctual wishes, phantasms are directed towards an object. Cf. M. Klein, 1983. Expressively present in childhood and early youth, phantasms most often disappear later and rarely develop into relevant artistic symbols. Cf. V. Matić 1983, 109-116. The impossibility of fulfilling the wish for a certain object entails a variety of manners of fictional gratification which, in waking state, may be expressed through rich fantasies as elaborate fruits of imagination.

²¹ Cf. S. Ferenczi, 1989, 86. Ferenczi's analysis shows that the auto-plasticity of dreams is based on projection, and the alo-plasticity of the intercourse on the mechanism of introjection.

²² On the concepts of the national and family unconscious, see: V. Dvorniković 1939; E. Brus Taub-Binum 1993, 22-27.

notations precisely on the level of verbal heritage which has an important mediatory role in traditional culture. The mythical, as a living root of the spirit, "provokes" a phantasm on the killing of elders whose negativity is released by an evocation of the fictive ritual. The account of a once organized and approved rite evokes the possibility of participation and accepts a scenario as an ontogenetic confirmation of the phylogenetic impulse.

In the narration of the ritual on the killing of elders, the mythical relict strives toward historization through narration of events long since past. The subjectmatter of the ritual is interpreted by a myth on immortality situated in ancient times, and closest to the world of fairytales, the spiritual proximity of which arouses in the listener the necessary suggestiveness. The difference between supposed recollection and memory²³ opens the door to mythical imagination. Memories of objects, events and scenes is not memory in Plato's sense of evocation of a soul abiding in the world of ideas,²⁴ but a process of permanent creation and the development of a reality marked by the past. In the process of creating the past, the mythical imagination adds up memory, adjusting it to the current time and directing it toward the future. The aura of the past, presented as an authentic memento, becomes a suggestive and living reality.

Memory spins in unconscious phantasmal desires, unrecognized by the super-ego, rational aspirations and valid moral understandings. Striving to rationalize unacceptable pulsations, the Ego creates a story that interprets unconscious subjects in an acceptable way. Conforming to narrative demands, a fabulously idealized tale is symbolically the transmitter of surplus of meaning underscoring the socio-cultural context of the experience. The intensity of the experience asserts its importance on the level of tradition in which it lives and renews itself as an authentic experience. In the tradition, it relates to a nearer past, a recent occurrence, and the narrative moment suggests its ritual reality.

Events appear from the standpoint of recollection, not as they really occurred, but as they might have occurred. Their utopian and psychological component is projected on the plane of the feasible, becoming a psychologi-

²³ E. Kasirer 1978, 73.

²⁴ Unlike the body belonging to the transient material world, the soul is immortal and eternal and it belongs, according to Plato, to the spiritual world of ideas. Before its earthly life, the soul existed as an idea, the pure incorporeal spirit in the human body. Hence, the knowledge of this world is in fact the soul's memory of the ideas it has seen in its prelife.

cal fact and part of spiritual reality through imagination. Tradition, as a collective memory, actualizes the reality of the feasible, and not only evocation of the factual. Memorized factual contents linked to location, time and figures are in the status of memory. Memory via the senses, wherein the expected desired scene is inscribed, was registered in tradition as a mythical subjectmatter, and then transposed and integrated into the sensuality of memory. Memory linked primarily to the universal structure of the subjectmatter points to the logic of mythical imagination whose archaism knows not form, but its absence.

The empty space opens possibilities for unimpeded recording of the instinctive on the level of a culture that prevents its immediate expression, and satisfaction as a primary impulse, but accepts it as fiction. A phantasmally unknown aspect of man's being acquires in tradition the possibility of immediate confrontation with himself, his spiritual life as a reality of the world. The fairy-like conclusion underscores the immediate interest for abandoning the intimated ritual the likelihood of which is annulled at the point of cathartic experience.²⁵ Therefore reference to cultural past is not merely evocation of an event but a way to prevent it. Reminder of a possible undesirable action points to the sense of the negative motive tied to the ritual of killing elders in traditional narration. The ritual as a narrative is not as grim as the reality; it is merely a recollection of it in the context of a constituted past as an undesirable present and future.

Memory is a factor of mental reality molded according to the criteria of desires. Considering that the presence cannot be amended, the ritual on the killing of elders is placed in the past and acquires the desired phantasmal character of a brutal act. From an unconscious impulse toward a conscious revealment, the phantasm is transformed and becomes a story serving to liberate structural tensions between members of different generations. The pre-conscious aspect of the phantasm is a mental reality in which negative impulses are expressed and neutralized. Like regulations in a ritual process by which an individual of marginal social status achieves temporary elevated ritual significance, thus the account on the ritual killing of elders gives higher importance to sons, as younger community members and future power-holders, than their current status. The fictive killing of the holders of current patriarchal power has a ritual function of their symbolical execution which, according to the ritual rule, renews its power.

²⁵ L. Vigotski 1975, 269.

ПСИХОЛОШКИ КОРЕНИ ПРЕДАЊА О УБИЈАЊУ СТАРАЦА

Резиме

Анализа предања о убијању старих показује да његови примарни митски слојеви не потичу из непосредне чињеничне реалности већ да су психолошки мотивисани. Археолошки докази о најранијем неолитском сахрањивању, којим је зачет култ природно умрлих остарелих чланова колектива, дубини тог искуства дају одговарајућу културну и архетипску релевантност. Транспонован у фиктивну творевину, обред убијања старих се исказује као могућа последица природно инстинктивног агресивног мотива млађих према старим члановима који оличавају актуелну друштвену моћ. Показујући да би задовољавање тог мотива довело у питање саму заједницу, предање не оспорава његову психолошку реалност. Пројекцијом обреда у митску прошлост признаје се та реалност која живим предањем указује на њену актуелност.

Основни извор предања је психолошки мотив који фиктивним обредом изражава актуелни однос сина према оцу у тренутку промене њихових реалних статусних улога. Психолошки јасно сагледана мотивациона раван предања указује на вредност духовног принципа архетипа који одређује другачији однос према остарелим члановима колектива. Независна од непосредног фактицитета, вредносна релевантност предања као духовне творевине огледа се у његовој јасној социјалној и моралној поруци. Прича о фиктивном обреду није евокација догађаја већ начин да се укаже на неприхватљивост таквог чина и тиме спречи непосредно убијања старих.

LITERATURE*

Андрић И.,

1982 *Црна књиџа*, Свеске, Београд.

Барјактаровић М.,

1995 *О неким давнашњим појединосћима народне културе источне Србије*. Етнокултуролошки зборник, књига I. Сврљиг.

Blank G., R.,

1985 *Ego psihologija*, Zagreb.

Чајкановић В.,

1973 *Маџични смеј*. Мит и религија у Срба, Београд.

1994 *Стара српска религија и митологија*. Сабрана дела из религије и митологије, књига 5, Београд.

Диркем Е.,

1982 *Елементарни облици религијског живота*, Београд.

Дробњаковић Б.,

1960 *Етнологија народа Југославије*, Београд.

*Due to a technical fault, the notes at the conclusion of the article "Killing of Elders as a Scientific Myth", in the previous volume of the Balcanica were omitted, which has considerably diminished its value and usefulness. We apologize for the omission, and have tried to make amends. As the theme of the article "Psychological Roots of the Myth on the Killing of Elders" is connected with the author's paper from the previous issue of the Balcanica, we have appended the notes on the above paper to the new article.

Душанов законик

1986 Београд.

Ђорђевић Р. Т.,1923 *Убијање старица*. Наш народни живот. Београд.**Ferenczi S.,**1989 *Thalassa*. Zagreb.**Fontenrose J.,**1966 *The Ritual Theory of Myth*, Folklore Studies, 18, Los Angeles.**Фројд С.,**1970 *Тотем и њабу*, ОДСФ, књига 4, Нови Сад.1971 *Formulation Regarding the Two Principles in Mental Functioning* (1911), Collected Papers, IV, London.**Frye N.,**1979 *Anatomija kritike*, Zagreb.1991 *Mit i struktura*, Sarajevo.**Гавела Б.,**1969 *Праисторијска археологија*. Београд.**Херодот,**1966 *Историја*. Нови Сад.**Ишгарден Р.,**1971: *О сазнавању књижевног уметничког дела*. Београд.**Јовановић Б.,**1986 *Архајски образац идеологије и ујојије*. Градина бр. 10, Ниш.1992 *Српска књига мртвих*, Ниш.1995 *Предање о ланоју као фантазмајски ритуал*.

Етно-културолошки зборник, књига I, Сврљиг.

Јовичић Б.,1995 *Бој и сојона у Вучковици*, Чачак**Јунг Ц. Г.,**1977а *Динамика несвесног*. Сабрана дела, књига 1, Нови Сад.1977б *Душа и смрт*, *Дух и живот*, Одабрана дела, књига 3, Нови Сад.1977ц *Психологија и религија*. Сабрана дела, књига 4, Нови Сад.1977д *Психолошки типови*. Сабрана дела, књига 5, Нови Сад.

Kasirer E.,

1978 *Esej o čovjeku*, Zagreb.**Клајн Х.,**1993 *Фројд, психоанализа и лијерајтура*. Нови Сад.**Клеш М.,**1983 *Зависћ и захвалносћ*. Загреб.**Крстић Д.,**1988 *Психолошки речник*, Београд.**Leroi-Gourhan A.,**1968 *Religije prehistorije*, Zagreb.**Levi-Stros K.,**1966 *Divlja misao*, Beograd.**Малиновски Б.,**1971 *Мађија, наука и религија*, Београд.

Матић В.,1972 *Заборављена божансџва*. Београд.1983 *Психоанализа митџске џрошлосџи* III. Београд.**Мелетински Е. М.,**1983 *Поетџика митџа*, Београд.**Мишоа Ж.,**1994 *Истџорија сџаросџи*. Сремски Карловци.**Нидерле Л.,**1911 *Живоџ сџарих Словена* I. Праг. (1954: *Словенске сџарине*, Нови Сад).**Петровић С.,**1992 "Митџолоџија, маџија и обичаји". *Кулџурна истџорија Сврљџа*, књига I, Сврљџг.

1996 "Ритџуално убијање сџараца" - приказ превода књиге Н. Н.

Велецкаје, *Архајска симболика словенских обреда*, Политика 28. новембар - 1. децембар, Београд.**Проп В. Ја.,**1976 *Фоклор и сџварносџ*, Москва.**Розанов В.,**1993 *Аџокалиџа нашеџ времена*, Чачак.**Смиљанић В.,**1979: *Психолоџија сџарења*, Београд.**Срејовић Д.,**1991 "Палеопсихологија и палеоетнопсихологија", *Еџнојсихолоџија данас*, прир. Б. Јовановић. Београд.**Тауб-Бинум, Е. Б.,**1993 *Породично несвесно*, Нови Сад.**Требјешанин Ж.,**1996 *Лексикон психоанализе*. Нови Сад.**Тројановић С.,**1898 *Лайоџ и џроклеџије у Срба*, Искра, Београд.1926 *Лайоџ и уморсџиво деце*, Народна енциклопедија С. Станојевића књ. II, Београд.**Велецкаја Н. Н.,**1996 *Мноџобожачка симболика словенских архајских ритџуала*, Ниш.**Виготски Л.**1975: *Психолоџија уметџносџи*, Београд.**Влаховић П.,**1972 *Обичаји веровања и џразноверице народа Јуџославије*, Београд.**Вукосављевић С.,**1936 *Смртџи у очи*, *Писма са села*, Београд.

1970 *Срџски Митџолошкџ речник*, (Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић и Н. Пантелић), Београд.1984 *Светџо џисмо*. Нови завет, Београд.1989 *Законици древне Месџџџамије*, Сарајево.

Радивоје БОЛОВИЋ
Народни музеј, Чачак

МАНАСТИР СРЕТЕЊЕ НА БАКРОРЕЗУ ИЗ 1845. ГОДИНЕ

Ајсџракиј: Бакрорез Сретења настао је у Бечу 1845. на основу предлошка, који је Живко Павловић урадио у манастиру почетком децембра претходне године. Топографска анализа показала је његову изразито наративну структуру, која говори о изгледу цркве после доградње звоника у пролеће 1842. и градитељским подухватима на обнови манастирског комплекса од 1818. до 1847. По жељи наручиоца бакрореза, владике Никифора Максимовића, приказани су поред постојећих и објекти чија градња је била у плану. Медаљоне са грбом Кнежевине Србије и представом Сретења доцртао је у Бечу сликар Урош Кнежевић.

Бакрорез манастира Сретења спада у изузетно ретка и драгоцена ликовна сведочанства о „малој српској Светој Гори“ у Овчарско-кабларској клисури. Претходно је путописним пртежима Феликса Капица¹ и снимцима живописа и архитектуре истраживача српских старина Михаила Валтровића и Драгутина Милутиновића.² Нажалост, сам манастир Сретење 1875. није могао привући њихову пажњу, пошто је последњим грађевинским радовима, изведеним „пре тридесетину година нагрђеп [...], да горе бити не може“.³

¹ F. Kanitz, *Historisch-Ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859-1868*, Leipzig 1868, p. 150, 152-153; F. Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart*, Band I, Leipzig 1904, p. 525, 527, 529.

² С. Богдановић, *Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић као истраживачи српских старина*. Издози Српског ученог друштва, Београд 1978, 35-40.

³ Говор којим је изасланик Српског ученог друштва за снимање уметничких споменика по Србији Михаило Валтровић отворио четврти излог снимака архитектоних, живописних и скулптурних. 1. маја 1877. год., *Гласник СУД*, књ. XLVI, Београд 1878, 249.

Манастир Сретење први пут се помиње под именом Корање у оквиру села Марковице 1528. Био је задужен са 30 акчи пореза.⁴ У његовој библиотеци чувала се једна штампана „Библија“ са записом о страдању манастира од Турака 1623. године.⁵ За време игумана кир Јашићија примио је 1637. у залог једно рукописно јеванђеље.⁶ Патријарх Гаврило га је посетио 1650. године и однео са собом у Пећку патријаршију „Тишик“ манастира Ариља.⁷ У запису на једној панатигји из XVII века помиње се проигуман Софрошије Сретењац, који је 1690. прешао у Војводину са избеглим пародом.⁸ Манастир је зануство крајем истог или почетком следећег столећа. У таквом стању храм „Сретенција“ пописан је на почетку Првог српског усташка.⁹ Јеромонах Никифор Максимовић га је затекао у рушевинама. „до основица разваљеног“ и обновио 1818. године. Вук Караџић видео је малу цркву 1819. а „стара је [...] била велика и наоколо свуд ограђена ћелијама, од који се зидине и сад знаду, као и темељ од цркве“.¹⁰ Судићи по овом податку и чињеници да храм није био освећен¹¹ обнова је била делимична и изведена је само на централном делу цркве. Радови ће бити завршени тек 1844. након многе године Никифоровог монашког подвизништва и свесрдног архијерејског старања бити посвећене манастиру Сретењу.

Прекид радова на обнови Сретења уследио је са избором Никифора Максимовића за владичку епархије ужичке. После свечаног рукоположења у Цариграду 1831. године, прве дане у својој епархији посветио је „многочубљеном“ манастиру, а затим се вратио у Чачак. Обнова саборне цркве 1834. градња зграде основне школе 1836. и владичанског копака 1837. уз свакодневне обавезе на организацији духовног живота испунили су целу деценију.¹²

⁴ А. Аличић, *Турски катихоларски пописи неких подручја Западне Србије, XV и XVI век*, књ. II, Чачак 1985, 128.

⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и написи*, књ. I, Београд 1902, 307 (бр. 1139).

⁶ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и написи*, књ. I, 334 (бр. 1300).

⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и написи*, књ. I, 364 (бр. 1446).

⁸ С. Милеуснић, *Два загребаčka панаџијара*, Саопштења, књ. XX–XXI, Београд 1988/89, 225–228; Д. Поповић, *Велика сеоба Срба 1690*, Београд 1954, 45, 46.

⁹ Р. Перовић, *Први српски усташак, Акта и писма на српском језику*, књ. I, Београд 1978, 104.

¹⁰ В. Караџић, *Почетак описанија српски манастира*, Даница, Забавник за годину 1826, Сабрана дела Вука Караџића, књ. VIII, Београд 1969, 48.

¹¹ АС. МБ, 1844, 1114. Владика Никифор Максимовић – митрополиту Петру Јовановићу, Чачак, 24. новембар 1844. године.

¹² Љ. Дурковић-Јакшић, *Епископ ужички Никифор и млади Њеџош*, Краљево 1980, 12, 57–69; Р. Бојовић, *Чачак на црпшежу Феликса Каница из 1860. године*, Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 253–263.

Владика Никифор Максимовић се 1840. године вратио својим плаповима за обнову сретењске цркве илично старао о набавци предмета за богослужбене потребе. Радионица Јосифа Хорнунга из Пеште излила је 1842. три звопа са натписима и празничном представом.¹³ У Бечу су набављена два велика месингапа свећњака,¹⁴ а у Београду сребрна кадионица 1843. године¹⁵ и теплота 1844 (рад Мише кујунџије¹⁶), сребрна кандила, путир, свећњаци, три крста, од којих два мања са позлатом 1845.¹⁷ и петохлебница 1846.¹⁸ После завршених грађевинских радова позвао је 1844. године у манастир сликаре Живка Павловића из Пожаревца и Николу Јанковића из Охрида да осликају унутрашњост цркве. Престоне иконе био је већ насликао Живко Павловић у априлу месецу за време боравка у Крушевцу. Живописање Сретења било је завршено 8. децембра 1844. и о томе састављен запис у припрати изнад врата на западном зиду.¹⁹ Сутрадан је у манастир дошао владика Никифор Максимовић и осветио храм Сретења Господњег.²⁰

Непосредно по освећењу цркве, почетком децембра 1844. у манастиру је настало још једно ликовно дело, које не пропушта да помене и први Никифоров биограф Павле Јовановић, писар конзисторије ужицке у Чачку. Ради се о пртежу, на основу кога је владика „св. обитељ Сретенне Господње са зданијама свима на бакру 1845. год. изрезати дао“.²¹ По његовој жељи

¹³ АС. МБ. 1842. 160. Владика Никифор Максимовић – митрополиту Петру Јовановићу, Чачак, 16. март 1842. године; П. Јоанновић, *Животиѣ и подвиги ейтскоја ужицкогъ господина Никифора Максимовића*, Београд 1849. 13.

¹⁴ П. Јоанновић, *н. д.*, 12. 13.

¹⁵ АС. МБ. 1843. 189. Владика Никифор Максимовић – митрополиту Петру Јовановићу, Чачак, 23. фебруар 1843. године; П. Јоанновић, *н. д.*, 12; Мирјана Шакота, *Ризнице манастира у Србији*, Београд 1966. 29.

¹⁶ АС. МБ. 1844. 71. Владика Никифор Максимовић – митрополиту Петру Јовановићу, Чачак, 21. јануар 1844. године; П. Јоанновић, *н. д.*, 12.

¹⁷ П. Јоанновић, *н. д.*, 12; Мисаило Сретењски, *Манастир Сретенне на Овчару*, Гласник. Службени лист Српске православне патријаршије, бр. 5, Сремски Карловци, 14. марта 1930. 73.

¹⁸ П. Јоанновић, *н. д.*, 12; Мирјана Шакота, *н. д.*, 29.

¹⁹ П. Јоанновић, *н. д.*, 11; Мисаило Сретењски, *н. д.*, 72; Р. Станић, *Иконостас цркве манастира Сретенне на Овчару*, Зборник радова Народног музеја, књ. XI, Чачак 1981. 48.

²⁰ АС. МБ. 1844. 1114.

²¹ П. Јоанновић, *н. д.*, 17; МСПЦ, МБ. 1859. 780. Описаније цркве манастира Сретенња у окружију чачанском и списак њени ствари, Сретење, 11. децембар 1859. године, не помиње бакрорезну плочу.

израдио га је Живко Павловић,²² чиме је, поред заслуга због живописања цркава и сликања иконостаса стекао изузетну архијерејску наклоност.

Владика Никифор Максимовић упутно је припремљен цртеж Сретења митрополиту Петру Јовановићу 23. децембра 1844. године с молбом да га пошаље у Беч „да ког мајстора надлежи“ да му „штамбу, од којег материјала најпостојанија може бити начини“ и 100 графичких листова од штампа.²³ „Исајинован манастир“ имао је прилике да види у митрополији сликар Јован Исајловић Млађи, који је понудио да „због неке примечанија“ уради цови и литографише га. Владика Никифор Максимовић није прихватио његов предлог, отворено рекавши да не жели „да штампа на камењу изводена буде“.²⁴ После добијеног одговора из Чачка митрополит Петар Јовановић послао је цртеж манастира Сретења Урошу Кнежевићу, који му је пред одлазак у Беч на студије сликарства израдио целивајуће иконе за саборну цркву у Београду.²⁵

Сарадња сликара Уроша Кнежевића (Сремски Карловци 1811 – Београд 1876) са бечким графичким атељенма започела је 1840. године. Најпре се преко Анастаса Јовановића распитивао у Бечу код професора Карла Рала за услове резања у бакру или челику Карађорђевог портрета, пре него што је Јохану Штадлеру 1841. поверио литографисање копије слике Владимира Луквча Боровиковског.²⁶ Габријел Декер истим поступком

²² Претпоставку о Живку Павловићу као аутору предлошка изнели су С. Душанић – Р. Николић, *Manastir Sretenje i Sv. Trojica pod Ovčarom*, Vesnik Muzejskog i konzervatorskog društva Srbije, br. 1–2, Београд 1960, 47; С. Душанић – Р. Николић, *Овчарско-кабларски манастири*, Београд 1963, 60. Поткрепљена је изреченим судом сликара Јована Исајловића Млађег о зографским особеностима предлошка, који није урађен „по правилима данашњег стања“ и везана за аутора сртењског живописа временом настанка, одмах после освећења цркве, између 8. и 23. децембра 1844. године.

²³ АС, МБ, 1844, 1167. Владика Никифор Максимовић – митрополиту Петру Јовановићу, Чачак, 11. децембар 1844. године.

²⁴ АС, МБ, 1845, 1. Владика Никифор Максимовић – митрополиту Петру Јовановићу, Чачак, 29. децембар 1844. године.

²⁵ П. Васић, *Војвођански сликари у Србији (1817–1850)*, Научни зборник Матице српске, серија друштвених наука, св. 1, Нови Сад 1950, 98; П. Васић, *Урош Кнежевић*, Опово 1975, 36–40.

²⁶ А. Ивић, *Слике Карађорђа и Младена Миловановића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. IX, св. 1–2, Београд 1929, 170; Љиљана Симић, *О једном Карађорђевој оригиналној портрети*, Зборник Музеја Првог српског устанка, св. I, Београд 1959, 144; П. Васић, *Историјски портрети Уроша Кнежевића*, Зборник Музеја Првог српског устанка, св. II, Београд 1960, 37; П. Васић, *Урош Кнежевић*, 34, 98; Б. Вујовић, *Уметности обновљене Србије 1791–1848*, Београд 1986, 277.

је умножио 1855. године у Бечу његове портрете кнеза Александра Карађорђевића и кнегиње Персиде Карађорђевић.²⁷ Године 1859. Урош Кнежевић издаје литографију још једне своје слике. Икону Светог Саве, нуђену са кнежевим портретом Министарству просвете фебруара 1858. умножио је „по обрасцу ког је он измолвао“ и доставио школама у Србији.²⁸ После тога појавио се још само 1868. године као издавач олеографисаног портрета младог кнеза Милана Обреновића IV.²⁹

Бакрорез Сретења пружа неколико нових података о овој области његовог рада. Припремајући цртеж за резање Кнежевић је додао на горњој страни медаљоне са грбом Кнежевине Србије и патроном храма.³⁰ Док се први детаљ препознатљиво везује за његову делатност у Србији у доба прве владе кнеза Милоша Обреновића,³¹ минијатурна композиција „Сретења Господњег“ задржава елементе традиционалног односа ликовног приказа архитектуре и представе празника у српској графичкој уметности XVIII века. Његова улога у обликовању предлошка, ако се изузму могуће интервенције у приказивању пејзажа, овим је највероватније завршена, јер је на бакрорезу верно пренет и калиграфски облик слова из натписа са цртежа Живка Павловића.

Владика Никифор Максимовић се сагласио са Кнежевићевим допунама на цртежу Живка Павловића и замолио га да на плану приложеном из Беча „буде Овчар зашиљаст на врху“.³² Договорен је тираж од 500 примерака по цени од 160 форинти сребра (од тога „за два горе знака 10 фр.“) с тим да и „штамбу овамо пошаље, да се овде у Србији налази, а не

²⁷ П. Васић, *Историјски портрети Уроша Кнежевића*, 34, 35; П. Васић, *Урош Кнежевић*, 60, 121; Вања Краут, *Графика у доба класицизма*, Класицизам код Срба, књ. 3, Београд МСМЛXVI, 35; Вања Краут, *Историја српске графике од XV до XX века*, Горњи Милановац 1985, 120.

²⁸ *Сликариство и графика*, архивска грађа, Класицизам код Срба, књ. 3, 402–405, 409; П. Васић, *Урош Кнежевић*, 70, 129. На основу предрачуна и уговора Министарства просвете са уметником Вања Краут је у прилогу *Графика у доба класицизма*, 35 и књизи *Историја српске графике од XV до XX века*, 120, 121 изгубљену литографију „Свети Сава“ приписала Урошу Кнежевићу.

²⁹ П. Васић, *Историјски портрети Уроша Кнежевића*, 41; П. Васић, *Урош Кнежевић*, 132.

³⁰ АС, МБ, 1845, 244. Владика Никифор Максимовић – митрополиту Петру Јовановићу, Чачак, 31. март 1845. године.

³¹ П. Васић, *Војвођански сликари у Србији (1817–1850)*, 98; П. Васић, *Урош Кнежевић*, 100; *Сликариство и графика*, архивска грађа, 320. За Апелациони суд у Београду насликао је грб Кнежевине Србије.

³² АС, МБ, 1845, 244.

у Бечу да стоји“.³³ Отиснути бакорез са матрицом стигао је у Београд 30. септембра 1845. године преко трговца Тасе Ђорђевића-Башкалфића.³⁴

Бакорезна плоча, димензија 68.2 × 49.6 cm чува се у манастиру Сретењу на Овчару.³⁵ а оригинални отпсак, димензија 68 × 52 cm у Народном музеју у Београду.³⁶ Бакорез има на крају зашиса накнадно додату годину „1845“, која се налази и на савременом отиску.³⁷ Расположиви извори не откривају име бакоресца ни графичког завода у коме је бакорез отиснут.

Манастир Сретење (Манастир Срѣтење) приказан је у планинском пејзажу. Свечана поворка дочекује и прати архијереја од главног улаза према цркви на празник „св. Јакова Персјанина“, када је храм освећен. Испод горње ивице у медаљонима са класицистичким оквирима дат је државни грб и празнична представа. Поред цркве и конака, који су у том тренутку чинили манастирски комплекс, приказане су и грађевине, које су раније постојале или је њихова градња била планирана. При дну композиције је запис, са називима објеката означених бројевима на бакорезу: „1. Церковь. 2. Конакъ Епископскій. 3. Конакъ гостиницы 4. Келіа общаа. 5. Келіа мала. 6. Магерна. 7. Трапезарија велика. 8. Трапезарија мала. 9. Житница. 10. Источникъ. 11. Конюшница. 12. Велика ваца. 13. Мала ваца. 14. пѣтъ у варошъ. 15. Долній источникъ. 16. Высока гора, зовома Овчаръ. 17. Нижій холмъ зовомый Кабларъ.“

Утицај Никифора Максимовића на обликовање предлошка, по коме је изведен бакорез, нарочито је видљив код приказивања објеката на северној и западној страни. Манастир је у тренутку освећења био једно велико градилиште, много се радило и следећих година, а неостварене замисли забележене на бакорезу сведоче о далекосежним плановима амбициозног владике.

Топографска анализа бакореза ослања се на књигу Павла Јовановића, „Живот и подвиги епископа ужичког господина Никифора Макси-

³³ Исто.

³⁴ АС. МБ, 1845, 710. Митрополит Петар Јовановић – владици Никифору Максимовићу, Београд, 18. септембар 1845. године. О личности Тасе Ђорђевића Башкалфића писао је В. Стојанчевић, *Башкалфићева афера у зајадној Буџарској 1846. године*, Историјски часопис, књ. XII, Београд 1973, 213–229.

³⁵ Мирјана Шаkota, *н. д.*, 29.

³⁶ Народни музеј, Београд. Кабинет графике, инв. бр. 826. Репродукција бакореза је објављена у чланку Оливере Недић, *Графичке представе српских манастира као изворни подаци при конзерваторско-реставраторским радовима*, Зборник заштите споменика културе, књ. IX, Београд 1958, 24.

³⁷ Љ. Дурковић-Јакшић, *н. д.*, 13; Вања Краут, *Каталог цртежа и графике, у Класицизам код Срба*, књ. 8, Београд МСМ.ХVII, 83. Накнадно урезану годину прочитала је као „1846“.

мовића“. Два изузетна сведочанства о ктитору и његовој задужбини, бакрорез и житије, стилски и мисаоно повезани, не обухватају само последње године његове делатности.

Манастир Сретење (1) приказан је као једнобродна грађевина, покривена ћерамидом, са паглашеним правоугаоним певничким просторима и петостраном олтарском апсидом. Црква има припрату и звоник дограђен у пролеће 1842. године. За његово зидање плаћено је „мајсторима дибрашма [...] 150 дуката цесарскиј“.³⁸ Заталасана стреха четворосливног крова барокног звоника, прати облик окулуса изнад правоугаоног прозора, постављеног у плиткој ниши завршеној слепим луком. На јужној страни цркве виде се још један ужи прозор на звонику и два велика правоугаона, са каменим оквирима, на певници и припрати. Црква је 1860. године препокривена бакром по завештању њеног ктитора. Радове је извео мајстор Јохан Штајн-лехнер.³⁹ Иза њега је остао „недовршениј рад око покривача манастирског [...] јер због неудесно остављеног крова на певницама вода низ дувар црквени лије, малтер обаљује и дувар кварн“.⁴⁰

Епископски конак (2), саграђен од камена 1840. године за хиљаду талира,⁴¹ био је сиратна грађевина са кровним покривачем од ћерамиде, фасадом рапчлањеном кордон венцем и лезенама. Испред је имао пространи поплочани трем. У подрумске просторије улазило се са источне стране. На сирату су биле „четири собе, од који једна с њилером архијерејска, једна за отменија лица господу, а у прочима духовници обитавају“.⁴² Владичина соба изгледала је 1853. године врло скромно. Била је застрвена великим ћилимом. Сем кревета и ормара са четири фиоке, у њој се налазило огледало и долап са српским и грчким књигама. На зидовима био је „образ г. епископа Никифора“, иконе Исуса Христа, Свете Тројице и „план студенички“.⁴³ који је могао бити инспирација за настапак бакрореза мана-

³⁸ АС, МБ, 1842, 160; У прилогу *Сјоменици културе у Овчарско-кабларској клисури*, Старивар, књ. 1, Београд 1950, 104 и књизи Марише Шупут, *Сјоменици српског црквеног грађевинарства, XVII–XVIII век*, Београд 1991, 284 доградња припрате са звошником стављена је у време обнове 1818. године.

³⁹ АС, МБ, 1860, 686, Митрополит Михаило Јовановић – Начелству округа чачанског, Београд, 18. јун 1860. године.

⁴⁰ МСПЦ, МБ, 1862, 889, Игуман Исаија Катанић – Апелаторијалној конзисторији, Сретење, 7. мај 1862. године.

⁴¹ П. Јоанновић, *н. д.*, 14.

⁴² *Истио*.

⁴³ АС, МБ, 1856, 853, Комисијски попис заоставштине епископа ужичког Никифора Максимовића.

стира Сретења.⁴⁴ Владичин конак је срушила немачка авијација приликом бомбардовања 1941. године.

Гостински конак (3) саграђен је 1845. године. Био је покривен шиндром. Имао је четири собе за становање јеромонаха, једног монаха и гостију.⁴⁵

Општа келија (4) исцртана је по жељи Никифора Максимовића, мада њена градња никада није била реализована. Замишљена је као сиратни објекат са отвореним тремом, на који се излази спољашњим степеницама. Кровна конструкција се на југоисточном углу ослања на камени стуб. Њена необична архитектура говори са колико монашких идеала је владика Никифор плаширао довршетак манастирског комплекса.

Келија мала (5) је приказана на бакрорезу свакако са жељом да сачува успомену на први обновљени објекат, у коме је као јеромонах Никифор Максимовић живео са два ђака.⁴⁶ Не помније се код Павла Јовановића, а ни 1859. године, када је манастир имао „3 копака са 11 соба, ћерамидом покривени, од кои под два подрума имају“.⁴⁷

Велика трпезарија (7) је приказана према замисли наручиоца наспрам олтара цркве, у продужетку опште келије, прислоњена уз манастирски зид. Подигнута је следеће 1846. године. Била је покривена ћерамидом. Имала је трпезарију и три собе за госте.⁴⁸

Мала трпезарија (8) налази се на бакрорезу северозападно од цркве. У објекту са „магерном“ (6) тешко је препознати „мутвак [...] у врло рђавом стању“, који помније Никифор Максимовић у једном писму 1846.⁴⁹ Радови на овом делу манастирског комплекса предузети следеће године били су обимнији од првобитно планираних. На простору где је највероватније био „трпезар“, подигнут 1827. у првој фази обнове,⁵⁰ саграђена је

⁴⁴ Ради се највероватније о бакрорезу „Манастир Студеница“ из 1733. поново отиснутом 1839. „с благословенијем“ митрополита и „настојањем“ Попечитељства правосуђа и просветителства, Д. Давидов. *Српска графика XVIII века*. Нови Сад 1978. 339–341; Неда Цар. *Документарне вредности ликовних представа Студенице*. у *Благо манастира Студенице*. Галерија САНУ, св. 63, Београд 1988. 276.

⁴⁵ П. Јоанновић, н. д., 15; Марија Домазет. *Конак у манастиру Сретињу*, Рашка баштина, књ. 3, Краљево 1988. 307.

⁴⁶ В. Караџић, н. д., 48.

⁴⁷ МСПЦ, МБ. 1859. 780; С. Милеускић. *Опис манастира Ужичке епархије 1859. године*. Богородица Градска у историји српског народа, 249.

⁴⁸ П. Јоанновић, н. д., 15.

⁴⁹ АС, МБ, 1846. 872. Владика Никифор Максимовић – митрополиту Петру Јовановићу, Чачак, 29. септембар 1846. године.

⁵⁰ Љ. Стојановић. *Сџари српски записи и напџиси*, књ. V, Београд 1925. 304 (бр. 9170); *Грађевинарство*, у *Класицизам код Срба*, књ. 2, Београд МСМЛXVI, 173.

„једна кула од три боја [...] и у њој се утвари црквоне хране, даље повлаче се свезани с кулом пространа [...] трпезарија, кујна и момачка соба“.⁵¹ „Магерна“ као архитектонски детаљ задржана је на трпезарији и после доградње спрата 1956. године.

Источник (10) са једном лулом налази се поред главног улаза. Изненађени калуђери су поред „валова“ оставили кондир и похитали архијереју у сусрет. Осим ове чесме постојала је још једна испред коњушнице и једна испод конака, обележена као „долниј источник“.⁵²

Поред жеље да на бакоррезу овековечи Сретење, владика Никифор Максимовић је настојао да ни његове заслуге не буду заборављене, па је кроз дописана објашњења поред појединих објеката испричана повест о његовом двадесет пет година дугом старању о овом манастиру. Она почиње код „високија гори с пештерама“ звана Овчар (16), где се као јеромонах настанио 1817. године и отпочео обнову цркве, наставља се свечаном литијом, која га као владика дочекује у обновљеном манастиру, окруженом

⁵¹ П. Јоанновић, *н. д.*, 15, 16.

⁵² П. Јоанновић, *н. д.*, 15.

конацима и келијама, представама објеката манастирске економије (житница „с четири пресека“ – 9, коњушница „од камена ћирамидом покривена“ – 11, необележене помоћне зграде западно од манастира), воћњака (12, 13), пчелњака и пута за варош (14), а завршава се на једном пролазку означеном као „удаљено место, на нем же виногради“. Прича је ипак незавршена, јер се владика и даље бринуо о манастиру, у селу Паковраћу подигао је копак 1850, и следеће године виноград оградао зидом.

Топографска анализа показала је изразито наративну структуру бакрореза, који говори о архитектонском преображају цркве после доградње звоника 1842, и градитељским подухватима на обнови манастира од 1818. до 1847. Подстицај за настапак предлошка дошао је свакако из Студенице, која неколико година раније поново умножава графички лист из 1733. По угледу на њега Живко Павловић уноси у панораму манастира литијску поворку, која на дан освећења прати владика. Стицајем околности у израду водите умлетена су и имена двојице школованих сликара: Јована Исајловића Млађег, заинтересованог да сам изради цртеж и литографише га и Уроша Кнежевића, коме је поверено да у Бечу бриње о настапку бакрореза. Првом се жеља није испунила, пошто владика није имао поверења у нову графичку технику, а „примечанија“ на рад живописца, кога је сам изабрао, није допуштао. Други је остварио више од посредничке улоге кроз две апликације на бакрорезу, које је владика Никифор Максимовић прихватио: празничну представу, која је већ коришћена као ознака припадности на приложеним звонима и грб, као могућу везу са уставобранитељским идејама. Захваљујући његовим монашким схватањима манастир Сретење добио је, поред закасне преписвачке делатности⁵³ још једно изузетно вредно обележје духовног живота у првој половини XIX века.

⁵³ Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣпски записи и наѣписи*, књ. VI, Београд–С. Карловци 1926, 159 (бр. 10472). Дијак Вук прписао је „Молебник“ и „Последованије молебное“ 1830, при јеромонаху Никифору создатељу храма Сретенја“.

ПРИЛОЗИ

1

Ваше високопреосвјаштенство!

По доносителу писма овог Станиши Марковићу житељу београдском, попиљем вашем високопреосвјаштенству од митра мог Сретенија издахноват план с том учтивом молбом, да ваше високопреосвјаштенство изволи истиј у Беч, па кога мајстора падлежи, послати, да ми по истом плану штамбу, од коег материјала најпостојаније може бити начини, и такову заедно с 100 икона митрскиј, да на ваше високопреосвјаштенство пошто буде, упути.

За коју ћу ја, пошто год буде стала ванему високопреосвјаштенству новце, с особитом благодарношћу мојом, издати.

Вашего високопреосвјаштенства на служби

11. Декемвра 1844.

У Чачку

EN № 440

(АС,МБ,1844,1167)

Ужичкиј епископ
Никофор Максимовић

2

Ваше високопреосвјаштенство!

Из писма вашег високопреосвјаштенства од 23. тек. м. EN № 1232 известити сам се за изображенне митра мог Сретенија могао, како би због неки примечанија г. Исаиловић молер собом овамо доћи да обкопира обитељ и по правилама данашњег стања на камену такову израдити желно. Сверху коег одговарајући вашем високопреосвјаштенству учтивјејше јављам, како ние нужно г. Исаиловић молер да долази, нити пак ја кабулим да штампа на камену избодена буде.

Мени ние казивато да је тако одвећ на бакру штампа скупа, нити би ја у првом писму мом онако да сам дознао изразио се.

Но најпосле ја умољавам ваше високопреосвјаштенство да би ваше високопреосвјаштенство изволело тај план по неком трговцу у Беч послати, и бакрорезца упитати, пошто би он на бакру штампу изрезао, пак ако би могли платити, тако би дали и радити, акол би одвећ заскупио, а ми би му истиј план поклонили и прошли се намеренија нашег, као што би одговор могао из Беча доћи док и ја тамо у обично време на пролеће прислем, да знам, и као што ћемо се о ствари тој обширније поразговарати се.

Вашего високопреосвјаштенства на служби

29. Декемврија 1844.

у Чачку

EN № 458

(АС, МБ, 1845, 1)

Ужичкиј епископ
Никофор Максимовић

3

Ваше високопреосвјаштенство!

Писмо вашег високопреосвјаштенства послато ми од 28. марта т. год. с приложеним одговором на ваше високопреосвјаштенство из Беча од господина Кнежевића примно сам 30. т. м. из ког сам прилога разумео шта се захтева за штамбу мог манастира у Бечу т. е. 150 фр. сребра и за два горе знака 10 фр. сребра. То бива свега 160 ф. ср. Ја пристаем на то са израђеним 500 екземплара, на тај конач да и сушту штамбу овамо пошаље, да се овде у Србији налази, а не у Бечу да стои.

Приметио сам у овом приложеном плану, ние Овчар изишао у висину између она два знака као што је он т. е. Овчар, у моего плана није изишао зашто малена хартија. За то ваше високопреосвјаштенство назначите гос. Кнежевићу да буде Овчар заошиљаст на врху као што сам ја у плану овом приложио овде, а мрс. храм је Сретеније ког и празне.

Вашего високопреосвјаштенства на служби

EN^o 114

31. марта 1845.

у мру Сретенију

(АС, МБ, 1845, 244)

Ужичкиј епископ

Никифор Максимовић

4

Епископу ужичком Никифору Максимовићу

У Београду 18. септемвр. 845.

EN^o 710

Трговац и житељ овдашњиј Таса Башкалфић јавио нам је данас да су му 500 комада изображенија вашег мнтра Сретенија заедно с једном бакарном таблом истог изображенија из Беча приспела, и поднео нам је трошак кои је око тога учињен. Истиј списак не изостављамо овде /, у прилогу в. преосвјаштенству припослати с тиме, да изволите учинити сходну наредбу, да му се тај рачун по жељи његовој што скорие исплати.

(АС, МБ, 1845, 710)

5

Ваше високопреосвјаштенство!

Трговцу и житељу београдском Таси Ђорђевићу Башкалфићу, ја сам по писму вашег високопреосвјаштенства од 18го. септемврија тек. год. EN^o 710 и по приложеној ми од њега за изображеније моего манастира Сретенија и бакарну таблу конти. рест новца по овдашњем житељу и купцу Вуји Пантелићу исплатио. О чему ваше високопреосвјаштенство учтиво настојећим у известие постављам.

Вашего високопреосвјаштенства на служби

9. ноемврија 1845.

у Чачку

EN^o 353

(АС, МБ, 1845, 908)

Ужички епископ

Никифор Максимовић

THE MONASTERY OF THE PRESENTATION OF JESUS IN THE TEMPLE
ON A COPPERPLATE ENGRAVING OF 1845

S u m m a r y

A copperplate engraving depicting the Monastery of The Presentation of Christ on Ovčar was made in Vienna in 1845, after the model provided by Živko Pavlović in early December of the preceding year, after the church had been decorated with wall paintings. A topographical analysis has shown a markedly narrative structure of the engraving recording the architectural transformation of the church after the building of a bell tower in 1842 and the renovation of the monastery (1818–1847). Following the wish of the commissioner, bishop Nikifor Maksimović, besides the existing structures there were also depicted those which were yet to be built. The names of two trained painters are also associated with the engraving: Jovan Isajlović the Younger, keen on making the engraving on his own, and Uroš Knežević, entrusted by the metropolitan with the execution of the engraving in Vienna. The former's wish never came true, the metropolitan having been suspicious about the new printing technique. Uroš Knežević enriched the model with the medallions containing the coat-of-arms of the Principality of Serbia and the depiction of the Presentation of Jesus.

ПРИЛОЗИ CONTRIBUTIONS

УДК 321.013(497.1): 327.56:341.6

Милован РАДАКОВИЋ
Институт за међународну политику и привреду
Београд

ОБЛИЦИ САРАДЊЕ СР ЈУГОСЛАВИЈЕ СА НОВОНАСТАЛИМ БАЛКАНСКИМ ДРЖАВАМА

Апстракт: аутор указује на политичку, економску и војну димензију односа СРЈ и нових држава насталих на тлу Балкана са којима се она непосредно граничи, Републику Хрватску, Босну и Херцеговину и БЈР Македонију. Дат је приказ устава нових држава и анализа војних могућности Републике Хрватске, Босне и Херцеговине и Македоније, као и економске везе и међузависности нових држава на Балкану и СР Југославије.

Уводна разматрања

Крај XX века обележен је новом геополитичком сликом Европе. Геополитичке промене на старом континенту десиле су се на истоку нестанком СССР-а, у средњој Европи распадом Чешко-Словачке федерације и на Балкану распадом Југославије. На Балкану су овакве промене имале посебно драматичан карактер, јер су биле праћене грађанским ратом у Хрватској и Босни и Херцеговини. Рат у Републици Хрватској завршен је егзодусом великог броја људи, углавном православних Срба, који су са једног дела Балкана – југозападне Хрватске, избегли на други део Балканског полуострва северозападну и југоисточну Србију. Грађански рат у некадашњој Босни и Херцеговини завршен је нешто повољније за Србе који су живели и живе на тим просторима. Дејтонским споразумом постигнута је политичка сагласност великих сила и страна у сукобу да српски ентитет у овој некадашњој југословенској републици формира своје локалне органе власти у Републици Српској, којој су, према споменутом споразуму, прецизно одређене границе.

На овако драматичан расцеп кризе на некадашњим просторима Југославије, свакако, утицаја су имали и спољни и унутрашњи фактори.

Поред осталих, као главни унутрашњи „детонатор“ распада југословенске заједнице можемо означити немогућност политичких лидера југословенских република да се договоре о новом друштвено-политичком концепту југословенске државе.

Спољни фактори који нису ишли на руку очувању СФР Југославије свакако су распад СССР-а, нестанак источног војног блока, уједињење Немачке и настапак новог светског поретка. Други битни чинилац убрзаног распада СФР Југославије је пребрза одлука СР Немачке да политички подржи и дипломатски призна сецесију југословенских република, као и неспособност ЕЗ и других међународних чинилаца да се овој одлуци Бона супротставе.¹

Републике Србија и Црна Гора формирале су Савезну Републику Југославију, која је наставила континуитет СФР Југославије и која се по окончању грађанског рата на Балкану нашао у новом политичком, војном и економском окружењу. Поред старих, Мађарске, Румуније, Бугарске, Грчке, Албаније и Италије, нова федерација добила је и нове суседе Хрватску, Босну и Херцеговину и Македонију.

Нове суседе Савезне Републике Југославије можемо анализирати кроз три димензије - политичку, војну и економску.

Република Хрватска

У уводу Устава Републике Хрватске донесеном 22.12.1990 године, Република Хрватска се према облику политичког режима дефинише као демократска и социјална држава, у којој власт произилази из народа, а он је остварује преко својих изабраних представника. Према облику државног уређења она је јединствена држава, а њен суверенитет је неотуђив, недељив и непреносив. Облик државне власти је заснован на начелу поделе власти на законодавну, извршну и судску.²

У уводним напоменама Устава Републике Хрватске истиче се и да „полазећи од устава предходно наведених историјских чињеница о различитим облицима државно-политичког организовања хрватског

¹ Више о унутрашњим и спољним факторима дезинтеграције СФРЈ Р. Накарада. *Критичко мишљење и поруке рата*, „Распад Југославије-продужетак или крај агоније“. Београд, 1991.94.

² Југословенски преглед, 1992, бр. 1, 28.

³ *Истио*, 28.

народа, као и од историјског права хрватског народа на пуну државну сувереност, позивајући се на општеприхваћена начела савременог света и неотуђивост, недељивост и уздржавање, Република Хрватска установљава се као национална држава хрватског народа и држава припадника других народа и мањина који су њени држављани.“³

У одредби о основним слободама и правима човека и грађанина истиче се да „у доба ратног стања или непосредне угрожености независности и јединствености Републике, те великих природних непогода, поједине слободе и права зајамчена Уставом могу се ограничити. О томе одлучује Сабор Републике Хрватске двотрећинском већином свих заступника, а ако се Сабор не може састати, председник Републике“.⁴

ПОЛИТИЧКА ДИМЕНЗИЈА ОДНОСА СРЈ – ХРВАТСКА

Хрватска је друга република која је исказала сецесију од СФР Југославије. Постала је самостална држава 25. јуна 1991. године одлуком Сабора Републике Хрватске који је једногласно усвојио Декларацију о проглашењу самостале и суверене Републике Хрватске и покренуо поступак раздруживања од Југославије.⁵

Политичка димензија односа између Савезне Републике Југославије и Републике Хрватске значајно је уравнотежена када је српско становништво напустило просторе Српске Крајине. Даља нормализација односа зависиће, пре свега, од понашања хрватске стране и то првенствено у вези области западног Срема, Славоније и Барање. Поред овог питања два крупна проблема су и Превлака и спремности режима у Загребу да омогући Србима из некадашње Републике Српске Крајине да се врате у своје домове. Ова два питања заслужују и посебну анализу.

1. Прво питање је везано за проблем Превлаке. Превлака је врло важан рт на самом улазу у Бококорски залив. У време СФР Југославије, ЈНА је ту формирала врло јаку поморско-осматрачку базу из које су се моћним радарским системима посматрале кретње бродова

³ Исто, 28.

⁵ Независност Хрватске и Словеније прво је признала СР Немачка 23.12.1991. После ње 15.1.1992. независност некадашњих југословенских република признале су Аустрија, Белгија и Велика Британија а затим и све земље ЕЗ. Више о овоме видети у тексту Слободанке Ковачевић „Хронологија југословенске кризе“, Међународни проблеми, 1992. бр.1-2, 110-137.

не само у Јадрану, већ и у делу Средоземља. Сада су на Превлаци снаге Уједињених нација а на самом рту вију се и заставе СРЈ и Републике Хрватске. Југословенска ратна морнарица је разбијањем СФРЈ и сецесијом њених република изгубила знатан део јадранске обале, острва и отвореног мора.⁶ Уколико би Превлака била под суверенитетом Републике Хрватске, Југословенска ратна морнарица би била у значајној мери блокирана, јер би са Превлаке Хрватска могла да прати сваку активност не само бродова југословенске ратне морнарице, већ и најмањих рибарских бродова и барки. Са удаљавањем од Дејтона, Превлака постаје све озбиљнији политички проблем у односима између СРЈ и Републике Хрватске.

2. Други проблем је повратак избеглих Срба на своја огњишта. Република Хрватска упорно настоји да спречи повратак избеглог становништва из Крајине. Чак и цивилима који нису учествовали у ратним операцијама забрањује се повратак у Хрватску и прети у случају повратка хапшењем и извођењем пред суд. Ово питање има и своју другу димензију - надокнаду имовине коју је српско становништво оставило на просторима Крајине.

У Београду је 23. 8. 1996. године потписан споразум о нормализацији односа између СРЈ и Републике Хрватске. Такозвани „Београдски споразум“ предвидео је да Република Хрватска прихвати постојање државног континуитета СР Југославије у односу на претходну СФРЈ. Такође, постигнут је договор да СРЈ и Република Хрватска питање сукцесије решавају споразумно, да изврше уређење својих граница, као и да спорове решавају мирним путем, уздржавајући се од претњи или употребе силе у складу са повељом УН. У том контексту, две стране су се договориле, а у духу Повеље УН и добросуседства, да реше важно спорно територијално питање које се односи на Превлаку. Тиме би се допринело пуној безбедности дела територије СРЈ у области Бокоцоторског залива и дела територије Републике Хрватске у области дубровачког залеђа. Постигнут је и договор да до постизања коначног споразума о Превлаци остаје постојећи систем безбедности уз помоћ Уједињених нација. Две стране су се споразумеле и обавезале да ће омогућити слободан и безбедан повратак избеглица и расељених лица у

⁶ Југословенска ратна морнарица је после сецесије Хрватске, морала да промени своје морнаричке формације, па су многи велики бродови уступили место мањим и покретљивијим поморским снагама.

њихова пребивалишта или друга места која слободно изабери, и да ће обезбедити да се овим лицима врати у посед њихова имовина, а ако је то немогуће, да се правично надокнади изгубљена имовина. Биће проглашена општа амнестија за дела учињена у вези са оружаним сукобима. Договорено је да се у року од шест месеци закључи споразум о социјалном осигурању којим ће се регулисати инвалидско, здравствено и пензионо осигурање, укључујући и исплату пензија, као и закључивање других споразума о решавању радних и статутарних питања од интереса за грађане једне и друге државе.

Према овом споразуму две земље ће у року од петнаест дана након потписивања Споразума успоставити пуне дипломатске и конзуларне односе, подићи ниво својих представништава на ниво амбасада и размениће амбасадоре.⁷

Војне снаге Републике Хрватске

Посматрано са географског аспекта, Хрватска територија има облик аустралијског диска. С обзиром на број становника, ова република би тешко могла да брани велики број јадранских острва који су сада под њеним суверенитетом, део обале од Макарске до Дубровника, као и простор Истре.

Хрватска је, иако на страни поражених фашистичких снага у другом светском рату, формирањем СФР Југославије, добила важне стратешке тачке у односу на некадашње југословенске републике. У том смислу, Хрватска својим јужним шпичем захвата Превлаку, затварајући на тај начин Црној Гори простор слободног уласка у Боку, као и Пирински залив на западу, којим Словенији затвара излазак на отворено море. Док је Република Хрватска била у саставу СФР Југославије питања републичких граница и њихова историјска и етничка правичност у јавности се није постављала, али изласком Хрватске и осталих република из заједнице Јужних Словена, ови проблеми су постали један од узрочника грађанског рата на овим просторима.

⁷ У међувремену, Хрватска је 6. 11. 1996. у Стразбуру постала чланица Савета Европе. Том приликом хрватски шеф дипломатије Мате Гранић је потписао и Европску конвенцију о националним мањинама, поштовању људских права, Протокол о укидању смрте казне и забрани примене тортуре и нехуманог третмана. „Танјуг“ - 6.11.1996.

Иако је напред констатовано да је Хрватска територија врло незахвална за озбиљнију војну одбрану, у садашњој консталацији међународних односа треба сагледати: а) шта у војном смислу жели Хрватска, б) а шта од ње желе њени савезници.

Република Хрватска има шест војних области Загреб, Бјеловар, Сплит, Осјек, Госпић и Карловац.

Хрватска авијација има врло добру базу за развој војног ваздухопловства. Поред аеродрома „Плесо“ код Загреба, поседује и аеродроме „Земуник“ код Задра, „Бачвице“ код Сплита, „Ћилипе“ код Дубровника, аеродроме „Вараждин“, „Пула“, „Ријека“, „Удбина“, затим аеродроме на острву Вис, на Крку, Брачу. Најближи граници Савезне Републике Југославије је аеродром „Осјек“. Ови објекти пружају солидну основу за развој хрватског ратног ваздухопловства, а поред тога могу се комбиновати и са изградњом још неког аеродрома на многим острвима у Јадрану или копненом делу Хрватске.⁸

Хрватска морнарица поседује развијене поморске базе на Јадрану. Поред острва Вис и Ластово, ту су и базе на копну Сплит, Шибеник, Плоче. На самом копну су и врло јаки морнарички центри у Пули, Ријеци, Сплиту, Шибенику у којима Хрватска може развити снажну војну и трговачку флоту. Претпоставка је да ће најачи део војних снага Хрватске представљати морнарица, јер очигледно да Хрватска за развој овог вида армије има и најбоље услове.⁹

Ако је реч о *коиненим*, *пџенковским* и *артиљериским снагама* треба напоменути да је у Задру смештен врло развијен школски центар за артиљериску и противваздушну одбрану, а у Славонској Пожеги врло

⁸ Хрватска авијација поседује 28 апарата, 9 транспортних авиона и 25 хеликоптера. Двадесет и један авион су совјетске производње типа „МИГ 21“, 6 ловаца су типа „ГАЛЕБ“ а један ловац је типа „ОРАО“. они су југословенске производње. Од 9 транспортних авиона, 4 су совјетске производње, 2 типа „АН-2“ и 2 типа „АН-26“, осталих 5 произвела је југословенска фабрика „УТВА“. Загреб има 25 хеликоптера. Један „МД-500“, један „УХ-1“, 5 хеликоптера типа „МИ-24“ и 18 јуришних хеликоптера типа „МИ-8“. Више о овоме у „The Military Balance“ 1995-1996, The International Institute for Strategic Studies (IISS), London.

⁹ Поморске снаге Хрватске у свом саставу имају 5 корвета, 5 торпедних чамаца, 20 десантних и 3 патролна чамца. Хрватска има једну подморницу југословенске производње типа „УНА“ која је намењена специјалним јединицама. Више о овоме погледати у „The Military Balance“ 1995-1996, The International Institute for Strategic Studies (IISS), London.

јака војна ауто-база. Хрватска има шест механизованих бригада које су распоређене у артиљеријску, противоклопну, противваздушну, брдску, амфибијску и бригаду специјалне намене. Поред ових снага Хрватска планира и формирање неколико јуришних бригада. Артиљеријски састав Хрватске чине оруђа совјетске и југословенске производње која су била у наоружању Југословенске народне армије, а која су остала у Хрватској и чији број још није утврђен.¹⁰

Развој војних снага у Хрватској делимично је лимитиран споразумом у Дејтону, али би Загреб уз одређену финансијску подршку могао формирати врло јаке војне формације. Међутим, Хрватска ће при оваквом развоју ситуације бити принуђена да уђе у војне савезе и то пре свега са Италијом и Немачком. Још на самом почетку развоја своје „суверености“ Хрватска је склопила неке уговоре са Берлином о „изградњи појединих објеката“ на острву Вису и неким другим острвима, па је велико питање хоће ли Загреб занста успети да буде „суверен“ у наредним годинама и деценијама.¹¹

Економска димензија односа СРЈ и Хрватске

СР Југославија у догледној будућности не може да рачуна на интензиван развој економских односа са Републиком Хрватском. Такав став произилази из чињенице да је грађански рат био у непосредној прошлости, као и да проблем избеглог становништва из Хрватске још није решен, односно да тек предстоји политичко-правно решење њиховог статуса. Две велике инвестиције које су изграђене и завршене, а које су остале као сведочанство о постојању некад заједничке државе, је аутопут Београд-Загреб и некадашњи „југословенски“ нафтовод.

Успостављање саобраћајних и комуникацијских веза и пуштање у саобраћај аутопута, важно је за Републику Хрватску. Изградњом

¹⁰ Загреб има тренутно 176 тенкова. Од тога двет су Т-34, двадесет и седам М-84, и сто четрдесет Т-55. Оклопне снаге Хрватске употпуњене су и са осамдесет и два амфибијска возила типа М-80, као и са педесет оклопних транспортера. Више о копненим, тенковским и артиљериским снагама Хрватске погледати у „The Military Balance“ 1995-1996, The International Institute for Strategic Studies (IISS), London.

¹¹ Сваки такав војни економски или политички савез при садашњем развоју међународних односа Загреб би морао да компензује „одређеним услугама“. Неке опозиционе снаге у Хрватској, већ дуже време изражавају бојазан, да ће подршка Запада својој „суверености“ Загреб морати да „компензира“ складиштењем нуклеарног отпада на територији где су некада живели Срби.

саобраћајнице Суботица-Димитровград, СР Југославија ће решити питање комуникација северозапад-југоисток¹², док Република Хрватска мора бити заинтересована за аутопут Загреб-Београд и железничке линије на истом правцу због сопствене комуникацијске везе са југоистоком тог дела Европе.

Ако је реч о нафтоводу, овде је ситуација другачија. За његово пуштање у рад целом трасом, дакле релацијом Крк-Панчево, заинтересованија је Савезна Република Југославија. Београд има две алтернативе снабдевања својих рафинерија нафтом. То је изградња потпуно нових нафтовода. Први правац Панчево-Солун био би дугачак 680 километара, а други Панчево-Бар 500 km. С обзиром да СРЈ нема тренутно средстава за изградњу нафтовода, а Загреб могућност изградње алтернативног аутопута, Београд и Загреб су се споразумели да се пусти у саобраћај и постојећи аутопут и нафтовод.

Босна и Херцеговина

Скупштина Босне и Херцеговине донела је 27.2.1991. године одлуку да се приступи промени Устава СР Босне и Херцеговине доношењем уставних амандмана који би се односили на име и државне симболе Републике Босне и Херцеговине. Према новим решењима Босна и Херцеговина се дефинише као суверена држава равноправних грађана, народа Босне и Херцеговине Муслимана, Срба и Хрвата и припадника других народа и народности који у њој живе. У скупштинама и органима које они бирају, Председништву и другим државним органима, обезбеђује се сразмерна заступљеност народа и народности Босне и Херцеговине. Територија Републике је јединствена и недељива. Границе се могу мењати одлуком Скупштине, али само у складу са вољом грађана целе Републике, а израженим њиховим предходим изјашњавањем на референдуму и то, ако се за мењање изјасни две трећине укупног броја бирача. Скупштина је највиши орган власти у Републици, Председништво Босне и Херцеговине представља Републику, Влада Босне и Херцеговине одговара за предлагање и спровођење договорене политике и извршавање закона.¹³

¹² Осим тога, 1992. године пуштена је у промет речна комуникација Рајна-Мајна-Дунав. Тиме је успостављена директна водена веза између северне, средње и југоисточне Европе. Канал омогућава луци Београд да постане једна од најпрометнијих и најразвијенијих европских лука.

¹³ Југословенски преглед, 1992, бр.1. 23-25.

Међутим, потписивањем Дејтонског споразума, утврђен је нови Устав Босне и Херцеговине, који је одредио нови међународно-правни положај ове државе.¹⁴ Дејтонски споразум тачно и изричито утврђује да нова држава Босна и Херцеговина задржава субјективитет бивше Републике Босне и Херцеговине у погледу међународно признатих граница и чланства у УН.¹⁵

Према овом споразуму БиХ је замисљена као демократска држава, руковођена владавином права са слободним и демократским изборима, а принцип етничке поделе потврђен је као база државне организације коју чине два ентитета настала у току оружаних сукоба: Федерација БиХ и Република Српска.¹⁶

Надлежност заједничких институција обухвата спољну политику и трговину, царинску, монетарну и финансијску политику, спровођење кривичног права и сарадњу са Интерполом. Деловање Централне банке и финансија су у рукама БиХ. Спровођење надлежности зједнице на законодавном и оперативном плану везано је за Скупштину, Председништво и Министарски савет. Питањима одбране треба да се бави Стални комитет Председништва чији је задатак да координира активност на војном плану.¹⁷

Све функције власти и овлашћења која нису изричито додељена институцијама БиХ припадају ентитетима. Устав, као врховни акт БиХ, има приоритет како над њеним законским одредбама тако и над уставима и законима ентитета који нису са њим сагласни. Ово важи и за одлуку заједнице. Ентитети се обавезују да неће претити силом нити употребити силу против другог ентитета, а оружане снаге ни под којим условима неће ступити на територију другог ентитета без одобрења владе тог ентитета и Председништва БиХ.¹⁸

¹⁴ База устава Босне и Херцеговине налази се у Основним принципима устројства БиХ прихваћеним 9.9.1995. у Женеви, и у додатно договореним принципима усвојеним у Њујорку 25.9.1995 од стране министра иностраних послова СРЈ, Хрватске и БиХ, Др. Милан Шаховић, Устав Босне и Херцеговине према дејтонском споразуму, „Међународни проблеми“ 1996, бр.1-2, ИМПП, 35.

¹⁵ На пленарном заседању Генералне скупштине УН 22. 5. 1992, аklamацијом су у чланство УН примљене бивше југословенске Републике Босна и Херцеговина, Хрватска и Словенија, Слободанка Ковачевић. Хронологија југословенске кризе, „Међународни проблеми“ 1992, 1-2, 134.

¹⁶ Др. Милан Шаховић, Устав Босне и Херцеговине према дејтонском споразуму, „Међународни проблеми“ 1996, бр.1-2, ИМПП, 36.

¹⁷ Исто, 37.

¹⁸ Исто, 38.

ОДНОСИ САВЕЗНЕ РЕПУБЛИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И БИХ

Простор некадашње Босне и Херцеговине захватао је централне делове бивше Југославије. У њему живе Срби, Хрвати и Муслимани са своје три вероисповести православном, римокатоличком и муслиманском.¹⁹ Босна и Херцеговина призната је као самостална држава у априлу 1992. године.

Када је почео грађански рат у Југославији, тешко је било претпоставити да се он неће проширити и на републику Босну и Херцеговину, јер је сваки од три народа у њој имао своје циљеве приликом распада некадашње државе.

1. Муслимани су у некадашњој Републици Босни и Херцеговини били најбројнији, концентрисани углавном у градовима. За њих је најприхватљивији био политички концепт „грађанске државе“ у којој би Муслимани због своје националне бројности били доминантни у свакој политичкој акцији тако уређене државе.

2. Срби, који су били под снажним утиском реминисценција из 1941. и каснијих догађаја, чврсто су били одлучили да створе своју посебну државу и припоје је СР Југославији.²⁰

3. Хрвати су себи поставили за циљ да делове територија на којима живе, као већина или као мањина, припоје Републици Хрватској.²¹

Дејтонским споразумом у оквиру БИХ формирана је Муслиманско-хрватска Федерација и Република Српска, и на тај начин је међународна заједница покушала да обезбеди свим ентитетима да остану у оквирима уније БиХ.

Ако је реч о политичкој димензији односа између СРЈ и БиХ за Савезну Републику Југославију најзначајнији део политичке сарадње мораће да се одвија у духу Дејтонског споразума. С тим у вези најзначајнији облик сарадње одвијаће се на линији Београд-Пале. То је и разумљиво, јер ће бар у прво време овај аспект политичке сарадње бити значајнији за Југославију од концепта сарадње Београд-Сарајево.

¹⁹ Године 1991, број муслиманског становништва у БиХ износио је 1.905.829 (43,7%), Срба је било 1.369.258. (31,4%), а Хрвата 755.892 (17,3%). Југословенски преглед. 1992. бр.1, 7.

²⁰ Др. Ранко Петковић, Дејтонски споразум-изгледи за мир, „Међународни проблеми“ 1996, бр.1-2, ИМПП, 11.

²¹ Исто, 11.

С тим у вези у Београду је 28.2. 1997. потписан Споразум о специјалним паралелним везама између СРЈ и Републике Српске²². Споразум би требало да представља основу за даљи развој свеобухватних односа у области економије, привреде, науке и културе између СРЈ и РС²³. У вези политичких односа СРЈ-БиХ врло велики утицај на њих ће имати решење статуса Брчког.

Поделом територије БиХ на Муслиманско-хрватску федерацију и Републику Српску, у значајној мери су задовољени и политички интереси СРЈ и Републике Хрватске, јединих суседа „самосталне“ БиХ. Република Хрватска је сматрала да далматинска обала због старе републичке границе БиХ није имала хрватско залеђе иако у том залеђу живе претежно Хрвати из Херцеговине. То су општине Љубушки, Читлук, Мостар, Лиштица, Чапљина, Дувно, Ливно, итд. Због тога је за Загреб БиХ била од посебног значаја још за време претходне Југославије. Да је неким другачијим развојем ситуације БиХ остала у Југославији, због оваквог геостратегијског положаја и дубине простора, далматинска острва, нашла би се у војном смислу у неповољној ситуацији. Наиме, тај део хрватске територије тешко би се бранио са мора а још теже са копна. Међутим, када се некадашња БиХ отцепила од Југославије, у Загребу су се појавили врло радикални планови, а сви су се сводили на то да се са БиХ створи нека врста конфедерације, касније федерација, а после тзв. „велика Хрватска“, која би захватала територију некадашње Павелићеве НДХ. Међутим, развој ситуације је утицао да се политичка опредељења Хрвата из Босне приближе ставу Срба са истих простора, па су временом и Хрвати одлучили да бране етничке просторе од надирућих исламских идеја. На крају је, ипак, Дејтонским споразумом створена Муслиманско-хрватска федерација. Хрватска ипак није у пуној мери задовољна, јер бар што се политичких питања тиче, као највећи проблем у овој фази развоја Муслиманско-хрватске федерације остаје нејасно питање Мостара. Наиме, Загреб сматра да су два ентитета-Срби и Муслимани добили своје политичке центре моћи. Срби су добили Бања Луку, Брчко и Бијељину, а Муслимани Тузлу, Зеницу и Сарајево. Загреб

²² Назив „специјалне паралелне везе“ има правног основа у члану 3, тачке 2, Устава Босне и Херцеговине који је саставни део Дејтонског споразума и гласи „Ентитети имају право да успостављају специјалне паралелне односе са суседним државама у складу са суверенитетом и територијалним интегритетом БиХ“. „Политика“ 18.3.1997 стр.1.

²³ „Политика“ 21.3. 1991. 13.

зато сматра једним од крупних политичких питања у БиХ решење статуса града Мостара, јер водећа политичка структура у Загребу сматра да би Мостар у целости морао припасти хрватском ентитету у БиХ. Република Хрватска би ипак морала бити задовољна развојем политичке ситуације у БиХ односно Дејтонским споразумима, јер је развој војне ситуације у Босни и Херцеговини наговештавао потпуну победу војних снага Републике Српске и остатак БиХ у Федерацији са Србијом и Црном Гором²⁴.

Ако је реч о српском ентитету у БиХ, с обзиром на подршку западних чинилаца, пре свега Немачке и САД, који су пружали подршку Муслиманима и Хрватима у грађанском рату у овој републици, може се сматрати успехом озваничење Републике Српске, у којој ће коначно бити заштићен српски народ, а која ће бити гарант развоја његове културе и просперитета.

Савезна Република Југославија може бити задовољна развојем ситуације у БиХ. Велики број грађана српске националности напустило је Сарајево, али су зато сачувани сви већи центри у којима је претежно живело српско становништво: Бања Лука, Бијељина, Србиње, Требиње, Брчко, Билећа, Вишеград, Зворник. Мостар, иако је у њему живео велики број Срба, остао је у Хрватско-муслиманској федерацији, због католичких насеобина у околини града и великог броја муслимана у самом граду.

Током октобра месеца 1996. у Паризу је одржан састанак између председника Србије Слободана Милошевића и председника Муслиманско-хрватске федерације Алије Изетбеговића. Том приликом дата је заједничка изјава која указује на даљу нормализацију односа између СРЈ и БИХ, јер предвиђа одређење за мир и стабилност, решавање спорних питања у духу добре воље, поштовање територијалног интегритета БИХ и државног континуитета СРЈ као и успостављање дипломатских односа на нивоу амбасада.²⁵

²⁴ Поред овога, у катастарским књигама у БИХ, пред рат, Срби су располагали са 75% територије БиХ, а сада се Република Српска распростире на 49% територије Босне и Херцеговине. Због свега овога решења Дејтонског споразума се у Загребу, ипак, морају сматрати успехом.

²⁵ Текст споразума објавила „Политика“ 4.10.1996.

Војне снаге БИХ

Војна димензија односа између СРЈ и БИХ произилазиће из Дејтонског споразума.²⁶ С тим у вези посебна и изузетно значајна обавеза СРЈ према БИХ на војном плану је и одредба која у контексту мере регионалне стабилзације налаже Југославији смањење тешког наоружања и оружане снага за 30% од постојећег, као и успостављања извесних пропорција у војним потенцијалима са осталим уговарачима (Република Хрватска, БИХ и ентитети у Босни и Херцеговини) у циљу уравнотежења и стабилзације војног фактора на ширем простору.

Оваква димензија Дејтонског споразума у области наоружања вероватно је произашла из жеље међународних фактора да се и непосредно окружење БИХ, а то су СРЈ и Република Хрватска нађу у позицији да смање сопствено наоружање, што би за последицу имало и стабилзацију у оба ентитета у БИХ, Муслиманско-хрватској федерацији као и у Републици Српској. У делу споразума који се односи на Субрегионалне мере контроле наоружања, основни критеријуми за споразум о бројчаном ограничењу наоружања су бројност становника, тренутна количина оружја, одбрамбене потребе и релевантни однос снага у овом региону. Споразум утврђује пет категорија оружја које потпадају под ову регулацију, а то су тенкови, борна кола, артиљерија, борбени авиони и хеликоптери и то онако како су дефинисани у бечком Споразуму о конвенционалним снагама у Европи (ЦФЕ) из 1990. године.²⁷

Међутим, оно што овим одредбама о мерама контроле наоружања даје посебну тежину јесте то што је странама које су потписале уговор дат рок од 180 дана да закључе споразум о бројчаном ограничењу горе наведених категорија наоружања. Дата је и оперативна клаузула у случају да у наведеном року не постигну споразум, онда ступају на снагу овим чланом Споразума предвиђена ограничења наоружања (Прилог 1-Б, чл. IV, тач.3). Два су полазна параметра овде примењена: по првом, ниво наоружања појединих страна уговорница морају бити у сразмери 5:2:2 (СРЈ-Република Хрватска-БиХ), а другим се одређује тренутни ниво наоружања СР Југославије као полазна основа према којој се утврђују

²⁶ The Dayton Peace Accords, Office of Public Communication, Bureau of Public Affairs, U.S. Department of State, 1995. - превод „Споразум о миру у Босни и Херцеговини“, Дејтон, 21.11., Париз, 14.12. 1995. Међународна политика, Београд, бр. 1041, 2. 2. 1996.

²⁷ Љубивоје Аћимовић „О Дејтонском споразуму и његовим војним аспектима“ - „Међународни проблеми“, 1996. бр.1-2, ИМПП, 67.

нивои оружаних снага свих страна уговорница. Сходно томе, прецизира се да ће горња граница за СР Југославију бити 75% наоружања које она сада поседује, за Хрватску и БиХ 30% од тог истог нивоа, а затим унутар БиХ однос је 2 за Федерацију БиХ и 1 за Републику Српску.²⁸

Да је остала унитарна држава Босна и Херцеговина је за СР Југославију могла бити већа потенцијална опасност од Републике Хрватске, пре свега због непосредне границе са Санцаком и, посредно, везе са просторима Косова и Метохије. Ова Република је значајна и стога што у њој већину популације чине муслимани. Ако се узме у обзир чињеница да је муслиманска вероисповест преовлађујућа и на простору Косова и Метохије, односно Санцака, као и да је положај Турске знатно ојачао после распада СССР-а и формирања неких азијских муслиманских држава, може се закључити да се Савезне Републике Југославија у новим условима нашла у значајнијем непосредном и посредном муслиманском окружењу.

Међутим, Дејтонским споразумима, источна територија Републике Српске, простире се уз западну границу СРЈ, и та знатно умањује опасност од неке могуће војне провокације Муслиманско-хрватске федерације на границе СРЈ. При садашњем стању ствари СРЈ највећу пажњу мора обратити на аеродроме који се налазе на територији Муслиманско-хрватске федерације. Најзначајнији аеродроми су код Сарајева, Мостара, Тузле, а будућност ће показати да ли ће савезници Муслиманско-хрватске федерације обновити подземни аеродром код Бихаћа, најзначајнији војни објекат старе Југославије. За Београд ће бити врло значајно у којој мери ће се у овим градовима обновити цивилни и војни саобраћај и који ће од ових објеката бити цивилни, који војни, а који аеродром за обе функције.

Копнене јединице Муслиманско-хрватске федерације сачињава 92.000 војника који су у оперативном саставу, и 40.000 који су у резерви. Војска федерације има једну армију, шест корпуса, две дивизије, две моторизоване бригаде и пет брдских јединица. Корпуси су најоперативнији део војске федерације и они су распоређени у (1) Сарајеву, (2) Тузли, (3) Зеници, (4) Мостару, (5) Бихаћу, (6) Коњицу и (7) Травнику.

²⁸ Исто, 67-68.

Оклопне јединице Муслиманско-хрватске федерације сачињава тридесет и један тенк типа Т-34 и Т-55.²⁹

Међутим, даљи развој војне ситуације у овој републици није могуће предвидети. Још се не зна да ли ће САД инсистирати на формирању заједничких војних јединица Босне и Херцеговине, односно да ли ће Вашингтон тражити да се јединицама федерације прикључе и војне јединице Републике Српске. Са друге стране, НАТО је заинтересован да земље централне Европе и Балкана укључи у своју организацију. Владе Мађарске, Румуније, Бугарске, Албаније, Македоније, Хрватске и Муслиманско-хрватске федерације изразиле су жељу да приступе НАТО пакту. С тим у вези већ за десетак година војне формације Војске Југославије нашле би се у окружењу земаља чланица НАТО пакта. Због оваквог могућег расплета војне ситуације на Балкану, Југославија ће морати размислити о свом могућем ангажовању у програму „партнерство за мир“, а у следећем веку можда и о приступању неком постојећем или новоформираном војном савезништву.

Економска димензија односа СРЈ - БИХ

Јасно је да Република Српска не може рачунати на неку значајнију економску помоћ од међународне заједнице. Из тих разлога у Републици Српској највећу помоћ очекују од Савезне Републике Југославије. У том смислу од великог значаја ће бити будућа изградња инфраструктуре и објеката чија ће локација бити уз саму обалу реке Дрине и у ширем појасу ове реке.

С обзиром да је Муслиманско-хрватска федерација присутна на реци Дрини још само у општини Горажде, ова река може бити „кичма“ економског развоја и за Савезну Републику Југославију и за Републику Српску.

У погледу исхране становништва Република Српска може рачунати на сопствене снаге. Дејтонским споразумима, велики део Босанске Посавине остао је у саставу Републике Српске. Између Бијељине и Бадовинаца направљен је мост чијим се завршетком стварају услови за остваривање изградње великих економских постројења која су иначе била планирана у економским програмима развоја Републике

²⁹ Више о војним снагама Муслиманско-хрватске федерације и војске Републике Српске погледати у „The Military Balance“ 1995-1996, The International Institute for strategic studies (IISS), London.

БиХ и Републике Србије пре избијања грађанског рата у Југославији.

Република Српска располаже и рудним богатствима. Рудници Гацко, Миљевина, Сасе, Власеница, Угљевик, Станари, Челинац, Бања Лука, Волари, Томашица, Расавци, Нови Град, и велики рудник сребра, олова и цинка Сребреница, гаранција су да ће Република Српска имати добру сировинску базу. Поред овога, Република Српска има и велики хидроенергетски потенцијал. Хидроцентрале Угљевик, Брод, Рогатица, Богатић, Ластва, Гацко, Требиње, Перућац, Зворник и Бајина Башта уз планирану изградњу још неких на Дрини, сасвим су солидна основа за енергетску базу не само за Републику Српску и СРЈ, већ и за могућа потраживања неких балканских и европских земаља.

Савезна Република Југославија ће сигурно помоћи оспособљавању и даљем развоју ових постројења у Републици Српској, која ће повезивањем са СРЈ дати солидну основу за економски развој становништва са обе стране Дрине. Међутим, за повезивање СРЈ и Републике Српске, мораће се приступити изградњи тзв. „попречних“ саобраћајних праваца. С тим у вези нарочито важни правци су пруга Шабац-Лозница-Зворник и пруга Ужице-Увац. Сасвим је сигурно да ће се у догледној будућности приступити и изградњи још неколико мостова који ће спојити Савезну Републику Југославију и Републику Српску. Врло брзо планирано је оспособљавање постојећих путних праваца, а почетком века планирају се средства и за изградњу неколико путних праваца.³⁰

РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Нова геополитичка слика Балкана „уоквирена“ је државном самосталношћу Републике Македоније која је распадом СФРЈ добила самосталност.

Устав Републике Македоније донесен је 29.11.1991. године. У уводним разматрањима Устав Републике Македоније наглашава историјско и државно наслеђе македонског народа, његовну вековну борбу за стварање сопствене државе као и слободну вољу грађана Републике Македоније изражену на референдуму 1.9.1991. године. У Уставу се констатује историјска чињеница, да је Македонија конституисана као национална држава македонског народа, у којој се обезбеђује правна равноправност Албанцима, Турцима, Власима,

³⁰ За СРЈ и Републику Српску нарочито је важан путни правац Шабац-Бијељина-Брчко-Бања Лука.

Ромима и другим националностима који живе у Републици Македонији. Република Македонија се дефинише као суверена, самостална, демократска и социјална држава у којој је службени језик македонски, а писмо ћирилица. Као носилац законодавне власти дефинише се Собрање Републике које је председнички орган грађана. Влада Републике је носилац извршне власти, а Председник Републике представља Македонију, и врховни је командант њених оружаних снага.³¹

Политичка димензија односа СРЈ – Македонија

Република Македонија заузима централни положај на Балкану, налазећи се између Савезне Републике Југославије, Грчке, Бугарске и Албаније. За њен политички развој заинтересовани су сви њени суседи.

Бугарск је још у време СФРЈ исказивала одређене претензије према Македонији. Када је Македонија добила државност, Бугарска држава је дипломатским путем признала македонску државност, али је приликом тог чина исказала врло чудну аргументацију схватања настанка ове нове државе на Балкану. Наиме, Бугарска је признала Македонију као државу, али не и Македонце као народ, јер како је тада формулисало Министарство иностраних послова Бугарске, „реч је о народу чији је национални корен индентичан бугарском па Софија очекује да че у блиској будућности обе државе приступити Европској Унији, и да ће тада највероватније доћи до мирног „срашћивања“ једног народа са обе стране границе“³²

Овако „мирно срашћивање“ вероватно очекује и Албанија, али не са Македонцима него са Албанцима који живе на простору западне Македоније.³³ Још 11. и 12. јануара 1992. године Албанци су у Македонији спровели референдум на којем су истакли потребу федерализације Македоније и изгласали формирање Аутономне Републике Илириде. Одлуке овог референдума усвојила је свеалбанска скупштина у Струги

³¹ Југословенски преглед 1992, бр.1, 30-31.

³² Поред овога у саопштењу МИП-а Бугарске речено је и „Признање Македонске државе и неких других југословенских република заснива се на поштовању интереса људи који живе на својој територији и њиховој легалној вољи за државним самоопредељењем“. Саопштење је дато 15.1.1992. године и у њему је избегнут термин народ. Бугарска је била прва држава на свету која је признала Македонију.

³³ Према попису становништва који је у БЈРМ спроведен 1991. године, у Македонији има 1.314.283 Македонаца (64,6%), Албанаца 427.313 (21,0%), Турака 97.414 (4,8%), Рома 55.575 (2,7%) и Срба 44.159 (2,2%), Југословенски преглед, 1992, бр.1, 7.

исте године и јасно је да би то требало да буде прва фаза остваривања сна о великој Албанији у коју би касније, проглашењем Републике Косово, ушао већи део територије Македоније, Србије и Црне Горе.

Грчка нема територијалних претензија према БЈРМ, али је од свих њених суседа највише забринута самосталношћу ове некадашње југословенске републике. Грчка сматра да би Македонија могла бити нови извор нестабилности на Балкану. Разлога за овако размишљање Атина свакако види у врло агресивном наступу Егејских Македонаца и њихових потомака.³⁴ Поред политичких проблема, Атина са Скопљем има и економских. Врло често се македонско-грчка граница блокира од стране Македоније или Грчке. Поред ових, постоје проблеми и у инвестицијама. Наиме, Грчка влада покреће огромне јавне радове од виталног значаја, а све у склопу тзв. другог Делоровог пакета, вредног готово двадесет милијарди долара, које Атина треба да добије у наредних пет година од Европске уније. Други по важности пројект је саобраћајни правац од границе са Турском преко Солуна до луке Игуменица на западу. Међутим, постоји и конкурентски северни правац који би ишао преко Софије и Скопља до Драча. За ово решење, поред Бугарске, БЈРМ и Албаније, заинтересована је и Италија. Атина је уверена да иза свега стоји настојање турске политике на Балкану да се Грчка изолује и да јој се умањи утицај у региону. Било како било, Грчка је врло узнемирена и на саму помисао да се нова држава на Балкану зове Македонија. Врло су честе демонстрације у Скопљу, Солуну и Атини, а сама Грчка поред Турске сада ће имати проблема и са политичким амбицијама новог суседа на северу БЈР Македонијом.

За Београд вардарска долина је од изузетног значаја, јер га повезује са луком Солун и Атином. Поред овога СРЈ је заинтересована даљу економску и политичку судбину грађана српске и црногорске

³⁴ У Скопљу је 9.8. 1994. године одржано друго заседање скупштине „Светског македонског конгреса“. На овом конгресу говорило се о македонским „виталним интересима“, а у склопу њих Сотир Георгијевски, делегат из Сиднеја, упозорио је да је „тачно да аутохтони Македонци немају територијалних претензија, али да ће од Олимпа у Грчкој и Пирин планине у Бугарској“. По њему, готово цела северна Грчка и највећи део источне Бугарске (тзв. Пиринска Македонија) морају одмах да припадну новој македонској држави јер су то „свете македонске земље“. Убрзо затим у Скопљу је публикована географска карта Македоније у њеним „природним границама“. Ове новоутврђене међе знатно проширују садашњу БЈРМ, а на југу обухватају целу северну Грчку (Егејску Македонију) са Солуном и његовим заливом. „Пут ка великој Македонији“. „Политика“ 10.8.1994.

националности.³⁵ СРЈ и БЈРМ имају и један заједнички проблем на којем ће врло брзо Београд и Скопље морати да координирају своје акције и сарађују, а то је велики број припадника албанске националности на својим територијама. За СРЈ то су простори Косова и Метохије, а за БЈРМ простори западне Македоније. Уколико се албански сецесионисти одлуче на оружану побуну било на Косову, или у западној Македонији, била би угрожена и једна и друга држава, јер би сецесија албанских националиста на Косову сигурно запалила и западну Македонију и обрнуто.

Војна снаге Републике Македоније

Приликом распада СФРЈ, ЈНА је без икаквих сукоба и локалних инцидентата, напустила територију Македоније³⁶. Ова чињеница би могла бити значајна за будући развој политичких али и војних односа између СРЈ и БЈРМ. Глобално гледано СРЈ, и Македонија немају неких озбиљнијих политичких проблема који би могли да испровоцирају војни сукоб између две републике. И Скопље и Београд признају обострану потребу регулисања граничних и других питања. Међутим, сасвим је друго питање да ли ће могући сукоб покушати да испровоцира неко трећи. Наиме, у току грађанског рата на просторима СФРЈ у Македонији према граници Србије и српске покрајине Косово, биле су присутне војне снаге западних земаља. Ту границу је прво обезбеђивао тзв. нордијски батаљон, састављен од војних јединица скандинавских земаља, коме се касније прикључио и амерички под патронатом УН („УНПРЕДЕР“). Војне снаге БЈРМ су још увек у формирању,³⁷ а Македонија је од 15.11.1995. учесница програма „Партнерство за мир“.³⁸

Американци су сигурно добро војно проанализирали просторе бивше Југославије пре него што су одлучили да један велики део својих

³⁵ Највећи број Срба и Црногораца у Македонији живе на просторима Скопске Црне Горе.

³⁶ ЈНА је званично напустила територију Републике Македоније 26.3.1992, после потписивања докумената о примопредаји објеката и опреме. Слободанка Ковачевић. Хронологија југословенске кризе. „Међународни проблеми“ 1992. 1-2, стр.127.

³⁷ Армију Републике Македоније сачињава 10.400 људи од чега су 8.000 војници. Резервног састава нема, а Скопље планира да у резерви има најмање 100.000 људи. Полицијске снаге сачињава 4.500 људи, а БЈРМ планира 7.500. Оклопне јединице имају неколико тенкова Т-34. Више о војним снагама Републике Македоније у „The Military Balance“ 1995-1996. The International Institute for Strategic Studies (IISS), London.

³⁸ „Нато и партнерство за мир“, Београд 1996, „Међународна политика“, ПФ, ФПН, ИМПП, ЦСС, 251.

снага стационирају баш у Македонији. Када се ово констатује треба имати у виду да је БЈРМ у непосредном територијалном додиру са Косовом и Албанијом, следећим могућим узрочницима кризе на Балкану. Поред овога, Македонија је врло близу БиХ и Републике Хрватске. У македонским просторима са „непосредне дистанце“ могу се контролисати могуће кризе између Грчке и Турске, али и оне у Средоземљу³⁹. Одатле би Вашингтон могао да изазива сукобе ниског интензитета уколико процени да су политичке, економске и војне интеграције отишле предалеко и да уједињена Европа почиње да угрожава интересе САД.⁴⁰

Уколико Република Македонија уђе у НАТО структуре, што македонски политичари већ виде као „готову ствар“, војне снаге СРЈ би се нашле у једној потпуно новој ситуацији. Ако би и Албанија ушла у НАТО, и грчке војне снаге би такође дошле у сличну позицију. То би сигурно изазвало нова повезивања на Балкану, на пример војно повезивање Грчке и СРЈ.

Економски односи СРЈ – Македонија

Македонија је у годинама блокаде Југославије била значајна за југословенско тржиште, јер се преко њене територије допремала дефицитарна роба у СРЈ. Поред овога, преко Македоније воде значајни путни правци за луку Солун и из Солуна и других северних делова Грчке воде значајни путеви преко БЈРМ и СРЈ за централну и западну Европу.

Међутим, и СРЈ и БЈРМ поред завршетка аутопута кроз јужну Србију и Македонију, морају да се припремају за посао столећа који би

³⁹ Према неким непотврђеним информацијама из Пентагона, Македонија и Албанија би требало да прерасту у нове америчке војне базе у Европи. Према истим непотврђеним информацијама, простори Македоније и Албаније, Американцима би у војном смислу требало да замени просторе централне Европе, првенствено територију Савезне Републике Немачке.

⁴⁰ Један од узрочника једне такве „синтетичке кризе“ могао би да има следећи сценарио: Инцијатива СРЈ за јачим повезивањем балканских земаља изазива врло јако регионално повезивање. Балканске земље се више не приближавају НАТО пакту, већ Западноевропској унији и њеним војним интеграцијама. НАТО губи позиције на Балкану и то изазива незадовољство САД. Незадовољна статусом у односу на Турску у НАТО пакту Грчка иступа из ове војне организације. Американци политичким притиском приморавају Скопље на федерализацију Македоније. Албанци на Косова и Метохији не добијају федерализацију Косова и Републике Србије. Македонија прави инциденте на граници са Србијом због „нерешених граничних спорова“. Следи нова криза на Балкану. (Прим. М.Р.)

требало да се заврши средином наредног миленијума изградњом канала Морава - Вардар. Заправо, реч је о изградњи пловног пута Морава-Вардар -Аксиос, који би СРЈ и БЈРМ донео привредни подухват који би их директно извео на пут развијене Европе, а Европи скратио пут преко Црног мора до Средоземља за 1.200 километара. Ова српско-македонско-грчка трансферзала била би наставак великог система Рајна-Мајна-Дунав. СРЈ би кроз овај пројект међународни поморско-речни саобраћај северне и средње Европе спровела кроз Мораву и од Поморавља и Војводине направила велики „резервар“ хране за Европу и Медитеран.⁴¹

Према проценама стручњака Југословенског речног бродарства која су дата 1995. године било би потребно обезбедити око 575 милиона долара за изградњу хидроелектрана, брана и заштиту приобаља, затим грађевинске радове за хидромеханичку и електроопрему, експропријацију и изградњу преводница.⁴²

Сигурно је да би и СРЈ и Македонија морале да размишљају о могућем партнеру у послу столећа. Према неким варијантама, један од финансијера могла би да буде Савезна Република Немачка. Без обзира на сва историјска искуства циљ СР Немачке је југ Европе, односно Средоземље, Блиски исток и Северна Африка, у којима се СРЈ не може заобићи. С обзиром да је Немачка изградила канал Рајна-Мајна-Дунав, она тако полако реализује идеју о воденој пловној вези између Северног и Средоземног мора, а која је једино могућа преко Србије и Македоније. Имајући све ово у виду њен интерес је свакако и моравско-вардарска трансверзала која јој је без сумње потребна за пласирање капитала.

С обзиром на садашње стање на Балкану и економски положај СРЈ, па и Македоније, овај пројекат делује оптимистички, али ова инвестиција је толико атрактивна за капитал да ће се о њој сигурно размишљати и у Београду и у Скопљу, на Балкану а сигурно и у Европи.

Током септембра месеца 1996. године потписан је трговински споразум између СРЈ и Републике Македоније који је означио ново приближавање ове две Републике. Четвртог септембра у Скопљу потписан је споразум о успостављању зоне слободне трговине који је у Београду и Скопљу, али и на Балкану и шире означен као један од

⁴¹ Са изградњом моравско-вардарске трансверзале променио би се и статус неких српских градова. Пожаревац, Ниш, Лесковац, Врање врло брзо би постали лучки градови са развијеним речно-поморским везама са светом. Ове луке би представљале још један излаз СРЈ на светска мора.

⁴² „Водени мост Београд-Солун“, „Политика“ 10.7.1995

најважнијих међудржавних уговора потписан између две земље на простору некадашње СФРЈ.⁴³

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Односи СРЈ са новонасталим државама на простору некадашње Југославије од изузетне су важности за мир на Балкану. Они исказују одређене специфичности. Ове специфичности свакако произилазе из чињеница да је реч о народима који су вековима били усмерени једни на друге, који говоре истим или сличним језиком, чија је култура испреплетена, и коначно, који су живели у заједничкој држави.

Ако је реч о Републици Хрватској, за Београд је од изузетне важности решење проблема везаних за Превлаку као и могућност повратка избеглог становништва на своја огњишта. Нормализација између Београда и Загреба зависиће и од односа два народа у унији Босне и Херцеговине, односно нормализацији српско-хрватских односа и у овој републици.

Босна и Херцеговина је изузетно правно-политички сложена држава. Ова сложеност проистиче из чињенице да њену целину представљају два ентитета Муслиманско-хрватска федерација и Република Српска. Босна и Херцеговина ће засигурно у годинама које су пред нама представљати својеврсни показатељ докле је мир дошао на овим просторима и колико је значајан за цео регион Балкана.

Од свих новонасталих држава на простору Балкана, Београд, за сада, најразвијеније односе има са Републиком Македонијом. Међутим, Македонија се налази на изузетно осетљивом геополитичком простору, па ће добри односи Београда са Скопљем представљати позитивну дипломатску климу и за Атини, Софију, Тирану и Анкару.

Поред промене у политичком и економском систему, нове балканске државе су изразиле спремност да приступе и НАТО пакту. Уколико Загребу, Сарајеву и Скопљу буде омогућено да приступе овој атланској војној алијанси, може се поставити питање да ли ће, и у којој мери новонастали суседи променити своју спољнополитичку активност према Београду.

⁴³ Неки посматрачи су чак сматрали да би овај трговински споразум између СРЈ и Републике Македоније могао да представља основу за неку будућу интеграцију некадашњих југословенских република.

Савезна Република Југославија сада има девет суседа: Мађарску, Румунију, Бугарску, Грчку, Албанију, Италију, Македонију, Босну и Херцеговину и Хрватску. Од тога три Републике су до 1991. биле са садашњом федерацијом Србије и Црне Горе у истој држави, па се уважавајући ове чињенице може констатовати да је ново окружење СРЈ изузетно сложено и да захтева посебну ангажованост спољнополитичких чинилаца у Београду.

FORMS OF COOPERATION BETWEEN FR OF YUGOSLAVIA
AND THE NEWLY CREATED BALKAN STATES

Summary

The paper by Milovan Radakovic points to the political, economic and military dimension between the Federal Republic of Yugoslavia and the new states created in the Balkans - the Republic of Croatia, Bosnia-Herzegovina and the Former Yugoslav Republic of Macedonia. These states all border with the FR of Yugoslavia, so the development of political, economic and military relations among these states and the FR of Yugoslavia considerably affect overall stabilization of political circumstances in the territory of the former Yugoslavia, and beyond.

The author relates the political systems of the new states, which have evolved from their respective constitutional orders. He analyzes the military potentials of Croatia, Bosnia-Herzegovina and Macedonia, as well as economic ties and the interdependence of the new states and the FR of Yugoslavia.

The author offers as well an analysis of the entirely new political role of Yugoslavia's former neighbors - Austria, Hungary, Romania, Bulgaria and Albania.

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ
CRITIQUES, COMPTE-RENDUS, RECENSIONS

Maria Todorova. *IMAGINING THE BALKANS* (Замишљање Балкана),*
Oxford University Press, New York/Oxford, 1997

Као што сам наслов *Imagining the Balkans* (Замишљање Балкана) наговештава, књига Марије Тодорове спада у домен балканологије, односно бави се проблематиком „балканизма“: какву представу о Балкану имају други (првенствено Запад), како га доживљавају они који на њему живе и како су термини који се односе на појам „Балкан“ настали, како су ушли у свакодневну употребу и са којим значењем.

Да би се разумело шта Тодорова подразумева под балканологијом (балканизмом) треба најпре објаснити појам „оријентализам“.¹ Едвард Саид, творац „оријентализма“ и критичар оријенталистике, под тим појмом подразумева више ствари. „Оријентализам“, у свом општепознатом прихваћеном значењу као оријенталистика, је научна дисциплина која се бави Оријентом. С тим у вези је начин размишљања о Истоку, или како се Саид прецизније оградајује, о арапском, муслиманском Блиском истоку, заснован на наглашавању разлика између Истока и Запада као полазне тачке за разрађивање теорија, стварање епова, романа, описа друштвених и политичких односа Оријента. Оријентализам, по Саиду, карактерише мешавина научних и мањевише измишљених значења која се приписују Оријенту. У свом трећем значењу, оријентализам се од краја XVII века уста-

новљује као институција Запада за бављење Оријентом: о Оријенту се доносе судови и даје мишљење, предмет је изучавања, он се описује, класификује, њим се управља, укратко оријентализам представља начин доминације Запада над Оријентом.²

Тодорова не заступа гледиште да је балканистика (балканизам) варијанта оријентализма као неки други балканолози, на пример Милица Бакић-Хејдн и Ели Скопетеа,³ и наводи следеће разлоге против: 1) за разлику од појма Оријент, који је неодређен и неоцишљив, Балкан је конкретан (има јасно одређено географско значење и историјски распон од отоманског освајања); 2) оријентализам представља уточиште од отуђеног и индустријализованог Запада и карактеришу га егзотика, сензуалност, сексуалност, феминизираност; Балкан је, напротив, мужеван, примитиван, суров, неуглађен и неуредан; 3) Балкан као концепт карактерише стање промене, недовршености, хибридног, везује се за појам раскрснице (или моста, као код Иве Андрића), маргинализован положај – ни европски, ни неевропски, али се не квалификује по принципу дефинитивне разлике; 4) одсуство колонијалног

* књига је недавно објављена на српском под насловом *Имагинарни Балкан*.

паслеђа – балкански народи себе не доживљавају као колонијализоване; 5) оријенталистика одређује ислам као различит, док се балканологија бави хришћанима; 6) оријенталистика је у суштини расистичка јер категоризује народе који не припадају белој раси; 7) Балкан себе идентификује на супрот исламу.

Тодорова даје хронолошки преглед настанка појма о Балкану како код странаца тако и од стране становника Балкана, који датира од његовог „открића“ почетком модерног доба, преко различитих представа о њему у XIX веку, па до увођења термина „Балкан“ и „балканизација“ као негативних категорија и речи са погрдним значењем почетком XX века, нарочито у време балканских и Првог светског рата, као и у току југословенске кризе и рата 90-их година. Тако је за Балкан карактеристично да постаје предмет интересовања скоро искључиво у кризно и ратно време као и у вези са насиљем, док иначе не заслужује пажњу светске јавности. Балкански народи су први пут скренули на себе пажњу западне јавности својом борбом за политичку и социјалну еманципацију током XVIII и XIX века. До тада се сматрало да становништво Балкана спада у неиздиференцирано Отоманско царство, или се за њих знало као за турске хришћане. Од његовог „открића“ у XIX веку дискурс о Балкану карактерише мешавина романтизма и реалне политике, па се могу издвојити два супротна става: заузимање за балканске народе и њихово демонозирање. Тодорова уочава два општа обрасца који су доминирали у ставовима о Балкану: аристократски и буржоаски. Аристократски је карактеристичан за почетак XIX века, нарочито међу британским путописцима, аристократима, који су се идентификовали и саосећали са отоманском владајућом класом и моћи коју је она представљала. Буржоаски је саосећао са балканским народом, који је, до-

душе, сматран заосталим, али не и без потенцијала да крене путем напретка.

За формирање негативног мишљења о Балкану Тодорова истиче као пресудне прве две деценије XX века, у току којих се негативно значење појма Балкан доводи у везу са насиљем и политичким немирима. Догађаји као што су устанак у Македонији и Босни, атентат на Драгу и Александра Обреновића, балкански ратови и Сарајевски атентат пресудно утичу на формирање мишљења о Балкану као попришту насиља. С тим у вези треба напоменути да се Тодорова мање бави огромним утицајем који је на формирање оваквог мишљења о Балкану имала арогантна и безобзирна идеологија европског империјализма, који се тада налазио на врхунцу своје економске и политичке моћи и осећања супериорности према малим и колонијализованим народима. Таква политика је и довела до стварања стереотипа о Балкану, а исти ови елементи експанзионистичке политичке капитализма утицали су и на садашњу југословенску кризу, и озбиљно прете да дестабилишу и угрозе Балкан.

У периоду хладног рата уместо појма Балкан у моду улазе појмови Источна и Југоисточна Европа (појмови који су у свом немачком облику били деградирани у току Другог светског рата), док се током 80-их година поново појављује некада деградиран појам Централна Европа, на инсистирање неких интелектуалаца (Хавет, Кундера, Милош) „који су савршено усвојили културни модел политички исправног либерализма“. Ови интелектуалци се позивају на „супериорно“ хабзбуршко наслеђе желећи да се оградe од термина Источна Европа за који сматрају да је pejоративан због његове везе са „инферном“ Русијом и Совјетским Савезом. Истовремено се на Балкану, на територији бивше Југославије, поново успоставља граница између Истока и Запада, која је уједино

граница између католичких и православних земаља (Словенија и Хрватска су „примљене“ у заједницу средњоевропских народа, док је остали део Југославије остао на Балкану). Балкан поново постаје маргинализован у Европи, а у америчкој спољној политици све је уочљивија тенденција да се Балкан повезује са Турском и Блиским истоком у јединствен регион у оквирима бивше Отоманске империје.

Тодорова оштро критикује Семјуела Хантингтона,⁴ по коме ће убудуће сукоби у свету бити последица културних а не економских и идеолошких разлика. По Тодоровој инсистирање на подели Европе на западно хришћанство и источно православље датира одскора и политички је мотивисано са циљем да се привилегује идеја о хомогенизованом Западу у односу на неразвијену, православну Источну Европу. Нису у питању културне, већ разлике између богатих и сиромашних, а Хантингтонова теорија служи као параван иза ког се заклања настојање да се заштити табор богатих.

Тодорова у својој књизи посвећује посебну пажњу југословенској кризи 90-их и ратовима који Балкан поново стављају у жижу интересовања и доводе у везу са озлоглашеним балканизмом. Тако, на пример, иако ратни сукоби не излазе из оквира бивше Југославије, у западним медијима, посебно америчким, поново се призива термин „балканизација“ у његовом најозлоглашенијем значењу, па рат у Југославији прераста у „балкански рат“. По Тодоровој, рат у Југославији није искључиво својствен Балкану, већ је последица коначне европеизације Балкана. Тежња за стварањем етнички хомогених држава није балкански феномен. Хомогенизација као историјски процесу Европи датира још од крсташких ратова, наставља се прогонима Јевреја и кроз остале облике „етничког чишћења“ па до стварања модерних националних држава. Процеси

хомогенизације и консолидације претходили су демократизацији која као политички облик владавине карактерише Западно Европу тек од XX века (за Немачку тек после Другог светског рата!). Идеја о мултинационалној држави, за какву се залаже Дејтонски споразум у Босни и Херцеговини, веома је нова и у вези је са америчком доминацијом у светској политичкој ацени, јер је балканизам као појам који карактерише етничку разноликост овог подручја до недавно имао негативно значење. Тодорова коментарише двоструки морал Западна критикујући став лидера етнички очишћених западноевропских друштва који се, педесет година пошто су та гнусна дела починили, згражавају над Србима и бомбардују их речима и бомбама, у име „етничке разноликости“, да би у једном кутку Европе очували мултиетнички *Volksmuseum*, пошто су претходно даљи зелено светло за супротно.

Појам „балканизам“, по Тодоровој, у суштини се своди на питање моћи, јер они који живе у стабилним државама са висине гледају на оне који живе у слабијим. Балканске државе су настале мање водећи рачуна о интересима балканских народа, а више о интересима великих сила. Узроци који су Југославију увукли у грађански рат и довели до њеног крвавог распада нису искључиво унутрашњи, како то Запад истиче, приписујући их „балканском менталитету“, „прастарој мржњи“, „племенском менталитету“. Запад не може да негира сопствену одговорност за мешање у унутрашњу политику Југославије из прагматичних разлога, нпр. због места и будућности НАТО-а, улоге Сједињених Држава као суперсиле итд.

Ову књигу Тодорова је наменила првенствено читалачкој публици на Западу, којој се обраћа из потребе да објасни и супротстави своје мишљење ономе што је настало на Западу, а чије последице се осећају на Балкану. Слично Оријенту, Балкан такође служи као alter

его коме се приписују негативне карактеристике у односу на које је створен позитивни идентитет и самозадовољна представа о „европском“ и „западном“. Како у свом предговору наводи, ова студија се бави маргинализовањем – Балканом као дискурсом који су створили западни политичари и творци културе. Међутим, иако подстакнута предрасудама и стереотипним представама о Балкању, Тодорова не жели да направи исту грешку и да на стереотипне одговори стереотипом, јер не сматра да постоји један јединствени западни дискурс о Балкану, а осим тога не жели да пренебрегне несумњиво велики допринос који за балканолошку науку имају и Запад и Исток.

Балкан заслужује да буде предмет озбиљног и интегралног проучавања, али не као екзотично место и поприште суровости које фасцинира и одбија научнике са стране, већ због његове моћне онтологије која се стално и суштински мења. Књига Марије Тодорове препоручује се читаоцима не само због ерудичије ауторке, актуелне проблематике којом се бави, већ и због јасноће с којом износи своје ставове и убедљивости коментара, које поткрепљује обимном литературом наводећи изворе на енглеском, немачком, француском, бугарском, српскохрватском, грчком, турском и руском. На крају је битно напоменути да је ову књигу Тодорова написала у име оних балканских интелектуалаца који,

бавећи се проблематиком идентитета, иако свесни разлика које међу њима постоје, настоје да превазиђу међусобну нетрпељивост наслеђену из источноевропске прошлости.

Професор Марија Тодорова рођена је и одрасла у Бугарској, где је и докторирала на Софијском универзитету. Живела је у Грчкој, студирала у Москви, Ленинграду, Паризу и Оксфорду, сада живи у Сједињеним Државама где предаје на Флоридском универзитету.

Зорана Гаушчевић

¹ У оригиналу: *Orientalism* (у преводу: оријенталистика) има неутрално значење, док оријентализам може да има pejоративно значење. Данас се све више користи израз *Oriental studies* зато што је термин *Orientalism* непрецизан, а исто тако има негативну конотацију због везе са идеологијом експонената европског колонијализма XIX и почетком XX века. По аналогији термин „балканистика“ има неутрално значење, „балканизам“ има више негативну конотацију, док израз „балканистина“ има pejоративно значење.

² Edward W. Said, *Orientalism*, New York: Pantheon, 1978, 3.

³ Milica Bakic-Hayden, „Nestling Orientalism: The Case of Former Yugoslavia“, *Slavic Review*, sv. 54, br. 4, Winter 1995, 917–931; Elli Skopetea, *I Disi tis Anatonis. Ikones apo to telos tis Othomanikis Avtokratorias*, Athens, Greece: Gnosi, 1992, 97–98; Elli Skopetea, „Оријентализам и Балкан“, *Историјски часопис*, св. 38, 1991, 131–143.

⁴ Samuel P. Huntington, „The Clash of Civilization?“, *Foreign Affairs*, vol. 74, br. 3, Summer 1993, 23–49.

Никола Жутић, РИМОКАТОЛИЧКА ЦРКВА И ХРВАТСТВО,
ОД ИЛИРСКЕ ИДЕЈЕ ДО ВЕЛИКОХРВАТСКЕ РЕАЛИЗАЦИЈЕ
1453–1941, Институт за савремену историју, Београд 1997, 336

Већ на први поглед својим сјајно црним корицама са жутим текстом, нова књига др Николе Жутића привлачи пажњу. Провокативна већ од прве реченице увода књига се чита у даху, а о њој

се дуго размишља после читања. На то наводе многа полемичка места која читалац не може а да не упореди са данашњицом, са скорашњим искуствима из најближе околине. Да ли би ове

књиге било да није било великог српског полома 1995. године? Да ли би је било и тада, да рецимо аутор није „Србин родом из Хрватске“ чије лично искуство може да буде поглавље неке од будућих књига са сличном тематиком? Данас када је значајан део апстрактне идеје о Хрватској у „повијесним“ границама – о чему говори књига др Жутића – финализован пред нашим очима, читалац ове књиге остаје са помешаним осећањима: о перфидности, о дуготрајности и истрајности у остваривању дугорочних циљева, о сопственој наивности и лакомислености произашлих из незнања, идеализма или слабости. И сам аутор је био изазван да „најновији државнички бум“ Хрвата посматра кроз своје научно сазнање и асоцијације које му прошлост намеће. Тако је настала ова оштра и полемичка књига.

Како је аутор назначио, књига садржи „основни преглед настанка, развоја и реализације великохрватске идеје у њезином вековном трајању.“ Томе су посвећене 2, 3. и 4. глава (странице 47–236). На овај волумен додати су портрети Стјепана Радића и кардинала Бауера, који су већ објављени 1992. у књизи ко-ауторски потписаној са Љубодагом Ди-мићем.

И сам аутор је истакао да му је један од циљева био да се домаћи историчари средњовековне и нововековне историје – „покрену излетаргије“ и критички, без стереотипа нагнају на размишљање о проблемима хрватства. У ову сврху исписана је прва глава ове књиге, у којој др Жутић „пропитује историографију“ не би ли реконструисао хрватску историографску митологију, која је утемељила хрватско „повијесно“ право и друге угаонике њихове грандоманије. Врло је значајно што је др Жутић показао да је и (приличан?) део српске историографије преузео пројекцију данашњег хрватства на догађаје и људе из прошлости. Баш ономе чему су хрватски национални ра-

дници и романтичари тежили кроз XIX век. Др Жутић се није устручавао да именом и наводом криткује српски удео у стварању хрватског „повијесног“ мита и ово поглавље, за потписаног критичара, представља прави научни бисер. Аутор је указао и на читав систем заобилажења помена српског имена, ненаучног приказивања њихове прошлости као и стварање натегнутих историографских паралела. Посебно се полемички осврнуо на хрватску средњовековну митологију. Др Жутић нас је овим поглављем своје нове књиге навео на размишљање о терминологији коју користе Хрвати. У њиховој историографији и јавности од раније су присутни термини: „национална самобитност“, „државана обстојносту различитим облицима“, итд. У данашњој Хрватској отишло се даље кораком од седам миља: развио се читав систем похраћивања свега и свачега. Од „хрватских узгојитеља егзотичних паса“ „хрватских вина“ или „хрватских милијунаша“ до „хрватског подунавља, Бачке или Сријема“. У тој манији за српско се веже једино термин: агресија или агресори.

Главна Жутићева теза је, нема сумње, следећа реченица: „Према резултатима критичке историографије, археологије и славенске филологије, хрватство је познат народносни појам у средњем али и у добром делу новог века.“ И она је на трагу Вукових и Дучићевих констатација „да Хрватима ништа не фали него народ“. Претпостављамо да ће ова констатација, бити изазов и основ за полемiku са домаћим медијевистима, и пре свега са хрватским посленицима музе Клио.

Окосница Жутићевог посматрања хрватске идеје могла би да се сажме у следећи оквир: хрватство се смањује, у територијалном и народносном смислу, што је год даљи век посматрања од садашњице. Банска Хрватска, окосница хрватства, углавном је третирана као

народносно шаролики географски појам у XIX веку. Жутић указује на нит митолошког хрватства, која уз јак утицај Римокатоличке цркве и „предидеолошких“ (тај термин користи хрватски историчар др Драго Роксандић у новије време) радова Ритер-Витезовића, преко Илирског покрета и хрватског националног прелорода, стиже у велико хрватство у најскорије доба. Основе ове идеје су засноване на конструкцијама типа: „хрватско тисућгодишње“, „хрватско повијесно“ ово или оно. Жутић указује да су главни иницијатори стварања митоманског великохрватства: Римокатоличка црква и кућа Хабсбурга. Наравно, из својих прозелитско-мисионарских или државотворних разлога. Нападно велики број туђинаца, делатника у овом пројекту вековног трајања, по др Жутићу потврђују ову тезу. Аутор указује да се у ту сврху није презало ни од врло радикалног потез – преузимања српског штокавског наречја и његовог претварања у књижевни свехрватски говор. Тиме је Хрватство инкорпорисало у себе знатну (у XIX веку), односно целокупну (у XX веку) српску штокавску римокатоличку популацију. На ову појаву указивао је и Јован Дучић у својим списима 1942. године.

Као и Дучић, др Жутић нам указује на наличје Илиризма и Илирског покрета, које је панхрватско. Из овог хрватског политичког правца настала је једна фикција о тобожњем југословенском (југославенском) карактеру Илираца што је представљало следећи степен у развоју хрватске идеје. Ова платформа искоришћена је после слома Аустро-Уграске 1918. године за улазак у заједничку државу са Србима. Утицај Римокатоличке цркве у овој хрватској метаморфози је пресудан на њеном миленијумском мисионарском путу на исток. Убрзо, Срби су могли да уоче право лице хрватске политике. Њихово еуфорично југословенство, претворило се

у сопствену тоталну негацију. Сва мржња окренута је према Србима као заточицима уједињења и ове идеје. Прелазиле се на форсирање хрватства кроз даљи ток постојања Краљевине, које се крунисало стварањем Бановине Хрватске – првој територијалној формацији која је била најобухватнија у смислу прокламованих територијалних циљева. Из ове форме, хрватство је у следећем повољном тренуку априла 1941. године, прешло у своју најпотпунију форму: Независну Државу Хрватску, Илирија, Ритеровићева *Scoatia rediviva* и друге раније пројекције тако су се оствариле у НДХ. Вишевековни снови постали су стварност, а после њеног слома НДХ је постала национални идеал најновијих великохрватских пројеката. Са њеним границама на памети, створена је и данашња Хрватска.

Др Жутић указује да су хрватски историчари и теоретичари државе и права, и наравно политичари, стално истицали тезу о насилном југословенском уједињењу и о наметнутом и неправном увлачењу Хрватске у југословенску Краљевину. Овом стереотипу, који је данас у Хрватској дубоко укоренен и сугерисан званичном историографијом (Ф. Туђман, *Хрватска у Монархистичкој Југославији*, Загреб 1993) и школским уџбеницима (пример најновијег за 8. разред основних школа) др Жутић је супротставио ваљане доказе. Аутор је фокусирао истрајност Римокатолицизма кроз различите форме и непрестану тенденцију ка проширењу унијатског облика вере и организације. Жутић је указао и на шкакљиву и увек подложну проблематичним коментарима, улогу Хрватица (ревносних католика) у експанзији католичанства, пре свега према Србима. Аутор истиче да су за њих Срби-православци увек били лак плен, наравно у религиозној супремацији, тако би поставиле стуб породица и вршиле су сав основни васпитни утицај на потомство ова-

квих бракова. Ово је посебно било изражено у социјалистичкој Југославији, где су многи Србијанци - пре свега припадници ЈНА, остали у новој Хрватској, баш захваљујући духовној доминацији својих супруга, Хрватица-католикиња.

Аутор је одлично апострофирао да ни Срби који су били поданици Аустро-Угарске, а ни данашњи, нису дубље знали ни наслућивали одакле и докле сеже хрватска мегаломанија. „Сваки отпор тим неспроникнутим творцима хрватских стремења био је више стихијски покушај појединца да укаже на крајњу сврху таквих настојања, а не смишљен заједнички програм јединственог српског корпуса“. Срби навикли на искушење и жртвовање, самоуверени да су због бројчане надмоћности несавладиви и непобедиви, нису знали да нађу разумну границу и на њој зауставе Хрвате – како је указао академик Крстић, а што је својом књигом, сматрамо, учинио др Жутић.

Данас су остварени многи циљеви Хрвата. Од социјалистичке Хрватске која је „лијепа као жена због свог танког струка“ (мр Зоран Велагић), створена је прилично заокружена територијална целина са изгледима за даља територијална проширења. Време је да Срби коначно схвате каква је стратегија и тактика хрватске политике и који су њени

циљеви. Неозбиљно је сматрати да ће се актуелна и будућа Хрватска зауставити, све док не (покуша да) допре до својих максималних „повијесних“ граница. Јер њихова политика је дугорочна, баш као и политика Римокатоличке цркве чији су они експоненти на Балкану – а то нам предочава и др Жутић. Однос снага је битно измењен на штету српства и било какав следећи експеримент братимљења или уједињавања са Хрватима, Срби ће платити скупо.

На крају критичар би могао да закључи да би било интересантно сагледавање насловљене теме и из мађарског угла, премда су Хрвати у зениту своје националне ренесансе били њихови поданици и немоћни противници. Сигурно је да би требало направити исту паралелу и са бугарском државотворном идејом, јер је српство било и на истоку суочено са још једним „братским“ изазовом. Оно што забрињава потписаног критичара је да је ова књига прошла незапажено и без полемике. Пре свега са домаћим колегама, у чији је научни атар „ускочио“ др Никола Жутић, а затим уколико то проток информација дозволи и од хрватске научне публике. Без ове повратне информације, Жутићева књига остаће израз једног времена. Ипак, он нам је предочио своја тумачења и тако остао мирне савести.

Бојан Б. Димићријевић

БОЈ НА МИШАРУ 190 ГОДИНА КАСНИЈЕ

Зборник радова, Народни музеј Шабац, Шабац 1997

Током 1997. године из штампе је, у издању Народног музеја Шабац, изашла књига *Бој на Мишару – 190 година касније*. Књига садржи научне радове са научног скупа, одржаног под истим насловом у Шапцу, 9. августа 1996. године, поводом 190-годишњице боја на Мишару.

Свих седамнаест реферата је објављено према редоследу излагања. Реферати се односе на разна питања и проблеме везане за бој на Мишару. Међутим, они се могу подијелити у три скупине.

Прву скупину чине реферати академика Чедомира Попова „Европски

свет у 1806. години“ и академика Милорада Екмечића „Година 1806. у српској револуцији“.

Академик Чедомир Попов анализира стање и збивања у Европи и шире у вријеме Првог српског устанка и на зналачки начин уклапа бојеве, вођене у Србији, међу којима је и бој на Мишару, у општа кретања, збивања и догађаје у Европи и шире.

Академик Милорад Екмечић, са ширег становишта, посматра збивања и догађаје у Србији 1806. године и повезује их са збивањима и догађајима у Европи. Он се посебно бавио узроцима и посљедицама Првог српског устанка, указујући на сличности и разлике српске револуције са револуцијама у Европи, посебно сличностима и разликама са Француском револуцијом.

Другу скупину чини десет реферата у којима аутори, истакнути историчари, анализирају збивања и догађаје у Првом српском устанку посебно се осврћући и анализирајући бој на Мишару. Тако, академик Владимир Стојанчевић разматра гледања Вука Караџића, Леополда Ранкеа и Стојана Новаковића на битку на Мишару. Петар Милосављевић је презентовао архивску грађу о боју на Мишару, која се налази у руским архивима, односно грађу руске провенијенције. Радош Љушић је обрадио улогу Карађорђа у боју на Мишару и упоредио битке на Мишару и Делиграду, док је Петар Опачић говорио о Карађорђу као војсковођи упоређујући га са тада најистакнутијим војсковођама у Европи. За ту тврдњу је навео низ примјера па и признања, међу којима и признања које му је изрекао сам Наполеон.

Саво Скоко је, поредосталог, анализирао сналажљивост и ратну вјештину Карађорђевић устаника у боју на Мишару и утицај тога боја за сламање турске љетне офанзиве током 1806. године. Он, као познати војни историчар, зналачки је процијенио све аспекте овога

проблема и са правом констатовао да је бој на Мишару био „... без сваке сумње, највећа победа Срба у првом устанку 1804–1813. године, који је имао епохалан значај не само за српски него и за све поробљене балканске народе“. Војислав Суботић је успјешно приказао војну димензију битке на Мишару 1806. године, истичући да бој на Мишару, посматран у контексту војне стратегије и тактике, примјене принципа ратне вјештине и тактике, начина командовања и маневрисања устаничких чета, улази у ранг оних бојева који су правовремено и одлично испланирани, вјешто вођени и добијени, у чему је највећа заслуга самог вође устанка Карађорђа.

Здравко Антонић је говорио о радovima академика Васе Чубриловића о боју на Мишару. Академик Чубриловић спада у наше најистакнутије историчаре, који је о боју на Мишару написао доста, па је др Антонић с правом одабрао наведену тему на једном оваквом научном скупу. Поред навођења бројних радова које је академик Чубриловић написао, Антонић је истакао и низ чињеница које је академик Чубриловић прикупио и закључке које је на основу тих чињеница извео. Међу те закључке спада и онај кога је Чубриловић изрекао да су Срби побједом на Мишару добили рат против Турске. Радови академика Чубриловића су посебно значајни и по томе што је у њима указао на утицај слободарских идеја из Србије на Србе и друге народе у Босни и Херцеговини.

Трећу скупину чине реферати који се баве, могло би се рећи, одразима боја на Мишару на каснија умјетничка, културна и друга питања која приказују значај и величину ове битке. Тако Петар Влаховић указује на турске казне које се помињу у pjesмама, односно pjesми *Бој на Мишару*, односно које су примењиване на Србе у доба турског периода владавине. Добрила Арнаутовић указује како је мишарски бој инспирисао народи

пјеснике да кроз пјесму искажу његов значај за побједу српског народа над Турцима.

Миљана Савић је говорила на тему како су ликовни умјетници видјели мишарски бој и како су га приказали у својим умјетничким дјелима. Станиша Вујановић је говорио о епитафима Луки Лазаревићу, једном од војвода у Првом српском устанку. На крају је Душан Михајиловић говорио како су српски бојеви и њихови актери представљени на позорници.

Простор нам не дозвољава да шире прикажемо све реферате и да укажемо на њихове добре и мање добре стране. Међутим, можемо са сигурношћу констатовати да сви они, свакако сваки из посебног угла, анализирају Карађорђевог устанак у Србији и у њему бој на Мишару и указују на значај тих догађаја

и збивања на општу историју српског народа.

У књизи је објављен и Прилог библиографија радова о боју на Мишару, међу којима се налази и 45 посебних издања и 126 студија, чланака и прилога, што свима онима који се баве Првим српским устанком омогућава да се лакше снају у истраживању и проучавању ове проблематике.

Дат је и регистар личних имена која се појављују у књизи, осим имена аутора из библиографије о боју на Мишару.

С обзиром на вриједност књиге препоручујем је не само професионалним историчарима него и широј публици, јер ће у њој наћи много релевантних чињеница из историје Првог српског устанка и доћи до сазнања о херојству бораца за ослобођење земље од освајача и оданости своје народу.

Драго Боровчанин

Мери Е. Дарам, КРОЗ СРПСКЕ ЗЕМЉЕ (1900–1903)

Превео и поговор написао Вујадин Милановић, Београд 1997, /П/ + 338

Последњих неколико година неки наши преводиоци и издавачи настоје да бар делимично поуне велику празнину у домаћој историјској науци насталу због тога што су путописне белешке странаца који су путовали српским земљама запостављене и неистражене. Објављено је неколико књига превода фрагмената или интегралних текстова путописних бележака које прате углавном квалитетни коментари и поговори. У овом, треба веровати, тек започетом низу веома значајно место заузима превод књиге *Кроз српске земље* Енглескиње Мери Едит Дарам. Књигу је превео, приредно за штампу и написао поговор врсни англиста Вујадин Милановић.

Мери Е. Дарам је била веома образована Енглескиња. Завршила је Бедфорд колеџ и, због изразитих сликарских амбиција и талента, наставила школо-

вање на Краљевској сликарској академији. Почетком XX века (од 1900. до средине 1903. године) следећи савете лекара, пропутовала је онај део Балканског полуострва који је назвала *земљом Србиномом*. Знала је немачки, француски и италијански језик. Српски, за који у Лондону „не знају школе и институти у којима се изучавају сви језици Европе, Азије, Африке и Америке“ учила је баш ту, у Лондону, пред полазак, код једног Пољака. Тада није знала турски а ни албански који је научила током својих каснијих путовања. Оне територије које је обишла током прве три године својих путовања назвала је српским земљама подразумевајући при томе: Црну Гору, Србију, Стару Србију и северну Албанију. У том периоду она је, у више наврата, пропутовала делове Црне Горе (Његуши, Цетиње, Подгорица, Ријека

Црнојевића, Осторог, Никшић, Бар, Колашин, Андријевица, Беране), северне Албаније (Скадар), Србије (Београд, Смедерево, Шабац, Ваљево, Обреновац, Ниш, Пирот, Књажевац, Зајечар, Неготин, Крагујевац, Чачак, Пожега, Ужице, Ариље, Ивањица, Рашка, Краљево, Крушевац...) и Старе Србије (Пећ, Дечани). О овим својим путовањима написала је и, 1904. године, објавила књигу путописа *Through the Lands of the Serb*.

Ова књига путописа спада у ред најдрагоценијих сведочанстава странаца о српском и албанском народу њиховом свакодневном животу, обичајима и односима, схватању и, повремено, тумачењу прошлости и, што је посебно значајно, о српским националним тежњама и плановима. Лако се може приметити да књига није само збир тренутних белешака са терена већ резултат накнадног, промишљеног, кабинетског уобличавања. Међутим, то не значи да је тиме нарушена аутентичност доживљеног или умањена снага тренутних утисака. Напротив: М. Е. Дарам је, сакривши првобитни разлог поласка на пут и повремену хаотичност кретања, успешно комбиновала своје дубоке утиске и драгоцене доживљаје са стеченим знањима. Тако се смеђују сцене сусрета са обичним људима из народа, невешти покушаји Црногораца да је запросе, њено саосећање са озлеђеном девојчицом у црногорским планинама и слепим човеком испред пиротске цркве и црте из историје српског народа у чију се судбину уплићу велике силе. Она скромно признаје да је кренула на пут „не знајући ништа ни о земљи нити о народу“ сем нечега што је „покупила из неколико књига, већином старијих“ али кроз књигу, ипак, показује да зна детаље из историје (о Црнојевићима, Дукљи, Острогу, Нишу, хајдук Вељку). Способна је за анализу какву пружа у поглављу *О сјеверном Албанцу*. На више места је показала да веома добро разуме сложеност источног

питања па је судбине читавог народа или простора знала да дефинише само неколиким реченицама: „Србија је одвећ мала да би опстала сасвим сама. Споља је окружена Аустријом, Турском и Бугарском. Прва је полако стеже, приправна да је цијелу прогута, ако искрсне zgodна прилика; друга још држи срце старог Српског царства, а са трећом Србија се свађа још од седмог вијека. Унутар земље Србију раздиру страначки сукоби око тога којој од Сила је паметно да се приклони, а ове странке играју онако како неко споља вуче конце.“ Подједнако добро запажа М. Дарам детаље понашања калуђера, станичног или царинског службеника, изгледа Циганке или србијанског сељака али зна и да истакне народне карактеристике, појединости политичке стварности у Србији или Црној Гори или стратешки и трговачки значај Ниша. Детаљи описивања путовања на коњу или пешке, запрежним колима или железницом, по киши, блату или врућини носе драмске карактеристике али и поуке за оне који би се упутили истим путевима. Зато је њена књига, у време када је објављена, сигурно била интересантно штиво за оне којима су описи непознатих крајева распаљивали машту али и драгоцен извор најситнијих података за оне којима је посао налагао да што боље упознају крајеве који су све више измицали Портиној власти.

Писана на почетку овог века, књига почиње, крајем века, да живи свој други живот у рукама оних који ће у њој наћи прегршт података за истраживање прошлости крајева којима је М. Е. Дарам пропутовала. Иако је ова књига била занемарена скоро деведесет година, њена вредност нимало није нарушена те заслужује озбиљне савремене, анализе и компарације са сличним оновременим делима.

Поговор књизи је посебно вредан пажње. Не спада међу уобичајене пригодне поговоре са неопходним биограф-

ским и библиографским подацима већ се може убројати у праве, мале, темељне студије о животу и делатности Енглескиње која је неправедно запостављена и у британској и у српској науци. В. Милановић је у поговору под насловом *Мери Е. Дарам и њено дјело* (281–335) на темељима литературе и архивских истраживања приказао читав њен живот и метаморфозе њеног политичког става који је у распону од познаваоца и објективног приказивача историје и стварности српског народа почетком XX века до дубоког непријатељства па, није претерано рећи, и мржње према српском народу. У прва три поглавља свога поговора В. Милановић је приказао и објаснио прву фазу њеног позитивног и објективног става у сагледавању положаја српског народа (*Ко је Мери Едиф Дарам*, стр. 283–285; *Прва путовања по српским земљама 1900–1903. и њени описи и осуда турских и албанских злочина*, 286–288; *О преведеној књизи*, 289–299). М. Дарам је од путописца који је кренуо на пут из здравствених разлога и који је на својим првим путовањима стварао белешке писане стилем образване жене са несумњивим књижевним талентом, временом прерасла у врсног британског обавештајца који је, несумњиво добро обављао задати посао у корист британских интереса на Балкану али на уштрб истине чиме је нанета велика неправда српском народу. Овај пут који ју је водио из национализма преко шовинизма па, чак, до профашизма, В. Милановић је протумаčio „васпитањем у изразито викторијанском и империјалистичком духу“ којим је, током школовања, стекла зазирање према Русији. Та нетрпељивост према Русима се, према В. Милановићу, постепено преносила на Србе (*Путовања и дјелатности мис Дарам од 1904. до 1914.*, стр. 300–319; *Енглеска у I свјетском рату и мис Дарам*, 320–321; *Мис Дарам од I свјетског рата до смрти*, 322–327; *Морална и пољитичка метаморфоза*

мис Дарам – развод Едифе Дарам од Мери Дарам, 328–333; *Закључак о Мери Едиф Дарам*, 334–335)

На крају књиге је библиографија корисна за свако даље истраживање живота и делатности М. Дарам. Двема географским картама – на почетку и на крају књиге – дати су итинерери М. Дарам.

У преведену књигу унете су све илустрације којима је опремљено и енглеско издање. Упркос томе што је извршила селекцију својих рукописних, сликарских и фотографских радова и, према В. Милановићу, „за научну употребу оставила само оно што, дотад необјављено, никако не може служити као свједочење у прилог српским интересима“ он је утврдио да „њена графичко-сликарска збирка броји неколико стотина радова, а фото колекција око двеста снимака“. Пажљивом читаоцу ће тај број бити сасвим разумљив собзиром да М. Дарам у својим белешкама често помиње да је цртала или фотографисала људе и пределе. Читаоцу остаје само да жали што се аутор није потрудио да што већи број тих илустрација уђе у књигу. Међутим, довољан је и тај мали број објављених илустрација да представи изузетан сликарски таленат М. Дарам и изазове знатижељу свих оних који и у уметничкој скици и у фотографији виде вредан извор за тумачење прошлости.

Превод ове књиге Мери Дарам, несумњиво, спада у најбоље. Преводилац је у потпуности успео да пренесе несумњиви књижевни дар М. Дарам и да, често бирајући најбоље изразе који су помало заборављени или су у локалној употреби, очува специфичан, оновремени дух простора којима је ова Енглескиња путовала. Ипак, враћајући се повремено на изузетне описе простора или људи читалац не може а да се не замисли над двама чињеницама које носи овај превод. Прво: преводилац инсистира на правилном али код нас непривађеном изговору неких енглеских личних имена (Чарлз Први, Џејмс, Тајмс, принц од

Вейлза). С обзиром да је у српском језику одавно прихваћен другачији изговор стиче се утисак да је ова интервенција, макар била исправна, закаснила. Друго: од иначе веома доброг српског језика превода одударују неки изрази који не припадају овом језичком простору (дојмити, опћенито, вањски, бедаци, наобразба). Уз ове две напомене нека буде поменуто и то да је штета што ова изузетна књига нема именски регистар.

Треба, на крају, истаћи да се преводилац, који је уједно и издавач ове

књиге, после објављивања њеног, српског превода одважио и на други, у нас сасвим неуобичајен али веома значајан, корак. Објавивши, прошле године превод књиге Мери Дарам, Вујадин Милановић је, ове 1998. године, објавио и фототипско издање оригинала из 1904. године. Њен тираж је, на жалост, веома скроман – свега педесет примерака – али довољан да се ова књига нађе на полицама свих значајнијих библиотека и свим заинтересованим пружи могућност изучавања оригиналног текста.

Љубодраг П. Ристић

ЗБОРНИК ЗА ИСТОРИЈУ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ, први број (1), Београд 1995

У Предговору Зборника, кога је написао уредник Милорад Екмечић, се наглашава да околности настале избијањем грађанског рата на простору бивше југословенске државе нису биле разлог да је Председништво САНУ, најпре одлуком од 1. јула и, коначно решењем од 27. јула 1993, дало сагласност за формирање Одбора САНУ за историју БиХ. Овакви одбори су већ одавно један од облика научне делатности САНУ, а разбијање југословенске државе и политичке целине српског народа је само потврдило оправданост тога рада. Поред тога што живот намеће потребу да се у овом Зборнику објављују прилози о прошлости српског народа из БиХ на првом месту, Уређивачки одбор ће се трудити да прошлост БиХ прати у њеној историјској целини. У предговору се нарочито истиче: „Један од задатака овог Зборника јесте да вредности научних истраживања, која морају бити вечна, никада не подреди пролазним потребама тренутка.“

У Зборнику је објављено тринаест научноистраживачких радова. Осврнућемо се на сваки од њих.

У раду *Насеље и хумке на локалитету Градина у Крећи – Горње Подриње*, Милица Косорић је саопштила резултате истраживања праисторијског насеља на брду Градина, које се налази у атару села Креће, општина Фоча. Истраживање је вршено за потребе Земаљског музеја у Сарајеву. Ископавањем и истраживањем на локалитету Градина у току 1982. и 1983. и у периоду 1988–1990. године проширена су сазнања о бронзаном добу Подриња. У потпуњена је представа о систему обезбеђења насеља, стамбеним објектима, привредном развоју, садржају културног инвентара, обичајима и начину сахрањивања.

Марко Поповић радом *Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини* даје, на основу литературе, прилог проучавању фортификационих структура. До сада су на терену уочени и забележени остаци око две стотине старих утврђења, мада се сматра да их је на данашњем подручју БиХ било у средњем веку преко три стотине. У бољем стању доспела су до наших дана углавном она утврђења која су задржала функцију и у каснијем раздобљу под турском влашћу.

На основу нових података из Дубровачког архива Десанка Ковачевић-Којић у раду *О домаћим трговцима у средњовековној Сребреници* пише о трговини домаћих људи. Ово је посебно значајно кад се зна да се у Сребреници формирала најјача дубровачка насеобина на Балкану. Домаћи трговци би дошли до јачег изражаја да чланови дубровачке насеобине нису у својим рукама држали трговину, посебно сребром. Из података се види да су домаћи трговци увелико учествовали у привредном животу Сребренице.

У прилогу *Материјална култура босанске властеле* Бојана Радојковић пише о предметима материјалне културе, сачуваних фрагментарно, који указују на утицаје који су повремено владали у Босни и који су се одразили и на умјетност. Наручиоци изузетних уметничких предмета били су властела и двор. Код њих долазе страни трговци нудећи првокласну робу, почевши од накита па до тканина. Насупрот властели, на тлу средњовековне Босне истовремено влада и други стил који се ослања на аутохтону уметност, чији предмети представљају део опште балканске културе. То се запажа у каменорезачком занату на стећцима, као и на накиту који су израђивали домаћи мајстори. Јасно се могу уочити предмети који су рађени за властелу, од оних који су припадали нижим слојевима.

Радам *Босна и Турци од Косовске до Ангорске битке* Ђуро Тошић приказује упаде турске војске на територију босанске државе. Прве провале Турака у Босну 1386. и 1388. године имале су за циљ пљачку. Косовска битка 1389. године је наговестила још жешће нападе који показују жељу нападача да се трајније веже за освојени простор. После никопољског слома хришћанске коалиције 1396. године још шире су се отворила врата Босне пред најездом Турака. Мора се имати у виду да је Турском од Ко-

совске до Ангорске битке владао енергични султан Бајазит, док су се у Босни, после Твртка I, смењивала три, углавном слаба и неспособна владара (Дабиша, Јелена и Остоја).

Ружа Ђук у раду *Породица Касела из Рудника*, на основу података из Дубровачког архива, приказује целокупно њено трговачко пословање, имовно стање, лични и породични живот, те њено урастање у привреду и друштво Дубровника. Родоначелник породице Стефан из Рудника у Краљевство Босна стигао је око 1400. године. Главни предмет њихове трговине било је сребро које су набављали у Сребреници и другим рударским местима Подриња. По свом угледу и богатству породица је улазила у круг најутицајнијих породица.

У опсежном раду *Урбани, привредни и војно-управни расиј Мостара (1450–1700)*, Богунил Храбак описује настанак града и његову позицију у војном и управном погледу, урбано разрастање Мостара, конфесионални плурализам у заједничком живљењу у Мостару (до 1700), трговину мостара са јадранским подручјем преко Дубровника и далматинских лука 1475–1645, Мостарско подручје под ударцима елементарних удеса: зараза, земљотреса, војни положај Мостара од почетка Кандијског до завршетка Морејског рата (1645–1699), као и трговину Мостара вођену преко Дубровника, због ратова са Млечанима.

У краћем прилогу *Предлози генерала Максимилијана Пејтраша из 1718. за уређење Босанске Посавине*, Славко Гавриловић коментарише Петрашеве представке, елаборат и одлуке о њима. Наиме, Пожаревачким миром закљученим између Аустрије и Турске 1718, Аустрија је, између осталог, добила северну Босну прирежну Сави, коју је изгубила Београдским миром 1739.

У раду Душана Синдика *Поводом писма Саве Владиславића генералфелдмаршалу Борису Пејтровићу Шереметеву 1713. године* истиче се да је озбиљно и

континуирано интересовање Русије за словенске народе на Балканском полуострву почело несрећно завршеним прутским походом Петра Великог 1711. године. Очи цетињских владика, тј. ондашњих политичких вођа и великог дела хришћанског становништва од тада су често усмераване ка Русији као моћном заштитнику.

Владимир Стојанчевић у раду *Србија и ослобођење Босне у време Првог српског устанка* истиче да је тада мисао ослобођења од турске власти обухватила читав етнички простор на коме се налази српски народ, а нарочито Босну. Поред повереничкозавереничких веза Срба из Босне са устаничком Србијом и местимично јаке хајдучке делатности долази и до Јанчићеве буне 1809. године. Са пропашћу Првог српског устанка 1813. питање ослобођења српског народа у Босни је за дуже време онемогућено.

Заслужује пажњу рад Душана Берића *Почетак Херцеговачког устанка 1875. године*. Аутор је свестрано приказао узроке устанка: почев од Подгоричке афере из октобра 1874. године, па до питања власништва сељака над земљом и обнове своје националне државе као трајним узроцима немира на овом подручју. Устанак је заинтересовао међународну јавност и изазвао живу дипломатску активност. Посета аустроугарског цара Далмацији и Боки Которској априла 1875. убрзала је догађаје. Почетне устаничке борбе у зиму 1874/75, након што је Подгоричка афера покренула у свету српско национално питање, покрећу и механизам односа међу великим силама, а тиме се покреће и источно питање у целини. Приказана је и улога црногорског кнеза Николе. У мају и јуну 1875. герилски сукоби прерастају у масован устанак. У летњим месецима 1875. било је између седам и десет хиљада устаника. У јулу и августу 1875. устанак захвата и Босанску крајину.

Поводом почетка обнове саборне цркве Св. Тројице у Бањалуци, Александар

дар Кадивијевић је написао краћи рад *Архитектура саборне цркве Св. Тројице у Бањалуци (1925–1941)*. Стицајем трагичних историјских околности црква је красила центар града само дванаест година, до времена када је, по наређењу усташког стожерника Виктора Гутића, минирана и срушена 1941. године. Истина је да је црква раније била оштећена у бомбардовању 12. априла исте године, када је бомба срушила део олтара. Рушење је настављено присилним радом Срба и Јевреја, под надзором усташа, и цео простор је рашишћен као да цркве није ни било. По завршетку Другог светског рата 1945. православна црква је одлучила да се почне са обновом цркве на истом месту. Сазнавши то, а да би онемогућили обнову цркве, комунисти су на том месту, преко ноћи, поставили споменплочу палим борцима у народноослободилачком рату. После више од пола века заборава, уз помоћ крајишких донатора, у октобру 1993. године, отпочела је верна реконструкција раније постојеће цркве.

У последњем раду овог Зборника, *Претварање масовне народне побуне у организоване политичке покрет у БиХ 1941*. Здравко Антонић сажето приказује како је дошло до масовног отпора угроженог српског народа властима Независне Државе Хрватске које су га ставиле ван закона и приступиле његовом масовном уништавању. Већ 3. јуна почео је устанак српског народа у источној Херцеговини, а у Босанској Крајини 27. јула 1941. Међутим, спорадичан отпор усташама траје од првих дана окупације (код Санског Моста већ 6. маја 1941). Аутор констатује да се устанак поклапа са распоредом српског становништва на етничкој карти БиХ. Међутим, такав распоред није само у 1941. него је он углавном такав све до ослобођења 1945. године. Једино је у почетку устанка национални састав партијског и скојевског чланства сразмеран националном саставу становништва БиХ. У раду

се види како се масовна побуна српског народа каналисала у организовани политички покрет под вођством комуниста. Циљ народа је био да се сачувају голи људски животи и имовина, а комунисти су инсистирали да се упоредо са борбом против окупатора и њихових савезника води борба за нову власт под

вођством комуниста, без обзира на жртве. Да би се остварио овај циљ долази до сукоба са четницима, до левог скретања кога је било не само у Херцеговини, већ и у Босанској Крајини, у ствари долази до грађанског рата. У раду се на основу докумената доносе такве тврдње и такви закључци, који су раније били незамисливи.

Милан Гаковић

Милан Лазић, РАВНОГОРСКИ ПОКРЕТ 1941–1945,
Институт за новију историју Србије, Београд, 1997

Равногорски покрет или Покрет Драже Михаиловића 1941–1945, једна је од најсложенијих тема из укупног истраживачког корпуса тематских целина наше новије историје. Његова сложеност произилази, у првом реду, из врло тешке и сложене ситуације у којој се нашао српски народ у то време.

Раскидање пакта са Хитлером, 27. марта 1941, имало је за последицу Априлски рат у коме је Краљевина Југославија била окупирана и подељена. У тој подели најгоре је прошла Србија и српски народ у целини, према коме је Хитлер имао србофобски однос. У инструкцијама за напад на Југославију тражио је да се она не само окупира, већ и као државу разбије. Отуда и произилази његова велика наклоност према Павелићу и Независној Држави Хрватској, којој се поред српске Далмације даје Лика, Банја, Кордун, западна Славонија, Срем и Босна и Херцеговина, односно уступа се НДХ око 2.500.000 Срба, којима је било одмах намењено истеривање, превођење у католичку веру или физичко ликвидирање.

Србију са Банатом, ставили су под своју јурисдикцију Немци, јер им је она била потребна као сировинска и људска база за рат против СССР и као полигон за продор преко моравско-вардарске долине на Исток.

У Србији (а касније и на другим етничким просторима где су живели Срби), настала су, развијала се и настојала да задобију српски народ за своје политичке и војне циљеве два покрета – четнички и партизански, који су међусобно били супротстављени по свим битним питањима егзистенцијалног опстанка српског народа. Да је то тако, види се најбоље из књиге која је предмет овога приказа.

Проблем усложњава и чињеница што се обрађује покрет који је у условима Другог светског рата нестао са историјске позорнице, а сва његова изворна баштина којом се служи историја као наука, прешла је у руке супарничког – партизанског покрета, који је онда све док је могао, давао своје тумачење генезе четништва, што се одражавало увелико и на историографију. Зато нису у праву они писци који мисле да је о четништву већ довољно писано, јер није реч о продукцији радова, већ о критичком – научном прилазу материји и начину обраде у складу са начелима историјске науке. Писати данас озбиљно о четништву значи, пре свега, упустити се у сакупљање грађе не само по архивима Југославије, него и по земљама које су биле окупатори Југославије, али и оним који су словили као њени савезници. Затим, ту је и огромна продукција публици-

стичке и тзв. фељтонске литературе која је настала из разноразних колективних и индивидуалних мотива, пре свега оних појединаца који су на поразу четништва изграђивали своју политичку каријеру. Укратко, мало је дела на која се истраживач може ослонити и надовезати, онако како се то ради у математици или физици. Таква дела Лазић је регистровао у свом Предговору.

Када се некако превладају бројне препреке прикупљања и тријаже грађе и литературе, онда се јавља једна нова – како да се та грађа обради и интерпретира? Наш већ покојни колега Бранко Петрановић је најбоље указао на тај проблем у својој књизи *Историјар и савремена епоха*, доводећи у корелацију писца и епоху о којој пише. Да је Петрановић добио добре следбенике, види се по новој књизи *Историја под назором*, коју су сачинили његови настављачи на Катедри за историју Београдског универзитета, професори Ђорђе Станковић и Љубодраг Димић. Њима се придружују још млађе колеге др Коста Николић и др Бојан Димитријевић из Института за савремену историју. Има и других позитивних тонова у научном прилазу овој појави.

У књизи о којој говоримо др Милан Лазић нам нуди свој модел сусрета аутора са историјском епохом и једном од значајних појава те епохе која је неколико деценија била једна од табу тема за праву историографску обраду. Али, да се сазнајни процес у историји не може зауставити, поготову прескочити, показали су и догађаји из последњег грађанског рата у назови социјалистичкој Југославији када су поново ступиле на сцену одређене историјске појаве за које се дуго тврдило да оне више и не постоје. Једна од тих појава је и национално питање у Југославији за које су Тито и Кардељ тврдили да је решено за сва времена.

Пошто се редовно школовао за историчара, одрастао и стекао довољно ис-

траживачког искуства, Милан Лазић је себи поставио задатак да истражи, испита и покаже како је настао, развијао се и нестао Равногорски покрет Драже Михаиловића са историјске позорнице. Код прилаза задатку имао је у виду бројне препреке, о којима је већ било речи, па је настојао да их разрешава уз помоћ домаће и стране грађе (објављене и необјављене) и критичким односом према литератури. Резултат његовог вишегодишњег рада и прилежности овој теми је књига *Равногорски покрет 1941–1945*, која се састоји из седам тематских целина: у првој глави – *Политички и војни покрет Драже Михаиловића* (стр. 11–46), указује се на корене и традицију четништва у Србији, стварање четничког покрета у рату 1941, облике војне и политичке организованости четништва, као и на прво уобличавање његовог Равногорског политичког програма. Окосницу тог програма чини теза о одбрани легитимитета и настављању континуитета Краљевине Југославије. Дража Михаиловић и четнички одреди у земљи су само заступници тог континуитета, а његову главну полуку чине краљ и влада у избеглиштву.

С друге стране, политички програм КПЈ је био ослобођење земље од окупатора и рушење старог поретка – Краљевине Југославије и свих њених представника и заступника у земљи и иностранству. Социјалним и класним тоновима обојени су и сви прогласи ЦК КПЈ и ПК Србије, а такво је било и понашање комуниста на терену.

Војничко неслагање два покрета настало је, пре свега, због различите тактике и начина ратовања. Четници су били заступници тезе да се треба организовати, припремати, али за коначни обрачун чекати погодан час. А комунисти су тражили: „Не презајте ни пред каквим жртвама, када је у питању ослобођење народа, када фашистички крволоци прете да истребе све што је напредно и слободољубиво“. На ову паролу четни-

ци су им узвраћали: „Није pamетно убити Немца из заседе, побеђи, а оставити стотину талаца да буду стрељани“. Управо *Четнички покрет оштора и оружани сукоби са комунистима*, предмет су друге главе Лазићеве књиге (стр. 47–66).

У трећој глави се разматра: *Британска војска према четничком покрету* (стр. 67–98). Дата је читава скала односа између Британске владе и Драже Михаиловића, коју карактерише циклично кретање све до пораза четника на Неретви и голе прагматичности Черчила да помаже онога ко му тренутно уништава више непријатељских војника. За цивилно српско становништво Британци се нису много бринули.

Супериоран однос Британаца према четницима и нефлексибилности Драже Михаиловића да се томе повинује, изазвали су кризу Равногорског покрета на дужу стазу. Њој су ишле на руку и борбе партизана на Неретви, и став Немаца

да упоредо с партизанима ликвидирају и четничке одреде. О тој проблематици говори Милан Лазић у четвртој, петој и шестој глави своје књиге (стр. 99–205). Последња, седма глава посвећена је поразу Равногорског покрета (стр. 207–266), који због свега што је наведено као доказни материјал и није могао имати другачију судбину него што ју је имао. Остављен од својих традиционалних савезника, па и од краљевске владе у Лондону, ненавикнут да се сам сналази и ослања на сопствене политичке и оружане снаге (партију није имао), он је све више губио тло под ногама. Последњи марш – маневар здружених четничких јединица према Босни уследио је и сувише доцкан и завршио се катастрофом четника на Лијевцу пољу у Босанској крајини и на Сутјесци 1945. године.

У Закључку дат је укупан поглед на четнички покрет, који није прости збир појединачних погледа, већ сумарна оцена свеукупне проблематике којом се аутор бавио.

Здравко Анђонић

ДРУГИ СВЈЕТСКИ РАТ — 50 ГОДИНА КАСНИЈЕ

Књига *Други свјетски рат — педесет година касније* представља у најкраћем синтезу промишљања о времену у којем се свијет у последњој деценији прве половине XX вијека суочио са сударом три моћне идеолошке доктрине: комунистичком, фашистичко-нацистичком и грађанско-демократском које су се двадесетих и тридесетих година сучељавале, а у вихору Другог свјетског рата оштро поларизирале на њемачко-италијанско-јапански и совјетско-енглеско-амерички ратни блок.

У овом најдраматичнијем и по последњима најтрагичнијем судару и политичком сумрачу идеолошких страсти, мржње и бешчашћа, у којем је звекет оружја и убијања надилазио разум и осјећања начином и количином страсти

која се не да потиснути из свијести потоњих генерација, потребно је осврнути се и са одстојања од пет деценија видјети смирено и колико је могуће без страсти што се доиста десило, зашто и како, колико је ко у тој свјетској калварији поднио људских, материјалних и моралних жртава, те какве су и колике последице тог цивилизацијског посрнућа. Други свјетски рат је свакако симбол великих идеала и изневјерених очекивања. Богови рата надвладали су апостолска очекивања да је мирољубивост и социјална правда у интересу свих народа и да ће свијест о томе преовладати већ у овом вијеку. Ратно у људском бићу као инстинкт однијело је превагу надрационалним и у овом вијеку – „вијеку зла“ којег се посленици наше струке, ма колико

жељели, неће ослободити као времена које треба изнова проучавати и тумачити у дјелима, порукама и опорукима.

Тиме руковођен, научни одбор формулисао је инспиративан наслов научног скупа *Други свјетски рат – 50 година касније* – оводом којег је сабрао под кров Црногорске академије наука и умјетности велики број посленика од којих је 99 саопштило резултате својих радова, тематски распоређених у 14 посебних цјелина овог двотомног зборника.

Сплетени у ниску поглавља, радови: *Југославија и свјетски ратови*, виђени кроз суштински смисао уводничарског текста под називом Други свјетски рат – педесет година касније, а затим у низу радова у којима доминирају питања: религије и фашизма, комунизма и фашизма, идеолошких антитеза и синтеза; идеолошких основа Другог свјетског рата; духовне кризе као узрока Другог свјетског рата; етичког погледа на сударе свјетова у XX вијеку; југословенско-совјетских односа; проблема економске компатибилности југословенског простора са Европом; као и теме: *Други свјетски рат и унутрашње преуређење Југославије*; избјегличка краљевска влада и српско национално питање; комунисти и српско питање у свјетлу нових спорења; федералистичке концепције о Југославији у Другом свјетском рату; питања антифашизма и колаборационизма; од борбе за живот до борбе за власт; страдања и прогони цивилног становништва; социолошке и демографске промјене настале расељавањем и егзодусом становништва током рата; однос католичке цркве према Југославији; окупациони системи и колаборационистички режими на простору преуређене Југославије; удио просвјете и културе у отпору фашизму; међународни аспекти антифашизма у Југославији; неспоразуми савезника око отварања Другог фронта у Европи; САД и питање Југославије; Југославија у британским поли-

тичким визијама; питање геноцида у Југославији; ратни губици и почетак обнове; демократска и федеративна Југославија – оцјене и дилеме; Балкан и свијет крајем XX вијека и мјесто Другог свјетског рата у историји. У овако тек набројеним темама – час сплетеним, час расплетеним у ниску идеја, порука и опорук за које се, са мање или више научне инвентивности, идејне, политичке и идеолошке оптерећености (каткад до острашћености, али на срећу у већој и доминантној мјери са порукама које разјашњавају недоумице и упозоравају на стрљивост и небјежање од историјске реалности, онда и данас) – не тражи се, нарочито не од људи који се баве науком, прилагођавање актуелним режимима и идеолошким трендовима.

Можемо мирне савјести рећи да ће читаоци овог Зборника имати прилике да ауторе ових текстова виде у свим нијансама научне озбиљности, политичке оптерећености, идејне усмјерености, суздржаности и научне сериозности и мисаоности, па и научне недовољности, што саборно казује да узраста обиље разноврсног научног поимања и тумачења о овом великом историјском догађају како у домену постојећих, тако и нових сазнања о овом рату као феномену који најбоље изражава смисао цивилизацијског суноврата XX вијека. Скуп је свакако био подстицај за прекретницу наше науке о Другом свјетском рату, јер, чини се, праве и потпуне историје о њему још немамо управо због навике да продужавамо и понављамо историју. Изолација и санкције онемогућиле су да провјеримо наша сазнања, упоредимо их и на мјеродаван начин верификујемо спрам других. У обиљу идеја чини се да посебну пажњу привлаче оне које разматрају смисао југословенске револуције и постављају питања њене успјелости. Чини се, међутим, да категоријални судови о револуцији, са оваквог становишта иду у прилог Дројзеновим схва-

тањима да накнадни догађаји дају сми-сао претходним. По том основу постави-ло се и питање историјског смисла југо-словенске револуције 1941–1945. због последица рата из 1991. године. Сма-трајући је у том контексту историјски неуспјелом, чуло се на овом скупу да се управо будимо под притиском пропале епохе и идеолошких система. Ипак, да ли смо у ситуацији и да тако олако мије-њамо своја некадашња увјерења и да се прилагођавамо новонасталом стању. Југославија се у оба случаја распала прво изнутра, а затим је спољни фактор уређивао и преуређивао по свом укусу. Каже се – револуција није успјела?! Од-говор није лако дати и историчару то ријетко полази за руком. На сличан начин исправљајући о антифашизму и улози комуниста и комунистичког и четничког покрета у њему, чуло се и прочитаће се у овом зборнику како нијрдан од два покрета отпора не може бити полазиште за будућност: партизански зато што је задојен идеологијом свјетске револуције, а четнички што се није издигао изнад границе да буде додатна снага у идејно-политичкој борби за велику Србију у великој Југославији и што је остао на нивоу колаборације.

Рационална историјска свијест не-опходна је за обликовање сазнања наро-да о себи и другима. У Црној Гори и Ср-бији, као и код других „историјских наро-да“, историјска свијест је, истовремено, и предност и мана. Наиме, историјска оптерећења често знају бити трагична за мале народе. Савремено искуство је довољно упозорење. Са овог временског одстојања, свјedoци смо разорних посљедица пролетерског интернациона-лизма и незавршених националистичких делиријума. Многе несреће не могу се објаснити уротом, уклетошћу, судбином, „кућом на сред пута“, пакленом завје-ром домаћих и страних мрачних сила, јер је то сигуран пут ка новој митоманији.

Није непознато да грађанско-монар-хистичка и комунистичко-републиканска,

Александрова и Брозова Југославија, нијесу постигле изоштрен критички суд о себи, рационалну представу о сопстве-ној улози и значају у историјском току XX вијека. Заправо, оне то нијесу пост-але ни у виђењу савременика, ни у исто-риографији, па ни у званичним поли-тичким пројекцијама. Политички моћ-ници су, као ријетко гдје у свијету, у обије Југославије тражили да муза историје – Клио – ћути док траје њихова власт. Само апологетска историја и њени твор-ци имале су шансу, а за већину истори-чара Прокопије из Цезареје био је ствар-ни или изнуђени узор. Преко њега исто-ричари су постајали мимикричари са Аријадниним концем у рукама, и многи-ма није пошло за руком нити да напишу стварну историју, нити да се из полити-чког лавиринта извуку. Схватање о не-гацији стварности или њеном мистифи-ковању уношењем мистериозних поје-диности у идеолошко-политичке и про-пагандне садржаје стварало је у обије Југославије „параисториографију“ чији су слојеви дубоки и трагични. Развијајући до максимума с времена на вријеме на-ционалну пропаганду, не мали број по-сленика наше науке као и сродних дис-циплина, под видом бриге за народ, у обије Југославије, не ријетко је давао подстицаје мржњи, насиљу и нетрпељивости на етничком, вјерском и национа-лном плану. Штавише, у обије Југо-славије историчари су неријетко били идеолошки бојовници који су под „маском историчара“ подгријавали сукобе горе и од самих пропагандиста. Често су били водеће личности у штабовима политичке и националне пропаганде. Стога смо управо овим поводом у прилици да кажемо да историчари прве и друге Југославије у већој мјери нијесу на нивоу струке ко-јом се баве довољно развили самопо-штовање еснафа којем припадају ни на научном ни на образовном плану. Циљ разногласја садржаног у радовима овог зборника управо упозорава да до култа

историјске истине није могуће доћи без стрпљивог, упорног и самосвјесног одбацивања идеолошких наплава и вјерско-националних мистификација.

На крају, сматрамо потребним споменути.

За дух толеранције, уљудности, духовности и гостопримства, присутног од почетка рада овог научног скупа у Подгорици 20–22. септембра 1995. до публиковања овог зборника почетком јануара 1998. године, искрену захвалност и дубоку оданост овим поводом казујемо академику Владу Стругару, предсједнику Редакционог одбора и уреднику овог зборника, чијом упорношћу, стрпљивошћу и ријетким даром сва ова разноврсна и често несагласна штива усаглашена и обједињена, те несебичношћу и уредничком педантношћу доведена до

коначне реализације коју вам представљамо. Исто тако, благодарност и дубоку захвалност казујемо академику Миомиру Дашићу који је домаћински бринући о скупу и у ова оскудна времена изнашао средства за публиковање зборника и плаћање ауторских хонорара.

Можемо заиста изразити осјећање поноса и задовољства прегнућем, умјешношћу и несебичном пожртвованошћу уважених академика Стругара и Дашића, као и радом Организационог, односно Редакционог одбора, рецензента и свих који су учествовали у раду током стварања ове књиге. Такође изражавамо захвалност свим ауторима који су овим поводом путем радова изrekli свој менто о Другом свјетском рату као теми којом се баве и којом ће се и даље бавити.

Борђе Борозан

Бехија Златар, ЗЛАТНО ДОБА САРАЈЕВА (XVI СТОЉЕЋЕ),
Сарајево, 1996

„Цвијет међу градовима“, тако се у документима понекад назива Сарајево.

С правом. Јер, у питању је, када је реч о XVI веку, свакако највећи и најзначајнији град у Босни и један од највећих на Балкану.

Упркос напорима не малобројних истраживача његове прошлости, почевши од оног Владислава Скаррића, па до Хазима Шабановића, прошлости Сарајева односно његовом златном добу — XVI веку, посвећена је тек у наше дане, из пера сарајевског османите Бехије Златар, заслужена монографија. Рад је настао на основу њене докторске дисертације (одбрањене 1986. године у Београду), писане, претежно, на основу турске грађе досад некористићене или само делимично кориштићене. То су, у првом реду турски пописни дефтери (1468–1604), сицили (1556–1558, 1565–1566), Мухимте дефтери (од средине XVI до почетка XX века), документи Хистор-

ијског архива у Дубровнику, Хроника Мухамеда Енвера Кадића, извори који су се налазили у Оријенталном институту пре његовог вандалског уништења.

Књигу чине следећа поглавља: *Увод, Градови на Балкану у XVI стољећу, Насићанак и изградња града, Сарајево као ујравни и војни центар Босанског санџака, Сићановништво, Градска тривреда, Локална и сићовна трговина, Култура и просвјета, Подизање и одржавање грађевина монументалне и исламске архитектуре, Закључна разматрања* (уз наведене *Изворе и литературу*).

Сарајево је подигнуто, знамо, поред средњовековног трга Трговишта (односно Уторковишта, које је страдало у ратовима) и сматра се плански основаним градом.

Од свог оснивања, 1462. године, па до краја XVI века, Сарајево је израсло у један од већих градова на Балкану: већ до краја XV столећа био је администра-

тивни, културни и привредни центар Босанског санџака. Настанак Сарајева везан је за долазак Османлија, а основе будућег шехера поставио је Иса-бег Исаковић, скопски крајишник и потоњи босански санџак-бег. У најранијим турским изворима Сарајево се назива **Сарај** (по сарају – двору Иса-бега Исаковића), касније **Сарајоваси** (Сарајево Поље), а у западним изворима **Врхбосна** односно **Врхбосање**. Аутор уопште не инсистира (а требало је) на турском имену насеља, јер је и то неоспоран доказ да је реч о новом насељу будући да су затечена насеља задржавала своје име (што, на жалост, ни данас још није пракса) прилагођено турском изговору (Скопље – Ускуп) или, евентуално, преведено на турски (Бело Поље – Ак оваси), док би новослованим насељима Турци давали своја имена.

Прво муслиманско насеље настало је око Цареве памије пре 1462. године, а друго насеље на подручју Сарајева (односно прве грађевине о којима постоје писани документи) настало је на Бендбаши, на територији средњовековног села Бродца.

Вакуфнама Иса-бега Исаковића (из 1462) показује добре основе планиране урбанизације града, истиче Б. Златар. Поред текије, око које се почело стварати ново насеље, подизањем хана односно каравансараја са многим дућанима, постављене су и основе привредног центра, мостом преко Миљацке омогућено је повезивање најстаријег насеља око Цареве памије са новим привредним средиштем на другој обали реке. А изградња водовода и хамама сведочи да је Сарајево већ тада имало своја купатила.

Како је већ истакнуто, свој највећи територијални и економски развитак Сарајево је доживело у XVI веку. Крајем тога века Сарајево је заузимало онај простор који је сачињавао градску територију све до времена аустро-угарске

окупације (1878). Ту је било стотињак махала (многе од њих настале су од ранијих средњовековних насеља) лоцираних од Башчаршије према околним брежуљцима и дуж Миљацке према Мариндвору. Један од разлога зашто је XVI столеће златно доба Сарајева је свакако појава Гази Хусрев-бега на овим просторима. По оцу Херцеговац, овај унук султана Бајазита II и најпознатији босански санџак-бег учинио је да Сарајево од касабе постане шехер, град са стотињак богомоља, пет медреса, шест хамама, три безистана, шест текија, неколико библиотека, преко 90 мектеба, више мостова, ханова и каравансараја са многобројним дућанима. Изграђен је и читав низ водовода из којих је вода текла у више од две стотине јавних чесама, затим у хамаме, шадрване, те у многе чесме по авлијама и кућама. Јер, стамбена архитектура била је овде (као и другде на османском простору) прилагођена људској мери и потреби. Безмало свака кућа имала је башпу са много воћа и цвећа. Тамо где није било текуће воде, она се доводила посебним рукавцима. Отуда многобројни путописци говоре о овом граду као о оази зеленила, а словеначки архитекта Душан Грабријан каже да је ту „сан модерне архитектуре – **вртни град** – већ одавно остварен“.

Почетком XVII века Сарајево је имало 91 муслиманску махалу, две хришћанске и џемат Јевреја са укупно 5.553 куће. Посебан значај у његовом развиту (као, уосталом, и других османских градова) имали су вакуфи (задужбине). Легатори (вакифи) – представници феудалне класе, занатских и трговачких цехова, улагали су своја средства у изградњу града. Отуда су вакуфи, у недостатку државног буџета, представљали готово једину основу за решавање културних и комуналних потреба у градовима. Почетком XVII века број вакуфа у Сарајеву прешао је стотину.

Освојене земље босанског краља, области Павловића и Ковачевића, као и делове Херцегове земље, Османлије су претвориле у вилајете, које су сјединили са вилајетима у Рашкој и Босни и од читавог тог подручја основали Босански санџак чије је седиште било Сарајево.

Босна је задржала крајишки карактер током целе османске управе; у почетку, као полазна тачка за даља освајања, а касније као бедем у одбрани од Аустрије и Венеције. То је резултирало посебним односом Османлија према босанском становништву и специфичностима у војној организацији земље. Због слабљења централне власти долази, 1580. године, до оснивања Босанског пашалука (или ејалета), који је имао своје седиште у Бањалуци. У XVI веку муслиманско становништво Сарајева, сходно статусу града (шехера) било је ослобођено од државних и феудалних обавеза. Повластице је уживао и део хришћанског становништва, као и три куће Јевреја (које су се бавиле занатством, уз прихватање одговарајућих обавеза). Ово становништво било је настањено у самом граду Сарајеву, док је оно у периферним махалама било у статусу раје. Иначе, Сарајево је стално било у хасу босанског санџак-бега и његови приходи кретали су се од 80.000 до 95.000 акчи.

Са стабилизацијом османске власти долази и до насељавања сарајевског подручја. У првом турском попису (из 1468) у малом Трговишту забележено је 5 муслиманских и 70 хришћанских кућа (заједно са удовицама и нежељеним мушкарцима). Ислам се највише ширио у ужем крају око Сарајева. Тако да већ у наредном попису (из 1485) „пазар Трговиште, познат као Сарај“ има 42 муслиманске, 107 хришћанских и 8 кућа Дубровчана односно 27% муслимана и 73% хришћана, док је у селима сарајевске нахије било 34% муслимана и 66% хришћана. У неким селима је већ тада становништво чак у већини било мусли-

манско. Наредни попис (из 1489) убедљиво сведочи да се број муслиманских кућа у граду безмало удвостручио. Или, у процентима: 43% муслимана (међу којима је било 69% занатлија) и 57% хришћана. Што се тиче порекла муслиманског становништва, претежно су потицали из сарајевске околине. И хришћани Сарајева били су углавном домаће месно становништво.

Повећан број муслиманског становништва у граду утицао је и на ширење ислама у околним селима, посебно у оним ближе граду.

Око 1530. становништво Сарајева има „скоро потпуно славенски састав“, истиче аутор, а међу конвертитима је 50% са села. И ратни заробљеници (пореклом из Хрватске, Словеније, Мађарске) имали су знатног удела у формирању градског становништва у Босни, па и у Сарајеву. Ослобађали су се углавном они робови који су прихватили ислам.

Средином XVI века у Сарајеву су почели да се досељавају и Јевреји.

Почетком XVII века у граду је било 97% муслимана и 3% хришћана, док је тај однос у сарајевској нахији био још повољнији у корист муслимана (99,5%).

Започета у првој деценији након освајања Босне, исламизација је највише размере попримила у XVI веку, а трајала је до друге деценије XVII. Осим сарајевске нахије, ислам се највише ширио у плоднијим земљорадничким подручјима, око утврђених градова и дуж путева, док је знатно мањи утицај имао међу влашким становништвом, као и у рударским центрима где су постојале цркве. У ширењу ислама у Босни, посебно у XVI веку, капиталну улогу одиграли су градови, а посебно Сарајево као највећи оријентално-муслимански град у то време. Значајну улогу имала је и улема, као и дрвџиши. „Толерантан однос османске државе према припадницима монотеистичких религија“ – истиче Б. Златар – „толерантни породични односи у којима један или више чланова прелазе на ис-

лам док други остају у својој вјери, сачуван језик итд. јесу чињенице које говоре да у том поступку није било присиљавања.“ Поред хришћанског становништва (православаца и католика), које се услед исламизације знатно смањило, током XVI века у Сарајеву су живели још и Дубровчани, Јевреји и Цигани.

У то време у граду се развило преко 60 различитих врста заната, а доминирали су они везани за прераду коже, метала и текстила. Цеховске организације представљале су веома важну друштвену и економску снагу. И занатство је остало главни фактор градске привреде у Сарајеву XVI века.

У то време Сарајево је било и важан трговачки центар, а посебну улогу имало је, захваљујући свом положају, у међународној трговини. Ту је још од средњег века постојала јака дубровачка колонија, а касније се јављају и моћне колоније Фирентинаца и Млечана. Из земље су се извозиле домаће сировине (понајвише кожа), а увозиле тканине, мануфактурна и галантеријска роба, накит, јужно воће и друго. Развој трговине утицао је на изградњу читавог низа трговачких објеката на подручју сарајевске чаршије. И у Сарајеву је, попут осталих градова, изразито доминирала исламска култура; почев од целокупне изградње града, његових сакралних и других објеката, па до свакодневног живота, просвете, науке, језика. Та култура највише се, ипак, испољила на подручју архитектуре и градитељства (отуда стари део града и данас има изразито оријентални карактер). И турски је оставио трага у босанском језику, али, по мишљењу аутора – што је сасвим прих-

ватљиво – „посебно значајну улогу одиграо је наш босански језик у очувању аутентичне етничке природе муслимана у Босни“.

Главни центри хришћанске културе били су цркве и манастири, а носиоци писмености и целокупног културног живота католика били су фрањевци. Ослањајући се на традицију, негде у време намесниковања Гази Хусрев-бега саграђена је Стара православна црква. А спомиње се и школа за православну децу.

Поред објеката сакралног и просветног карактера у Сарајеву су, током XV и XVI века, подигнути и разни објекти привредног, саобраћајног и друштвеног значаја. Све су их, као своје задужбине (вакуфе) подизали виши и нижи представници феудалне класе, трговци и занатлије. По тврђењу аутора то је доба општег културног процвата Сарајева, доба у коме су његови становници прихватањем ислама, прихватили и тековине исламске културе прилагођавајући их, истовремено, овим просторима. Они су у ислам унели своју традицију. Отуда је Сарајево и граду коме се сусрећу Исток и Запад и напоредо (ко)егзистирају четири велике монотеистичке религије. Град, у коме су многи вредни објекти, па и читаве махале, временом неповратно нестали и који је најужасније страдао управо у наше време трудом Бехије Златар као да се поново појавио у својој некадашњој лепоти и целовитости. А објављивање ове књиге (обогаћена је чак и илустративним материјалом који добро комуницира са текстом) у једном тешком и кошмарном времену подвиг је вредан највеће похвале.

Олга Зиројевић

Dragoslav Antonijević. THE DROMENA
 Instituta for Balkan Studies, Beolgrade 1997

On the previous paper Ritual Trance

In his previously important work, titled *Ritual Trance* (1990), distinguished Serbian anthropologist, ethnologist and academician Dragoslav Antonijević adds valuable data that elucidates the origins and expressiveness of theater: he sees ritual trance as a particular kind of „folk acting“, because, as he says, „though ritual trance is initially and fundamentally sacral in meaning and feature, it represents a theatrical work of art performed to an audience with an orderly and arranged outcome, with indescribable excitement during the performance between player and viewer,“ the author underscores, noting that „these elements are undoubtedly found at the source of theatrical art, and naturally in art altogether“. ¹

Setting out foreign theories, theses and hypotheses on manifestations of folkloric theater, *Thalia's vestibule* of institutionalized theater, the author sets out that the „earliest interest in our country for gathering data on folkloric theater came from the *questionnaire* of Ivan Kukuljević Sakcinski and the poet Laza Kostić, who wrote an interesting article at the close of the 19th century, titled *Narodno Glumovanje (Folk Acting)*, which is of interest even today.“ ²

Thus Dragoslav Antonijević concentrates his research on ritual dances where trance is intrinsic: the most striking „trance rituals“ in the eastern Balkans are known as the *anastenarije*, *rusalje* and *kalušari*, and the author knowingly discerns and analytically reveals „common and significant dramatic tensions“ that contain „hidden embryonic nuclei (*in nuce*) of the proto-theater directed toward humans and the existence of man distended between life and death, with a strongly expressed frenzy“. ³

For all theatrical historians, as well as practical men, the knowledge that trance rituals have an „extremely ragged dramatical structure“ the depths of which contain remnants of „ancient dionysia and Byzantine brumelia“ is of consequence, just as in the western Balkans, masked (carneval) processions evince the stirring tremor of „Roman saturnalia and lupercalia“.

Besides illuminating the dramatic structure, stratification, depth, and function of trance rituals, Dragoslav Antonijević points to the entire theatrical aspect of the ritual, analyzing the behavior of the audience, considering that the „dance on fire,“ for instance, is a real performance, „such as ritual drama.“

Below is how Dragoslav Antonijević described the situation, feeling with the audience at a „dance on fire“ performance, and depicting it with dramatical precision.

First, the author observed and followed the way in which the condition and feelings of most viewers grew close to the state of the anastenara who improvise the dance on fire ecstatically and inspirationally. Mass allurements maintains the state of collective ecstasy. When the anastenari feel the audience is with them, following and sharing in their internal processes of experience, they become more active, and the effect is conveyed more strongly to the public. A grand and unforgettable performance is created, permeated with psychophysical emotion, visual and like hallucinations experienced together with exhilaration. All feel an especially deep internal satisfaction, more intense, it appears, than those inspired by real theatrical and musical performances, literature or other art forms... ⁴

This exceptionally plastic and dramatic observation is so suggestive that

it compels a comparison of the relationship between the stage and audience. However, this goes beyond the framework of this paper, furthermore as the author mentioned this resemblance himself:

„In the act of dancing on fire, the anastenari and audience concurrently act and participate as in a real theater, only without curtains, stage and script, opening doors widely to countless familiar associations, unhindered self-indulgence of both players and audience. This lively internal connection between the players and audience, which develops the moment the dance on fire begins, we believe to be the most important act of ritual theater.“⁵ Dragoslav Antonijević concludes, with the rightfulness of a theater scholar.

We are compelled to leave out of the paper the author's comprehensive analyses of the „anastenarija, rusalka and kalušara,“ so as to probe into his new anthropological and ethnological research, enriched with fresh discoveries about the theater, expounded in his latest work, *The Dromena*.

Dialectical Relations Between Basic Phenomena and Their Meanings

Dromena is an old Greek word that stems from the verb root meaning to do, work, act. This has been preserved to this day in the word *drama*, which refers to histrionics, plot, and figuratively, „show“ or „acting“.

The word *dromena* was introduced in comparative anthropology by Jane Ellen Harrison, at the beginning of the century. A broader meaning of the term includes a collective representation of religious rites or customs older than the established religions. Having the same etymological root as drama - the *dromena* points to sources of folkloric theater: it designates a certain myth or tradition which through representation devel-

oped or improved to more advanced stadiums - organized and dramatized „holy representation“. Therefore, ritual may become, as an established or stereotypical function, whose symbolism serves human communication in its social context, a custom or habit, tradition or convention.

Considering that rituals represent a „pre-theatrical stage“ there is a certain „priority in rituals“, as myths depend on rituals, too: a myth is the „verbal part“ of a ritual, or, ritual transposed into the language of words, but ritual is a performance of a myth as a „drama“ - so, the relationship between mythology and ritual is dialectic, as there are myths without an analogous ritual basis (as there are various phantastic stories or miraculous narratives), and there are rituals without a corresponding mythological basis.

Thus *The Dromena* by Dragoslav Antonijević considerably expands and deepens our understanding of the essence of myths and rituals and the source of theatrical and thespian expressive forms, considering that myth:

- determines or defines more closely what is being performed, represented or acted (as a plot or scene);

- awakens ignorant awareness, guides consciousness and expands the horizons of consciousness;

- is a primitive theoretical discipline, as magic is a primitive applied discipline; myth is a way of thinking, magic is a form of practice;

- myth affects the formation of rituals, and the two are complementary, encouraging and building up one another.

Pertaining to the „models of the dromena“ it should be mentioned that rituals, practices or customs develop in relationship with earthly (profane) and religious ideas and events: this includes various ceremonial or social dromena such as weddings and various annual cyclical rituals, popularized performances of re-

ligious themes with secular plots, sacralized performances, transformed into religious plots, and politicized ones, when a plot has political meaning or when it is altered into a political plot.

The origins of rituals and practices are: nutrition or deliberate starvation, birth and funerals, life and death - hunting and farming, cattle-breeding and wine-growing, fertility and barrenness: those participating in the ritual feel protected, and for those who are outside, the ritual is senseless or impenetrable.

A ritual is semi-functional, because it can be:

- a form of communication and consolidation in community;

- a way of developing awareness,

- securing procreation,

- overcoming illness and death;

- a ritual does not resolve conflicts, but reduces social tensions and eases an oppressive social structure, making it endurable;

- a ritual tolerates taboos and actions generally not done; following is an example closer to custom than ritual and practice: in the *Srpski rječnik* (*Serbian Dictionary*), Vuk Karadžić penned down next to the term *poskočice* (a way of dancing and singing in a reel) short songs that young men cried out while dancing in a reel:

Hopscotch

This day, next,

Not a thing

To worn out

Brogues -

Hey heigh

Keep your wits.

Do not woo another's swain:

Another's swain as heathen faith

She will tempt you, she will turn you,

Kolo jump naked bump

you will find a dire doom ...

Vuk explains:

„The *poskočice* are almost always lurid, so that no one dares mention them

but in a reel, and then in a reel no one considers them shameful. Young men and maidens, old men and women, all pretend not to hear what the lads are saying. Vuk continues, I listened and watched Turks sitting (in Jadar, in Begova Ljesnica), and Serbs dancing round them, crying out:

Hopscotch this day next

Feet pound on Turk ground;

This harries the Turks not

Shit eats the mighty pasha

Arrogant is the sub-pasha.

The folk reel is a quaint collective act preserved through tradition: by holding hands and dancing together in rhythm and trance, the players overcome their individual insecurities or fears, and carried away together in vivacity, they become transformed into a harmonious supreme collective figure - a dancing reel, and in a reel every dancer feels he has overpowered himself. Thus folk dances expressed certain symbolical substance, and in that symbolical tension, the reel is close to pertinent folk rituals. We might say that the reel - though a profane phenomenon - carries magical power on dancers in a reel, except that the magic force of a reel is screened by the basic nature of the reel and evolves in the many-layered soul of the dancers.

Main tenets

At the very beginning of his book, in the introduction, Dragoslav Antonijević extracts several important tenets from the abundance of his experience, one of them begin that „folk art (all genres) has its own aesthetics, and countless dramatic elements emerge, clear as the day, in many festivities and rituals,”⁶ meaning that folk songs and stories, reel dances and other forms of collective expression (feasts and rituals, customs and practices) are in fact living

histrionic forms with specific and essential dramatic and theatrical features. Just as folk literature, handed down by word of mouth, lives, so does verbal folk theater, with an abundance of expressive dramatic forms, including rural pantomime, or magico-religious scenes, for instance, to appease spirits, and defend us from evil. All this is performed in theatrical form with the principle that whatever appearance is to be conjured up or created is represented.

We might describe Dragoslav Antonijević's next tenet as „all-human trinity,” as the author believes that besides the human attribute expressed in the syntagm *homo faber*, man has rightfully earned the name *homo ludens*, as man has always danced, playing endlessly, that he is a complete being when he plays and dances; and that, considering mutualities among humans and the dromena, man is „as much ludens, as performance.”⁷

Tenets related to folkloric theater which have the strength of principles are defined immediately:

Folkloric theater establishes almost perfect communication with the public, who are the main carriers of folkloric theater, and something more - potential performers or actors;

The aesthetics of theater and its „language” is determined by a common folk culture which is also the language of folkloric theater;

The subject of folkloric theater is almost always comical or satirical, usually a parody on society surrounded by folkloric theater;

Sometimes during the performance of the dromena religious ecstasy emerges, or fear of the demonic, if magic rites are supported by collective belief in the influence or efficacy of magic rites;

Folkloric theater is originally a developmental derivative of rituality, just as institutional theater will produce, dur-

ing its historical growth, its own scenic rituality, for example, medieval representations of the life and suffering of Jesus...

There should be no delusions that the present technological, automatic or computer era is free from rituality: the existence of various contemporary myths, from ideology (democracy) to consumption (automobile), were produced partly through mass communications. One should observe how the same mass communications bring down and destroy those very same myths, except that every modern myth carries with it a corresponding rituality. Therefore, there is no period in history devoid of mythology and ritual - religious and political, technological and consumptive, scientific and military, athletic or familial.

Origins of Theater

In the extensive and detailed grounds of his introduction, Dragoslav Antonijević refers to the source of European theater, and writes, „The New Greek folk dromena, asks, for instance, about its analogy to the Ancient Greek village dromena, which is considered the lowest basic structure of ancient Greek theater.”⁸ He explains that archaeology endeavors to shed light on this „obscure phase in prehistory” by dint of „mnemonic sources, and philosophy, through written sources,” and cites Dioscuridis, who pointed to the significance of village mimo-drama (pantomime) and wrote that Thespis obtained the material for his mimetic drama performances from village dances, which Aeschylus developed later on.

„This is Thesps' invention, material obtained from village dances, while these merry performances were perfected and raised to the level of comedy by Aeschylus.”

Considering that Thespis, held to be the oldest poet of tragedy, obtained the material for his mimetic drama perfor-

mances from village mime-dramas or pantomimes, and that Aeschylus subsequently took this over, this creative chain imposed the following tenets:

However certain it is that Hellenic or Old Greek drama derived from cult rituals, its rural origins are equally certain, as its substantive predecessors are village mimo-dramas or pantomime. Hesiod and his poetry testifies to the fact that rural spirituality was so developed that it was able to bring forth rituals as sources or impetus to Old Greek drama, and the period itself offers testimony, when grim reality obscured remnants of chivalry and feasts in castles of the landed gentry: the gross injustice of harsh reality weighing down on the exhausted peasantry - as all political power and economic strength are in the hands of kings and nobility, rich and powerful men. They appropriated most of the land, and by suppressing the peasant class economically and politically - caused its extreme poverty and discontent. The ruling severity, and the misery of the peasants, opened Hesiod's eyes as he boldly expressed the way kings employed their power toward evil, unable to crush the vital values of the unyielding peasantry.

Thus Hesiod, differing from Homer, molded new norms of living. Aware of the severe social opposites of the period, he sided with the poor and deprived peasants and shepherds, inhabiting a scorching presence and feeling the real affliction of living. The first censurer of life, describing the daily hardships of peasants, Hesiod displayed in his poetic opus a profound mental and rational process, seeking cause to everything, a beginning to everything, and observing development in everything (*Theogony*), viewing the systematic cosmogonic development from chaos into order and harmony as ethical ascent and law. Hesiod evinced in his poem on the toilsome

life of peasants *Poslovi i dani* (*Works and Days*) an awareness of the need for order and harmony, systematicness and mutual relations between human activity and time (awareness of the real moment): a direct statement containing a didactic epic full of moral injunctions of how, when, why and which farming chores should be done (ploughing, seeding, etc.), though in fact it is a mature wisdom or philosophy of rural life which Hesiod viewed as a quaint, rural universe where certain principles and laws should prevail, such as the principle of toil, constraint, order, justice and righteousness.

Some legends say that Hesiod lived before Homer, others that he was Homer's contemporary, and others still that he lived after Homer: if we cannot state reliably that Homer was a historical figure (though seven cities contest for his place of birth), Hesiod lived, according to some figures, around 700 BC.⁹

After this narrow insight into the process of the growing consciousness of Hellenic peasants, the importance of rural mimo-dramas or pantomimes (which evolved out of cult rituals as higher stages in the development of theatrical art) becomes closer to us and clearer, because even early dramatic expressive forms called for a certain level of experienced, intuitive, social and creative consciousness, i.e. a sufficiently developed rational and irrational, or emotional and imaginative, insight into not only what is material and visible, but also into that which is immaterial and invisible.

The extent to which village rituals were potentially dramatic can be inferred thanks to village divinities: one of them is the popular „son of Zeus“ Dionysus (whose name is linked to *woinos* - wine), the god of vegetation, who, like vegetation in nature, was perpetually renewed, securing fertility through his resurrection; the symbol of fertility - phallus

(phallophoria) - is carried in his honor.¹⁰ As the guardian of trees and flowers, figs and vine, Dionysus is the god of peasants and popular masses, and his archaic statues are a stake or wooden pillar on which a mask and attire are placed. His sacred animals are the goat and bull, and he often rides a mule; his head is garlanded and his shield encircled with ivy, capped with a gall-nut.

The heart of Dionysus' cult are mountains and humble village shrines, and Dionysus is not only the god of vegetation (trees, and plants in general); all nature is subordinate to him, above all man, because only he fulfills and inspires the souls of men, so that they identify with him when in trance: myths about Dionysus resolve conflicts between what is rational and what is irrational in human life.

Accompanying Dionysus' cult are often shrieks and merriment, lasciviousness and orgies, drunkenness and ecstasy, even killing and mutilation ..., penetration into the other part of consciousness and drunkenness, into dark infinity...

This incidental and narrow illumination of evolution and the shape of the consciousness of Greek peasants was inspired by Dragoslav Antonijević's learned quest as the author of the invaluable *The Dromena*, in which he broaches the question: to what extent does New Greek folk dromena resemble village dromena from ancient Greece, which is considered the „lowest basic structure of ancient Greek theater“?

This investigative and inspirative question led our thoughts irresistably in that direction, leaving a trail in the study of this highly valuable anthropological and ethnological work, which, because of its interdisciplinary and multifold substantiality, we read and interpret as a revealing accomplishment on theater: it elucidates the origin, struc-

ture and development of folkloric drama.

It focuses on action, individual or collective activity or movement expressed through speech, mimicry or histrionic movement, the form of expression evolves from the purpose of the representation: all this is accompanied by some transfiguration or disguise by the player, and the multifold role of the mask in representation.

So, as you can see, folkloric drama has a

- social function,
- ethical function,
- aesthetic function.

The poet Laza Kostić was the first in Serbia to write about „folk acting“ (1893), and he collected material on folkloric drama, including „phenomena of original dramatic art“,¹¹ or, the emergence of folkloric theater that is „not created by a drama writer, or any individual, but by the people, that illiterate mass, the *'nišći duhom'*¹² or, as Dragoslav Antonijević said, the „emergence of original popular theater ... came about by common, illiterate people, who never saw an art stage or heard skilled actors“.¹³

During his study of „original dramatic art“ or „folkloric theater“, Laza Kostić comprehended, with his revealing intuitiveness and penetrating analyticity, before many scholars in the world, the „first buds of dramatic life“, and wrote:

„I thought that perhaps the very first burgeon of dramatic life was in the oldest pagan customs. I believe that the *koleda, kraljica, lazarica* and *dodola* contain the same seed found by scholars of antiquity in Hellenic drama in the clerical rites of the Mysian Osiris, the Phrygian service of Kibeli-Atis, and in Adonis, which among the Greeks developed from the custom of Kabir death, in rapture of the divinity Dionysus, Bacchus.“¹⁴

Thus Dragoslav Antonijević examines „all the ploughed furrows in the field

of verbal histrionics, inspecting controversial theories, theses and hypotheses on the question whether folkloric theater truly exists and if it could be defined as such?"

The author set up a criterion in defining folkloric theater:

Dramatic content of a plot or situation;

Disguise (transformation) or duplication of players (as „players are not identical with themselves“);

Aesthetic function of plot or activity;

Inter-communication with audience, or communication with reflexive action (when players and audience affect one another).

Folkloric theater uses religious and mythical subjects, but also events from daily life, molded into a dramatic plot.

Players in the dromena rely on established verbal outlines of a plot, and everything else is freely improvised, similar to the practice used by actors of a *del arte* comedy.

In the broadly theatrical base to the introduction of his work *The Dromena*, Dragoslav Antonijević expressed theories on the beginning of theater: starting from a theory by Sir James Fraser that the beginnings of theater could be likened to annual cycle rituals, and a theory that the entire history of drama relies on the *instinct for imitation* (instinct for impersonation), he mentioned the view that pantomime is the universally human root of theater, and that theater could be a strategy of existence, departing from necrolatry, i.e., veneration of the dead, and that it could have developed from popular, non-religious dromena, just as it could have developed from pagan dromena (plots, rituals).

At the conclusion of the introduction, the author examines „models of the dromena,“ starting by separating religious and secular rituals, or religious rites from social ceremonies.

Antonijević cites Pouchner, a distinguished Greek scholar of prehistory, theory, semeiology and anthropology of theater, who asserted that a distinct criterion cannot be established between the religious and secular, and that criteria between the religious and secular in the dromena is „rather difficult“, considering that the religious is also a dialectical process between popularization (transformation into a worldly plot) and sacralization (transformation into a holy plot).

Perhaps this difference is rendered more difficult because in social, particularly political ceremonies, as in religious rites, there are irrational features or deceptions resembling religious fanaticism.

Examining in conclusion rituals in connection with mythology, considering the existent understanding that ritual preceded myth, and the view that myth is a kind of drama that stands for ritual, the author resolves the antagonism through dialectical synthesis and concludes the introduction by recalling how the term dromena has the same etymological root as drama, although the word dromena has different meanings with different scholars - it denotes a „holy act“, magical (miraculous and mysterious) phenomena, and something that is happening or being performed. Thus the dromena is a „dramatized holy act,“ or an organized and dramatized holy scene; therefore, the genetic relationship between the „holy scene“ toward drama is frequently underscored.

Considering that the work of Dragoslav Antonijević deals with the dromena and its ethnological and anthropological dimensions and meanings, it should be set out that the theater studies of the phenomenology of the dromena are highly fruitful in illuminating the prehistory or earliest stages of theater.

The ethnological, anthropological and theatrical investigative dimensions

of *The Dromena* has an authentic, manifold scientific, creative and motivating value which is, up to a point, illuminated and documented in this paper as well.

The dromena in masks and the meaning of masks

The first chapter treats *the dromena in masks* and discusses problems of masquerades, considering that masks were initially sacral in meaning, in the remote past, whereas nowadays they are a means of entertainment. Thus, Dragoslav Antonijević observes various rituals, such as, for instance, the *koledare* in Serbia, which once had magical and religious roots and marked the connection between human and superhuman, and today their meanings are secular and theatrically entertaining, as well as amusing. This is ensured by the joint participation of players and the viewers' collective experience of the dance, which creates a mutuality and direct co-action in a dance with ritual songs, music, etc. assisting the performance of symbolical movements of exorcism, in simulating weddings, coitus, and other situations.

The substance, form and performance of Greek ritual processions and masquerades, from Christmas to Epiphany, call out a good and fertile year, i. e., the fertility of crops, cattle and flocks, but also human fertility, as victory over evil spirits. For instance, a dromena called *kalogeros* simulates ploughing and seeding, abduction of a bride and wedding, parody of death, burial and revival: young men - bachelors - are disguised as maidens, and young girls as *kalogeros* (married men), an old lady with a rapidly growing baby, with drums and bag-pipes, all in procession, going from one house to another, performing a wedding ceremony, with mockery and other symbolically inventive and recognizable comical situations - often with a reel

which once had ritual character, and today is a dance together, that serves as an emotional purging, communication and catharsis, or self-transcendence.

In Bulgaria there are *kukeri* who appear during the first week of the Easter fast, and the *suvakari*, who emerge around the New Year. They all perform various ritual scenes or symbolical situations with masks, revealing everyday life in a comical way, and thus approaching folk theater: masked processions and the *rusalija* dances in Romania are also polysemantic. All these dances are accompanied by the symbol of overall fertility - phallus, and masks as constants in cult or ritual situations.

It should be said here that a mask, viewed in general:

- enables transformation or disguise of performers in a dance;
- opens new and free space for action;
- new rights and duties;
- a special codex of activity and behavior in general;
- imposes upon the audience or determines the angle of observation;
- is a privilege: gives new status to a personality and adjustment to new demands imposed upon by the role;
- is a protection of personality multiplication;
- the one who wears a mask renounces himself but captures viewers more easily: with a mask one is alienated from one's individuality, one conquers, and is elevated to royal and imperial heights;
- a mask is, therefore, an artistic and visual text of a personality and its artistic context.

The second chapter is devoted to *religious dromena*, i. e. Lazar's rite that holds ancient traits linked to fertility and progress all around. Here Dragoslav Antonijević made an investigative turnover, and on concrete data, mainly from Greece, demonstrated that Lazar's rite is

a typical religious dromena known only among Orthodox Christians in the Balkans; it is unfamiliar to Catholics.

On Lazar's Saturday, processions go from house to house: in Greece, boys perform religious resurrection scenes of Saint Lazar and sing Lazar songs that describe his life, death and resurrection.

The author tells us that the full religious dromena is preserved in Cyprus as testimony that Orthodoxy has, from the Byzantine era, through the Middle Ages, down to the present day, preserved the essence and form of its once admirable religious representations.

Philosophy of the shadow theater

Dragoslav Antonijević investigates the *dromena of shadows*, explaining them in examples of the 'Karadžoz theater', performed among the Turks, Greeks and Serbs.

The Karadžoz theater was known in the Balkans in the 16th century, and continued in existence and performance until the 19th century.

Some maintain that Karadžoz was a Byzantine inhabitant, taken over by the Turks in the 13th century, and then expanded and enlarged by their subsequent conquests. Some believe that the shadow theater was invented in ancient Greece, others that its origins were taken from Egypt, and some that it developed in India.

It is important to emphasize its significant developmental evolution in which the primeval mystical spirit of the theater was increasingly suppressed, and transformed into satirical spirituality: if mystical elements persisted in appearance, they served to shelter or conceal from the authorities subjects that spoke about reality, through skillfully „tuned“ mysticism.

The shadow theater was in fashion in the 17th century: Evlija Čelebija mentioned in 1666 that varied performances

were held at a large fair in Macedonia, including a shadow theater with puppets.

There is an opinion that the origin of the shadow theater lies in the religious ancestor cult, respect of forefathers and endeavors by the living to make contact with the souls of the dead: the shadow is seen as identification of a soul evoked from life after death, and the one who works the puppets in the shadow theater as a mediator between living and dead.

The shadow is what appears between us and that which is represented by the shadow as a 'harbinger' of the world of dualism, as Plato maintained, and the ancient Greek poet Pindar said:

„Is man not just a dream of his own shadow?“

The most frequent subjects of the shadow theater are merry adventures, traditional comedy of local color, southern *skaskas*, melodramas, pieces with national and patriotic themes, and various erotic scenes and indecent subject-matters. A favorite subject is the starvation of Karadžoz, who assumes an identity and behavior ill-suited to him, that brings about many adventures.

With the appearance of cinemas, the Karadžoz puppet theater retired to the archives of history...

In the fourth and final chapter, on semantics of the dromena, the author examines the semantics of ritual and theater, clarifying the genetic dimension of theater, and showing ritual in a perspective and evolutionary dimension. Thus the unity of trinity is brought to light: the dromena - folk theater - theater, which through acting separates and brings together two levels of reality: the level of representing what is being viewed, and the level of what it really is, so as to create in the imagination and consciousness of the audience what is to be - dialectical synthesis.

Let us conclude: academician Dragoslav Antonijević has created a complex work which is significant ethnologically by its geographic breadth (Balkans: Serbia - Greece - Bulgaria - Romania), anthropological depth, and its dramatic revelation in perspective and meaning.

The Dromena came about through a mutuality and permeation of ethnologi-

cal, anthropological and theater-investigating methods, supported by vast personal experience and extensive reference books, connected through scholarly rationalism and artistic intuition. All these are conditions that this work, created in the most fruitful interdisciplinary way, should soon outgrow itself and take place among the rare classical works of this genre.

Milenko Misailovic

¹ *Ritualni trans*, Belgrade, 1990, p 40.

² *Ibid.*, p 41-42.

³ *Ibid.*, p 42.

⁴ *Ibid.*, p 131.

⁵ *Ibid.*

⁶ *The Dromena*, p 9.

⁷ *Ibid.*

⁸ Quotation in *The Dromena*, p 12.

⁹ Hesiod, *Poslovi i dani* (translated by Albert Bazala), Zagreb 1970, p 185.

¹⁰ Dionysus does not present himself as ityphallic: his escorts are sileni and satyrs with the phallus.

¹¹ Collected works of Laza Kostić, *O pozorištu i umetnosti Matica srpska*, Novi Sad 1989, p 340.

¹² *Ibid.*, p 369.

¹³ *The Dromena*, p 13.

¹⁴ Laza Kostić, *O pozorištu i umetnosti*, p 340 (underlined by L.K.).

КОДОВИ СЛОВЕНСКИХ КУЛТУРА. БИЉКЕ. I. 1, Clío, Београд, 1996

Дуго очекиван и лепо примљен, први број Кодова словенских култура, посвећен биљкама, представио је нашој публици десет радова претежно етнолингвистичког профила. По приступу, у којем није тешко препознати преовлађујући утицај школе Никите Толстоја, руски аутори (Татјана Агапкина, Ана Плотњикова и Андреј Мороз – сви из Москве) врло добро кореспондирају са домаћим истраживачима (Биљана Сикимић, Дејан Ајдачић, Марта Бјелетић, Љубинко Раденковић) и са усамљеним гостом из Словеније (Мирјам Менцеј). Само два текста не прате ову општу тенденцију утолико што се баве специфично филолошким (Александар Лома) или, макар делимично, поетичким питањима (Ана Радин).

Чак и да су прилози конципирани друкчије а разлике међу њима веће, тема која их је објединила довољно је широка

да омогући занимљива унакрсна читања, што је најкориснији, и истовремено најзабавнији, облик комуникације са зборницима ове врсте. Захваљујући томе, могуће је импровизовати неколико линија претраживања текста, у зависности од мотивације читаоца и онога што највише везује његову пажњу (тема, грађа, метод, модел истраживања, општа слика, конкретни резултати, итд.). Линија коју овде предлагемо неће, међутим, личити ни на једну понуђену. Њен параметар биће саме *биљке* - од дрвета до семена - што у неку руку подсећа на модел по којем се биљни код уграђује у слику света (Раденковић), али без конотација које у том контексту добија.

Дрво је главни предмет у четири прилога (Агапкина, Лома, Менцеј, Ајдачић), од којих је сваки друкчије конципиран и изведен, па њихов приказ може послужити као узорак за зборник у целини.

Ајдачићев текст „Чудесно дрво у народним песмама балканских Словена“, заправо је резултат компромиса, неминовног кад год је у питању покушај да се слика највеће општости (чудесно дрво) провери на жанровски детерминисаној грађи (народне песме). Ефекти су, као што је и требало очекивати, леви али монотони. Добро постављена полазна позиција – однос између танког и високог дрвета као „осе света“ (јела, кипарис) и разгранатог, крошњастог „дрвета живота“ (јабука, дафина) – нуди употребљив модел за каснија претраживања паганских и христијанизованих слојева у истој грађи. Тема је, међутим, превелика за рад ове намене, па стога оно што у тексту делује недоречено и недовршено, треба најпре схватити као назнаке за нека будућа, темелитија истраживања.

Суочени са истим проблемом, потребом да ускладе тему и грађу, лингвисти у начелу поступају сасвим друкчије него фолклористи. Они, слободно речено, атомизују тему (не више дрво уопште већ дрво једне одређене врсте), али зато грађу не ограничавају ничим (грађа је фолклор у целини). Огроман, наизглед чак апсурдан, опсег претраживања савлађује се у овом случају формирањем посебне матрице, неке врсте „упитника“ довољно општег да покрије све релевантне сегменте традицијске културе. Коначни резултат његове примене је „тезаурус“ са задатом структуром и прилагодљивим обимом, зависно од тога коју област треба да покрије (једну или више етничких група, једну или више група симбола, једну или више категорија, итд.). Узорак оваквог рада представљен је у тексту Татјане Агапкине „Симболика дрвета у традицијској култури Словена: јасика (покушај системског описа)“. Наглашавајући већ у уводном пасусу да се упитник за тезаурус фитосимбола не може сматрати потпуним без најмање 200 јединица, Агапкина као огледну нуди једну могућу, битно скраћену верзију са 21

ставком, која почиње језичком сликом јасике, а завршава се њеном сумарном сликом у фолклору. Већ и сам преглед елемената на основу којих се „портрет“ јасике изграђује у областима које покривају Источни, Западни и Јужни Словени довољно је импресиван. Ту су, између осталих, и етиолошки митови (став 2), и функција дрвета у магији и различитим обредима (рођење, крштење, свадба, сахрана, календарски и други домаћи или пригодни обреди – ставови 12–17), и дрво као култни предмет (став 5) или као агенс у народној медицини и ветерини (ставови 18, 19), забране везане за њега (став 20) и елементи „слике света“ у које се оно уклапа (ставови 4 и 9), и тако даље. Већ је и на основу овог скученог узорка јасно да је систем, иако гломазан, савршено ефикасан и универзално применљив. Тиме се само потврђује оно у шта смо већ имали прилике да се уверимо кад су у Москви, једновремено (1995), изашла два наслова (*Славјанские древности*, том 1 и *Славјанская мифология*) као први у низу фундаменталних радова етнолингвистичке школе Никите Толстоја.

Суочавање са великим системима неминовно доводи у фокус класично питање тзв. „малих тема“, наизглед ситних а заправо само локализованих појединачних истраживања. На њих би се такође могло гледати и из већ скицираног угла (однос између теме и грађе), при чему би се усклађеност на основу општег сужавања морала прихватити као једнаковредно решење. Кад је реч о дрвету, мислимо пре свега на рад Мирјам Менцеј поднасловом „Врба – посредник између овог и оног света“. Ограничивши се на словеначки материјал (са тек понеком упутницом на руску, пољску и српско-хрватску грађу), аутор у први план извлачи четири обрасца који се могу сматрати детерминантама теме: врбу као *границу* међу световима, као *сам доњи свей*, као *замену* за бога подземља и као *посредника* између бајалице и

хтонских сила. Чак ни најжешћи противници рада на грађи малог обима и мале разноврсности не би могли порећи корисност оваквих прилога, ако ништа друго – онда као готових елемената за уградњу у грандиозне пројекте типа *Словенских сјајина*.

Најзад, текст Александра Ломе („Два словенска назива за црну тополу и Аполон као божански огњ“), као и увек када је овај аутор у питању, иде мимо сва три модела и отвара поглавље за себе. Пратећи судбину речи (јаблан и јабука, односно **agn'ediū* и *apellon*) као историју преображаја њихових форми, аутор стиже до једне могуће варијанте њиховог заједничког (ведског) извора. Извор, међутим, није још једна реч већ култни чин преношења свете ватре за шта је, врло вероватно, могао служити јаблан, као дрво које тешко гори. Складна веза која се, током читања, успостави између Агнија и Аполона/Хелија, огња и пепела, јабуке, сунца и тополе, неминуно произлази из доследно испраћене идеје. Познавање материје у том процесу постаје, парадоксално, потпуно ирелевантна околност јер сваки заинтересовани читалац – онај који не мора ништа знати о лингвистици, етимологији и класичној филологији, једнако као и онај који о томе свашта зна – улази у овај рад као у авантуру која, како год да се заврши, свакако обећава добар провод.

Плодови и семе, као посебна тематска група, графички су издвојени и у самом зборнику (вероватно ненамерно), будући да се њима баве три рада у низу (Мороз, Плотњикова, Сикимић). Уједно нам се управо овде – на примеру текста Андреја Мороза „Симболика дрвета и плода јабуке у српским календарским обредним песмама“ – пружа прилика да укажемо на предности унакрсног читања.

Бавећи се љубавно-брачном тематиком пре свега у лазаричким и краљичким, а потом и у другим песмама које

праће поједине календарске празнике (Ђурђевдан, Ускрс) или домаће обреде (свадба), Мороз у фокус доводи само јабуку и њена симболичка значења. Функције симбола систематизоване су у пет категорија: играње, даривање, отимање, деоба и стрељање, где јабука – зависно од контекста – означава било љубав и брак, било жену у том односу (девојка, невеста, млада). Испитивања показују да је у српском материјалу увек реч о плоду, а у руском претежно о дрвету јабуке. Коначни резултат анализе упућује аутора на паралелу са архаичном симболиком јабуке (Парисов избор), чиме се тема враћа у контекст мита, одакле су даља читања могућа у два смера: ка архетипском уопштавању (Ајдачић) и ка етимолошком продубљивању (Лома). Везе, наравно, нису директне, али се њиховим виртуелним успостављањем добија, дакако и даље непотпуна, но зато занимљива и инспиративна слика. Слична укрштања, мада знатно мањег обима, могућа су и у случају јаблана/тополе (Радин, Лома, Ајдачић), врбе (Менцеј, Ајдачић), лука (Сикимић, Радин) и тако даље.

Плодовима се, у пуном смислу, бави и рад Биљане Сикимић „Еротске конотације фитонима у народним загонеткама“. Грожђе, кукуруз, смоква, паприка, купус, лук (црни, бели и празилук), пасуљ/грах, орах, тиква, ротква, краставац – шта год да значе неприпремљеном читаоцу и какве год конотације у његовој културној сфери да имају, у овом контексту (осим, можда, смокве и краставаца) добијају димензију на коју се у нормалним, „јестивим“ приликама најмање помисља. Анализа, међутим, показује да у оваквом избору фитонима као денотата опсцене загонетке нема производности, и да је круг из којег се избор врши детерминисан истим параметрима којима и припадајући фолклор у целини. Тиме се, у једном ексцентричном сегменту, потврђује општа претпоставка о тра-

дицијској култури као затвореном и самодовољном систему у којем кореспонденције постоје *ipso facto*, а једина спорна околност остаје могућност да се оне уоче. За читаоца који није нужно лингвиста, поента ипак остаје *изневерено очекивање* као елемент игре – овог пута не језичке већ за један степен више, заправо игре кодовима самим.

Такође плодовима, али и семену, посвећен је и рад Ане Плотићкине „Боб, пасуљ и грашак у симболици рођења и смрти“. Двоструко именоване (плод и семе) у овом контексту јесте условно, али није неосновано. Набујали и проклијали, грашак (Руси, Белоруси и Западни Словени) или боб и пасуљ (Јужни Словени, Украјинци и Словаци) симболизују трудноћу и рађање новог живота, а контекст из кога се узимају могао би се означити као књижевни (приче, бајке, лирика: свадбене песме и песме на рођењу детета). Тако сагледани, они су заправо плодови који доносе плод. Напротив, када се вежу за смрт, њихов контекст је пре свега ритуалан, било да се бобом и пасуљем обређују учесници погребне или неке друге поворке хтонског карактера, било да се од бобове сламе прави фигура Смрти (Маршана, Морена) која се ритуално спаљује, било да се све три биљке дају као храна за душе. Занимљиво је да се – додуше само у случају боба – амбивалентност биљног кода огледа и на нивоу фразеологизма: код Кашуба, на пример, „најести се боба“ значи затруднети, али „загристи боб“ значи умрети. Због свега тога, имајући такође у виду да је зрнење по дефиницији храна мртвих, боб, пасуљ и грашак – када се нађу у овој служби – могу се с пуним правом сматрати семеном.

Траве, црње, цвеће и повијуше чине трећу тематску целину у овом зборнику – наравно, само утолико што приказивачу одговара да такве целине прави.

Текст Ане Радин „Биљке у заштити против вампира“, износи у први план

разно трње (глог, драчу, чешљику, клеку, рогоз и броћ) функционално обједињено заједничком улогом у свету демона и култу мртвих, допушта нам да за тренутак не мењамо контексту који нас је довела сеновита зрнаста храна. Ако у обзир узмемо и рад Љубинка Раденковића („Биљке у моделу света“) где се, по просторном кодирању, ниске или доње биљке (као најближе земљи испод које је хтонски свет) користе за комуникацију с мртвима, а повијуше и пузавице или средње биљке (протегнуте између дрвета/високог и земље/ниског) служе као посредници на релацији људско-нељудско, слика на чијем су почетку пасуљ, боб и грашак (махунасте повијуше) а на крају бели лук и бодљикава трава, добија јасне и заокружене обресе. Као увек, танка линија која плодност и рађање дели од смрти и умирања позива на опрез у тумачењу фолклорних чињеница, али истовремено нуди и могућности за нове систематизације, за постављање нових истраживачких параметара, и тако даље. Многе такве квалитете има и поменути Раденковићев текст, али пре свега његова књига *Симболика светиа у народној магији Јужних Словена* (Ниш-Београд, 1996) која је њиме – додуше са закашњењем – најављена.

Најзад, рад Марте Бјелетић „Од девет брата крв (фитоними и термини сродства)“, и поред негативне тезе (да су мотивационе везе фитонима са терминима сродства готово занемарљиве иако је таква номинација релативно фреквентна), ипак скреће пажњу на једну занимљиву област у којој би и лингвисти и фолклористи могли наћи још доста посла. Ради се о именима биљака за чији је постанак „везана нека легенда, народно веровање или веровање које се преузимало самим превођењем латинског назива“, а као примери наводе се мајчина душица и маћухица. Ако се ослободи почетног ограничења (имена по сродству), ова врста истраживања могла би дати

корисне и много шире употребљиве резултате.

Све у свему, први број Кодова словенских култура обележили су лингвисти. Да се појавио пре десетак година, овај би зборник вероватно носио јак печат тартуско-московске семиотичке школе, у њему би можда било и прилога поетици усмених књижевних врста, а преовлађујући утицај би, поред Лотмана, имали Иванов и Топоров. Нема, дакако, ничег лошег у томе што се утицаји мењају – напротив. Али, да се у тексту Ане Радин последњи и, мада одличан, ипак сасвим недовољан пасус није везао за фолклорну симболику багрема и јаблана у *Сеобана* Милоша Црњанског, могло би се помислити да је књижевност из овог броја протерана, или – што је још горе – да није у њему никад ни имала место. То, паравно, не би било тачно. На

сарадњу су били позвани сви и, ако због нечег треба жалити, онда је то несрећна околност да се ниједан „поетичар“ овом позиву није одазвао. Несрећна је, између осталог, и зато што преглед равни кодиранија остаје непотпун, будући да тек књижевност (као модел модела) отвара проблем наслојених кодова и трећестепених моделација, нарочито ако се има у виду сложен однос међу подсистемима који приређују традицијску културу. Првостепени и другостепени системи, као што су језик и обред, добијају сасвим нове одлике у системима вишег степена и због тога је за озбиљно бављење теоријом усмене књижевности сваки, и најсложенији лингвистички или фолклористички подухват, увек био нека врста претходног рада. Оптимални услови стичу се, свакако, онда када се потребе и могућности усагласе, али на то – изгледа – треба још чекати.

Мирјана Ддетелић

Мирјана Ддетелић: *УРОК И НЕВЕСТА. ПОЕТИКА ЕПСКЕ ФОРМУЛЕ*

Балканолошки институт САНУ, посебна издања књ. 64: Универзитет у Крагујевцу – Центар за научна истраживања), Београд, 1996

Епска формула је појам настао у хомерологији, у склопу покушаја да се реши проблем настанка и ауторства таквих творевина усмене књижевности какве су *Илијада* и *Одисеја*, које присвом великом обиму показују висок уметнички ниво, а пре свега чврсту композицију. Традиционално се песничка формула дефинише као „скупина речи која се редовно користи под истим метричким условима да изрази исту основну идеју“. Утврђено је да се хомерски текст у великој мери састоји од таквих формула, и дошло се до закључка да је располагање великим репертоаром стајаћих обрта те врсте умногоме олакшавало састављање и памћење великих епова. Тај налаз је валидан и за друге епске творе-

вине - Гринцер га је потврдио на примеру староиндијске *Махабхарате* која обимом далеко превазилази и саме хомерске спевове - но интересантно је да је он први пут проверен и, тако рећи оверен, на нашем епском песништву. Творци концепта о **формулаичности** (или формулативности) усмене епике, амерички научници Пери и Лорд, изградиле су своју теорију, између два светска рата, добрим делом кроз анализу још живе српскохрватске епске поезије, преважно муслиманске. Како се ради о позном и у уметничком смислу недовољно репрезентативном узорку, оправдан се чини покушај Мирјане Ддетелић да, настављајући правцем зацртаним у својој претходној студији о митском просто-

ру и епизи, у овој новој књизи о епским формулама преиспита Пери-Лордове налазе и дефиниције, и то на класичном корпусу српскохрватске епике, који – поред Вукових записа – укључује још Ерлангенски рукопис, Милутиновићеву *Пјеванију* и зборнике Матице Хрватске.

Док је Перијево и Лордово истраживање имало пред очима пре свега проблеме **технике** настанка епске творевине, Мирјану Детелић занима првенствено њена **поетика**. Њена дефиниција епске формуле сложенија је од наведене Пери-Лордове. Она, пре свега, разликује формулу као такву од формулативности као опште тенденције епске поезије и залаже се да се закључивање о формулама проверава референтним параметрима *месџо-форма-функција*. Места на којима се формуле у песми јављају заправо су њене *конструктивне границе*: почетак, краји додирни унутрашњих сегмената. На тај начин разликују се **унутрашње** формуле од **спољашњих**, тј. оних које долазе на почетку и на крају песме (на пример: *Мили Боже, чуда великога!* односно *Све је лажа, а Боџ је истина*), а међу њима оне које су **општег** карактера, неvezане за садржину песме (попут овде наведених) и **посебне**, које уводе, односно закључују радњу (типа: *Вино пије Краљевићу Марко*, односно *Ману сабљом, одсјече му главу*). Унутрашње могу бити пуке временске и ситуационе назнаке којима се уводи нови сегмент певања (нпр. *Кад ујућуру јућиро освануло*, или *Прамен се је магле заде-нуо*), чак и вантекстуалне (*Да је коме сџајин ња гледајин*). Има, међутим, и таквих унутрашњих формула чија функција није сводива на „основну идеју“ коју исказују, већ у себи носе дубље конотације изведене из општег контекста фолклорне традиције. Једна таква дала је повод и за наслов књиге. У песми „Женидба Милића барјактара“ долази формула *Кад су били гџором њућујући*, наизглед једна обична просторна одредба, али

за њом одмах следи стих *Сџиже урок на коњу ђевојку* (невесту) који чини кључну тачку радње у овој епској балади. Јасно је да у избору горе као места радње нема никакве произвољности: то је, у свести песниковој и његових слушалаца, област дивљег и нељудског, простор деловања демонских сила. Већ из овог примера јасно је да посебне епске формуле треба сагледавати не само као елементе епске технике, него – и првенствено – као делове песничког текста, „тексту тексту“, како каже Мирјана Детелић.

Пошто је у првом делу књиге изложена на подробан начин своје теоријске поставке, које су добрим делом нове и представљају корак напред у односу на обимну претходну литературу коју је користила, ауторка у другом делу покушава – и успева – да покаже њихову применљивост на конкретном материјалу. Поред опширног завршног огледа о песми „Женидба Милића барјактара“, посебно су размотрене формуле пијења вина, слања писама, гаврана гласоноше, женидбе на далеко, судбоносног лова, казне за певање, прамена магле, утве златокриле. То је учињено не само са становишта њихове функције у контексту песме, него и уз покушај дубље проницања у фолклорно-митолошку подлогу њихове садржине. У том смислу, неколико занимљивих идеја и налаза у овој књизи завређује посебан осврт.

Већ смо помињали негативну конотацију *гџоре*, проистеклу из бинарне опозиције људског и дивљег, демонског. Она је као таква присутна у старијем слоју наше епике где, између осталог, налази свој израз у казни која стиже јунака, јунакињу или сватове који – најчешће упркос упозорењу – гором иду *џевајући*. Са историјским преокретом који је значајно пад под Турке ситуација се у млађој, хајдучко-устаничкој епизи изокренула: ту је гора позитивно конотирана као *свој*, *џријатџељски* простор, пошто је постала главно прибежиште борцима против

Турака, док – обратно – *ѓрадови*, који су у песмама ранијих времена место боравка позитивних, то значи својих, српских јунака, сала постају нешто непријатељско, као упоришта турских поробљивача. Затим, честа уводна формула *Лов ловио*, по правилу се развија тако што јунак не улови ништа од дивљачи, већ му се деси нешто неочекивано: ухвати вилу па се ожени њоме, нађе остављено дете, суочи се са Божјим гневом због лова у празнични дан итд.; није наодмет напоменути да и код те формуле *замене ловине*, како је назива Мирјана Детелић, полазну ситуацију ствара човеков искорак из припитомљеног, ољуђеног света у шуму и планину, где је могућ његов сусрет са демонским оличењем сопствене судбине. Из сличне опозиције *блиско : далеко* – па одатле и *ѓуђе, кобно* – проистицала би функција формуле *Кад се жени* (тај и тај јуначе), *На далеко зајроси девојку*, која редовно наговештава мукотрпан ток, а често и трагичан расплет женидбе. Осим ових општих елемената архајског виђења света, поједине формуле могу одражавати и конкретније митологеме. Тако, на пример, иза поменутог клишеа о погубности певања у гори, може – према идеји Јљубинка Раденковића коју Мирјана Детелић прихвата и развија – стајати пагански сиже о богу громовнику и његовој неверној жени. Такође неће бити неоправдана ауторкина претпоставка, наслонљена на Нодилову анализу, да се иза формуланчних исказа и слика у песми „Женидба Милића барјактара“ крију елементи неког соларног мита.

Поред митолошког, ваљало би помишљати и на *риѓуално* порекло неких епских формула. **Пијење вина** било је, рецимо код Скита, устаљени обред ратничке дружине којим се одавала пошта јунаштву и жигосало нејунаштво: случајан или намеран пропуст у ритуалном поступку („преслужена чаша“) могао је бити генератор заплета како у

стварносној, тако и у епској равни. Не треба изгубити из вида да су у средњем веку, а и раније, основна ситуација у којој су извођене јуначке песме били скупови одраслих мушкараца – *дружине* – уз вино или друго опојно пиће. Како мотив пијења вина и преслужене чаше, тако и формуле обраћања епског певача *дружини* познати су руским биљинама и према томе вуку порекло из прасловенског доба. Још дубљу старину може имати мотив **гаврана гласоноше** који Мирјана Детелић овде разматра полемишући са Шмаусовом тезом, изнетом поводом песме „Бој на Мишару“. Ради се о случају када је једна уводна формула, или како то Шмаус зове – стереотипни почетак: *Полећела два врана ѓаврана* растегнута до те мере да је прерасла у оквир читаве песме. Сличан формулаичан почетак: *Оѓкако је ѓавран ѓоцрнио*, који се метонимијски употребљава за: *Оѓкако је свијеѓи наѓиануо*, иза себе очито има читаву причу, била она позната певачу и његовој публици или не. Овде би се могло указати на једну могућу интерпретацију гаврана. Та птица је централни лик у митологији палеоазијатских народа настањених у Северној Азији, као и дела Индијанаца Северне Америке. Гавран је истовремено главни јунак палеоазијатског епоса, где иступа – како у зооморфном, тако и у антропоморфном облику – као моћни шаман, космотворца, културни херој и прапредак људског рода. Истраживања Елијадеа и других показују да сличне, шаманизму својствене представе нису биле стране ни појединим индоевропским народима. Међу божанствима старих Германа Водан или Один, покровитељ магије и песништва, показује веома изражене шаманистичке црте и неће бити случајно што он у својој пратњи има два гаврана. По грчком предању, гавран је пратио и Аполона, такође бога поезије: тај гавран је у ствари био Аристеја са Проконеса, давно умрли песник, творац неса-

чуваног спева о легендарном народу Аримаспима. За истог Аристеју легенда везује и друге мотиве, који се свode на шаманистички транс при којем душа излази из привидно обамрлог тела и путује кроз далеке, митске пределе. Нема сумње да је ту посреди утицај шаманизма, који је са североистока, преко Скиције, допро и до античке Грчке. Ни стари Словени нису могли остати по страни од тих религијских струјања. Већ је писано о шаманистичким елементима у епском предању о Краљевићу Марку, кога Чајкановић умесно пореди са Воданом. Овде ваља напоменути да јуначка песма Марка често доводи у везу са гавраном. Имајући све ово у виду, можда није пресмело претпоставити да наш мотив гаврана који извештава о неком далеком догађају чува неку успомену на шаманска путовања, с тим што је он преосмишљен утолико што гавран, као птица злокобног, црног изгледа која се храни лешевима, доноси редовно лоше вести са бојишта.

Напокон, ваљало би нешто рећи и о лингвистичкој страни ове проблематике, у коју ауторка програмски није улазила. Песничке, у том броју и епске формуле су, са гледишта језика, спојеви речи „очврсли, окоштали“ у своје метричком калулу и као такви могу у себи чувати више језичке старине него други, варијабилнији лексички елементи песме. Стога није случајно што су индоевропски компаративисти још у прошлом веку уочили формалну подударност појединих таквих, како ми то данас кажемо – формулаичних спојева у раним песничким споменицима разних, међусобно сасвим удаљених али на праиндоевропској равни сродних народа; тако на пример између хомерских спева, старониндијских *Веда*, и старонордијске *Еде*. Део тих формула, чији се настанак може датирати у доба индоевропске заједнице, пре најмање пет хиљада година, својом семантиком јасно указује на епски жанр (нпр.

грч. *mégakléos*: стинд. *māhi srāvah* „велика слава“). Рад на идентификацији и реконструкцији тих формула „индоевропског песничког језика“ тече већ добрих сто педесет година, независно од оног тока истраживања формулаичне структуре песничког текста који су усмерили Пери и Лорд, што не значи да не преузима одређене његове резултате. Корист би могла бити узајамна, што ћемо предочити једним примером. Српској и прасловенској речи *чудо* етимолошки одговара грчка *kydos*. Та реч је већ у класичном грчком песнички архаизам: среће се само код Хомера, па је још Антоан Меје, указавши на ту грчко-словенску изоглосу, претпоставио да се ради о остатку из песничког језика. Међутим, тек је Мејеов ученик Емил Бенвенист утро пут прецизнијем дефинисању овог односа. Он је на свим местима *Илијаде* и *Одисеје* пажљиво преиспитао значење речи *kydos*, која се традиционално преводи као „слава, дика“ и показао да се заправо ради о божанском упливу у људске послове, који најчешће омогућује превагу једној или другој страни у сукобу, а испољава се таквим знацима као што је гром из ведра неба и сл. Одатле већ није далеко до нашег *чуда великога* што се шћаше по земљи Србији да *ћреврне*, тј. да доведе до преврата, преокрета у односу сукобљених страна: Срба и Турака, а које се испољава кроз небеска и друга знамења, између осталих – и кроз гром усред зиме. Наш стајаћи спој *велико чудо* значењем објау елемената и етимологијом именског одговара хомерском *méga kydos*, тако да се можда ради о позној трансформи једне праиндоевропске песничке формуле, која је изворно била, по терминологији Мирјане Детелић, *ћосебна*, тј. повезана са контекстом, да би доцније постала *оћићна*, с тим што се трагови њене контекстуалне функције још могу назрети од случаја до случаја.

Сврха ових примера била је да укажу на инспиративност и корисност књиге

Мирјане Детелић и за нека истраживања која њеној материји прилазе са другачијих методолошких поставки, свакако не супротних њеној, него пре с њом комплементарних. У томе свакако треба видети једну додатну позитивну димензију

целог подухвата. Ако томе додамо још и веома промишљене и обухватне индексе, који чине готово половину обима књиге, нема сумње да ће за овим делом веома често и са великом коришћу посезати свако ко се бави нашом народном епиком и уопште фолклором.

Александар Лома

МАЛИ ДИЈАЛЕКТОЛОШКИ АТЛАС БАЛКАНСКИХ ЈЕЗИКА

Криза у савременој балканској лингвистици (на коју већ дуже времена упозоравају угледни балканолози) има изгледа да буде превазиђена. Стара идеја - идеја о балканском лингвистичком атласу - коначно добија своје конкретно лице. У априлу ове године, у Марбургу је одржан први састанак Комисије за балканску лингвистику при Међународном славистичком комитету. Формирана Комисија за своју централну радњу тему планира пројекат Балканског лингвистичког атласа, руководилац пројекта је еминентни бугарски балканолог П. Асенова, а центар за израду Атласа биће Марбург (Немачка) где већ постоји искуство на сличним пројектима. Том приликом, реферате о модусима рада на Балканском лингвистичком атласу поднели су П. Ивић, Г. Цихун, К. Штајнке и А. Собољев. У међувремену, тим балканолога са Руске академије наука, из Санкт-Петербурга и Москве, припремио је и објавио три упитника, на основу којих су већ обављена и прва теренска истраживања. У питању је, за сада, реализација пројекта Малог дијалектолошког атласа балканских језика (МДАБЈ) (предвиђено је свега 15 пунктова). Програми-упитници који прате МДАБЈ конципирани су као синтаксички, лексички и етнолингвистички.

*

Малый диалектологический атлас балканских языков, синтаксичес-

кая программа, Санкт-Петербург 1997, издање Руске академије наука, Института за лингвистичка истраживања, Одељење упоредно-историјског проучавања индоевропских језика и ареалних истраживања. Ауторски колектив чине: А. Н. Соболев, И. И. Воронина, Ј. А. Лолашов и А. Ј. Русаков.

Аутори МДАБЈ поставили су за циљ описивања балканске синтаксе кроз испрпан граматички опис основних балканских дијалеката у лингвогеографском аспекту. На основу теоријских радова П. Асенове и Т. В. Цивјан балкански језички савез поима се као језичка целина која егзистира на дијалекатској равни као последица дуготрајних етно-лингвистичких контаката балканских народа: Тако су за предмет описивања одабрани поједини дијалекатски системи, а не књижевни језици. Синтакса је одређена на два начина: као проучавање структуре целокупних синтаксичких јединица (израза и реченица) и као проучавање граматикализованих и синтаксички слободних средстава изражавања одређених граматичких значења. Тако ће се картографисати начин изражавања одређеног граматичког значења и структура посебне синтаксичке јединице. Овакав став се остања на теоријска полазишта руске дијалектолошке традиције истраживања дијалекатске синтаксе која испитује структуру синтаксичких спојева (израза и реченица) као и њихове функције и услове употребе. Рад је био отежан чиње-

ницом да у националним балканским лингвистичким традицијама по правилу (са изузетком радова З. Тополињске, М. Ивић и С. Ракић-Милојковић о македонским, односно српским говорима) недостају потпуни системски описи синтаксе појединих дијалеката. Избор синтаксичког материјала вршен је из синтаксичких поглавља дијалектолошких студија разних балканских говора, међутим, ове студије не покривају све балканске говоре, нити су међусобно методолошки усаглашене.

Основна структура упитника урађена је на основу балканских словенских језика и ауторски је рад А. Н. Соболева. Синтаксичке особености несловенских балканских језика (албанског, румунског, арумунског, мегленорумунског и новогрчког) на почетку рада на састављању упитника биле су узете у обзир само онолико колико су садржане у Сандфелдској студији и другим општебалканским монографијама. Други аутори упитника додали су на већ постављену структуру упитника синтаксичке проблеме албанског (И. И. Воронина и Ј. А. Русаков) и новогрчког језика (Ј. А. Лопашов). Аутори овог програма за МДАБЈ и сами истичу у уводу да је полазна основа за састављање била словенска дијалекатска грађа, могло би се рећи чак и уже грађа призренско-тимочког дијалекта чији је компетентан познавалац један од коаутора – А. Н. Собољев. Са друге стране, пада у очи одсуство румунске дијалекатске грађе, у литератури се упућује само на дијалектолошку студију арумунског од Б. Настева и старију студију румунских дијалеката и дијалектолошке теорије од С. Попа.

У целини, програм упитника је компромис између два позната типа граматичких анкета - универзално-типолошке и дијалектолошке. Питања су састављена по принципу: од саджаја ка форми - прво се даје кратко одређење граматичког значења, а затим примери морфолошких и синтаксичких јединица које

изражавају то значење. Следе питања о значењима тих морфолошких форми, која се разликују од њиховог категоријалног значења, у овом програму она се називају односним и модалним. То се односи на низ значења морфолошких форми компаратива, перфекта, плусквиперфекта, на све форме конјунктива, кондиционала, императива. Одговарајућа питања су постављена по принципу од форме ка садржају – да ли одређена граматичка јединица има то или неко друго конкретно граматичко значење. На исти начин су састављени делови програма који разматрају услове употребе (значења) граматичких јединица, које немају јединствено категоријално значење (заменице, придеви у обраћању, бројеви, прилози, инфинитив, глаголске именице, везници. Неке друге традиционалне лингвистичке области остају ван интересовања МДАБЈ: у оваквом, синтаксички оријентисаном Програму није се нашло места нпр. за морфологију и творбу речи, које, већ, сасвим логично, изостају и из лексичког упитника.

Свака тачка Програма се састоји из два структурна елемента: прво истраживачу намењено кратко одређење појаве која се истражује у форми питања, а затим следе илустративни примери из разних балканских језика и дијалеката. Овај принцип рада заједнички је за сва три израђена програма МДАБЈ. За рад са несловенским дијалектима планира се израда посебих упитника на одговарајућим језицима, а на основу овог програма.

*

Малый диалектологический атлас балканских языков, лексическая программа, Санкт-Петербург 1997, издање Руске академије наука, Института за лингвистичка истраживања, Одељење упоредно-историјског проучавања индоевропских језика и ареалних истраживања. Ауторски колектив чине М. В. Домосилецка и А. В. Жугра.

Лексички упитник МДАБЈ сачињен је са идејом да осветли најрелевантније сегменте лексичког система балканских дијалеката везане за материјалну и духовну културу народа. Приликом састављања упитника водило се рачуна о два основна принципа – о идеографском принципу описивања и принципу системског јединства, тако се лексика проучава као тематске групе речи, лексичко-семантичке групе речи и семантичка структура речи у вези са лексичко-семантичким групама. Лексичко постављање питања од значења ка речи, засновано је на ономасиолошком приступу и таква питања доминирају у упитнику. Аутори су се одлучили да систематски покрију само неколико тематских група. На тему „природа“ испитују се географски термини (у три групе: „планина“, „река“ и „пут“) и народна метеорологија. Тема „човек“ покрива се називима делова тела, физичким карактеристикама, родбинским и терминима за обраћање. Ову групу прати и иновација за овакав начин прикупљања језичке грађе, а то је мало поглавље о говорној етикецији приликом сусрета, растанка, доласка госта, ту су затим начини изражавања молбе, захвалности, клетве, проклињања и извињења (ово поглавље израдила је А. А. Плотникова). Из области људске делатности одабрано је сточарство (овце и козе), живинарство, пчеларство, пољопривреда (гајење кукуруза и лука). Овај део упитника завршава се људском исхраном (млечни производи). На жалост, два језичка упитника прилагодена јужнословенским условима (упитник М. Бјелетић за родбинску и С. Ракић-Миљојковић за сточарску терминологију) нису била доступна ауторима МДАБЈ. Тако у оквиру родбинске терминологије постоје питања само до трећег колена (до термина за прадеду), односно до другог (до термина за унука), а питање обраћање невесте ограничено је на мужа, свекра, свекрву и старијег

девера. Из тематског круга сточарства изостала је нпр. балканолошки занимљива група чобанских игара. Од поглавља посвећеног говорној етикецији може се очекивати да забележи и целе фоклорне текстове, јер се три питања односе на коледање (тражење награде, захваљивање и проклињање од стране коледара). Слична питања могла су бити израђена и у оквиру неких других поглавља, нпр. народне метеорологије, пчеларства идр.

Семантичко постављање питања – од речи ка значењу, засновање на семасиолошком приступу, састоји се у провери етимолошки познатих балканизма (доминирају грецизми и турцизми, а ту су и латинизми, супстратни елементи и неколико славизма).

На основу овако конципираног упитника аутори предвиђају два основна типа карата: лексичке и семантичке. Лексичке карте ће садржавати номинације истог предмета на разним дијалектима, а семантичке карте различита или слична значења етимолошки исте речи и разним балканским дијалектима, чиме ће се картографски показати и „мотивациони балканизми“.

*

А. А. Плотникова: *Материјал за етнолингвистичко истраживање балканославјанског ареала*, Москва 1996. Руска академија наука, Института за славистику и балканистику.

Упитник А. А. Плотникове већ се и својим насловом издваја од синтаксичког и лексичког упитника за МДАБЈ, наиме, аутор у наслов скромно ставља територијално ограничење на балканскословенски ареал, мада, у ствари, упитник садржи много више од тога. Као члан тима који ради на енциклопедијском пројекту словенских старина, А. А. Плотникова, врло је компетентан састављач упитника за испитивање терминологије јужнословенске духовне културе. Неки ранији пројекти лингвистичких атласа

(општесловенски и карпатски, на пример) садржавали су и нека питања из домена духовне културе, али системског описивања ове области до сада није било.

Упитник је заснован на етнолингвистичкој грађи источне и југоисточне Србије, Црне Горе, Македоније и, углавном, западне Бугарске. Велики део упитника чини поглавље о обредима, обичајима и веровањима везаним за народни календар, у нешто мањој мери обрађени су животни циклус (рођење, свадба и смрт) и митска бића (вампири, вукодлак, вештица, вила, водени дух, шумски дух, ваздушни демони, кућни демони, демони судбине, некрштена деца, болести, ђаво, дечија страшила и неколико термина везаних за магију). Малим бројем питања покривени су привредни обреди и обичаји (и углавном се односе на „жетву“). Питањима везаним за календар тражи се, пре свега назив празника, а затим учесника одговарајућег обреда, ту су и питања о обредним јелима (хлебу), предметима, радњама и календарски условљеним нечистим силама. Од окупационих обреда покривене су додоле, вучари и породични празник (слава). Одређене тешкоће се јављају поре-

ђењем, на православном календарском систему формираног упитника, са румунском и грчком традицијом, а посебно са католичком и муслиманском традицијом балканског становништва.

Систематизација балканских демона била је проблем за себе, па је аутор предвидео осам допунских лексичких питања за потврђивање садржаја термина етимолошки сводивих нпр. на *ламина, *стрига, *стихи, *каракондзул.

Аутор упитника препоручује да се приликом сакупљања грађе обрати пажња на етнокултурни контекст функционисања речи који би могао боље да осветли њену мотивацију. За бољу оријентацију у грађи приложене су и теме за разговор са информаторима, овако добијени текстови касније могу послужити као поуздани извори и за друга истраживања. Као пионирски подухват, Упитник није могао да исцрпи све домене балканске духовне културе (поједини аспекти већ су покривени лексичким Програмом МДАБЈ). Било би корисно планирати у будућности и питања везана за, на пример, дечији фолклор, природу, народну астрономију, правне обичаје.

Биљана Сикимић

КЊИГА ПОСВЕЋЕНА АКАДЕМИКУ ЕМИЛУ ПЕТРОВИЋУ

Коста Рошу, *ЕС Helveticavocari / Казивања*, Друштво српско-румунског пријатељства, Нови Сад 1997*

Нема студента нити романисте који није имао прилику да се сусретне макар једанпут с именом еминентног проф. Емила Петровића. А врло је тешко рећи нешто ново и више о целокупном делу једног од најистакнутијих научника на пољу савремене румунистике. Премда ниједна подробност, која се тиче његовог живота и рада, није прелуштена заборава, желели бисмо да подвучемо да је још немогуће сагледати крајње границе и научни значај његове лингвистичке ак-

тивности, будући да многе његове идеје и мисли треба надаље следити, проучавати и правилно разумети.

Друштво српско-румунског пријатељства из Новог Сада почетком маја о. г.

* Ово је, уз неке ситне, небитне измене, приказ дат на енглеском језику под насловом „A Book Dedicated to acad. Emil Petrović“ на II међународној конференцији „România și Români în știința contemporană, Braşov, 27–31. мај 1997.“

објавило је монографију о проф. Емилу Петровићу која је, по нашем скромном убеђењу, само мали, али веома значајан, допринос вечном пријатељству између два народа и успомени на славног професора. Књига, чији је наслов „Evocări – Казивања“, подељена је на седам целина а садржи 215 страница текста преведеног и на румунски и на српски, као и много црно-белих фотографија родног Торка, професорове породице и њега самог. Аутор, Коста Рошу, дао је детаљан хронолошки приказ родног места, професоровог живота, образовања и научног рада. Посебан део у књизи је посвећен сећањима уважених колега и бивших студената, који су сада и сами професори.

Последње поглавље дато је у облику потпуне хронобиблиографије, почевши од 1929, закључно са 1968. годином. Будући да се на једном месту налази интегрална библиографија, вредност ове књиге је непроцењива. Укупан број професорових чланака, књига, расправа је 258 – тако обједињени могу бити од велике користи као водич сваком ко жели да се бави било којом врстом истраживања на пољу историје, географске лингвистике, експерименталне фонетике, дијалектологије, етнографије.

Очигледно да је проф. Емил Петровић био у исто време и Србин и Румун. Уважавао је оба народа, њихове културе и традиције који су постали основни постулати на којима је заснивао сва своја лингвистичка истраживања. Велика је предност била то што је знао и говорио многе језике које је учио још у детињству. Са друге тачке гледишта, поседовао је заиста широко лингвистичко образовање стежено у Клужу и Паризу где је успешно заокружио своја теоријска сазнања и погледе на лингвистику не само у општем већ и у посебном смислу. Боравак у Паризу му је открио многобројна неистражена подручја у којима се исказао у светлу истинског, марљивог и

радозналог научника. Нека нам буде допуштено да приметимо да је проф. Петровић био смео истраживач заинтересован, најпре, за експерименталну фонетику и да је анализирао фонолошке структуре румунског језика и као део глобалног фонетског система и као аспект тог система.

Исто тако, посветио је велику пажњу свим словенским језицима, а особито јужнословенским. Наша заједничка, свакодневна симбиоза и православна вера утицале су (и даље утичу) на наш живот, нарочито на културу и традицију Румуна и Срба на овим подручјима. Утицај словенских језика на румунски је био веома дубок не само у оквиру фонетике, већ и у синтакси и лексици. Проф. Петровић је настојао да открије све те, непознате, тајновите и, понекад, неочекиване путеве прихватања једног језика (у овом случају словенских језичких елемената) у другом (тј. у румунском) и обратно.

Због тога његова лична заинтересованост за проучавање српско-румунских односа је била скривена дубоко у њему самом: припадао је двома сличним културама, подједнако је осећао оба језика, врло добро је познавао српски и румунски начин мишљења. Стога је било (а ми бисмо рекли – веома) лако да постигне изузетне научне резултате обједињујући све ове елементе у једну целину, док је све време био у улози неутралног, пажљивог посматрача, пишући о њима и проучавајући их увек компаративно (или понекад одвојено), али врло страствено, избегавајући било коју врсту претеривања или давања предности једном језику или култури а занемарујући истовремено другу. Такође, подстицао је српске слависте да започну рад на Дијалектолошком атласу српског језика (чија је израда под руководством академика Павла Ивића), охрабрујући их да наставе са изучавањем свог матерњег језика и његових још довољно неистражених вредности и одлика.

И поред свега, аутор ове књиге, Коста Рошу, који није лингвиста по научном опредељењу, али који је с пуно пажње, елоквентно и бираним речима представио проф. Петровића као широкогрудог, срдачног, преданог и једноставног човека који је био посвећен и својим студентима и науци: нагласио је све лингвистичке гране и окупације славног научника, не улазећи у поједи-

ности, будући да је то препустио стручњацима. А њих је задужио тиме што је овој књизи – како смо већ нагласили – први придодео целокупну професорову библиографију радова. Њен значај је огроман, јер будуће генерације неће моћи да напредују у својим истраживањима уколико не буду узели у озбиљно разматрање све резултате и чињенице до којих је уважени научник дошао.

Предраг Мушавцић

Милан Ристовић, ДУГ ПОВРАТАК КУЋИ. Деца избеглице из Грчке у Југославији 1948–1960, Београд 1998

У књизиса поетичним насловом *Дуџ ѿвратиак кући* колега Милан Ристовић, иначе аутор више студија и расправа из најновије историје народа југоисточне Европе, детаљније обрађује један готово усамљени феномен после Другог светског рата на овим балканским просторима. Тај феномен, егзодус грчке деце, носи дубоке и различите ознаке политичких и идеолошких сукоба који су обележавали не само грчку и балканску историју него и цео тада подељени свет, примећује аутор, да би затим додао: „Ране свих оних који су преживели тешкоће једног посебно тешког грађанског и братоубилачког сукоба остале су уочљиве до данас у колективном памћењу и поред протока времена и драматичних промена које су се у Грчкој збиле у току последњих педесет година“. Наиме, у знак „националног помирења“ почетком осамдесетих година, почела је репатријација политичких емиграната, иначе ранијих припадника Демократске војске Грчке и њихових породица. После завршетка грађанског рата у Грчкој (1946–1949) напустили су своја огњишта на дуже време. Међу онима који су се вратили било је доста деце која су препла границе суседних држава – Југославије, Бугарске и Албаније, док се

један број растурио по другим земљама југоисточне Европе.

Многи чланови ове избегличке породице од око 24.000 нису се вратили у завичај; остали су у земљама у које су дошли 1948–1949, завршили школу, напустили посао, основали породице прилагођавајући се животним условима у новој средини. Они, нешто срећнији, више година после разлаза, вратили су се својим родитељима или су се нашла са неким од чланова растурене породице.

Други су наставили своју избегличку одисеју у прекоокеанским земљама, где су се придружили Грцима у дијаспори, констатује аутор у својој студији као плод истраживања архивске грађе из југословенских архива (Архив Југославије, Дипломатског и политичког архива Министарства спољних послова Југославије, Архива Југословенског првеног крста, Архива Југословенске кинотеке и друге).

Од самог почетка кризе у Грчкој 1945, Југославија, она социјалистичка, прихватила је политичке емигранте, најпре вође Народноослободилачке војске (ЕЛАС) и чланове њихових породица, као и припаднике словенске, односно „славо-македонске мањине“. У облику испуњавања хуманитарних и мађународних обавеза,

Југославија је прихватила и више хиљада деце из устаничких крајева, у организацији Демократске војске Грчке и њене привремене владе на својој територији. Истраживања показују да је тада млади југословенски режим, наклоњен грчкој левици, посебно бринуо о малим избеглицама, али у расположивој архивској грађи коју аутор користи нема довољно поузданих података о томе колико су се југословенске власти раније, по сопственој иницијативи, мешале у покретање и организовање таквих активности.

Југославија је прихватила око 11000 деце, од којих је око 2.000 сместила у децје уставове које је у ту сврху основала. Од десет таквих установа већина се налазила на територији Србије, посебно у Војводини, затим у Хрватској и Словенији. Бригу о њима водио је Југословенски црвени крст који је имао непремостиве проблеме око прихватања, смештаја, одевања, лечења и образовања. То је у првим послератним, оскудним годинама био велики и сложен подухват.

Преко југословенске територије, током 1948. и 1949. године извршени су многи транспорти деце из Грчке у Румунију, Бугарску, Мађарску, Пољску и Чехословачку. На тај начин, уз југословенско посредовање, пребачено је више од 14.000 деце, али је сукоб са замљама Коминформа довео до потпуног прекида предаје деце њиховим родитељима који су се налазили у земљама „народне демократије“. То је потрајало све до успостављања односа Југославије и Совјетског Савеза 1955-1956.

Деца су била изложена идеолошком утицају у својим установама. Мали емигранти су преко школе и образовања, применом „социјалистичког васпитања“, били уплетени у сукоб око њиховог националног идентитета и употребе матерњег језика с друге стране, чињеница да је већина грчких учитеља била под утицајем Захаријадиса и Комунистичке

партије Грчке, која је подржала закључке Информбиреоа, била је повод за њихово удаљавање и постављање на њихово место идеолошки и политички прихватљивих васпитача. То је изазвало побуну у децјим установама, на чијем челу су биле групе незадовољних ученика. Обуздавање ове побуне потрајало је дуго, отежавало је посао Црвеног крста и југословенских власти. Тако су се деца погођена грчким грађанским ратом нашла у центру једне идеолошке, политичке и пропагандне борбе великих размера.

У истраживању животне судбине ових малених избеглица из Грчке у Југославију у периоду 1948-1960, наш аутор, колега Ристовић цео проблем поставља разуђепо, на неколико „нивоа“; пре свега на плану спољне политике (у УН, на релацији Југославија – Грчка, Југославија – земље источног блока, Југославија – Запад). Бавећи се овим питањем он је уочно и многе особитости југословенске политике и на унутрашњем плану. Тако је грчкој деци пребеглој у Југославију била пружена иста могућност као и нашој деци да живе у истим условима, да се образију, да нађу посао и своје место у југословенском друштву.

Занимљиво је, напослетку, а колега Ристовић то континуирано и документовано прати током целе ове студије, да егзодус грчке деце уз сагласност родитеља или без ње, затим њихов живот на туђем тлу и репатријација долазе као последица идеолошке, политичке и пропагандне борбе у самој Грчкој током Другог светског рата, а нарочито у време трагичних унутрашњих раскола у годинама између 1946. и 1949. Све то кулминирало је после дубоких грчких подела које, по речима нашег аутора, „трају од година Првог светског рата, националне катастрофе у грчко-турском рату на почетку двадесетих и милионског егзодуса малтазијских Грчка“. Ова места апострофирамо и због њиховог одјека у

грчкој књижевности прве половине XX века, и у историјском роману, хроничи Првог светског рата. *Живој у зроби* Стратиса Миривилиса, и у аутобиографском роману Илије Венезиса, посебно у роману-хроничи *Број 31328*, дакле у књизи којој је писац дао назив по свом заробљеничком броју, описујући своју младалачку голготу у турском затвору у Анадолији. „Књига је ода људској солидарности која унесрећене уједињује и развија им снагу да се жртвују за сапат-

ника али и за оно мало наде да се опетане. Сам писац, у пролеће 1945. године, само који месец пошто се још једна светска катаклизма окончала, о свом роману каже: „ Ова књига је крвљу писана. У њој говорим... о људском срцу препуклом. Она је хроника једног периода у низу сличних раздобља у животу Грчке. Она је прича о изгону целог једног народа који пред неумољивом силом напушта своја огњишта, исто онако како се то пре и после тога дешавало у другим деловима света...“

Миодраг Ситојановић

ПОЧЕТАК ГРЧКОГ ПРЕПОРОДА

Јоанис А. Пападријанос, *Грчки устанак 1821. и његове балканске размере*,
Комотини 1997

Најновија студија Ј. А. Пападријаноса, проф. балканске историје на Демокритовом универзитету Тракије (Грчка), посвећена је сенима академика Радована Самарџића.

Као резултат својих дугогодишњих истраживања, проф. Пападријанос је до сада објавио већи број расправа и две књиге које се односе на присуство хеленизма у српским земљама у XVIII и XIX веку. Овога пута он се бави једном недовољно истраженом темом, из два разлога углавном: најпре због тога што се грчка и европска историографија до сада бавила искључиво учешћем западно-европских филхелена у грчком устанку 1821. против Турака, а онда и због разлике друштвених система и подозрења које је настало међу балканским народима после Другог светског рата. Последњих година, међутим, на површину избијају значајни архивски извори који вишеструко осветљавају међубалканску сарадњу. Ослањајући се на те још необјављене податке, аутор проучава у овој својој студији устанички програм Риге Велестинлиса, који је имао свебалкански карактер, и подвлачи: „Рига је насто-

јао да против Турака подигне не само Грке него и све друге балканске народе који би, после свога ослобођења, основали једну Федерацију, једну Републику у којој не би било места анархији тирани“.

У наставку, аутор се осврће на важну улогу коју је имао Први српски устанак на идеолошком уздизању још неослобођених Грка, који их је научио да снага једног народа може да победи и такво вишевековно Царство, уколико је тај народ надахнут идејом слободе, спреман да се за њу жртвује. Такође се излажу покушаји Филики хетерије (1814) како би добила помоћ и других балканских народа за извршење својих националноослободилачких планова.

Проф. Пападријанос затим прелази на разматрање посланичких мисија које је припремила и упутила Привремена влада устаничке Грчке на двор српског кнеза Милоша Обреновића и црногорског владике Петра I Петровића Његоша. Циљ ових мисија да закључи официјелни договор о савезу између устаничке Грчке, с једне, и Србије и Црне Горе, с друге стране, није успео из многих и озбиљних разлога који се образлажу у овој књизи.

Али, насупрот немогућности званичне Србије и Црне Горе да отворено учествују у борби устаничке Грчке, било је обичних људи на Балканском полуострву који су похитали да са ентузијазмом помогну националноослободилачки покрет Грка; управо то и чини предмет последњег поглавља ове студије, које носи наслов „Балкански добровољци на страни грчких устаника“. Међу овим добровољцима било је много Срба и Црногораца организованих у групе и одреде. Посебно се издвајао одред који је окупио челник Атанасије Димитријевић са 105 српских патриота. Овај одред српских добровољаца пришао је грчким

устанцима од самог почетка њихове борбе. Због својих ратничких врлина, искуства и командних способности, многи српски и црногорски добровољци добили су висока војна одликовања грчке устаничке владе. Посебно су се истакли као ратници на страни грчких устаника – Васо Мавровуниотис (Црногорац), Константин Немања (Србин), Хадис Христос (Бугарин), Константин Маријановић и други. Тако је устанички програм Риге Велестинлиса одјекнуо међу свим балканским народима, придобио их је за своје ослободилачке планове од туркократије као и за српско-грчке везе у време Првог српског устанка (1804–1813).

Миодраг Стојановић

РИГА ВЕЛЕСТИНАЦ – Рига од Фере – 200 година,
друго издање: Министарство за штампу и медије Републике Грчке,
Биро за штампу Амбасаде Грчке у Београду, Београд 1998

Сви који се баве проучавањем Балкана могу се сложити у једном: да су књиге, у којима се обрађује Балкан у целисти, и више него ретке. Њих је тек неколико – но, то су праве синтезе свих друштвених, културних, политичких, историјских веза између самих балканских народа као и балканских народа (тј. Балкана шире посматрано) с Европом.

Када је реч о знаменитим Балканцима (а намерно кажемо о Балканцима, не о Румунима, Србима или Грцима) таквих књига је још и мање. Разлоге за ову појаву ваља тражити, пре свега, услед уске усредсређености сваког народа на своју нацију и судбину, при чему се занемарују други народи који живе у непосредном суседству. Често се дешава да поједине знамените личности неког народа представљају извор сметњи и сукоба између двају (или више) народа због различитог тумачења и сагледавања њихове активности. Али, постоје и случајеви када је нека личност општеприхваћена у више

националних средина - једна од таквих, изузетно ретких, јесте Рига од Фере коме је посвећена назначена књига.

Она представља својеврсну збирку пригодних текстова не само наших угледних књижевника и историчара, него и Грка, насталих у различито време. Књига садржи уводну реч г. Спиридона Хадзараса који објашњава циљ ове невелике књиге: „Биро за штампу Амбасаде Грчке је одлучио да поново објави нека стара, сада већ недоступна, српска издања, заједно са неким новим монографијама, да би млађи Срби боље упознали ко је био тај Рига којег поштују Србија и, нарочито, град Београд...“ Потом следи упоредни текст на немачком и српском извештаја о предаји Риге Велестинца и његових сабораца пуковника Шерца, да би се затим читаоцима обратио г. Антониос Кулас, приређивач ове публикације, који, између осталог, каже: „Циљ овог издања није да се већ постојећим дода још једно, јубиларно издање о Риги. Ово

издање ће олакшати српској читалачкој публици, нарочито омладини, да се упозна са Ригином мисли, која је донекле имала утицај на српску националну идеологију. Зато су изабрана углавном дела српских писаца, али употпуњена прилозима грчких аутора.⁴⁶

Управо из овакве концепције је груписано десет прилога који се међусобно допуњују. Одмах на почетку су се нашла два превода – извода из Ригиног „Туриса“ (грчке „Марселезе“): први је савременији и носи наслов „Поклич“. Преводац је наш угледни професор савремене грчке књижевности на Филолошком факултету, др Миодраг Мића Стојановић. Реч је о првих четрдесет стихова које је глумац Бранислав Лечић изрецитовао на свечаности поводом грчког државног празника, 25.03.1998, код Ригиног споменика.⁴⁷ Други превод је нешто старији, али је подједнако успешан, под насловом „Убојна песма“ преводиоца Војислава Рашића, истакнутог филхелена и одличног познаваоца грчке књижевности и културе, објављен 1891. у Београду, у збирци „Из грчке слободијаде“.

Затим следе два прилога који, сваки из свог угла, разматрају све догађаје везане за изручење Риге од Фере и његових сабораца турским властима 1798: први је есеј нашег нобеловца Иве Андрића, објављен 1948. у „Књижевним новинама“, под насловом „Предаја“ у коме аутор веома надахнуто, поетски описује последње тренутке размене ухапшеника на београдском пристаништу. Други је интегрални, прилог представља опсежну нашег угледног историчара, др Душана Павтелића, штампану 1931. у Београду, чији је наслов „Погибија Риге из Фере“. Насупрот Андрићеве уметничке визије догађаја и самог тока предаје, ово дело, које је настало на основу историјских докумената сачуваних у аустријским архивима и грађе до којих је аутор успео да дође, износи све релеван-

тне чињенице у вези са хапшењем, предајом и погубљењем Риге и његових другова. Како је то и сам приређивач истакао, ова студија представља окосницу књиге и она, на својеврсни начин, упућује на остале прилоге који је допуњују.

У састав ове књиге је ушло и јавно предавање Светомира Николајевића посвећено „Риги из Фере“, прво такве врсте код нас, одржано на Београдском универзитету (Великој школи) 1889. Аутор је у своме предавању пружио најважније податке и чињенице о животу и револуционарном делу Риге од Фере и имало је за задатак да подсети ондашње слушаоце на овог грчког родољуба и на значај који је имао за подизање организованог, усклађеног устанка свих балканских народа ради ослобођења од турске владавине. Нешто слично пише и др Ксенија Марицки-Гађански у прилогу „О Риги од Фере“. Поред извода из Ригиног „Поклича“ (ауторка, међутим, није дала свој превод наслова песме) преведених на српски, којим прилог започиње, као и навођењем мањевише познатих чињеница из Ригиног живота и делатности, ауторка нам, ипак, скреће пажњу на неколико карактеристичних момената у вези са приказивањем Ригине личности у домаћим и страним енциклопедијама. Два аутора, др Едуард Дајч и др Симон Драговић, дали су осврт на „Први научни рад о Риги од Фере у Срба“, посвећен предавању Светомира Николајевића, као и мању прилог о „Најзначајнијим тумачима Риге од Фере у Срба“ у коме се, како то и у поднаслову стоји, износи кратка историја ригологије и филхеленства у нас, рад истакнутих људи грчког порекла у Србији, као и односи у трговини и школству.

Уважени професор историје на Универзитету у Тракији (Комотинију),

⁴⁶Интегрални текст превода песме објављен је у „Политици“, од суботе, 27. јуна 1998. године.

др Јоанис Пападријанос, представио се широкој читалачкој публици својим прилогом под насловом „Поборници Риге Велестинца у српском граду Земуну“. Реч је о краћем тексту, насталом након истраживања у земунском архиву, у коме нам аутор износи нова сазнања о четворици угледних Грка (Јоанису Турунијасу, учитељу, и Сими Милутиновићу Сарајлији; Георгиосу Атанасиосу, оснивачу грчке школе у Земуну; Георгиосу Афкседиодису, учитељу у грчкој школи; Николаосу Филиакосу, трговцу) излажући укратко њихов живот и рад у оквиру земунске грчке заједнице. Наш угледни историчар, академик Чедомир Попов, има свој прилог у књизи чији је наслов „Српска национална мисао у време појаве Риге од Фере“. То је својеврсна кратка и садржајна анализа националног сазревања код Срба на прелазу између два века (XVII–XIX), али и посебан пресек свих најважнијих историјских околности, у оквиру такозваног источног питања, које су условљавале то сазревање.

Књига је израђена у тврдом повезу, са златотиском; на корицама се налази Ригин потпис а, као мото, провлачи се његова мисао „Ко слободно мисли, добро просуђује“. У књизи је и шест црно-белих фотографија са свечаности поводом постављења спомен-плоче Риги на Небојшиној кули, 26.07.1998, затим две са прославе поводом дана проглашења грчког устанка (25.03.1998) као и три фотографије наших књижевника и историчара: Иве Андрића, Душана Пантелића и Светомира Николајевића. Ту су још и две гравире: једна на којој је приказан Рига Велестинац и друга Београда из 1736. године.

Уз неизмерну захвалност, пре свега, приређивачу, свим сарадницима и ауторима, грчком Министарству за штампу као и Прес-бироу Амбасаде Грчке у Београду, остаје нам искрена нада да ћемо се и убудуће сусретати са неком од сличних књига посвећених другим знаменитим Балканцима који су обележили својим радом и активностима прохујале векове и минуле године.

Предраг Муџавић

ДУХОВНЕ ВЕЗЕ ГРКА И ГРЧКЕ СА БАЛКАНСКИМ НАРОДИМА

Инститит за педагошка истраживања, Комотини 1999

У организацији Института за педагошка истраживања и Демокритовог универзитета Тракије из Комотинија одржан је први свебалкански научни скуп са темом *Духовне везе Грка и Грчке и балканских народа (XVIII–XIX век)*, од 30. X до 1. XI 1998. године. Позиву се одазвало 20 референата из Грчке, Бугарске, Румуније, Хрватске и Југославије док се пријављени учесници из Албаније, Турске и Македоније нису појавили.

Уводне реферате поднели су проф. др Марија Нистазопулу – Пелекиду (*Духовни уједињавања хеленизма на балканске*

народе за време њурокраије – ојшији њрељед) и проф. др Кирил Топалов (*Везе бугарске књижевности XIX и XX века са античком грчком традицијом*).

У наставку рада скупа, према програму, прочитана су следећа саопштења: *Грци и Грчка у Српском књижевном гласнику (1901–1914)* (Јованка Ђорђевић Јовановић), *Грчки језик и грчки уџбеници у српским школама у XIX веку* (Мирољуб Манојловић), *Духовне везе Грка и Срба: заједничко љавославно наслеђе* (Атанасиос Ангелопулос), *Два источномакедонска љросветишћела у Бугарској на крају XIX века: Јанис Симеонидис из*

Неврокојина и Емануил Васкидис из Меленикиона (Јанис Бакас), Одјек Тео-лошке Школе са Халкидикија у Буџарској на примеру Марка Балабинова и Неофитиа Рилског (Стафис Кекридис), Утицај грчке културе на духовни пре-ћород Буџару ново и новије време (Агоп Гарабедјан), Грци учитељи у Албанији у ХХ веку (Елефтерија Манда), Рейтор-ска традиција у прекодунавским кне-жевинама и грчки мислиоци (Атанасија Гликофриди Леодисини), Дело Дим. Дар-вариса на славеносрпском језику и ми-ћројолић Сћефан Сћраћимировић (Георгиос Кјутуцакас), Религијски еле-ментии у ћословицама балканских наро-да (Манолис Варвунис), Тракија на кар-ћи и Риће Велесћинца – једно историјско-ћеоћрафско ћорећење (Евангелос Дими-тријадис и Георгиос Цоцос), Крићанин Неофити I – мићројолић ућаровлашки (Михај Ципау), Грчко-хрваћске духовне везе (XVIII–XIX век (Весна Цвјетковић Курелец), Необјављени рукоћиси и кул-ћурна обнова у јућоисћочне Евроће (XVIII–XIX век) (Ана Табаки), Присус-ћиво Дионисија Соломона у буџарској кулћури (Саћа Велкова) и Утицај грчког образовања на Буџаре – од сре-дине ХХ века и даље (Атанасиос Кара-танасис).

Закључено је да су садржајна пре-давања показала да је добро изабрана тема, да су се многи одговори чули и да се многи тек очекују који би се могли чути на следећем састанку балканолога. Чињеница је да је постојало и постоји прожимање хеленске културе и сусед-них балканских култура. Овог пута су те повезаности посматране са књи-жевно-историјског гледишта, а могле би се пратити и кроз етнологију, уметност и позориште.

Према обећању организатора госпо-дина Александроса Казанциса, директо-ра Института за педагошка истражи-вања и проф. др Јаниса Пападријаноса, професора балканологије на Демокрито-

вом универзитету, до новог сусрета бал-канолога дошло је 17. и 18. септембра 1999. године. На овом састанку је при-преман будући научни скуп. Предложено је, између осталог, да скуп буде посвећен двехиљадитој години хрићћанства и да акценат скупа буде на византијском на-слеђу у балканским земљама. Затим су као занимљиве теме предложене: Грчка у страним путописима, Историја, исто-рицизам и псеудоисторицизам, Фа-нариоти из Босне итд. Остало је да ор-ганизатор одлучи о теми будућег скупа.

Према плану предузимљивих дома-ћина, Комотини ће тек дочекивати бал-канологе. Наиме, господин Казанцис је обавестио присутне о својој идеји да се у Комотинију оснује Центар за балкано-лошке студије. Предлог је наишао на опште одобравање и велику подршку.

Овом приликом представљен је збор-ник радова са прошлогодишњег скупа: *Οι πνευματικές σχέσεις του Ελληνισμού με τους βαλκανικούς λαούς (18ος – 20ος αι.), Α΄ Διαβαλκανικό συνέδριο, Εταιρεία Παιδαγωγικών Επιστημών, Κομοτηνή 1999, 288.* Штампано је осам-наест радова према редоследу програ-ма скупа, углавном измењених насло-ва, на грчком или двојезично. У уводном предавању професорке Јањинског уни-верзитета, Μαρία Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου, *Πνευματικές επιδράσεις του Έλληνισμού στους βαλκανικούς λαούς κατά την τουρκοκρατία* (стр. 27–36), изнет је исцрпан аналитички преглед утицаја хеленизма на балканске народе за време туркократије. Ширење хелени-зма код више балканских народа разма-тра се упоредо у чланцима: Αναστασία Γλυκοφρύδη – Λεοντσίνη, *Η παρά-δοση της ρητορικής στις παραδο-νάβιες ηγεμονίες και οι Έλληνες διανοούμενοι* (стр. 115–128), Μανόλης Γ. Βαρβούνης, *Παραδοσιακή θρησ-κειτική συμπεριφορά και παρομια-κός λόγος στους βαλκανικούς λαούς* (стр. 137–148), Ενάγγελος Δημητριά-

δης – Γεώργιος Τσότσος, *Η Θράκη στη Χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή: μια ιστορικογεωγραφική προσέγγιση* (стр. 155-175 + 3 карте), Άννα Ταμπάκη, *Ανέκδοτα χειρόγραφα κείμενα και πολιτισμική ανανέωση στον χώρο της Νοτιο-Ανατολικής Ευρώπης (18ος-αρχ. 19ος αι.)* (стр. 199-210) и Αδέλα Ισμυρλιάδου, *Η συμβολή της ελληνικής παιδείας στην Βουλγαρική και Αλβανική διανόηση* (стр. 129-136). Најбројне су студије о снажном хеленском утицају у Бугарској: Кίριλ Τοπάλοφ, *Η σχέση της Βουλγαρικής λογοτεχνίας του XIX και XX αιώνα με την αρχαία ελληνική παράδοση* (стр. 37-42), Ιωάννης Θ. Μπάκας, *Ο εκ Τερλιζίου του Νευροκοπίου Ιωάννης Συμεωνίδης, μοναχός και λόγιος στη Βουλγαρία των αρχών του 19ου αιώνα* (стр. 81-89), Ευάγγελος Κασιμέρης, *Εμμανουήλ Κ. Βασκίνοβιτς ή Βασκίδης, (1795-1875)* (стр. 91-94), Στάθης Κεκριδής, *Η ακτιβολία της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης στη Βουλγαρία: Οι περιπτώσεις του Μάρκο Μβαλαμπάνωφ και Δαμασκήνου Ρίλσκι* (стр. 95-101), Αγκόπ Καραμπετιάν, *Η επίδραση του ελληνικού πολιτισμού στην πνευματική αναγέννηση των Βουλγάρων κατά το Α΄ μισό του 19ου αι.)* (стр. 105-108), Αθανάσιος Καραθανάσης, *Άποψεις για τον χαρακτήρα των Ελληνοβουλγαρικών πολιτισμικών σχέσεων κατά το Β΄ μισό του 19ου αιώνα (βίβλια, σχολεία, λόγοι)* (стр. 211-216) и Σάνια Βέλκοβα, *Η παρουσία του Διονυσίου Σολωμού στα βουλγαρικά πολιτιστικά δεδομένα* (стр. 217-221).

О учењу грчког језика у школама и уџбеницима грчког језика у Србији XIX века драгоцене податке износи Миролjub Манојловић. *Le Grec et les manuels de grecs aux écoles serbes du XIXe siècle = Η ελληνική γλώσσα και τα ελληνικά βιβλία στα серβικά σχολεία στον 19. αιώνα* (стр. 65-79), док о ширењу хеленизма преко водећег српског књижевног часописа са почетка XX века говори Јованка Ђорђевић Јовановић, *Грци и Грчка у Српском књижевном ѝласнику (1901-1914) = Ο Ελληνισμός στο περιοδικό Σερβικός Λογοτεχνικός Αγγελιοφόρος (1901-1914)* (стр. 45-63). Ο присутноји покретачкој хеленској мисли у Хрватској сведочи Вјесна Тривић-Ковачић, *Οι Έλληνο-Κροατικές πνευματικές σχέσεις (18ος-20ος αιώνας)* (стр. 185-193). Ο грчком утицају на Албанију може се сазнати из рада Еλευθερία Μαντά - Παπαδοπούλου, *Η εικόνα της Ελλάδας στα Αλβανικά σχολικά εγχειρίδια ιστορίας* (стр. 109-114). Ο значају Неофита I Крићанина у Румунији сазнаје се из рада Миχάι Τσιπάου, *Νεόφυτος Α΄ Ο Κρητικός Μητροπολίτης ουγγροβλαχίας* (стр. 179-184).

У зборнику је забележен целокупан рад скупа: поздравне речи званичника, дискусије које су пратиле саопштења, фотографије, као и новински чланци о скупу.

Овај садржајно богат зборник наћи ће место у балканологији и умногоне допринети утврђивању заједничког елемента хеленског утицаја на културу народа Балкана.

Јованка Ђорђевић Јовановић

ХРОНИКА БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА ЗА 1997. ГОДИНУ

1. јануар

Др Даница Поповић и др Ана Радин примљене су у Институт као сараднице на пројекту „Историја балканских народа и њихових култура“.

7. јануар

Др Бошко Бојовић одржао је у Центру за византолошке студије у Паризу предавање под насловом „Les actes impériaux ottomans des Archives de Raguse et la chancellerie slave de la Porte (1430–1566)“.

10. јануар

На Универзитету Сорбона у Паризу мр Душан Т. Батаковић одбранио је докторску дисертацију под називом „Француска и стварање парламентарне демократије у Србији 1830-1914“.

21. јануар

Др Бојан Јовановић учествовао је у разговору о делу Ђура Шушњића, одржаном у београдском Дому омладине.

27. јануар

Беседу „Свети Сава – родоначелник српске културе“ одржао је у Краљеву др Љубинко Раденковић.

1. фебруар

Проф. др Милена Милин заспавала је стални радни однос у Балканолошком Институту, као сарадник на пројекту „Историја балканских народа и њихових култура“.

Др Даница Поповић именована је за руководиоца потпројекта „Заједничко и посебно уликовном изразу балканских народа“, а др Ђорђе С. Костић за руководиоца потпројекта „Језичка и књижевна повезаност балканских народа“.

1. фебруар – 30. март

Др Ђорђе С. Костић боравио је на двомесечном истраживачком раду у Минхену као степендиста Фондације Александра фон Хумболта.

фебруар–април

Др Бошко Бојовић провео је два месеца на студијском боравку у Атини.

3. фебруар

У серији Посебних издања Балканолошког института објављена је књига др Мариане Дан „Фантастика у румунској књижевности“.

9–10. фебруар

На скупу „Au début de l'historiographie Sud-Slav“ учествовао је др Бошко Бојовић са прилогом „Le Sud-Est Européen – carrefour de civilisations.“

11. фебруар

У Клубу Српске академије наука и уметности претстављена је књига академика Драгослава Срејовића „Шлиг е Траци“. У разговору о књизи учествовао је и проф. др Никола Тасић.

15. фебруар

У Библиотеци града Београда, у оквиру циклуса „Света Гора Атонска“, мр Александар Фотић је одржао предавање „Спор Хиландара и Ватопеда у Комитиси 1500. године“.

16–20. фебруар

На научном скупу о Слободану Јовановићу учествовали су др Милан Ст. Протић са рефератом „Слободан Јовановић – конзервативац или демократа“ и др Душан Т. Батаковић, „Слободан Јовановић и 'Црна Рука'“.

20. фебруар

Др Бојан Јовановић је у Школи за младе истраживаче у Петници одржао предавање „Традиционални и научни митови“.

25. фебруар

На промоцији књиге Ј. Ердџан „Средњовековни надгробни споменици у области Раса“ говорили су академик Драгослав Антонијевић и др Даница Поповић.

26. фебруар

Др Бошко Бојовић је поводом годишњице упокојења светог Симеона Немање одржао у манастиру Хиландару предавање „Свети Симеон Немања – Хиландар и укључивање Србије у византијски цивилизацијски круг“.

27. фебруар – 1. март

На међународном научном скупу одржаном у бугарском месту Банско др Александар Палавистра са др Сташом Бабић поднео је реферат „Gift and Treasure – An Archaeological Perspective (The Case of the Iron Age).“

5. март

Др Бошко Бојовић је учествовао на округлом столу у Атини „Les églises nationales dans l'Europe du Sud-Est“.

6. март

У разговору о „Политичким светковинама и ритуалима“, организованом у Југословенској кинотеси, учествовао је др Бојан Јовановић.

12. март

Др Ђорђе Костић је са рефератом „Eine Welt an der Donau“ учествовао на научном скупу „Ein Volk an der Donau“ у Минхену.

16. март

У Деспотовцу је приређена промоција књиге др Љубинка Раденковића „Народна бајања код Јужних Словена“.

18. март

У Клубу Српске академије наука и уметности одржана је промоција монографије др Мирјане Детелић „Урок и невеста“ и зборника „Од мита до фолка“ (издавач: Центар за научна истраживања Универзитета у Крагујевцу и САНУ). Говорили су директор Института Никола Тасић, дописни члан САНУ, академик Предраг Палавестра, проф. др Александар Лома и проф. др Ненад Љубинковић.

18. март

У оквиру циклуса „Етнолошка преиспитивања“ др Бојан Јовановић је одржао предавање „Мит о лапоту“ у Центру за научна истраживања САНУ и Универзитета у Крагујевцу.

20. март

На скупу о научном делу академика Драгослава Срејовића, одржаном у Свечаној сали САНУ, проф. др Никола Тасић поднео је реферат „Пут Драгослава Срејовића до врха пирамиде“.

21. март

Др Љубинко Раденковић учествовао је на промоцији књиге Г. Радвановића „Магијска шапутања“, одржаној у Етнографском музеју у Београду.

8. април

Др Бојан Јовановић је учествовао у разговору „Нови светски поредак“, приређеном у нишком Дому културе.

У Новом Саду, у Матици српској, др Здравко Антонић одржао је предавање „Васа Чубриловић и његово доба.“

10. април

У оквиру циклуса ТВ Нови Сад „У првом лицу науке“, у емисији под насловом „Гласови наслеђа“, представљен је научни рад др Бојана Јовановића.

10–11. април

На скупу „Насеобинска археологија“, у организацији Праисторијске секције Српског археолошког друштва, др Александар Палавестра одржао је предавање „Енеолитски комплекс Бодњик – Торине“.

16. април

Предавање под називом „Симболички језик културе“ одржао је на Филозофском факултету у Новом Саду др Љубинко Раденковић.

19. април

Др Бојан Јовановић учествовао у разговору о књизи Жарка Требјешанина „Лексикон психоанализе“, приређеном у Отвореном клубу у Нишу.

24. април

У организацији Института за психологију, др Љубинко Раденковић је одржао предавање „Ускршња недеља“.

30. април

У Удружењу књижевника Југославије организована је промоција књиге Мариане Дан „Фантастика у румунској књижевности“.

2–4. мај

На научном скупу „Национализам и либерализам“, одржаном у америчком граду Сарасоти на Флориди, учествовао је др Душан Т. Батаковић.

8–11. мај

Др Бошко Бојовић је на научном скупу „La souveraineté et l'idéologie politique au Moyen Age“ поднео реферат (са P.Nasturel) „La sultane Mara, les fondations serbes du Mont Athos et les princes roumains“.

13. мај

Директор Института проф. др Никола Тасић одржао је пригодно предавање поводом дана Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду.

14. мај

На научном симпозијуму о поезији Миодрага Павловића у Народној библиотеци Србије у Београду, др Бојан Јовановић је саопштио рад под називом „Митско у поезији Миодрага Павловића“.

15-18. мај

На научном скупу „Археолошка истраживања на подручју Крушевца и њихов значај за суседне области“, дописни члан САНУ Никола Тасић поднео је реферат „Присторијске културе и налазишта на подручју Крушевца“, др Александар Палавестра, „Позлатска река и Глободер – старије гвоздено доба на подручју Крушевца“, а Биљана Ђорђевић-Богдановић, „Керамнка рађена на вилу са локалитета гвозденог доба у Поморављу“.

15. мај

У Свечаној сали Матице српске одржана је промоција књига др Љубинка Раденковића „Народна бајања код Јужних Словена“ и „Симболика света у народној магији Јужних Словена“.

18-24. мај

Др Даница Поповић, као члан истраживачког тима, учествовала је у рекогносцирању локалитета у околини Призрена и на подручју шарпланинских жупа. Истраживање су организовали Историјски институт САНУ и Призренски округ.

21. мај

Др Бојан Јовановић је учествовао у разговору „Теорија обреда прелаза“, приређеном у Библиотеци града Београда.

24. мај

Др Бојан Јовановић поднео је саопштење „Паганско у Горском вијенцу“ на Четвртој међународној научној конференцији посвећеној интердисциплинарној интерпретацији Његовог „Горског вијенца“. Скуп је организовао Филолошки факултет у Приштини.

25-27. мај

У организацији Балканолошког института одржан је међународни научни скуп „Поствизантијска уметност на Балкану“. Аутор концепције скупа је др Динко Давидов, научни саветник. Учествовало је 50 историчара уметности из Грчке, Бугарске, Македоније, Републике Српске и наше земље. Из Балканолошког института учествовали су др Даница Поповић и мр Љиљана Стошић.

28. мај

У Библиотеци града Београда промовисан је нови број часописа „Расковник“. Учествовао је и др Љубинко Раденковић.

29. мај

У Папчеву је представљена књига др Љубинка Раденковића „Народна бајања код Јужних Словена“.

6. јун

На IX научном скупу „Крушевачке филозофско-књижевне школе“, посвећеном теми „Морал и књижевност“, Бојан Јовановић изложио је рад „Морални аспект предања о убијању старца“.

9. јун

У Дому омладине у Београду промовисана је књига др Љубинка Раденковића „Симболика света у народној магији Јужних Словена“.

10–13. јун

На међународном научном скупу „Macedonia and the Neighbouring Regions from 3rd to 1st Millenium B.C.“ одржаном у Скопљу и Струги проф. др Никола Тасић поднео је реферат „Die Verbindungen Zwischen Kosovo und Mazedonien im 1. Jahrtausend v.u. Z.“, др Александар Палавестра, „Cattle breeders' Territories in the Central Balkan Iron Age“, а Биљана Ђорђевић-Богдановић, „Simple Ionian Ceramics and the Possible Routes of its Expansion“.

15. јун

Др Милан Ст. Протић учествовао је у Атини у разговорима са темом *The Albanian Problem*.

21 –27. јун

Др Даница Половић је поднела реферат на научном скупу *Sacred Rupestrian Architecture in South-East European Civilisation*, одржаном у Кишињеви у Молдавији.

23. јун – 13. јул

Под руководством др Александра Палавестре извршена су археолошка истраживања локалитета Кованлук код Крајева. Ископавања су организована у сарадњи са стручњацима Народног музеја из Крајева, а претходила им је геометријска проспекција терена.

24. јун

У Руском дому у Београду на скупу „Сећање на академика Никиту Толстоја“, говорио је др Љубинко Раденковић.

Др Бојан Јовановић учествовао је на симпозијуму „Геополитичка судбина Косова и Метохије“ у Београду са радом „Судбина Срба на Косову и Метохији“.

јул – август

У три наврата током лета вршена су истраживања пећинске лавре Архангела Михаила у Расу. Истраживања су обавили Даница и Марко Поповић уз помоћ спелеолошког тима који су чинили Јанџа Томић-Wrzska, мр Борут Кирбус и, на његовом челу, др Раденко Лазаревић.

8. јул

Одржапа је промоција књиге Слободана Витаповића „Јован Дучић у знаку Атене“ коју је у серији Посебна издања објавио Балканолошки институт.

9. јул

Др Бојан Јовановић је на Тргу пјесника у Будви одржао предавање под називом „Тајна човека“.

25. јул

У Скупштини Београда одржапа је промоција књига Веселина Ђуретића „Насиља над српским устанком“ и „Употреба Русије и Запада“ објављених у серији Посебна издања Балканолошког института.

август

Теренска истраживања пећина-испосница на подручју Метохије обавила је др Даница Поповић уз помоћ и учешће јеромонаха Петра, тадашњег игумана манастира Сопоћана. Истражене су пештере у сливу Дечанске Бистрице: Уљарице и Матоске испоснице.

1. *август*

Гост Института био је проф. др Марк Стефановић са студентима Америчког универзитета у Благоевграду који су у Београду боравили као гости ЗАМТЕС-а. Предавање у Балканолошком институту одржао им је др Душан Т. Батаковић.

12. *август*

На међународном кампу фолклориста у Тршићу учествовао је др Љубинко Раденковић са предавањем „Демони судбине код Срба“.

14 - 16. *август*

У Београду и Краљеву одржан је научни скуп „Рудо Поље – Карановац – Краљево. Од првих писаних помена 1476. до окупације 1915“. Скуп су организовали Балканолошки институт и Народни музеј Краљево. На скупу су из Института учествовали: мр Љубодраг Ристић, „Краљеви у Краљеву (1882–1889–1904. године)“, и др Ђорђе С. Костић, „Карановац – слика једног града“

22. *август*

На трећем међународном симпозијуму „Природа у обичајима и веровањима становништва источне Србије и суседних области“ у Сврљигу реферате су поднели др Љубинко Раденковић, „Водене немани“, и др Бојан Јовановић, „Природно и натприродно у народном веровању.“

17–21. септембар

На интернационалном колоквијуму у Нитри (Словачка) учествовао је др Ђорђе С. Костић са рефератом „Die Verbindung der Wissenschaft mit der Bildung und Kulture – eine Voraussetzung für harmonische Eteicklung auf dem Wege zu eine neuen zivilisierten Periode“

19. септембар

Др Бојан Јовановић је у Сремским Карловцима учествовао у разговору „Земаљска љубав: анђео или демон“.

1–3. октобар

У Подгорици је одржан научни скуп „Краљ Никола – личност, дјело и вријеме“, на коме су учествовали др Здравко Антонић са рефератом „Краљ Никола и Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878. године“ и др Милош Луковић са рефератом „Књаз Никола и Валтазар Богишић“.

2. октобар

Др Бојан Јовановић је на међународном научном скупу „Жртва и саможртва у књижевности“ одржаном у Нишкој Бањи поднео реферат „Мито жртви“.

Изложба „Српски бакорез XVIII века“, коју је приредио др Динко Давидов, отворена је у Прагу.

2-5. октобар

Предавање „Четири српска рукописна превода Ригиног револуционарног ‘Поклича’“ одржао је др Миодраг Стојановић у месту Велестино у Грчкој.

7. октобар

У Клубу САНУ одржана је промоција књиге академика Драгослава Антоцијевића „Дромена“, објављене у серији Посебна издања Балканолошког института САНУ.

18. октобар

Др Бојан Јовановић је учествовао на 34. београдском међународном сусрету писаца у Народној библиотеци Србије у Београду. На тему „Виртуелна реалност“ поднео је излагање под називом „Преломно време и виртуелна реалност“.

7–8. новембар

У Призрену је одржан научни скуп „Петар Костић – живот и дело“ на коме је др Даница Поповић узела учешћа са рефератом „Испоснице призренског краја у делу Петра Костића“.

12. новембар

Др Здравко Антонић је у Спомен дому „Браћа Чубриловић“ у Градишци одржао предавање „Васа Чубриловић и његово доба“.

13. новембар

Др Бојан Јовановић је говорио на трибини Народне библиотеке у Нишу о књизи Владете Јеротића „Дарови наших рођака“.

19. новембар

У представљању часописа „Кодови словенских култура“ у Етнографском музеју у Београду учествовао је др Љубинко Раденковић.

20–24. новембар

На 29. конференција Америчке асоцијације за напредак славистичких студија у Сијетлу (САД) учествовао је др Душан Т. Батаковић.

26. новембар

Биљана Ђорђевић-Богдановић одржала је предавање у Манаковој кући у Београду под насловом „Грнчарија ручног кола у селу Злакуса“.

27–29. новембар

У организацији Центра за научна истраживања Универзитета у Крагујевцу одржан је меморијал академика Драгослава Срејовића „Рад Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централног Балкана.“ На овом су скупу из Института са рефератима учествовали: проф. др Никола Тасић, „Праисторија југоисточне Европе у радовима Драгослава Срејовића“, академик Драгослав Антонијевић, „Антрополошки поглед у делу Драгослава Срејовића“, и др Александар Палавистра, „Ћилибар и вино“.

27. новембар

У оквиру Научне трибине Историјског института др Даница Поповић поднела је реферат „Средњовековна пећинска светилишта у призренском крају“.

28. новембар

Др Бојан Јовановић је са саопштењем „Литература и слобода“ учествовао на округлом столу „Свет литературе – царство слободе?“ у Матици српској у Новом Саду.

1. децембар

Проф. др Миодраг Стојановић је на Коларчевом народном универзитету одржао предавање „Његош и антика“.

децембар

На иницијативу др Данице Поповић и мр Борута Кирбуса група сарадника Балканолошког института САНУ и Географског института САНУ „Јован Цвијић“ израдила је план мултидисциплинарног пројекта „Пећине Метохије – спелеолошка и културно-историјска истраживања“. Реализација пројекта планирана је за вишегодишњи период, почев од 1998, а за руководиоца је предложен академик Драгослав Антонијевић.

II. децембар

У едицији „Србија очима странаца“ објављена је књига „О граду господства ми Крушевцу“ аутора др Ђорђа С. Костића и мр Љубодрага П. Ристића.